

KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENOSTRUČNI GODIŠNJAK MLADI ZNANSTVENICI U
 DIJALOGU SVEUČILIŠTE U MOSTARU, FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTE SJEVER
 DOKTORSKA ŠKOLA SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
 AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U
 OSIJEKU FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
 KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENOSTRUČNI GODIŠNJAK MLADI

KULTURA KOMUNICIRANJA

STROSSMAYERA U OSIJEKU FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA
 STROSSMAYERA U OSIJEKU KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENOSTRUČNI
 GODIŠNJAK **ZNANSTVENO-STRUČNI GODIŠNJAK** MOSTARU,
 FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTE SJEVER DOKTORSKA ŠKOLA SVEUČILIŠTA JOSIPA
 JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU SVEUČILIŠTA
 JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA JOSIPA
 JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENOSTRUČNI
 GODIŠNJAK MLADI ZNANSTVENICI U DIJALOGU SVEUČILIŠTE U MOSTARU,
 FILOZOFSKI

JURJA STRO **Mladi znanstvenici** JOSIPA
 JOSIPA JURJ ILIŠTA
 JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENOSTRUČNI
 GODIŠNJAK MLADI ZNANSTVENICI U DIJALOGU SVEUČILIŠTE U MOSTARU,
 FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA JOSIPA
 JURJA STROSSMAYERA U OS **u dijalogu** LTURU SVEUČILIŠTA
 JOSIPA JURJA STROSSMAYE SVEUČILIŠTA JOSIPA

JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENOSTRUČNI
 GODIŠNJAK MLADI ZNANSTVENICI U DIJALOGU SVEUČILIŠTE U MOSTARU,
 FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTE SJEVER DOKTORSKA ŠKOLA SVEUČILIŠTA JOSIPA
 JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU SVEUČILIŠTA
 JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA JOSIPA
 JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENOSTRUČNI
 GODIŠNJAK MLADI ZNANSTVENICI U DIJALOGU SVEUČILIŠTE U MOSTARU,
 FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTE SJEVER DOKTORSKA ŠKOLA SVEUČILIŠTA JOSIPA
 JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU SVEUČILIŠTA
 JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA JOSIPA
 JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU KULTURA KOMUNICIRANJA ZNANSTVENOSTRUČNI
 GODIŠNJAK MLADI ZNANSTVENICI U DIJ **2024.** EUČILIŠTE U MOSTARU, FILOZOFSKI
 FAKULTET SVEUČILIŠTE SJEVER DOK ŠKOLA SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA
 STROSSMAYERA U OSIJEKU AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU SVEUČILIŠTA JOSIPA
 JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA JOSIPA JURJA
 STROSSMAYERA U OSIJEKU

KULTURA KOMUNICIRANJA
ZNAKSTVENO-STRUČNI GODIŠNJAK

NAKLADNICI / PUBLISHERS

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru ♦ Sveučilište Sjever ♦ Doktorska škola Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Hrvatska ♦ Akademija za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Hrvatska ♦ Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Hrvatska

ZA NAKLADNIKE / FOR PUBLISHER

Zoran Tomić ♦ Dražen Barbarić ♦ Marin Milković ♦ Vlado Guberac ♦ Helena Sablić Tomić ♦ Ivan Trojan

GLAVNI UREDNICI / EDITORS-IN-CHIEF

Marko Odak ♦ Jasminka Najcer Sabljak ♦ Stephanie Jug ♦ Martina Šantalab

IZVRŠNI UREDNICI / MANAGING EDITOR

Marijan Tustonja ♦ Martina Musa

UREDNIČKO VIJEĆE / EDITORIAL BORD

Dražen Barbarić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru), Marko Odak (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru), Ivan Trojan (Filozofski fakultet u Osijeku), Sanja Jukić (Filozofski fakultet u Osijeku), Jadranka Lasić Lazić (Sveučilište Sjever), Iva Rosanda Žigo (Sveučilište Sjever), Hrvoje Mesić (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Hrvatska), Dunja Duić (Doktorska škola Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Hrvatska)

ZNANSTVENO VIJEĆE / ADVISORY BORD

Katica Krešić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru), Anita Begić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru), Andrea Miljko (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru), Damir Zorić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru), Irena Pavela Banai (Filozofski fakultet u Osijeku), Boris Bosančić (Filozofski fakultet u Osijeku), Jadranka Mlikota (Filozofski fakultet u Osijeku), Anita Dremel (Filozofski fakultet u Osijeku), Jadranka Lasić Lazić (Sveučilište Sjever), Iva Rosanda Žigo (Sveučilište Sjever), Marina Đukić (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Hrvatska), Borko Baraban (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Hrvatska), Tatjana Ileš (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Hrvatska), Snježana Barić-Šelmić (Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Hrvatska)

LEKTURA I KOREKTURA TEKSTOVA NA HRVATSKOM JEZIKU / CROATIAN PROOFREADING

Marija Vukoja Mikulić

PRIJEVOD I LEKTURA TEKSTOVA NA ENGLLESKOM JEZIKU / ENGLISH PROOFREADING

Mario Penavić

NASLOVNICA / COVER

Trpimir Grgić

TISAK / PRINT

Pressum

ADRESA UREDNIŠTVA / EDITORIAL ADDRESS

Matice hrvatske bb, 88000 Mostar

E-MAIL

kultura.komuniciranja@ff.sum.ba

konferencija@rektorat.unios.hr

NAKLADA / CIRCULATION

200 primjeraka

Godišnjak je referiran u:

CEEOL, Central and Eastern European Online Library, (www.ceeol.com)

ISSN 2232-8599

Mostar	2024.	god. 7	br. 7.	414 str.
--------	-------	--------	--------	----------

KULTURA KOMUNICIRANJA

ZNANSTVENO-STRUČNI GODIŠNJAK

PRES

Mostar, travanj 2024.

Sadržaj

Uvodne riječi..... 7

Izazovi pomagačkih profesija u radu s osobama starije životne dobi

JELENA ĐURAŠ GLED

INSTITUCIONALNA GLAZBENA TERAPIJA: IZAZOVI U RADU SA STARIJIM I
NEMOĆNIM OSOBAMA 11

BLAŽENKA PRSKALO

SECOND LANGUAGE ACQUISITION IN THE THIRD AGE..... 27

O tehnologiji, komunikaciji i društvu

MISIJANA BRKIĆ-MILINKOVIĆ

INTERPERSONALNA I INTRAPERSONALNA KOMUNIKACIJA U ROMANU
DERVIŠ I SMRT..... 47

EMILJA STRUČIĆ ♦ SANDRA MUR

ŽENE U PODUZETNIŠTVU: DIGITALIZACIJA POSLOVANJA KAO PRILIKA ZA
PREVLADAVANJE RODNE NEJEDNAKOSTI..... 66

KRISTINA ŽILIĆ

UTJECAJ IMPLEMENTACIJE ERP SUSTAVA NA BRZINU OBAVLJANJA
POSLOVNIH PROCESA 84

FATIMA MAHMUTOVIĆ

MIROVNO OBRAZOVANJE: PUT KA KULTURI MIRA 100

NELA ĆOSIĆ ♦ MARKO MLIKOTA

TURISTIČKA PLATFORMA *TRIPADVISOR* KAO MEDIJ PROMOCIJE
TURISTIČKE DESTINACIJE: ANALIZA KORISNIČKIH OBJAVA NA PRIMJERU
GRADA MOSTARA 123

MARIJA JAKOVljević ♦ KLARA MACOLIĆ KUPARIĆ ♦ BRANKO RUMENović

RAZUMIJEVANJE *CHATGPT*-ja U STUDENTSKOME OKRUŽJU 136

Jezik, književnost i kulturna baština

ANEMARIJA JURIŠIĆ

PRIENOS NEMATERIJALNE KULTURNE BAŠTINE U ROMANU *KRABAT*
OTFRIEDA PREUßLERA 161

MARIJA BAKOVIĆ

MIRISI, ZLATO I TAMJAN KAO KRITIKA KOMUNIZMA I SVAKOGA VIDA
TOTALITARIZMA 177

DRAGANA LISIĆ

KOMPARATIVNA ANALIZA ISTOIMENIH PESAMA ALEKSE ŠANTIĆA I MILOŠA CRNJANSKOG (*MOLITVA* I *HIMNA*) U BIBLIJSKOM KONTEKSTU.....191

IGOR DVORŠČAK

HERMANN PAUL, ANALOGIJA I JEZIČNA UPORABA 208

MARIJANA GALIĆ

JEZIK MARTIĆEVA PRIJEVODA PRIPOVIJETKE *BIJEDNI NOVAK*..... 220

DARIA MIKULEC ♦ SAMSON ŠTIBOHAR

PROJEKT *BADLOVIM TRAGOM* – PARTICIPATIVNOM INTERPRETACIJOM LOKALNE BAŠTINE PREMA INKLUZIVNOMU OBRAZOVANJU 233

ZORAN PERVAN ♦ MARIO PENAVIĆ ♦ FILIP LEONTENKO

USE OF SLANG IN 1990'S BRITISH AND AMERICAN FILMS – A GENDER STUDIES PERSPECTIVE245

RUŽICA TOLIĆ ♦ MARIJA VUKOJA MIKULIĆ ♦ IVAN DUGANDŽIĆ

JEZIČNO-STILSKA OBILJEŽJA *KOČERINSKE PLOČE*..... 260

KATARINA KOLAKOVIĆ

RECEPCIJA IDENTITETA LIKOVA OSOBA S INVALIDITETOM U KNJIŽEVNOSTI I NJIHOV UTJECAJ NA IDENTITET RECIPIJENTA 274

MARIJA VASILJ ♦ LJUBICA IVANČIĆ

ULOGA PROSTORA U NOVELI *SOBA ZA PROLAZNIKE* VITOMIRA LUKIĆA288

MATEA DŽAJA ♦ ANA PAPIĆ

BIBLIJSKI MOTIVI U USMENOJ PREDAJI O HAJDUCIMA: MIJAT TOMIĆ I MALI MARIJAN U USPOREDBI S JOŠUOM I DAVIDOM..... 300

Materijalno i intelektualno nasljeđe: prošlost za sadašnjost

JOSIP ŽELIĆ

THE PAST IN THE PRESENT IN THE NEW MEDIA OF SOCIAL NETWORKS: PHOTOGRAPHY BY ERIO PICCAGLIANI AND THE OPERA SINGER MARIA CALLAS THROUGH NEW MEDIA 317

DORA SESAR

STAROHRVATSKA UMJETNOST I HRVATSKI NACIONALNI SIMBOLI 345

VEDRAN BIKŠIĆ ♦ GORAN KUTLE

ULOGA NOGOMETA U IZGRADNJI I PROMOCIJI NACIONALNOGA I POLITIČKOGA IDENTITETA HRVATA U BIH..... 373

MUEDIB ŠAHINOVIĆ

EPISTEMOLOGIJA IZMEĐU ESENCIJALIZMA I KONSTRUKTIVIZMA: SOCIOLOGIJA ZNANJA U KONTINGENTNOJ POSTMODERNI..... 402

Uvodne riječi

Ovaj se broj *Kulture komuniciranja* sastoji od radova koji su nastali u sklopu 4. Međunarodne znanstveno-stručne konferencije *Mladi znanstvenici u dijalogu* koja je održana 22. svibnja 2023. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Konferencija je okupila više od 80 izlagača iz Estonije, Austrije, Republike Hrvatske, Srbije, Crne Gore te Bosne i Hercegovine, podijeljenih u četiri tematska panela: *Izazovi pomagačkih profesija u radu s osobama starije životne dobi*; *O tehnologiji, komunikaciji i društvu*; *Jezik, književnost i kulturna baština* i *Materijalno i intelektualno naslijeđe: prošlost za sadašnjost*.

Cilj je bio okupiti raznovrstan skup mladih znanstvenika kako bi njihov jedinstven pristup iz različitih struka i istraživačkih perspektiva pridonio promišljanju relevantnih društvenih fenomena. Usredotočili smo se na poticanje znanstvenoga istraživanja, predstavljanje vlastitih stavova i zaključaka pred zainteresiranom publikom te poticanje kritičke analize. Naša je svrha bila pružiti platformu mladim istraživačima kako bi pokazali svoju marljivost, originalnost i stručnost te razvili sposobnost kritičkoga razmišljanja, koja je ključna u suvremenoj znanosti.

Jedno od najvažnijih dostignuća Konferencije bilo je stvaranje platforme za afirmaciju mladih znanstvenika koji se na početku svojih karijera suočavaju s izazovima unutar akademske zajednice gdje vrlo teško imaju priliku samostalno djelovati. Posebno je važno istaknuti da je jedan od ključnih uspjeha Konferencije spoznaja da će se njezin kontinuitet održati, dakle 5. Međunarodna znanstveno-stručna konferencija *Mladi znanstvenici u dijalogu* održat će se 23. i 24. svibnja 2024. godine u Osijeku.

Neki su radovi ostali jezično-stilski neizmijenjeni na zahtjev autora.

Uredništvo

**IZAZOVI POMAGAČKIH
PROFESIJA U RADU
S OSOBAMA STARIJE
ŽIVOTNE DOBI**

JELENA ĐURAŠ GLEĐ

Sveučilište Sjever

INSTITUCIONALNA GLAZBENA TERAPIJA: IZAZOVI U RADU SA STARIJIM I NEMOĆNIM OSOBAMA

Sažetak

Dosadašnja su istraživanja pokazala da je glazbena terapija izrazito uspješna u radu sa starijim i nemoćnim osobama te pridonosi osjećaju njihova zajedništva i prihvaćenosti. Vrijednosti glazbene terapije za dobro stanje korisnika prepoznali su i domovi za starije i nemoćne osobe na području Dubrovnika. Cilj je rada istražiti izazove s kojima se glazbeni terapeuti susreću u institucionalnome radu u odnosu na prihvaćanje struke, podršku u kontekstu financiranja i edukacije, njihova statusna pitanja te obilježja i kvalitetu kompetencija. U radu se primjenjuju arhivske metode, analiza, sinteza i mapiranje. Analizom izvješća o institucionalnoj glazbenoj terapiji za korisnike domova za starije i nemoćne osobe na području Dubrovnika tijekom 2018. i 2019. godine mapirano je devet ključnih izazova s kojima se glazbeni terapeuti susreću u radu. Radi osnaživanja ove pomagačke djelatnosti potrebno je uložiti još puno truda, posebice u osiguranju institucionalne i nacionalne podrške i kvalitetne cjeloživotne edukacije glazbenih terapeuta. Neophodno je da struka (medicinska, rehabilitacijska, glazbena) prizna glazbenu terapiju kao samostalnu metodu u radu s raznim ranjivim skupinama. U tome kontekstu ovaj rad nastoji pridonijeti etabliranju glazbene terapije i terapeuta, posebice u radu sa starijim i nemoćnim osobama.

Ključne riječi: institucionalna glazbena terapija, glazbeni terapeuti, starije i nemoćne osobe

Uvod

Glazbena terapija se u okviru pomagačkih djelatnosti definira kao profesionalna upotreba glazbe te svih njezinih elemenata u medicinske, obrazovne i svakodnevnog okružju u radu s pojedincima, skupinama i obiteljima radi općega poboljšanja i kvalitete života osobe (WFMT, 2011; Crnković, 2020). Glazbeni terapeuti aktivnim provođenjem glazbenih aktivnosti omogućuju unapređenje komunikacije, učenja, izričaja i drugih bitnih terapijskih ciljeva kako bi postigli poboljšanje fizičkih, emocionalnih, mentalnih, duševnih i kognitivnih potreba osobe (Škrbina, 2013).

Istraživanja su potvrdila da glazbena terapija ima važnu ulogu kod starijih osoba zbog mogućnosti izravna utjecaja na fizičke i psihološke aspekte starenja kao i osjećaj izoliranosti i usamljenosti koji se često javlja kod starijih osoba, što može rezultirati gubitkom sposobnosti socijalne interakcije (Morlet Paredes et al., 2019). Glazbena terapija može pridonijeti socijalnome zbližavanju osoba koje se osjećaju usamljeno, s obzirom na to da utječe na emocije i izražavanje unutarnjih osjećaja (Petrovsky, 2014). Ray i Mittelman (2017) ističu kako je uključivanje korisnika domova u glazbene programe važna aktivnost u kojoj mogu ostvariti socijalnu interakciju, izraziti se, ojačati samopoštovanje i neovisnost te umanjiti osjećaj izolacije. Dosadašnja istraživanja potvrdila su vrijednosti glazbene terapije za dobro stanje korisnika (Tuckett et al., 2015). Opuštajuća terapijska svojstva glazbe pokazala su se izrazito uspješnim u smanjenju uznemirenosti, naročito u bolesnika s demencijom (Grocke i Wigram, 2007). Glazbena terapija može ponuditi i učinkovitu alternativu nekim lijekovima kako bi se smanjile smetnje u ponašanju (Raglio et al., 2014), depresija, poremećaji u spavanju ili anksioznost (Blackburn i Bradshaw 2014; McDermott, Orrell i Ridder, 2013). Kao neinvazivna i nefarmakološka metoda glazbena terapija nudi strategiju smanjena rizika za ljude koji imaju različite vrste oboljenja (Chan et al., 2012).

Prema *Strategiji borbe protiv siromaštva u Republici Hrvatskoj* (2014. – 2020.) u domovima za starije i nemoćne osobe smještena je jedna od

najranjivijih skupina društva. Hrvatska ima demografski staru populaciju, čak 22,45 % starijih od 65 godina (Državni zavod za statistiku, 2021) prema posljednjemu *Popisu stanovništva*, dok je prema podacima Sindikata umirovljenika Hrvatske (2022) oko 23 tisuće starijih od 65 godina smješteno u domovima, i to u 45 decentraliziranih županijskih domova, 121 privatnomu domu, dok je ostatak korisnika smješteno u oko 400 domova koji su kategorizirani kao obiteljski domovi. Unatoč prednostima glazbene terapije za kvalitetniji život njezinih korisnika, ona kao samostalna praksa još uvijek nije u potpunosti zaživjela, posebice u Republici Hrvatskoj, te je potrebno uložiti trud u dodatnome istraživanju kako bi se dao snažan znanstveni doprinos u etabliranju glazbene terapije kao važne i potrebne profesije. Tomu u prilog govori podatak kako se već 1696. godine dubrovački liječnik, poznat i kao otac hrvatske medicine, Đuro Baglivi bavio promatranjem utjecaja glazbe na duševno bolesno stanje čovjeka, o čemu je pisao u svome čuvenom djelu *De praxi medica*, kao i činjenica da se glazbena terapija provodila već 1933. godine u Psihijatrijskoj bolnici Vrapče (Breitenfeld i Majsec Vrbanić, 2011). Iznenađujuće je da provedba institucionalne glazbene terapije u Hrvatskoj još uvijek nije standardizirana na državnoj razini niti ima dovoljnu podršku medicinske struke, nego ovisi o otvorenosti upravljačke strukture samih domova za starije i nemoćne osobe.

Vrijednosti glazbene terapije za dobro stanje korisnika prepoznala je upravljačka struktura domova za starije i nemoćne osobe na području Dubrovnika, u kojima su se tijekom 2018. i 2019. godine provodile individualne i grupne glazbene radionice u okviru projekta *Unison World* koji je pokrenula sama autorica motivirana idejom da je glazba namijenjena svima, neovisno o godinama ili sposobnostima, te da se dobrobiti glazbe trebaju donijeti ranjivim skupinama društva. Tijekom provođenja institucionalne glazbene terapije metodom refleksije utvrđeni su ključni izazovi s kojima se glazbeni terapeuti susreću u radu i koji mogu poslužiti kao važno uporište za daljnje istraživanje u procesu uvođenja institucionalne glazbene terapije u domove za starije i nemoćne osobe.

1. Metodologija

Metoda refleksije u sebi obuhvaća arhivske metode, analizu, sintezu i mapiranje, a koristi se u sintetiziranju problema i rješenja kako bismo uvidjeli što je najbolje za nas, reflektirajući se na motivaciju i prethodna životna iskustva (Bélanger, 2011; Specht, 2019). Moon (2005) navodi kako postoji osam temeljnih metoda i tehnika kojima se pospješuje učenje refleksijom, točnije osam koraka, kojih se pridržavao i glazbeni terapeut u svome pristupu prema korisnicima te uključuju sljedeće: sustavno bilježenje i procjenjivanje iskustva glazbene terapije na vlastitim bilješkama i komentarima; izrađivanje mape s materijalima kojima se prati osobna aktivnost sudionika; formiranje grupe dionika vanjske i unutarnje podrške koji zajednički sudjeluju u grupnim radionicama; analiziranje različitih povezanih iskustava iz prakse radi procjene i načina promjene; utvrđivanje jasnih kriterija na osnovi iskustava stvarnih problema i iznađenih rješenja u primjerima iz prakse; samoanaliziranje i samovrednovanje radne ekologije i osobnih postignuća glazbenoga terapeuta; izrada osobnoga razvojnog i operativnog plana za ostvarivanje napretka u područjima koja su se pokazala slabijima te provođenje vanjske supervizije radi kritičkoga vrednovanja i korekcije terapijskoga procesa.

Zadovoljstvo poslom se, prema Pongračić i Marinac (2020), može vrednovati kroz kognitivne, afektivne i evaluacijske komponente, pri čemu kognitivne predstavljaju stavove i uvjerenja o poslu, dok se afektivno područje odnosi na osjećaje koji se javljaju radeći taj posao, uz krajnju evaluacijsku komponentu kao procjenu posla (Stručić et al., 2021; Sinclair et al., 2006). Metoda analize jest postupak znanstvenoga istraživanja raščlanjivanjem složenih pojmova, sudova i zaključaka na njihove jednostavnije sastavne dijelove i elemente, dok je metoda sinteze postupak znanstvenoga istraživanja i objašnjavanja stvarnosti putem spajanja jednostavnih misaonih tvorevina, odnosno sudova u složenije (Zelenika, 2000). Metodom mapiranja kroz faze identificiranja, analiziranja i vrednovanja procesa provedbe glazbene terapije omogućeno je i prepoznavanje odstupanja u sustavu.

Arhivske metode provedene su na namjernome uzorku izvješća o institucionalnoj glazbenoj terapiji (n = 589) koja se provodila u tri doma na području Dubrovnika tijekom 2018. i 2019. godine praćenjem promjena kod korisnika tako da je nakon svake radionice napravljena bilješka u obliku unificirana obrasca. U samoj pripremi glazbenih radionica koristio se pristup primjene preferirane glazbene terapije, jednom tjedno u zajedničkoj prostoriji doma kao grupna glazbena terapija koja je uključivala do 30 korisnika u jednoj grupi, a drugi put u individualnim sobama. Podatci o preferencijama korisnika prikupljali su glazbeni terapeut, obitelji, socijalni radnici i ravnatelji ustanove. Radionice su se strukturirale na način da se glazba pripremala prije sastanka prema preferencijama pojedinaca ili grupe. Obrađivale su se različite teme kako bi se potaknula socijalizacija, a sve kroz improvizaciju ovisno o raspoloženoj korisnika.

Cilj je rada istražiti izazove s kojima se glazbeni terapeuti susreću u institucionalnome radu u odnosu na prihvaćanje struke, podršku u kontekstu financiranja i edukacije, njihova statusna pitanja i obilježja i kvalitetu kompetencija. U skladu sa svrhom i ciljem rada postavljena su dva istraživačka pitanja:

IP1. Koji su izazovi u institucionalnome radu glazbenih terapeuta sa starijim i nemoćnim osobama?

IP2. Možemo li mapirati institucionalne izazove glazbenih terapeuta u radu sa starijim i nemoćnim osobama?

2. Rezultati

Analiza izvješća o institucionalnome radu glazbenih terapeuta na području Dubrovnika 2018. i 2019. godine omogućila je mapiranje devet ključnih izazova u provođenju institucionalne glazbene terapije koji su izloženi u Tablici 1:

Tablica 1. Ključni izazovi u provođenju institucionalne glazbene terapije

<p>Etabliranje glazbenih terapeuta unutar ustanova za korisnike starije životne dobi</p> <p><i>Analiza izvješća pokazala je da postoji određena razina nepoznavanja važnosti glazbene terapije kod osoblja što je zahtijevalo dodatno vrijeme i aktivnost kako bi se istima pokazale prednosti glazbene terapije za dobro stanje korisnika.</i></p>
<p>Nedostatak aktivnosti cjeloživotnoga učenja u svrhu educiranja glazbenih terapeuta</p> <p><i>Izazov je mapiran na temelju analize na području Dubrovnika gdje nema mogućnosti edukacija za glazbenoga terapeuta niti za ostale stručne djelatnike koji žele naučiti više o glazbenoj terapiji. Ovakva vrsta edukacija vrlo je rijetka i na razini Hrvatske.</i></p>
<p>Nedostatak kvalificiranoga osoblja, tj. stručnjaka za provođenje glazbene terapije</p> <p><i>Istraživanje je pokazalo da je u domovima za starije i nemoćne osobe glazbeni program kroz slušanje glazbe pružalo osoblje, pretežito socijalna radnica, u određenim prigodama ili proslavama. Korisnici nisu imali iskustvo suradnje s glazbenim terapeutima.</i></p>
<p>Smanjena mogućnost individualna pristupa korisnicima</p> <p><i>Domovi su uključivali velik broj korisnika kojima zbog vremenskoga ograničenja nije bilo moguće omogućiti individualni pristup glazbenoj terapiji na tjednoj razini. Svaki korisnik koji je zahtijevao individualni pristup mogao je s glazbenim terapeutom raditi svaki drugi tjedan.</i></p>
<p>Standardizacija usluge glazbene terapije u okviru institucionalne psihosocijalne i radne terapije te priznavanje od strane medicinske struke</p> <p><i>Istraživanje je pokazalo da glazbena terapija ne zauzima jednako važno mjesto u rangu s ostalim terapeutskim disciplinama te da korisnicima usluga glazbene terapije nije omogućena na isti način kao sve druge usluge koje dobivaju u domu.</i></p>
<p>Neujednačenost kompetencija glazbenih terapeuta</p> <p><i>Istraživanje je pokazalo da osoblje doživljava glazbene terapeute više kao zabavljače nego kao struku, a kao jedan od razloga jest nepostojanje standardizirana alata za mjerenje učinkovitosti glazbenih programa.</i></p>
<p>Nedostatna supervizija kao podrška glazbenim terapeutima</p> <p><i>Glazbeni terapeuti izloženi su stresnim situacijama u domovima i opterećeni životnim problemima korisnika, prevelikim očekivanjima okružja, ali i nedostatku stručne potpore kroz superviziju. Istraživanja su pokazala da se glazbeni terapeuti najviše oslanjaju na konzultacije s medicinskim osobljem kako bi se odredilo zdravstveno stanje korisnika, a time i tijekom glazbenih radionica.</i></p>

Nedostatno financiranje u okviru samoga sektora

Istraživanje je pokazalo da u sustavu glazbena terapija nije primarna aktivnost u koju bi osnivači domova ulagali te da zbog nedostatna financiranja u okviru samoga sektora ravnatelji sami iznalaze sponzorstva ili izvršitelji glazbenih radionica sami pronalaze sredstva za obavljanje usluge.

Neriješena statusna pitanja glazbenih terapeuta

Analizom izvješća utvrđeno je da u domovima u kojima se provodila glazbena terapija glazbeni terapeuti nisu imali status stalnih zaposlenika. Povremene glazbene radionice održavale su se kroz vanjske projekte.

Neki od navedenih izazova vidljivi su u provedenim istraživanjima primjene glazbene terapije u domovima, pa je tako istraživanje koje se bavilo stavovima osoblja prema glazbenim aktivnostima u domovima za starije i nemoćne osobe, provedeno u Taiwanu na 2014 zaposlenika domova, pokazalo da je jedan od najvećih izazova nedovoljno obrazovanje i edukacija osoblja o prepoznavanju vrijednosti glazbe (Sung et al., 2011). Kao odgovor na izazov etabliranja glazbenih terapeuta unutar ustanova za korisnike starije životne dobi, prema Garrido i sur. (2021), radi se i o kulturološkome pristupu te o stavu samoga osoblja koje je usredotočeno na osnovne fiziološke potrebe korisnika bez holističkoga pristupa koji bi zadovoljio i njihove emocionalne potrebe. Harvey i sur. (2018) ističu da su holistički i integrirani modeli njege i brige za osobe starije životne dobi ključni za poboljšanje kvalitete života u domovima za starije i nemoćne osobe .

Kao odgovor na nedostatak aktivnosti cjeloživotnoga učenja kao i kvalificiranoga osoblja, odnosno stručnjaka za provođenje glazbene terapije, postoji mogućnost da se uz stručne glazbene terapeute djelatnici koji već rade u domovima educiraju za glazbene terapeute, što se nudi i u Hrvatskoj kroz određene edukacijske seminare Hrvatske udruge muzikoterapeuta (HUM, 2023). S obzirom na to da u Hrvatskoj ne postoji sustavna edukacija za glazbene terapeute, nije rijetkost da se ova djelatnost obavlja u zdravstvenim ustanovama, edukacijskim i rehabilitacijskim centrima kao i u ustanovama socijalne skrbi od strane glazbenika, rehabilitatora, socijalnih radnika ili radnih terapeuta, što se obično događa kada se sami djelatnici upoznaju i uvide važnost koju glazba ima za korisnike. Stručni djelatnici iz ustanova socijalne skrbi s područja

Dubrovnika prijavili su se na edukacijske seminare glazbene terapije koje je autorica pokrenula u sklopu projekta *Unison World* (UW, 2016). U Kanadi je 2017. godine u sklopu projekta *Room 217* pružateljima njege omogućena edukacija iz glazbene terapije, neovisno o tome imaju li djelatnici glazbeni talent (Room 217, 2017). Istraživanje koje je provedeno u Švedskoj tijekom 2002. godine pokazalo je također dobrobiti uvođenja jednoga oblika glazbene terapije među djelatnicima unutar domova za starije i nemoćne osobe na način da su se uvodili pjevanje i pozadinska glazba pri izvođenju rutinskih dnevnih programa što je rezultiralo pozitivnom atmosferom, poboljšanom interakcijom među djelatnicima i korisnicima, smanjenju agresije kod korisnika pa čak i boljim fizičkim i psihičkim stanjem korisnika (Götell et al., 2009).

Kao odgovor na smanjenu mogućnost individualna pristupa korisnicima istraživanje je pokazalo da je važna međusobna suradnja glazbenoga terapeuta i pružatelja njege jer ispravan glazbeni pristup u individualnoj terapiji može utjecati na to da korisnik bude spremniji na suradnju u svakodnevnoj njezi. Osim što glazba pridonosi dobru raspoloženju ne samo korisnika nego i osoblja, istraživanje je pokazalo da prisutnost glazbenoga terapeuta smanjuje preopterećenost ostaloga osoblja koje se bavi smirivanjem određenoga korisnika koji ima teškoće s ponašanjem te se tako štedi vrijeme, što pokazuje da je vrijedno uložiti u glazbenu terapiju (Garrido et al., 2020). Tijekom 2014. godine film *Alive Inside* popularizirao je individualni pristup glazbenoj terapiji (Murray, 2014) u domovima za starije i nemoćne osobe. Kao rezultat, preko 5000 domova za starije i nemoćne osobe diljem svijeta uvodi glazbeni program *Music and Memory* kroz personalizirane glazbene liste na *iPod* uređajima koji su dostupni svakomu korisniku.

Kako bi se odgovorilo na izazov standardizacije usluge glazbene terapije u okviru institucionalne psihosocijalne i radne terapije te omogućilo priznavanje od medicinske struke, upravljačka struktura pružatelja usluga treba prepoznati potrebu za glazbenom terapijom, educirati osoblje o njezinim prednostima te omogućiti da postane standardna usluga jednaka svim drugim uslugama koje se dobivaju u ovakvim institucijama (Garrido et al., 2021). Potrebno je istaknuti važnost uloge glazbenih

terapeuta, što je moguće kroz uvođenje standardizirana alata za mjerenje učinkovitosti glazbenih programa (Garrido et al., 2021), čime bi se odgovorilo na izazov koji ukazuje na neujednačenost kompetencija glazbenih terapeuta. Postoji nekoliko kvalificiranih alata za mjerenje kratkoročnih učinaka glazbe, kao što je MiDAS (*Music in Dementia Assessment Scale*) (McDermott, Orrell i Ridder, 2015), koji se provode u individualiziranim tretmanima, no još uvijek ne postoji alat za mjerenje dugoročnih učinaka glazbe na čovjeka (Garrido et al., 2020). Polazeći od toga da je supervizija proces koji potiče razmišljanje i razvijanje kompetencije, neophodno je omogućiti adekvatnu superviziju glazbenih terapeuta unutar domova za starije i nemoćne, što bi ujedno bio i odgovor na izazov nedostatka supervizije, posebno zato što se u individualnome radu supervizija pokazala posebno učinkovita kao jedini način da se terapeut usmjeri u pravome odnosu s korisnikom (Lowery, 2018). Neophodno je da glazbeni terapeut radi na usavršavanju svojih kompetencija te provođenju introspekcije kako bi na ispravan način mogao pristupiti komunikaciji s ranjivim osobama (Duras Gled, Bagaric, Strucic, 2023). S obzirom na to da pomagačke djelatnosti spadaju među stresnije profesije (Ajduković, 1996), važno je naučiti ispravno se emocionalno ograditi kako bi se spriječili problemi s mentalnim zdravljem samoga pružatelja usluge (Božičević, 2012). U mnogim dosadašnjim istraživanjima dokazano je da se pomagačke profesije nose s izazovima koji su izvan njihovih mogućnosti i stvaraju dodatan stres. Izazov nedostatna financiranja pojavljuje se i u drugim istraživanjima, primjerice u Australiji na 46 zaposlenika domova za starije i nemoćne osobe financiranje je jedan od problema s kojima se nose u implementiranju glazbenih programa (Garrido et al., 2020). Upravljačka struktura treba prepoznati vrijednosti glazbenoga programa te iste predstaviti nadređenima kako bi shvatili vrijednost usluge glazbene terapije za cijelu ustanovu. Kao odgovor na neriješena statusna pitanja glazbenih terapeuta moguće je djelomično implementirati gore spomenute programe koji bi obučili stručno osoblje doma za provođenje glazbenoga programa, uz nadgledanje glazbenih terapeuta koji bi za stručno osoblje kreirali individualizirane glazbene liste. Ipak, istraživanje je pokazalo da je problem što nisu svi djelatnici

spremni provoditi pripremljene programe (Garrido et al., 2020), što nas ponovno vraća na jedan od ključnih izazova edukacije glazbenih terapeuta i potrebe za provođenjem institucionalne glazbene terapije stručnjaka. Hrvatska je među zemljama koje trebaju uložiti još puno truda da bi se uveo standard provođenja glazbene terapije u svim domovima za starije i nemoćne osobe, za što je potrebno uvesti promjene, počevši od same upravljačke strukture, jer upravo je vodstvo to koje treba iznijeti viziju i spremnost za prihvaćanje promjene unutar domova za starije i nemoćne osobe (von Treuer et al., 2022).

Zaključak

Ovaj rad istražio je izazove s kojima se glazbeni terapeuti susreću u institucionalnome radu u odnosu na prihvaćanje struke, podršku u kontekstu financiranja i edukacije, njihova statusna pitanja i obilježja te kvalitete kompetencija. Dobiveni rezultati, u kojima je analizom izvješća o institucionalnoj glazbenoj terapiji za korisnike domova za starije i nemoćne osobe mapirano devet ključnih izazova, omogućit će provođenje novih glazbenih programa unutar institucija nudeći konkretne izazove i rješenja koja će se moći primijeniti u domovima za starije i nemoćne osobe kako bi se poboljšala njihova kvaliteta života.

Također, ovo istraživanje potvrdilo je kako je živjeti dostojanstven život do samoga njegovog završetka osnovna ljudska potreba u kojoj glazbena terapija pridonosi dobru stanju korisnika domova za starije i nemoćne osobe i stoga autorica snažno i argumentirano podržava institucionalnu glazbenu terapiju kao stalnu praksu unutar domova za starije i nemoćne osobe. Pozitivan primjer otvorenosti vodstva domova za starije i nemoćne osobe u Dubrovniku može biti poticaj i ostalim domovima diljem Hrvatske te poslužiti kao primjer dobre prakse u provođenju institucionalne glazbene terapije.

Da bi se osnažila ova pomagačka djelatnost, potrebno je uložiti još puno truda, posebice u osiguranju institucionalne i nacionalne podrške i kvalitetne cjeloživotne edukacije glazbenih terapeuta. Neophodno je da struka (medicinska, rehabilitacijska, glazbena) prizna glazbenu

terapiju kao samostalnu metodu u radu s raznim ranjivim skupinama. U tome kontekstu ovaj rad nastoji pridonijeti etabliranju glazbene terapije i terapeuta u tome smislu, posebice u radu sa starijima i nemoćnim osobama, te još uvijek nedostatnoj literaturi iz područja rehabilitacijskih i inkluzivnih učinaka art terapije.

Literatura

- AJDUKOVIĆ, M. (1996). Sindrom sagorijevanja. U: Ajduković, Marina; Ajduković, Dean (ur.), *Pomoć i samopomoć u skrbi za mentalno zdravlje pomagača*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 21- 29.
- AMTA, The American Music Therapy Association (2022). Dostupno na: <https://www.musictherapy.org/about/history/> (pristupljeno 15. travnja, 2023.).
- BÉLANGER, P. (2011). *Theories in Adult Learning and Education*. Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, Opladen.
- BLACKBURN, R., BRADSHAW, T. (2014). Music therapy for service users with dementia: A critical review of the literature. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing* 21(10). 879-888. DOI: 10.1111/jpm.12165 (pristupljeno 12. travnja, 2023.).
- BREITENFELD, D., MAJSEC VRBANIĆ, V. (2011). *Muzikoterapija: Pomozimo si glazbom*. Zagreb: Music Play.
- CHAN, M. F., WONG, Z. Y. (2012). Effects of music on depression in older people: A randomised controlled trial. *Journal of Clinical Nursing* 21(5/6), 776-783. DOI: 10.1111/j.1365-2702.2011.03954.x (pristupljeno 12. travnja 2023.).
- CRNKOVIĆ, D. (2020). „Djelovanje glazbe na ljudski organizam“, U: Crnković Danijel (ur.), *Muzikoterapija, glazba u liječenju*. Klinički bolnički centar Sestre milosrdnice. Zagreb, 11-26.
- DRŽAVNI ZAVOD ZA STATISTIKU. Dostupno na: <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270> (pristupljeno 4. svibnja, 2023.).

- DURAS GLED, J. , BAGARIC., Z., STRUCIC, E. (2023). In-service education of music therapist aiming to help the vulnerable groups supported by auto-ethnographic research, EDULEARN23, Proceedings 2023, 6412-6420, doi: 10.21125/edulearn.2023.1704.
- GARRIDO, S., MARKWELL, H. ANDREALLO, F., HATCHER, D. (2021). Benefits, Challenges and Solutions for Implementing Personalised Music Playlist Programs In Residential Aged Care in Australia. *Journal of Multidisciplinary Healthcare* 14. 1193-1204, DOI: 10.2147/JMDH.S293764 (pristupljeno 10. travnja 2023.).
- GARRIDO, S., DUNNE, L., PERZ, J., CHANG, E., STEVENS, J. C. (2020). The use of music in aged care facilities: A mixed methods study. *J Health Psychol.* 10-11. 1425-1438. DOI: 10.1177/1359105318758861 (pristupljeno 10. travnja 2023.).
- GÖTELL, E., BROWN, S., EKMAN, S.L. (2009). The influence of caregivers singing and background music on vocally expressed emotions and moods in dementia care: A qualitative analysis. *Int. J. Nurs. Stud.* 46, 422–430. DOI: 10.1016/j.ijnurstu.2007.11.001 (pristupljeno 12. travnja 2023.).
- GROCKE, D., WIGRAM, T. (2007). *Receptive Methods in Music Therapy: Techniques and Clinical Applications for Music Therapy Clinicians, Educators and Students.* Jessica Kingsley Publishers. London and Philadelphia.
- HARVEY, G., DOLLARD J., MARSHALL, A., MITTINTY, M. M. (2018). Achieving integrated care for older people: shuffling the deckchairs or making the system watertight for the future? *Int J Health Policy Manag.* 7(4):290–293. DOI: 10.15171/IJHPM.2017.144 (pristupljeno 20. travnja 2023.).
- HRVATSKA UDRUGA MUZIKOTERAPEUTA. Dostupno na: https://www.muzikoterapeuti.hr/?page_id=54 (pristupljeno 20. travnja 2023.).
- LOWERY, E. L. O. (2018). Case Study: Individual Music Therapy with an Elderly Man in a Residential Care Setting. *New Zealand Journal of Music Therapy* 16 (95-113) Dostupno na <https://www.>

- musictherapy.org.nz/case-study-individual-music-therapy-with-an-elderly-man-in-a-residential-care-setting/ (pristupljeno 20. travnja 2023.).
- MCDERMOTT, O; ORRELL, M., RIDDER, M. H. (2015). The development of Music in Dementia Assessment Scales (MiDAS). *Nord J Music Ther.* 24 (3). 232–251. DOI: 10.1080/08098131.2014.907333 (pristupljeno 27. travnja 2023.).
- MOON, J. (2005). *A Handbook of Reflective and Experiential Learning: Theory and Practice*. Routledge Falmer. London.
- MORLETT, P. A., LEE, E. E., CHIK, L., GUPTA, S., PALMER, W. B., PALINKAS, A. L., KIM, H.C., JESTE, V. D. (2021). Qualitative study of loneliness in a senior housing community: the importance of wisdom and other coping strategies. *Aging and Mental Health* 25(3). 559-566. DOI: 10.1080/13607863.2019.1699022 (pristupljeno 27. travnja 2023.).
- MURRAY, R. (2014). „Sundance film highlights power of music on patients with Alzheimer’s“ New York Daily News, 15 January 2014. Dostupno na: <http://www.nydailynews.com/life-style/health/film-music-power-alzheimer-patients-article-1.1580719> (pristupljeno: 13. travnja 2023.).
- PETROVSKY, D. (2014). Theoretical model for music therapy on older adults with dementia. *Journal of Nursing Doctoral Students Scholarship*, 2, 33-52. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/274445548_Theoretical_Model_for_Music_Therapy_in_Older_Adults_with_Dementia (pristupljeno 27. travnja 2023.).
- PONGRAČIĆ, L., MARINAC, A. (2020). Metoda refleksije kao metoda za unapređenje odgojno-obrazovnog procesa. Časopis za odgojne i obrazovne znanosti *Foozrama*. 4(4). 91-104.
- RAY, D. K., MITTELMAN, S. M. (2017). Music Therapy: A nonpharmacological approach to the care of agitation and depressive symptoms for nursing home residents with dementia. *Sage journals* 16(6). 689-710. DOI: 10.1177/1471301215613779 (pristupljeno 27. travnja 2023.).

- RAGLIO, A., FILIPPI, S., BELLANDI D., STRAMBA-BADIALE, M. (2014). Global music approach to persons with dementia: Evidence and practice. *Clinical Interventions in Aging* 9. 1669-1676. DOI: 10.2147/CIA.S71388 (pristupljeno 2. svibnja 2023.).
- ROOM 217, (2017). Dostupno na: <https://www.musiccare.org/who-receives-music-care> (pristupljeno 15. travnja 2023.).
- SINCLAIR, C., DOWSON, M., MCINERNEY, D. M. (2006). Motivations to teach: Psychometric perspectives across the first semester of teacher education. *Teachers College Record* 108(6). 1132–1154.
- SINDIKAT UMIROVLJENIKA HRVATSKE. Dostupno na: <https://www.suh.hr/category/mediji/> (pristupljeno 4. svibnja 2023.).
- SPECHT, D. (2019). *The Media And Communications Study Skills Student Guide*. University of Westminster Press. London.
- VLADA REPUBLIKE HRVATSKE, „Strategija borbe protiv siromaštva u RH 2014.-2020“ <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/ZPPI/Strategije/Strategija%20oborbe%20protiv%20siroma%C5%A1tva.pdf> (pristupljeno 12. travnja 2023.).
- STRUČIĆ, E., BAGARIĆ, Ž., LASIĆ-LAZIĆ, J. (2021). Identification of relationship between the krav maga self-defence system and the transformational leadership using principal component analysis. *ICERI2021 Proceedings 2021*, 8264-8272, DOI: 10.21125/iceri.2021.1892 (pristupljeno 1. svibnja 2023.).
- SUNG, H. C., LEE, W. L., CHUNG, S. M., SMITH, D. G. (2011). Exploring nursing staff's attitudes and use of music for older people with dementia in long-term care facilities. *J Clin Nurs*. 20 (11-12). 1776-1783. DOI: 10.1111/j.1365-2702.2010.03633.x (pristupljeno 12. travnja 2023.).
- ŠKRBINA, D. (2013). *Art terapija i kreativnost: Multidimenzionalni pristup u odgoju, obrazovanju, dijagnostici i terapiji*. Zagreb: Veble commerce.
- TUCKETT G., A., HODGKINSON BRENT, ROUILLON, L., BAILL-LOZOYA, T., PARKER, D. (2015). What carers and family

said about music therapy on behaviours of older people with dementia in residential aged care. *International Journal of Older People Nursing* 10(2). 146-157. DOI: 10.1111/opn.12071 (pristupljeno 2. svibnja 2023.).

UW, Unison World projekt. Dostupno na: <https://www.unison-world.org/> (pristupljeno 7. svibnja 2023.).

VON TREUER, M. K., MCCABE, P., M., KARANTZAS, G., MELLOR, D., KONIS, A., DAVISON, E. T. (2022). Facilitating staff adoption of new policies and procedures in aged care through training for readiness for change. *J Appl Gerontol* 41(1). 54-61. DOI: 10.1177/0733464820949801 (pristupljeno 7. svibnja 2023.).

WFMT, The World Federation of Music Therapy, 2011. Dostupno na: <https://www.wfmt.info/about> (pristupljeno 14. travnja 2023.).

ZELENKA, R. (2000). *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. Ekonomski fakultet u Rijeci, Rijeka.

ŽUGAJ, M., DUMIČIĆ, K., DUŠAK, V. (2006). *Temelji znanstveno-istraživačkog rada: metodologija i metodika*. 2. dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Varaždin: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet organizacije i informatike.

INSTITUTIONAL MUSIC THERAPY: CHALLENGES IN WORKING WITH THE ELDERLY AND INFIRM PERSONS

Summary

Previous research has shown that music therapy is extremely successful in working with the elderly and infirm persons as it contributes to their sense of community and acceptance. Nursing homes within Dubrovnik city area have recognized the health benefits of music therapy. The purpose of the paper is to investigate the challenges that music therapists face within institutions in relation to the recognition of the profession, financial and educational support, status issues and features as well as the quality of their competencies. Archival research methods, analysis, synthesis, and mapping is applied in this paper. Nine key challenges that members of this health profession face within their work were mapped through the analysis of the report on institutional music therapy for residents of nursing homes within the area of Dubrovnik during 2018 and 2019. In order to strengthen this supportive activity, it is necessary to invest a lot more effort, especially to ensure institutional and national support and qualified lifelong education of music therapists. It is necessary for the profession (medical, rehabilitation, music) to recognize music therapy as an independent method in working with various vulnerable groups. This paper tries to contribute to the establishment of music therapy and therapists in this sense, especially in working with the elderly and infirm persons.

Keywords: institutional music therapy, music therapists, elderly and infirm persons

BLAŽENKA PRSKALO

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

SECOND LANGUAGE ACQUISITION IN THE THIRD AGE

Summary

Today's world population is getting older at a fast pace and the third age population (65+) is expected to rise up to 25.8 percent by 2030. Among other things this population faces key problems of neurological and mental disorders such as Alzheimer disease, Parkinson disease, polyneuritis, acute psychosis, dementia and depression. With the increase in their share in total population, the share of ageing diseases such as dementia also increases and it is expected there will be 82 million people with dementia by 2030. This number can reach 152 million by 2050 (Alzheimer Disease International 2020).

There has been lot of research pointing out cognitive benefits of second language learning and bilingualism on the onset of dementia and related illnesses such as Craik, Bialystok and Freedman (2010), Vega-Mendoza et al. (2015), Del Maschio, Abutalebi and Fedeli (2018), and Bubbico et al. (2019).

Some other research such as Ondráková (2017), Bosisio's (2019), Ware et al (2019) and Kacetl and Kimova (2020) emphasise social benefits of language learning.

Since no research of this topic has been conducted in Bosnia and Herzegovina, one of the objectives of this paper is to review the existing literature and inform the relevant public on social and cognitive benefits of language learning in the third age. The other objective is to motivate domestic scholars to do research in this area since there is increasing

number of people with dementia and related illnesses in Bosnia and Herzegovina. Resources for their treatment are scarce.

Keywords: second language acquisition, third age, dementia, cognitive benefits, social benefits

Introduction

The population around the world keeps getting older. The United Nations Population Fund (UNFPA) report states mankind is getting older (UNFPA Annual Report 2013, (n.d.) p.23) at a fast pace: it was predicted that by 2022, number of people over 60 will exceed one billion, and by 2050, there will be more senior people than children under age of 15. Related to this, human life expectancy has linearly increased since the mid-19th century due to infant mortality and infectious diseases decline, improvement in nutrition, and advances in medicine, public health, and technology. Experts predict that by 2045 the average life expectancy will increase to 74 years (UNFPA Annual Report 2013, (n.d.)). The number of people aged 80 years or over is projected to triple, from 143 million in 2019 to 426 million in 2050 (World Population Prospects, 2019). According to Alzheimer's Disease International (ADI) (2020) aging is a major risk factor for neurodegenerative diseases and dementia. Further, ADI (2020) estimates 75% of people with dementia are not diagnosed globally, with that rate expected to rise as high as 90% in some lower- and middle-income countries. According to the most recent World Health Organization (WHO) figures (World Alzheimer Report 2022: Life after diagnosis: Navigating treatment, care and support 2022, p.25), the number of people living with dementia – estimated to stand at 55 million in 2019 – is expected to rise to 139 million by 2050.

When it comes to Bosnia and Herzegovina, the situation does not differ from the rest of the world. The population in our country also grows older. According to the 2013 census in Bosnia and Herzegovina, the population over the age of 65 accounted for 14.2% of the total population, 16.5% in 2019, and this share is expected to rise to 25.8% by 2030, 37.9% by 2050, and 43.5% by 2070. (Second Periodic Report of Bosnia and

Herzegovina on the Implementation of the Madrid Plan of Action on ageing 2020, p.4). Because of increased share of older people, sustainability of the health and pension system can get into number of problems impacting living conditions of this population. So, as everywhere in the world, healthy ageing should be an objective in order to prevent dementia in epidemic proportions and it is necessary to investigate affordable solutions to reduce risks linked to ageing, both for the well-being of the individual and caregivers (Bubbico et al. 2019).

Another important issue is lack of effective pharmacological therapies for dementing illnesses. As Del Maschio, Fedeli and Abutalebi (2018) suggest, it is critical to design environmental strategies that could eventually maintain or even enhance brain health across the lifespan to make individuals functionally independent and possibly productive at older age. Along with the lifestyle (physical activity and good nutrition) and psychosocial factors (education, socioeconomic status, occupational attainment, and social engagement) Albert (2017) considers volunteering, physical exercise and cognitive training as promising candidates to mitigate the effects of brain ageing on daily functioning. Antoniou et al. (2013) mentions various authors whose common finding has been that older adults who regularly engage in intellectually stimulating exercises, such as reading newspapers and magazines, playing puzzle games, and going to museums, may delay or even reduce the occurrence of cognitive problems, including those related to dementia and Alzheimer's disease. One of such stimulating activities for cognitive reserve and brain plasticity is language training. Antoniou et al. (2013) believe language learning is an ideal training activity for older learners because it has associated benefits of being meaningful (an advantage over other cognitive training approaches) and it may expand post-retirement activities (e.g. improve travel, business interactions and communication with speakers of other languages).

Second language acquisition

On the contrary to the language we learn from our birth which has been acquired spontaneously through the interaction with other people and environment at the certain point of time we start acquiring the second and sometimes the third or fourth language. Palea and Boștină-Bratu (2015) emphasise that age issue in the acquisition of a second language still stimulates interest and induces lively discussions on theoretical level and in practical application. Regarding the practical application there are disparities between early learning and those of adolescents and adults which are constantly evoked when it comes to decision on the most appropriate time to begin with second language teaching. But there are other external factors influencing the onset of second language learning such as our family, environment, school etc. The acquisition itself – relationship between age and language learning is the area of interest in second language acquisition (SLA). Most of the research in this area have been directed towards SLA process in children and adolescents. As Klímová and Pikhart (2020) and Ware (2017) claim, there are only few studies concentrating on the effects of second language learning in seniors. In the past it was thought adults were incapable of acquiring a foreign language (see Lenneberg, 1967; Penfield and Roberts, 1959). Ondráková (2017) quotes that after the tenth year of age, a person loses the ability of natural language acquisition, which is caused by biological and physiological changes. This hypothesis was justified by the fact puberty marks the end of the development of cerebral hemispheres and finalises their specialisation. Marinova-Todd, Marshall and Snow (2000) claim age influences language learning not because of any critical period that limits possibility of language learning, but because it is associated with social, psychological, educational, and other factors affecting L2 proficiency (Marinova-Todd, Marshall and Snow 2000, p. 28). On the other hand, Palea and Boștină-Bratu (2015) emphasise that researches nowadays disagree with the idea younger beginners would achieve higher levels of language proficiency in the long run. They further explain that the controversy comes as previous research focused on

people having acquired their second language in a classroom situation, so they were exposed for a very limited number of hours. This is not the case for learning in a natural environment, where the amount of 'input' is more significant. It is not uncommon to find immigrants who have no trace of foreign accent (Palea and Bostina Bratu 2015, p. 429).

Traditionally, as Bosisio (2019) points out, elderly people were not expected to learn new notions and were seen as depositors and dispensers of knowledge and culture, not as receivers (Bosisio 2019, p.21). Nowadays, researchers acknowledge the language learning apparatus remain intact across the lifespan, and adult language learners benefit from their experience-based linguistic knowledge, increased higher-order brain development, and more complex cognitive processing (Schleppegrell, 1987; Singleton and Lengyel, 1995 cited in Antoniou et al. 2013, p.10).

Interest in foreign language learning as a cognitively stimulating mental activity later in life has only recently emerged and could constitute a promising approach to benefit cognitive functioning (Grossmann et al. 2021).

Third age population

Third age population, along with some other, can be observed as the vulnerable group. They face numerous problems regardless of whether they live in both high-income western countries or low- and middle-income countries. Apart from existential problems, this population faces neurological and mental disorders such as Alzheimer disease, Parkinson disease, polyneuritis, acute psychosis, dementia, and depression. With the increase in their share of total population, the share of ageing diseases such as dementia also increases. It is expected there will be 82 million demented people by 2030, and this number should reach 152 million by 2050 (Alzheimer Disease International 2020).

Even though it is normal and expected to start acquiring a foreign language very early in primary school or even in the kindergarten things have recently changed and people of all age groups start acquiring a

foreign language. Their reasons are different but they all agree knowledge of a foreign language is very important and its importance has been growing with the process of globalisation. The level of foreign language knowledge acquired depends of many factors such as language exposition, stimulating environment, purpose for learning, motivation and age.

Besides aging there is also a migration factor impacting recent demographic change in Europe. According to Žindžiuvienė and Kuliešienė (2015), the importance of senior adult education is an urgent issue at both the national and the EU policy level. Further on, they explain that extended retirement age in the Member States of the EU is a big challenge in the process of elderly people employment and employees need to adapt to the changed working conditions and satisfy urgent demands of the market (Žindžiuvienė and Kuliešienė 2015, p. 512).

He et al. (2015) assert ageing is one of the greatest social and economic challenges in the 21st century and this issue has been primarily tackled by medical sciences. It is commonly accepted health is related to well-being and purpose in life.

Since the world's population is also getting older, there will be more and more seniors acquiring foreign languages. Many people think learning at least one foreign language in the early age is more acceptable than in later age, primarily due to age constraint when a person will not be able to acquire the second language as they acquired the mother tongue. But there are more and more people who start learning foreign language in their retirement, since they were too occupied with their careers and family matters before, new opportunities for travelling have opened to them and they want to know at least something to be able to communicate with the people abroad. They also might have family members living abroad and knowledge of another language would enable them to communicate with their family, especially with their grandchildren, who were not taught their parents' mother tongue.

There are many benefits of learning foreign language in any time during the lifespan but the purpose of this paper is to discuss recent findings about both cognitive and social benefits of foreign language learning among healthy older population.

Cognitive and social benefits of second language acquisition in the third age

It is proven learning a second language at an older age can be helpful not only for mental health but also as means for personal development during retirement. It is a known fact that with age our minds become slower and need more stimulation to serve us as before. In conclusion benefits of learning another language are both social and cognitive.

For example, Sauer (2018) mentions the following:

1. Learning a second language has been shown to decrease the risk of developing dementia
2. Knowing another language can make international travel less stressful
3. Learning a new language can make you smarter
4. Learning a new language improves decision-making skills
5. Learning a new language puts you outside of your comfort zone.

Similarly, to the above, the studies from different scientific areas such as medicine, psychology, education, gerontology, health, neurology, geriatrics, linguistics, and psycholinguistics etc. emphasise both cognitive and social benefits of language learning in the third age. For the purpose of this paper the findings from different recent studies will be presented separately. The studies used for that purpose were selected on the basis of key word collocations such as second language acquisition in the third age, second language acquisition, and senior students etc. The search was not limited by the time since this area of research is quite new.

Cognitive benefits

Along with the increase of third age share in total population and related illnesses, there comes one of the world's greatest challenges – age related cognitive decline. Whalley et al. (2004) define cognitive reserve as resilience to neuropathological damage of the brain, resulting in experience-based neural changes that are a consequence of a physically

and mentally stimulating lifestyle. According to Antoniou et al. (2013) the aging process typically involves cognitive decline related to brain atrophy (particularly in frontal regions and areas that subserve declarative memory), loss of neuronal synaptic connections, and signs of neuropathology associated with dementia (Antoniou et al. 2013, p. 2). The National Institute of Aging (What is dementia? Symptoms, types, and diagnosis (n.d.)) defines dementia as the loss of cognitive functioning — thinking, remembering, and reasoning — to such an extent that it interferes with a person's daily life and activities. Decline in cognition in healthy seniors cannot be prevented but only delayed with regular cognitive training. One of the prevention activities demanding further exploration and research is a foreign language learning. So far there are certain research results that indicate this non-pharmacological treatment. Ware et al. (2017) claim learning a foreign language could improve cognitive plasticity as this learning task requires the recruitment of extensive neural networks and stimulates different cognitive abilities such as working memory, inductive reasoning, sound discrimination, speech segmentation, task switching, rule learning, and semantic memory (Ware et al. 2017 p. 2). Additionally, Klímová et al. (2020) research has shown foreign language learning is an important activity in later age because it may boost the cognitive reserve of seniors, as well as preserve lifelong brain plasticity. Furthermore, Stern (2001) points out tests on cognitive plasticity improvement have shown learning a second language during adulthood may exert neuroprotective effects, promote strengthening of brain networks, and improve cognitive reserve. The importance of regular cognitive training has been proved in the results of Vališ et al. (2019) research indicating cognitive functions can be maintained through regular cognitive training, such as learning a foreign language. Similarly, Bubbico et al. (2020) research results showed a second language learning program, even late in life, can be considered as a non-pharmacological treatment able to counteract cognitive aging along with the onset of dementia. Vega-Mendoza et al. (2015) research results suggest there are no radical differences in cognitive effects of learning second language in adulthood and in childhood. In another review study,

Klímová and Pikhart (2020) reveal foreign language learning (FLL) has a positive impact on the maintenance and/or an enhancement of cognitive abilities irrespective of age. They further claim people who learn a second language in their adulthood may prevent cognitive decline in later life by 4.5 years. This particular fact has been proven by research on bilingualism itself (see Bialystok et al., 2007, 2016; Bak et al., 2014; Wilson et al., 2015; Woumans et al., 2015).

Apart from second language learning in the third age, Craik, Bialystok and Freedman (2010) claim lifelong bilingualism may also contribute to cognitive reserve and thus be associated with a delayed onset of dementia. Bialystok et al. (2016) report bilingualism is also a potent source of cognitive reserve, and a growing body of work has documented protective effects of bilingualism across the lifespan. The same authors further explain bilinguals outperform monolinguals on tasks requiring executive control or selective attention (Bialystok et al. 2016, p. 4). Similarly, the results of Bak et al. (2014) research suggest a protective effect of bilingualism against age-related cognitive decline (Bak et al. 2014, p. 962). Furthermore, Klímová (2018) claims bilingual people possess better mental flexibility since they can adapt to continuous changes and process information effectively than monolinguals. However, as Klímová and Pikhart (2020) bilingualism processes are bidirectional i.e. language can impact cognitive functions and cognitive functions can impact language learning performance (Klímová and Pikhart 2020, p. 2). In their paper Del Maschio, Abutalebi and Fedeli (2018) point out there are growing literature on bilingualism and dementia since bilingualism might represent a continuous and long-lasting form of cognitive stimulation. In addition, same authors believe even small or moderate effects of non-pharmacological measures at the individual level can have a global impact on the rate or onset of cognitive decline.

Social benefits

Apart from cognitive benefits of language learning in the third age, there are also social ones. They are often interweaved and cannot be considered separately.

Some of the reasons why seniors want to improve their language skills are, according to Ondráková (2017), meaningfully spent time with their peers, memory training, and communication improvement. In their research Vališ et al. (2019) indicate it is crucial to take a full advantage of socialising in older age since most of those people spend majority of their time alone and have no social contacts. Therefore, learning foreign language with their peers also contributes to the reduction of their loneliness as well as avoidance of depressive symptoms development. Klímová (2018) also reports that besides cognitive benefits, foreign language learning may generate enhancement of their self-esteem, increase opportunities for socializing or reduce further economic and social burden.

Furthermore, Klímová and Pikhart, (2020) claim FLL courses offer new opportunities for healthy seniors in the area of socializing and integration into society which may positively affect their overall well-being. They further emphasise increase in the number of older population will need extra efforts to prolong the active life of these people and maintain or enhance their quality of life through improved subjective well-being. Well-being can be defined as the experience of health, happiness, and prosperity. It includes having good mental health, high life satisfaction, a sense of meaning or purpose, and ability to manage stress. More generally, well-being is just feeling well (What Is Well-being? Definition, Types, and Well-being Skills 2019). Human's well-being can be improved through different ways and Klímová and Pikhart (2020) claim one of the ways is foreign language learning or second language acquisition. The same authors further claim the crucial point from a positive psychology perspective is that the outcomes of this learning process are significantly different from standard school or high school education because older population's focus on the joy of lifelong learning, their satisfaction with time well-spent in learning a new language, their sense of

belonging to a community of learners, and the significant improvement of their cognitive functions.

In their research Kacetyl and Klímová (2021) point out all types of education i.e. formal or informal, intergenerational of third-age only should lead to individual empowerment and the emancipation of older adults as a social group. They further explain that apart from active aging intra- and inter-generational education facilitates social networking, lowers social exclusion risk, and promotes social cohesion and inclusion. The results of Klímová et al. (2020) study show that friendly and pleasant learning environment, teacher's patient approach, as well as development of new social tie can enhance participants' social and mental well-being and reduce their feeling of loneliness, anxiety, and depression.

Dörnyei (2005) emphasises learning a foreign language is different from learning other subjects mainly because of the social nature of such venture. Further on, he explains language belongs to a person's whole social being: it is part of one's identity, and is used to convey this identity to other. So, learning of a foreign language involves an alternation in self-image, the adoption of new social and cultural behaviours and ways of being, therefore having a significant impact on the social nature of a learner (Dörnyei 2005, p. 77).

In the review of previous research Kacetyl and Klímová (2021) conclude even older people can benefit from learning a foreign language at later age. Those benefits are not only travelling, but also social inclusiveness by getting in contact with their peers, maintenance and/or improvement of cognitive skills like working memory, which in return has a huge impact on overall well-being.

Conclusions and recommendations

Increased share of the third age population around the world and future projections have proved that ageing has become social and economic challenge in the 21st century. Mental activities in the third age such as foreign language learning contribute to healthy and active ageing. It also structures their leisure time. Those

adults who are mentally and physically active have lower chances of suffering from cognitive decline and conditions caused by loneliness and lack of socialisation. To be able to put their cognitive reserve at a satisfactory level, they have to learn new things throughout their lives. Along with cognitive reserve preservation, learning new language enables and encourages third age population to participate actively in social life of their community, strengthens their social ties, and reduces chances to get into depressive conditions.

Prevention of an onset of dementia signs can be achieved through involvement of the third age people into educational process (implementation of the lifelong learning principle). Currently in Bosnia and Herzegovina there is no strategy for this sector and opportunities for lifelong learning are poor and limited to urban areas only. The Strategic platform for development of adult education in context of lifelong learning in Bosnia and Herzegovina expired in 2020 meaning there is no strategic framework and necessary infrastructure for this purpose. Additionally, problems including lack of information and indifference of the third age population (especially in rural areas) about learning activities as well as lack of social skills that are necessary for learning in community are very much present.

One of the possibilities where educational processes for the third age population can be performed is establishment of the third age universities. According to Viktorova (2020) this type of institutions have been successfully operated in Europe since 1973. They are established at higher educational institutions or public organisations with the main goal to improve physical, mental and social health of older people. Furthermore, there should be language learning programmes for cognitive healthy older persons to maintain their cognitive functions. Teaching methods for this population should be adjusted to their age. Implementation of these recommendation does not require major expenditure but can help both the third age population, their caregivers and society as a whole.

Another important issue is lack of research about second language acquisition in the third age in Bosnia and Herzegovina. In the process of literature collection,

the internet search through Google Scholar, Research Gate, PubMed, and Academia.edu there were no articles related to this topic in Bosnia and Herzegovina. There are no conference papers about this topic from the latest conferences on English language held in Sarajevo and Banja Luka. So, the aim of this article is to motivate researchers to conduct further research in their respective fields since our society faces high share of 65+ population in general and those suffering from dementia and related illnesses and our resources for their treatment, care and lodging facilities are scarce.

References

- ALBERT, S. M. (2016). The aging brain and changes in daily function. In *Springer eBooks* (pp. 23–35). https://doi.org/10.1007/978-0-387-98188-8_2
- ALZHEIMER'S DISEASE INTERNATIONAL. (2020, November 30). *Numbers of people with dementia worldwide: An update to the estimates in the World Alzheimer Report 2015*. ADI - Numbers of People with Dementia Worldwide. <https://www.alzint.org/resource/numbers-of-people-with-dementia-worldwide/>
- ANTONIOU, M., GUNASEKERA, G. M., WONG, P. C. M. (2013). Foreign language training as cognitive therapy for age-related cognitive decline: A hypothesis for future research. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 37(10), 2689–2698. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2013.09.004>
- BAK, T. H., NISSAN, J., ALLERHAND, M., DEARY, I. J. (2014). Does bilingualism influence cognitive aging? *Annals of Neurology*, 75(6), 959–963. <https://doi.org/10.1002/ana.24158>
- BIALYSTOK, E., ABUTALEBI, J., BAK, T. H., BURKE, D. M., KROLL, J. F. (2016). Aging in two languages: Implications for public health. *Ageing Research Reviews*, 27, 56–60. <https://doi.org/10.1016/j.arr.2016.03.003>

- BOSISIO, N. (2019). Language learning in the third age. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*, 2(1), 21–36. <https://doi.org/10.2478/gssfj-2019-0003>
- BUBBICO, G., CHIACCHIARETTA, P., PARENTI, M., DI MARCO, M., PANARA, V., SEPEDE, G., FERRETTI, A., PERRUCCI, M. G. (2019). Effects of second language learning on the plastic aging brain: functional connectivity, cognitive decline, and reorganization. *Frontiers in Neuroscience*, 13. <https://doi.org/10.3389/fnins.2019.00423>
- CRAIK, F. I. M., BIALYSTOK, E., FREEDMAN, M. (2010). Delaying the onset of Alzheimer disease: Bilingualism as a form of cognitive reserve. *Neurology*, 75(19), 1726–1729. <https://doi.org/10.1212/wnl.ob013e3181fc2a1c>
- DEL MASCHIO, N., FEDELI, D., ABUTALEBI, J. (2018). Bilingualism and aging. *Linguistic Approaches to Bilingualism*, 11(4), 505–519. <https://doi.org/10.1075/lab.18032.del>
- DÖRNYEI, Z. (2014). The psychology of the language learner. In *Routledge eBooks*. <https://doi.org/10.4324/9781410613349>
- GROSSMANN, J., KOELSCH, V. M., DEGIRMENCI, M. G., ASCHENBRENNER, S., TEICHMANN, B., MEYER, P. (2021). Effects of foreign language learning on executive functions in healthy older adults: study protocol for a randomised controlled trial. *BMC Geriatrics*, 21(1). <https://doi.org/10.1186/s12877-021-02051-x>
- HE, W., GOODKIND, D., KOWAL, P. (2015). An aging world. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/317400495_An_Aging_World
- KACETL, J., KLÍMOVÁ, B. (2021). Third-Age learners and approaches to language teaching. *Education Sciences*, 11(7), 310. <https://doi.org/10.3390/educsci11070310>
- KLÍMOVÁ, B. (2018). Learning a Foreign Language: a review on recent findings about its effect on the enhancement of cognitive

- functions among healthy older individuals. *Frontiers in Human Neuroscience*, 12. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2018.00305>
- KLÍMOVÁ, B., PIKHART, M. (2020). Current Research on the Impact of foreign language learning among healthy seniors on their Cognitive Functions From A Positive Psychology Perspective—A Systematic Review. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00765>
- KLÍMOVÁ, B., SLANINOVÁ, G., PRAŽÁK, P., KACETL, J., VALIŠ, M. (2020). Enhancing Cognitive Performance of Healthy Czech Seniors through Non-Native Language Learning—A Mixed-Methods Pilot Study. *Brain Sciences*, 10(9), 573. <https://doi.org/10.3390/brainsci10090573>
- MARINOVA-TODD, S. H., MARSHALL, D. B., SNOW, C. E. (2000). Three Misconceptions about Age and L2 Learning. *TESOL Quarterly*, 34(1), 9. <https://doi.org/10.2307/3588095>
- ONDRÁKOVÁ, J. (2017). Differences between children and adults when learning languages. *SGEM International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts*. <https://doi.org/10.5593/sgemsocial2017/34/s13.018>
- PALEA, L. L., BOȘTINĂ-BRATU, S. (2015). Age and Its Influence on Second Language Acquisition. *Revista Academiei Fortelor Terestre*, 4(80), 428–432. https://www.armyacademy.ro/reviste/rev4_2015/Palea.pdf
- SAUER, A. (2018). Why seniors should learn a second language. *Senior Living at Its Best | Leisure Care*. <https://www.leisurecare.com/resources/why-seniors-should-learn-a-second-language/>
- Second Periodic Report of Bosnia and Herzegovina on the Implementation of the Madrid Plan of Action on Ageing*. (2020). <https://unece.org/>. Retrieved June 9, 2023, from <https://unece.org/sites/default/files/2022-07/mipaa20-report-bosnia%20and%20herzegovina.pdf>

- STERN, Y. (2013). Cognitive Reserve: Implications for assessment and intervention. *Folia Phoniatrica Et Logopaedica*, 65(2), 49–54. <https://doi.org/10.1159/000353443>
- UNFPA *Annual Report 2013*. (n.d.). United Nations Population Fund. <https://www.unfpa.org/publications/unfpa-annual-report-2013>
- VALIŠ, M., SLANINOVÁ, G., PRAŽÁK, P., POULOVÁ, P., KACETL, J., KLÍMOVÁ, B. (2019). Impact of learning a foreign language on the enhancement of cognitive functions among healthy older population. *Journal of Psycholinguistic Research*, 48(6), 1311–1318. <https://doi.org/10.1007/s10936-019-09659-6>
- VEGA-MENDOZA, M., WEST, H., SORACE, A., BAK, T. H. (2015). The impact of late, non-balanced bilingualism on cognitive performance. *Cognition*, 137, 40–46. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2014.12.008>
- VIKTOROVA, L. (2020). Educational Conditions for Implementation of Adults' Distance Learning of Foreign Languages. *Information Technologies and Learning Tools*, 75(1), 13–25. <https://doi.org/10.33407/itlt.v75i1.2797>
- WARE, C., DAMNÉE, S., DJABELKHIR, L., CRISTANCHO, V., WU, Y., BENOVICI, J., PINO, M., RIGAUD, A. (2017). Maintaining Cognitive Functioning in Healthy Seniors with a Technology-Based Foreign Language Program: A Pilot Feasibility Study. *Frontiers in Aging Neuroscience*, 9. <https://doi.org/10.3389/fnagi.2017.00042>
- WHALLEY, L. J., DEARY, I. J., APPLETON, C., STARR, J. M. (2004). Cognitive reserve and the neurobiology of cognitive aging. *Ageing Research Reviews*, 3(4), 369–382. <https://doi.org/10.1016/j.arr.2004.05.001>
- What is dementia? Symptoms, types, and diagnosis*. (n.d.). National Institute on Aging. <https://www.nia.nih.gov/health/what-is-dementia>
- What Is Well-Being? Definition, Types, and Well-Being Skills*. (2019, January 19). <https://www.psychologytoday.com/>. Retrieved

August 16, 2023, from <https://www.psychologytoday.com/us/blog/click-here-happiness/201901/what-is-well-being-definition-types-and-well-being-skills>

World Alzheimer Report 2022: Life after diagnosis: Navigating treatment, care and support. (2022, September 21). ADI - World Alzheimer Report 2022. <https://www.alzint.org/resource/world-alzheimer-report-2022/>

World Population Prospects 2019: Highlights. (2019). reliefweb.int. Retrieved July 9, 2023, from https://reliefweb.int/report/world/world-population-prospects-2019-highlights?gclid=EAIaIQobChMI-m96I_MjrgQMVouJRCh3Chg32EAAYASAAEgKn2vD_BwE

ŽINDŽIUVIENĒ, I. E., KULIEŠIENĒ, A. S. (2015). Lifelong Language Learning in Europe: Possibilities and Challenges. *Sabiedrība, Integrācija, Izglītība*. <https://doi.org/10.17770/sie2013vol2.606>

USVAJANJE DRUGOGA JEZIKA U TREĆOJ ŽIVOTNOJ DOBI

Sažetak

U današnjemu svijetu čovječanstvo brzo stari i očekuje se da će u 2030. godini populacija treće životne dobi (65+) porasti na 25,8 %. Između ostaloga, ova populacija suočava se s ključnim problemima neuroloških i mentalnih poremećaja kao što su Alzheimerova bolest, Parkinsonova bolest, polineuritis, akutna psihoza, demencija i depresija. S povećanjem njihova udjela u ukupnoj populaciji povećava se i udio bolesti starenja, kao što je demencija. Očekuje se da će u 2030. biti 82 milijuna dementnih ljudi, a u 2050. godini taj bi broj trebao doseći 152 milijuna (Alzheimer Disease International, 2020).

Autori Craik, Bialystok i Freedman (2010), Vega-Mendoza i sur. (2015), Del Maschio, Abutalebi i Fedeli (2018) te Bubbico i sur. (2019) u nizu studija istaknuli su kognitivne prednosti učenja drugoga jezika i dvojezičnosti na pojavu demencije i srodnih bolesti. Druge studije, primjerice Ondakova (2017), Bosisio (2019), Ware i sur. (2019) te Kacatl i Kimova (2020), istaknule su društvene prednosti učenja jezika.

Budući da u Bosni i Hercegovini nisu provedena istraživanja o ovoj temi, jedan je od ciljeva ovoga rada pregled postojeće literature i informiranje relevantne javnosti o društvenim i kognitivnim prednostima usvajanja jezika u trećoj životnoj dobi. Drugi je cilj motivirati domaće znanstvenike na provođenje istraživanja u ovome području jer postoji sve više osoba s demencijom i srodnim bolestima u Bosni i Hercegovini, a sredstva za njihovo liječenje oskudna su.

Ključne riječi: usvajanje drugoga jezika, treća životna dob, demencija, kognitivne prednosti, društvene prednosti

**O TEHNOLOGIJI,
KOMUNIKACIJI I
DRUŠTVU**

MISIJANA BRKIĆ-MILINKOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

INTERPERSONALNA I INTRAPERSONALNA KOMUNIKACIJA U ROMANU *DERVIŠ I SMRT*

Sažetak

Ako bi se birali romani koji pružaju mnoštvo interpretacija u komunikološkome smislu, svakako bi se na vrhu ljestvice našli romani Ive Andrića i Meše Selimovića. Karakteriziraju ih rečenično bogatstvo i ljepota izričaja, složene psihološke slike glavnih likova, ali i izvrsni monolozi i unutarnja previranja, dijalozi, kao i komunikacija uopće.

*Cilj je ovoga rada usporediti i analizirati komunikaciju likova u romanu Meše Selimovića *Derviš i smrt*. Korištene su metoda analize sadržaja i komparativna analiza. U prvome se poglavlju donosi kratki osvrt na roman te malo poznate činjenice o tome što je potaknulo Selimovića napisati ga. U drugome se razmatraju pojmovi i definicija interpersonalne i intrapersonalne komunikacije, dok treće i četvrto poglavlje donose detaljnu analizu interpersonalne komunikacije u romanu te intrapersonalne komunikacije karakteristične za glavni lik – Ahmeda Nurudina.*

Ključne riječi: interpersonalna i intrapersonalna komunikacija, verbalna i neverbalna komunikacija, monolozi, dijalozi

Uvod

Roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića jedan je od najpoznatijih s ovih prostora, on je poput leksikona u kojemu se jasno i nedvosmisleno mogu iščitavati razni aspekti komunikacije. Nije bitno je li ona jednosmjerna ili dvosmjerna, je li riječ o monolozima ili dijalogima – intrapersonalnoj

ili interpersonalnoj komunikaciji, svaka od tih vrsta ima svoje zakonitosti i svoj zadatak unutar strukture romana.

Kao hipoteza nameće se sljedeće: komunikacija u romanu Meše Selimovića *Derviš i smrt* zapravo je njegova najbitnija značajka za koju su vezane tema i ideja, kao i motivi glavnoga junaka. Snaga komunikacije glavnoga lika Ahmeda Nurudina mogla bi se predočiti u svojevrsan komunikacijski udžbenik po kojemu bi se izučavali teorijski, ali i praktični aspekti komunikacije. Zanimljivo je da je u romanu, koji je pisan u prvome licu i koji predstavlja introspekciju, unutarnji monolog glavnoga lika, derviša Ahmeda Nurudina, osobito upečatljiv i nosi jaku komunikacijsku poruku. Uz Nurudina, zanimljiva je komunikacijska analiza i ostalih, sporednih likova. Selimović je upravo cijelu priču svoga romana gradio na izražavanju misli, osjećaja, postupaka, strahova i snova upravo putem verbalne i neverbalne komunikacije i u tome poprilično i uspio. Ovakav pogled na čuveni Selimovićev roman daje mogućnost za nove analize i spoznaje o sadržajnome i semantičkome bogatstvu ovoga njegovog djela.

O romanu *Derviš i smrt*

U svojoj memoarskoj prozi naslovljenoj *Sjećanja* Meša Selimović podrobno pojašnjava kako je i zašto nastao roman *Derviš i smrt*. Naime, godine 1944. strijeljan je njegov najstariji brat Šefkija te mu je pred smrt, po „vozaču koji je radio za UDBA-u“¹, poslao poruku da je nevin. Kako Selimović navodi, nikada nije saznao gdje mu je brat pokopan, ali ga je njegova nevinna smrt potaknula napisati ovaj roman. Dugo je tragao za načinom izričaja želeći na papir prenijeti svoje emocionalno stanje i sva previranja u svojoj duši. Ponajprije je, kaže, želio izbrusiti jezik. Jedino takvim izbrušenim jezikom može prenijeti svoju poruku, napisati djelo koje zapravo postaje alegorija njegova vlastitog života i gubitka. Kako kaže, nije mu se činio primjerenim jezik kojim su pisali Crnjanski i Krleža, ali je s Andrićem bilo drukčije: „... trebalo je biti pisac najvećeg

¹ Taj trenutak Selimović podrobno opisuje u poglavlju *Književno stvaranje* u sklopu njegove memoarske proze naslovljene *Sjećanja*; Bigz/ Svjetlost, Beograd, 1990., str. 171.

formata pa iz tog jezika izvući takva sazvučja i njime postići takvu snagu kao što to uspijeva Andrić“ (Selimović, 1990: 171).

Godine 1962. Selimović je ponovno počeo razmišljati o izgubljenome bratu i baviti se tom temom. Budući da je, kaže, prošlo dosta godina i da su se emocije stišale i neke stvari posložile na svoje mjesto, mogao je početi pisati roman, roman koji donosi univerzalnu temu, a u središte priče, kako navodi, stavlja sukob osobnoga osjećaja i političkoga uvjerenja. Tu vlastitu životnu dvojbu Selimović interpretira upravo kroz riječi Ahmeda Nurudina: „Šta sam ja? Zakržljali brat ili nesigurni derviš? Jesam li izgubio ljudsku ljubav ili sam oštetiо чvrstinu vjere, izgubivši tako sve... jesam li izgubio ljudski lik ili vjeru? Ili oboje?“ (Selimović, 1990: 176).

Piščeva iskrenost i vlastiti život, vlastite dvojbe i promišljanja, ispruženi kao na dlanu, otvoreni čitatelju, naišli su na odličan odjek kod publike. „Čitaoci su dobro primili *Derviša*. I kritičari, uglavnom svi. Ali čitaoci su mi važniji. Zahvaljujući novinama, radiju, televiziji, ponešto i časopisima, a vjerovatno i aktuelnosti teme, moja djela i moje ime ušli su u uho i srca ljudi. Ponekad kao utjeha, ponekad kao nesporazum, ali izgleda da ne može biti drukčije“ (Selimović, 1990: 177).

Interpersonalna i intrapersonalna komunikacija

Svaki oblik komunikacije ima svoju svrhu i cilj, a kod interpersonalne komunikacije može se reći da je cilj uvijek – druga osoba, odnosno primatelj poruke. To znači da se svaka komunikacija između najmanje dvoje ljudi naziva interpersonalnom. Intrapersonalna se komunikacija pak odvija unutar iste osobe. Ona se odvija na tzv. mentalnoj razini, i tu su i pošiljatelj i primatelj poruke – ista osoba.

Pojam interpersonalne komunikacije

Interpersonalna komunikacija predstavlja interakciju ili međusobno djelovanje dviju ili više osoba. Ona je komunikacija u kojoj nema „posrednika“ između pošiljatelja i primatelja poruke. To je izravan proces u kojemu sugovornici stoje i razgovaraju, kako navodi Reardon, „licem u

lice“, i to u neposrednoj blizini. Tijekom razmjene informacija dolazi do odašiljanja različitih znakova, odnosno simbola.

Interpersonalna komunikacija se sve donedavna definirala prema značajkama situacije, odnosno broju onih koji sudjeluju, fizičkoj udaljenosti među njima, mogućnosti povratne informacije tzv. *feedbacku* i tome slično. Iz toga se interpersonalna komunikacija može definirati kao komunikacija, interakcija ili međusobno djelovanje dviju ili više osoba licem u lice, uz mogućnost trenutnog (za razliku od odgođenog) dobivanja povratnih informacija (Reardon, 1998: 20).

Slanjem određene poruke nastoji se utjecati na ponašanje primatelja poruke. Dakle, riječ je o jednome višedimenzionalnom procesu razmjene, slanja, primanja i interpretiranja informacije. Tijekom procesa interpersonalne komunikacije neminovno dolazi do procesa upoznavanja ljudi i svijeta oko sebe, kao i uspostave međuljudskih odnosa. Dolazi do razvoja odnosa između dvoje ljudi, a taj se odnos u literaturi opisuje kao dijadni odnos. On uključuje osjećaje, misli, percepciju, reakcije – i davatelja i primatelja poruke. Ako dolazi isuviše burno, komunikacija se može doživljavati kao napad – obrana. Ako su, primjerice, ti osjećaji smireni i usmjereni pomaganju drugoj osobi, tu vrstu komunikacije možemo definirati i kao savjetodavnu. Mnogi će se autori složiti da je komunikacija, u biti, vrlo složen proces čiji uspjeh, unatoč najboljim namjerama onih koji u njoj sudjeluju, nije uvijek zajamčen. Renata Fox (2001) tvrdi kako poslana i primljena poruka nisu nikad identične. Značenja koja dvije osobe pridaju zajedničkim komunikacijskim simbolima nisu jednaka. Uslijed toga može doći do nesporazuma u komunikaciji. Također, oblik i sadržaj poruke ovise o vještini kojom pošiljatelj komunikacijsku namjeru pretvara u (nesavršene) komunikacijske simbole te o vještini kojom primatelj te simbole interpretira.

Komunikacija, kako je već navedeno, nije jednostavan proces. Interpersonalna, primjerice, počinje kada pošiljatelj poruke oblikuje neku ideju te je, pretvorenu u smislene znakovne simbole, prenosi do primatelja, odnosno – kodira svoju ideju ili oblikuje svoje misli u riječi, bilo da one nastaju verbalno ili neverbalno. Pošiljatelj od primatelja očekuje i

reakciju na njegovu poruku, tj. povratnu informaciju. Povratna je informacija zapravo reakcija primatelja na primljenu poruku, a zahvaljujući njoj, komunikacijski proces postaje razgovor ili dvosmjerna komunikacija. Potom se uloge zamjenjuju: primatelj poruke u toj komunikaciji postaje pošiljalatelj. Kako navode Tomić i Jugo (2021: 126), interpersonalna se komunikacija događa unutar odnosa, tj. ljudi, koji tako komuniciraju i dijele neku vrstu odnosa, od kojih neki mogu biti bliski i trajati godinama. Drugi, pak, ne moraju biti intenzivno bliski i mogu trajati dulje vrijeme, čak i godinama. „Interpersonalna komunikacija stvara i definira odnose. Svaki odnos ima svoj vlastiti identitet“ (Tomić, Jugo, 2021: 127).

Komunikacija je, dakle, proces koji se sastoji od izvora / pošiljalatelja poruke, sadržaja poruke, određenoga kanala kojim poruka putuje, primatelja i povratne veze / reakcije na primljenu poruku. Svaka se interpersonalna komunikacija sastoji od dviju ključnih sastavnica – komunikacijske i relacijske. Komunikacijska komponenta opisuje što govorimo, a relacijska na koji način govorimo.

Šumovi u komunikaciji

Nerijetko dolazi do pogrešaka u komunikaciji prouzročenih šumovima. Šum je sve ono što može prekinuti ili iskriviti poruku i tako promijeniti njezino značenje. Tada dolazi do promjene cijeloga procesa komunikacije, a primatelj poruke tako ne dobiva ono što je pošiljalatelj htio reći.

Rješenje ovakvih problema u kojima bi se izbjegli nesporazumi i u kojima bi primatelj shvatio poruku na način na koji je to pošiljalatelj zamislio jest – poruku prenijeti preko nekoliko komunikacijskih kanala ili na nekoliko različitih načina (npr. ako se pošiljalatelj i primatelj poruke nalaze na nekome bučnom mjestu i pošiljalatelj pita primatelja hoće li nešto piti, ako primatelj poruke ne čuje, pošiljalatelj mu može to predočiti neverbalnom komunikacijom).

Obilježja ljudske komunikacije

Mnogi su teoretičari razmatrali glavna obilježja ljudske komunikacije, a šest njihovih osnovnih značajki donosi Kathleen Reardon (1998).

Ona navodi da ljudi komuniciraju iz mnoštva raznih razloga i da komuniciranje rezultira namjeravanim, ali i nenamjeravanim učincima. Komunikacija je obično obostrana, uključuje najmanje dvije osobe koje utječu jedna na drugu u nejednakoj mjeri. Komunikacija se dogodila i onda kada nije bila uspješna. Komuniciranje uključuje uporabu različitih simbola (Usp. Reardon, 1998: 13,14).

Vrste interpersonalne komunikacije

Interpersonalna se komunikacija dijeli na verbalnu i neverbalnu. Verbalna može biti usmena i pismena, a neverbalna – kinestetička i proksemička. Usmena se odvija putem govora, a pismena riječima ili simbolima. Kinestetička neverbalna komunikacija obuhvaća pokrete tijela, gestikulaciju, izraz, mimiku lica i sl., a proksemička proučava udaljenost između primatelja i davatelja poruke i prostor u kojemu se ta komunikacija odvija.

Premda se na prvi pogled čini da verbalna komunikacija ima primat nad neverbalnom, neka su istraživanja pokazala da zapravo više od 50 % ljudi pridaje značaj izrazu lica osobe koja govori te ostalim neverbalnim značajkama govora, a tek 7 % ljudi verbalnoj komunikaciji. „Neverbalna komunikacija odnosi se na sva namjerna i nenamjerna značenja koja nemaju oblik napisane ili izgovorene riječi. Neverbalna komunikacija obuhvaća elemente kao što su izraz lica, pogled, geste, odjeća i vanjski izgled, razdaljina među sugovornicima i ton glasa. Neverbalna komunikacija iznimno je snažna“ (Tomić, 2016: 289).

Reardon (1998) također govori o nekoliko oblika interpersonalnoga komuniciranja kao što su: formalni i neformalni, javni i privatni, distancirani i intimni, otvoreni i zatvoreni, funkcionalni i ekspresivni.

Pojam intrapersonalne komunikacije

Intrapersonalna komunikacija jest komunikacija unutar same osobe, unutarnja samokomunikacija, razgovor sa samim sobom, meditacija ili promišljanje. Vreg (1998) kaže kako čovjek pokušava nutarnjim

(intrapersonalnim) komuniciranjem uspostaviti psihičku ravnotežu i postići kognitivnu i afektivnu stabilnost.

Iako mnogi teoretičari intrapersonalnu komunikaciju ne smatraju komunikacijom jer u njoj nema interakcije između dviju osoba, neki poput Reimanna (1968) na tu problematiku gledaju drugačije i tvrde da je čovjek sposoban i za komunikaciju sa samim sobom, pa se ona javlja kao oblik razmišljanja ili razgovor sa samim sobom, dok Vreg (1998) kaže da se osobno intrapersonalno komuniciranje događa u čovjekovoj nutrini kao određeni procesi u mozgu.

Dakle, unatoč oprečnim mišljenjima teoretičara, neosporno je da i intrapersonalna komunikacija ima sve elemente neophodne da bi se mogla zvati komunikacijom, a u kojoj su i pošiljatelj i primatelj poruke ista osoba. „Intrapersonalna komunikacija (engl. *intrapersonal communication*), komunikacija koju subjekt obavlja sam sa sobom: kada razmišlja o nečemu, rješava neki problem ili misli o nekome, nekoj akciji, nekom događaju. Subjekt je istovremeno i pošiljatelj i primatelj poruke“ (Tomić, 2023: 112).

Komunikacija u romanu *Derviš i smrt*

Analizom komunikacije u romanu *Derviš i smrt* jasno je da je cijeli roman zapravo jedan komunikacijski proces u kojemu osobito do izražaja dolazi snaga verbalne i neverbalne komunikacije glavnoga lika Ahmeda Nurudina. Nurudinovi monolozi uzdignuti su do savršenstva, a dijalozni služe kao potporni stup odvijanju radnje i psihološkoga oblikovanja svakoga lika.

Posebnu komunikacijsku ulogu imaju i stihovi iz *Kurana* koji, kao moto, stoje na početku svakoga poglavlja Selimovićeva romana. Iako je, dakle, citirao *Kuran*, Selimović ni u jednome citatu nije naveo ni *ajet*² ni *suru*³ iz koje određeni citat potječe, odnosno na nekim je mjestima kombinirao *ajete* iz različitih *sura* kako bi dobio cjelinu koja se nameće

² *ajet* – stih u *Kuranu*

³ *sura* – poglavlje u *Kuranu*

kao komunikacijska poruka. Svaki ulomak iz *Kurana* nadovezuje se leksički i sadržajno na početak svakoga novog poglavlja:

„Široka zemlja im je postala tijesna, srca su im osjetila usamljenost i tjeskobu...⁴ (*Kuran*)

Moje nespokoјstvo se proširilo, prostrijevši se unazad: mislio sam kako sam opkoljen odavno, kako tuđe oči već dugo vrebaju svaki moj korak...“ (Selimović, 2004: 265).

„Reci: došla je Istina!⁵ (*Kuran*)

Mogao sam gledati u sat i tačno pogađati: sad je Mula-Jusuf kod kadije...“ (Selimović, 2004: 333).

Intrapersonalna komunikacija u *Dervišu i smrti* (ili promišljanja, muke i dvojbe Ahmeda Nurudina)

Na samome početku romana kroz monolog glavnoga lika Ahmeda Nurudina vide se naznake intrapersonalne komunikacije, komunikacije sa samim sobom, procesa koji odlikuju meditacije i promišljanja o životu i smrti i, kako sam pisac u uvodu romana kaže – traženja sreće.

...da ostane zapis moj o meni, zapisana muka razgovora sa sobom, s dalekom nadom da će se naći neko rješenje kad bude račun sveden, ako bude, kad ostavim trag mastila na ovoj hartiji što čeka kao izazov. Ne znam šta će biti zabilježeno, ali će u kukama slova ostati nešto od onoga što je bivalo u meni, pa se više neće gubiti u kovitlacima magle, kao da nije ni bilo, ili da ne znam šta je bilo (Selimović, 2004: 9).

U uvodnoj ispovijesti, introspekciji, glavni lik govori o sebi koristeći niz jezično-stilskih sredstava radi pojačavanja dojma; tu su metafore, usporedbe, alegorije, antiteza – „Čovjek je još mlad da bi imao želja a već star da ih ostvaruje...“ (Selimović, 2004: 10). U razgovoru sa samim sobom Ahmed Nurudin postavlja niz retoričkih pitanja, propitkuje o smislu života, naglašava snagu svoje vjere. On sam sebe uvjerava u

⁴ Moto na početku 11. poglavlja.

⁵ Moto na početku 14. poglavlja.

ono tko je i što želi biti kako bi na taj način ulio sebi toliko potrebno samopouzdanje.

Ahmed naglašava i važnost razgovora, okrjepa i duhovnoga pročišćenja za sve putnike koji navrate u tekiju, „ali kapija je uvijek otvorena, da uđe svako kome je potrebna utjeha i očišćenje od grijeha, i dočekivali smo ljude lijepom riječju kad su dolazili...“ (Selimović, 2004: 12). Glavni lik na neki način sugovornika nalazi u listu papira na kojemu zapisuje sve svoje slutnje, dvojbe i tjeskobe. Iako s papirom ne može postići klasičnu komunikacijsku interakciju, onu „iz knjiga“, on je, na neki način, protočni kanal kojim teku njegove misli i sam sebi pokušava dati odgovore na pitanja koja ga muče, a od kojih je jedno od glavnih – pitanje smrti.

Na koljenu mi je hartija koja mirno čeka da primi moj teret, ne skidajući ga s mene i ne osjećajući ga sama, preda mnom je duga noć bez sna, i mnoge duge noći, na sve ću stići, sve ću učiniti što moram, i da se optužim i da se odbranim, žurba nije potrebna, a vidim da ima stvari o kojima mogu pisati sada, i poslije možda nikad više. Kad dođe vrijeme, i želja da se kažu druge, i one će doći na red... (Selimović, 2004: 13).

U ovome dijelu on naglašava kako je mnoge otpratio na drugi svijet i bio s njima na smrtnome času. Riječi koji izgovara pred umirućim neka su vrsta utjehe. On njima umirućega smiruje, ublažava mu teške trenutke. Stoga je i cijela njegova retorika usmjerena tomu cilju. Oblik komunikacije ovdje poprima naznake intimnoga te ekspresivnoga.

Nisam jednom govorio s bolesnicima, nisam jednom otpremio smrtnika na veliki put. Iskustvo me uvjerilo, ako je za to potrebno ikakvo iskustvo, da svako osjeća strah pred onim što ga čeka, pred nepoznatim što već kuca, neotkriveno, u obamrlom srcu. Govorio sam, tješeći: Smrt je jekin, sigurno saznanje, jedino za što znamo da će nas stići. Izuzetka nema, ni iznenađenja, svi putevi vode do nje, sve što činimo to je priprema za nju, priprema čim zakmečimo udarivši čelom o pod, uvijek joj bliže, nikad dalje. Pa ako je jekin, zašto se čudimo kad dođe. Ako je ovaj život kratak prolazak što traje samo čas, ili dan, zašto se borimo da ga produžimo još dan ili čas. Zemaljski život je varljiv, vječnost je bolja. Govorio sam: Zašto vam srca od straha drhte kad se u predsmrtnim mu-

kama noge omotaju jedna oko druge? Smrt je preseljenje iz kuće u kuću. To nije nestanak već drugo rođenje... (Selimović, 2004: 16).

Interpersonalna komunikacija likova

Iako roman *Derviš i smrt* obiluje primjerima interpersonalne komunikacije, bilo da se radi o dijalozima ili razgovoru između više osoba, u ovome se potpoglavlju analizira komunikacija između Ahmeda Nurudina i lijepo kadinice, Ahmeda i Mula-Jusufa, Ahmeda i njegova oca te Ahmeda i Hasana.

Komunikacija između Ahmeda Nurudina i lijepo žene, kćeri staroga Džanića

Osobito je zanimljiva komunikacija Ahmeda Nurudina s lijepom kćeri staroga Džanića, njihova dobrotvora, pogotovo zato što se radi o komunikaciji sa ženom, čega u ovome romanu i nema previše, pa je tim više ova analiza zanimljivija. I u svome unutarnjem monologu o odnosu s mladim ženama Ahmed veliku pozornost poklanja upravo riječima: „Nevješt sam razgovoru sa ženama, pogotovu sa ženama njene ljepote i njenih godina. Oko trideset, čini mi se. Mlade djevojke zamišljaju život i vjeruju riječima. Starice se boje smrti i s uzdahom slušaju o raju“ (Selimović, 2004: 19).

U ovome dijelu, gdje Ahmed susreće lijepu ženu, posebna je pozornost posvećena neverbalnoj komunikaciji. Tako se kinestetička neverbalna komunikacija susreće na nekoliko mjesta tijekom njihova dijaloga, gdje Ahmed promatra njezin stav i pokrete, izraz očiju, mimiku lica i sl.

Njen stav i njeni pokreti, sigurni, zapovjednički (tako mi je pokazala da sjednem), izgledali su ublaženi, umekšani nečim što nisam znao da odredim, dugom navikom, mekanim sjajem surmom osjenčenih očiju u prorezu jašmaka, rukom što je savijena kao labudov vrat držala jedan kraj tanke tkanine, čudnom draži što izbija iz nje kao čarolija (Selimović, 2004: 19).

Posebnu neverbalnu poruku Nurudinu šalju njezino lice i oči te on navodi kako ga je iznenadila „ljepotom glatkog lica što se prosijavalo kroz tanku tkaninu, i stišavanom svjetlošću velikih očiju“ (Selimović, 2004: 23). Pozornost poklanja i njezinim rukama (također kinestetička komunikacija) koje analizira i koje mu daju odgovore na brojna pitanja.

Prvo sam zapazio njene ruke. Dok je pridržavala jašmak, prisilnom kretanjem, koja je određena, bez mnogo mogućnosti, bile su razdvojene i neizrazite, jedva su se primjećivale. Ali kad je pustila tkaninu i sastavila ruke, one su odjednom oživjele, postavši cjelina. Nisu u pohod polazile naglo niti su se kretale živo, ali je u njihovom stišanom mirovanju, ili laganom lutanju, bilo toliko snage i nekog neobičnog smisla, da su neprestano prikivale moju pažnju. Izgledalo je da će svakog časa učiniti nešto važno, nešto presudno, stvarajući tako napetost očekivanja, stalnu i uzbuđljivu. Mirovale su u krilu, sastavljene, obgrljene, kao da se dave u tihom čežnji, ili čuvaju jedna drugu da ne odlutaju, da ne učine štogod nerazumno, nepomične u neprestanom talasanju što se jedva vidjelo, slično nemirnom drhatu, lakom grču od preobilja snage. Onda su se bez žurbe razdvajale, kao da su se dogovorile, i samo trenutak lebdjele, tražeći se, pa nježno padale, poput zaljubljenih ptica, na atlasno koljeno, opet zagrljene, nerazdvojne, srećne u svom sastavljenom ćutanju. Dugo je tako trajalo, i jedna se pomaknula, prstima što su se sporo i strasno grčili počinjala da gladi atlas ispod sebe, i kožu ispod atlasa, a druga je ležala na njoj, priljubljena, utišana, osluškujući nečujno pucketanje glatkog kumaša nad okruglim mermernim koljenom. Samo ponekad bi se otkinule i jedna bi pošla u samostalan pohod, da ovlaš dodirne minđušu (Selimović, 2004: 24).

S druge strane, ovdje se interpersonalna proksemička komunikacija između dvoje ljudi odvija tako da, kako Ahmed kaže, „sjedimo na gotovo dva kraja sobe, između nas je nedovoljna razdaljina sobe i mučno očekivanje“ (Selimović, 2004: 20). Budući da u interpersonalnoj komunikaciji dolazi do razvoja odnosa između dvoje ljudi, tzv. dijadnog odnosa, koji uključuje osjećaje, misli, percepciju, reakcije te davatelja i primatelja poruke, taj se dio može jasno naznačiti u sljedećim rečenicama Ahmedove komunikacije s lijepom ženom. Naime, ovdje se komunikacija doživljava burno i ona je poput svojevrсна napada:

Stajali smo jedno prema drugome kao dva ratnika sa skrivenim oružjem iza leđa, kao dva protivnika sa skrivenim namjerama u sebi, pokazaćemo se kad krenemo u napad, čekao sam da vidim šta hoće da zauzme, šta hoće da oduzme, nada je još živjela u meni ali nije bila čvrsta kao maloprije, ova žena je suviše mlada, i lijepa, da bi mislila na anđele što bilježe naša djela. Nije dugo oklijevala, nije dugo tražila riječi, bila je zaista ratnik što polazi u bitku ne zadržavajući korak, ne osvrćući se. To je od njenog soja, ali i zbog mog. Preda mnom se ne ustručava, ako se ikad ustručava (Selimović, 2004: 21).

Žena dobro zna što radi i kako može zaokupiti Ahmedovu pozornost. Ona se igra verbalnom i neverbalnom komunikacijom. U jednome trenutku govori glasno, odsječno, a u drugome stišava svoj glas. Svjesna je kakav dojam ostavlja na muškarce te u svrhu prenošenja poruke upotrebljava glas, oči, ruke... Ahmed Nurudin tada stavlja naglasak na „njezin namjerno tihi glas“ koji s pozornošću sluša, navodeći da je u „boji zurne“, te je „slušao govor što je ličio na vez, na nizanje bisera, riječima i sklopom sasvim drukčijim od čaršijskog, pomalo uveo ali kićen, s mirisom ovih starih odaja i dugog trajanja“ (Selimović, 2004: 21). Jasno je da je u komunikaciji između Ahmeda Nurudina i žene neverbalna komunikacija ono što donosi prevagu nad verbalnom te on naglašava – kada već nema razlog ni mogućnost da je sluša s pažnjom, mogao ju je s pažnjom promatrati, i to je činio sa zanimanjem, a kako kaže – „mogla je misliti da je to zbog njenih riječi...“ (Selimović, 2004: 23).

Komunikacija s Mula-Jusufom

Zanimljiva je epizoda i Nurudinov razgovor s Mula-Jusufom. Neverbalna komunikacija u ovome slučaju otkriva sve psihološke karakteristike lika i iz toga se da zaključiti kakva je i njegova komunikacija s Nurudinom. Jasno je iz njegovih kretnji, glasa i izraza očiju da poruka od pošiljatelja ne prolazi bez problema prema primatelju. „Prišao je tiho, čuo sam ga tek kad je zaškripao pijesak pod njegovim opreznim nogama, i kad me oprljio njegov stišani dah. Znao sam odmah ko je, i ne okrećući se, jer niko ne gazi tako nečujno, suviše je rano usvojio oprezan

korak... I glas mu je tih, skriven, ali još nevješto, ptice pjevaju u njemu. I oči ga izdaju, svijetle su i nemirne“ (Selimović, 2004: 38).

Iako su ispunjeni formalni uvjeti za potpunu interpersonalnu komunikaciju, iz riječi Ahmeda Nurudina da se zaključiti da s njegovim sugovornikom dolazi do šuma u komunikaciji. Budući da je slušanje jedan od najvažnijih elemenata uspješne komunikacije, jasno je da ona u ovoj epizodi ne može biti uspješna, jer izrečena Nurudinova riječ ne dolazi do sugovornika.

Ali ovaj mladi čovjek nije prikladan sabesjednik. Čovjek doduše najčešće govori radi sebe, ali mora da osjeti odjek svojih riječi. A on je stajao preda mnom, lica osvijetljena mjesečinom tako jasno da se na njemu vidjela svaka crta. Stajao je poslušno, nije mogao da ode dok ga ne otpustim, ali je misao njegova otišla bez njega, bogzna kuda i kako daleko, nju nisam mogao da zadržim, i ostavila njegovo tijelo da praznim prisustvom izražava dužnu poslušnost. A stihovi i mistika i spoznaja bili su tako daleko od njegove pažnje i od mogućnosti njegova shvatanja, da je sigurno slušao samo očima, posmatrajući micanje mojih usana. Bilo je besmislenije nego da sam riječi vikao u prazan bunar, bar bi ih odjek vraćao. Nije se ni trudio da shvati (Selimović, 2004: 39-40).

U sljedećemu ulomku jasno se vide učinci i verbalne i neverbalne komunikacije. Također se može zaključiti kako u ovome slučaju komunikacija nije bila uspješna te je rezultirala nenamjeranim učincima: „Idi, rekao sam mu tiho. Idi, rekao sam. Možda nisam ni rekao, ali on je razumio, po micanju usana, ili po pokretu ruke, jer je želio da ode, i otišao je, ne žureći, da ne pokaže nestrpljenje koje ga je sigurno gonilo da što prije ostane sam s onim što je donio u očima...“ (Selimović, 2004: 41). U komunikaciji s Mula-Jusufom riječ je o komunikaciji između dviju osoba koje ne utječu jedna na drugu u istoj mjeri. Upečatljiva je neverbalna komunikacija, i to ona kinestetička.

Kratko me pogledao i odmah oborio glavu, nečega se bojao, ali ja nisam želio nikakvu prednost od njegova mučnog iščekivanja. Gledao me napregnuto, skrivajući pažnju i zanimanje koje je u njemu izazvala moja zbunjena priča, ali je njegovo rumeno lice bez bora, svježe od vode i jutra, postalo živo i nemirno... Moja riječ je bila neočekivana, nesaglasna

sa vrelinom srdite odluke što se jedva skrila, i sa bojom glasa podešenim za huljenje, i on me gledao začuđeno, kao razočaran... Rekao sam da će njegov Kur-an biti pravo umjetničko djelo, a on me pogledao začuđeno, gotovo uplašeno, kao da je čuo prijatnu... (Selimović, 2004: 63).

Komunikacija s ocem

Sama početna scena susreta s ocem sugerira izraženu proksemičku neverbalnu komunikaciju, jer se u rečenici, u kojoj navodi da je otac stajao nasred sobe otvorenih vrata i čekao, daju naslutiti nepovjerenje i očekivani šumovi u komunikaciji. Upravo svjestan toga jaza i činjenice da je riječ o komunikaciji u kojoj dvije osobe različito utječu jedna na drugu, Ahmed odustaje od prvotne namjere.

Znao sam šta je trebalo učiniti, prići mu i zagrliti ga, bez časa gledanja i oklijevanja. Time bi sve među nama bilo riješeno na najbolji i najjednostavniji način, razvezao bih tako sve uzlove, svoje i njegove, i onda bismo mogli da se ponašamo kao otac i sin. Ali je teško bilo pružiti ruke i zagrliti ovog sijedog čovjeka, koji nije uzalud stajao na sredini sobe, plašeći se ovog susreta (Selimović, 2004: 74).

U ovoj komunikaciji dolazi do neizbježnih šumova jer Nurudin navodi kako su obojica bili zbunjeni, nisu znali kako se držati i što kazati jedan drugomu, a „između našeg posljednjeg viđenja stajale su mnoge godine, a htjeli smo nekako da sakrijemo da nas je život rastavio“. Komunikacija između oca i sina dalje se odvija neverbalno, tj. riječ je o neverbalnoj kinestetičkoj komunikaciji. „Gledali smo se jedan dugi tren, lice mu je izrovareno starošću, oči ukočeno uprte u mene, ništa nije kao nekad, sve sam morao da nadomještam, oštre zategnute crte, snažan glas, jednostavnost jakog čovjeka kome ruke ne smetaju, potrebno mi je bilo zbog nečega da ga zamišljam neuronulog, dugo sam ga takvog nosio u sjećanju...“ (Selimović, 2004: 74). U komunikaciji s ocem i ispoljavanjem emocija veliku su ulogu ovdje odigrali elementi neverbalne komunikacije koji zapravo opisuju odnos između ovih dvaju likova. To su dodiri, mirisi, boje...

Prignuo sam se da ga poljubim u ruku, svi sinovi tako čine, ali nije dopustio, uhvatili smo se za mišice, kao poznanici, i to je bilo najbolje, izgledalo je prisno a nije pretjerano. Ali kad sam osjetio njegove ruke, još jake, na mojima, kad sam iz blizine vidio njegove sive vlažne oči, kad sam prepoznao njegov krepki miris, drag mi od djetinjstva, zaboravio sam na svoju i njegovu zbunjenost, i djetinjim pokretom prislonio glavu uz njegova široka prsa, odjednom raznježen nečim što sam mislio da je davno nestalo. Možda me uzбудio sam taj pokret, ili blizina starčeva što je pokrenula skrivena sjećanja, mirisao je na jezero i žitna polja, možda je razlog bio u njegovu uzbuđenju... (Selimović, 2004: 74).

Način na koji njegov otac govori otkriva psihološki profil čovjeka koji je pokleknuo pred životom. On je čovjek niska samopoštovanja, što se vidi kroz njegov „mlitav“ stav i položaj tijela, nedostatak živosti.

Nekad je govorio lijepo, polako, za sve je imao vremena, slažući riječi u skladno složene rečenice, bilo je nekog mira i sigurnosti u tom tihom neužurbanom govorenju, činilo se da je iznad stvari i da vlada njima, vjerovao je u zvuk i smisao riječi. A sad je to nemoćno odmahivanje rukom značilo predavanje pred životom, odustajanje od riječi koje ne mogu da spriječe ni da objasne nesreću (Selimović, 2004: 76).

Komunikacija s Hasanom

Upravo kroz način komunikacije može se zaključiti kolika je Ahmedova povezanost s Hasanom. „Hafiz Muhamed je gledao u mene začuđeno, gotovo uplašeno, a Hasan rastreseno, smiješeći se, a ja sam tek u njegovim očima sagledao pravu težinu svojih riječi, o kojima ranije nisam razmišljao“ (Selimović, 2004: 101). Hasan s ljudima komunicira smijehom, kako Selimović navodi, na prirodan način, „smijeh mu je put do čovjeka, izražava razumijevanje, olakšava“ (Selimović, 2004: 102). Iz načina Hasanove komunikacije može se zaključiti da ima visoku razinu samopoštovanja, govori uvjerljivo, neverbalna i verbalna komunikacija kompatibilne su mu. Komunikacija između Ahmeda i Hasana intimna je, bliska i ekspresivna. Dobronamjernost i iskrenost kod Hasana Ahmed Nurudin ne iščitava iz njegovih riječi, nego iz pogleda. „Nikome ne bih dopustio da ovako sa mnom govori, odbio bih ljutito, ali on me

porazio, pogađajući suštinu moje pobune, a još više dobronamjernošću, koja nije u riječima već u pogledu, dubokoj iskrenosti, razumijevanju, zabrinutosti, u čitavom načinu kako je zračio, kao da me tek sada vidio i s one strane koja se obično krije“ (Selimović, 2004: 103). Zanimljivi su dijalozi koje vode Hasan i Nurudin. Izmjenjuju se retorička i protupitanja te kratki Nurudinovi odgovori. Ili na pitanja – odgovara šutnjom. Hasan, opet, svojim smijehom razbija možebitne šumove u komunikaciji, koji se javljaju zbog Ahmedove šutnje i kaže kako se ponaša kao pravi derviš jer upravo je za derviša svojstveno – „ćutanje“. Načinom na koji govori, mimikom lica, Hasan na Ahmeda ostavlja dubok dojam.

„Trebalo je drukčije da razgovaram s tobom.“ „Kako si drukčije mogao da razgovaraš?“

„Ne znam. Kao sa djetetom.“ Te riječi mogle bi da ne znače ništa, ali je na mene ostavio utisak način na koji ih je izrekao, glasom duboke krnete, bez šumova i prizvuka, bez nemirnih predisanja, sa smiješkom tužnim zbog nečega što se nije desilo sada, a blagim i pametnim i oslobađajućim, i pomislio sam s čuđenjem, prvi put, kako u njemu živi nešto veoma zrelo i puno, što se otkriva samo u časovima kad se ne čuva. Pri ovakvoj mjesečini što nas obliva nemirom. U trenucima kad je teško. Zapamtio sam taj obli glas što goni na povjeravanje, i taj osmijeh što miruje... (Selimović, 2004: 109).

Zaključak

Komunikacija je dvosmjernan proces kojim uspostavljamo međusobne odnose, odašiljemo poruke koje prelaze put od pošiljatelja do primaatelja. Komunicirati možemo verbalno i neverbalno, dakle – govorom, riječima, slikama, simbolima, pokretima, mimikom lica, znakovima i sl.

U romanu *Derviš i smrt* komunikacija je vrlo izražena i predstavljena kroz različite oblike. Glavni lik Ahmed Nurudin okrenut je vlastitim promišljanjima, meditacijama, intrapersonalnoj komunikaciji. Ujedno je i aktivno uključen u interpersonalnu komunikaciju, odnosno dijaloške, razgovorne scene u romanu, i to kao pošiljatelj, ali i primatelj poruke.

Osobito je upečatljiva snaga neverbalne komunikacije koja utječe čak i na Nurudinovo donošenje odluka. Svoj sud o sugovornicima, njihovim eventualnim potezima i odgovorima na svoje upite on daje, iščitava iz njihova izraza lica, položaja i rada ruku, izraza očiju, mimike i gestikulacije.

Zanimljiv je, primjerice, i trenutak uspostave dijaloga između muslimana i Nurudina koji „pokazuje do koje mjere je načelo ljudskosti neučinkovito i nemoćno, točnije do koje je mjere ono nepripremljeno za takvo suočavanje jer stvarnog dijaloga niti nema“ (Egerić 1982: 44), a odlazak muslimanu susret je i razgovor s moći, s vlašću, te iz neverbalne komunikacije Nurudin zaključuje da namjeravani razgovor s njim neće završiti onako kako očekuje. Zanimljivo da mu musliman odgovara citatima iz *Kurana*, čime izbjegava izravan odgovor, ali isto tako takvim jezikom opravdava ili skriva svoje slabosti i nemoralne poteze. Ta je sveta knjiga, na neki način, njegov alibi i on smatra da se za svoje poteze nikomu ne treba opravdavati. Inače, svako poglavlje *Derviša i smrti* počinje motom upravo iz *Kurana* i ti su *ajeti* (stihovi iz *Kurana*) zapravo najava svakoga poglavlja te imaju posebnu komunikacijsku jačinu, a leksički se i sadržajno nadovezuju na svako poglavlje. Roman *Derviš i smrt* komunikacijski je veoma zanimljiv te predstavlja nepresušno vrelo za daljnja teorijska istraživanja iz toga područja.

Literatura

EGERIC, M. (1982). *Derviš i smrt Meše Selimovića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

FOX, R. (2001). *Poslovna komunikacija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

REARDON, K. (1998). *Interpersonalna komunikacija – Gdje se misli susreću*, Alineja, Zagreb.

REIMANN, H. (1968). *Kommunikations-Systeme. Umrise eine Soziologie der Vermittlungs und Mittelungsprozesse*, Tubingen.

SELIMOVIĆ, M. (2002). *Derviš i smrt*, Book-Marso, Beograd.

- SELIMOVIĆ, M. (2004). *Derviš i smrt*, Biblioteka DANI, Sarajevo.
- SELIMOVIĆ, M. (1990). *Sjećanja*, memoarska proza, BIGZ – Svjetlost, Beograd – Sarajevo.
- TOMIĆ, Z. (2016). *Odnosi s javnošću, Teorija i praksa*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo.
- TOMIĆ, Z., JUGO, D. (2021). *Temelji međuljudske komunikacije*, Pressum, Synopsis, Edward Bernays UC, Mostar – Zagreb.
- TOMIĆ, Z. (2023). *Enciklopedijski rječnik odnosa s javnošću*, Synopsis, Zagreb – Mostar – Sarajevo.
- VREG, F. (1998). *Humana komunikologija. Etološki vidici komuniciranja, ponašanja, djelovanja i opstanka živih bića*, Hrvatsko komunikološko društvo i Nonacom, Zagreb.

INTERPERSONAL AND INTRAPERSONAL COMMUNICATION IN THE NOVEL „DEATH AND THE DERVISH“

Summary

If novels offering a plethora of interpretations from a communication perspective were to be chosen, the works of Ivo Andrić and Meša Selimović would undoubtedly top the list. They are characterized by richness of expression, intricate psychological portraits of main characters, as well as excellent monologues, inner turmoil, dialogues, and communication in general.

The aim of this paper is to compare and analyze the communication of characters in Meša Selimović's novel „Death and the Dervish“. Content analysis and comparative analysis methods were employed. The first chapter provides a brief overview of the novel and lesser-known facts about what prompted Selimović to write it. The second chapter discusses the concepts and definitions of interpersonal and intrapersonal communication, while the third and fourth chapters offer a detailed analysis of interpersonal communication in the novel and intrapersonal communication characteristic of the main character, Ahmed Nurudin.

Keywords: interpersonal and intrapersonal, verbal and nonverbal communication, monologues, dialogues

EMILIJA STRUČIĆ ♦ SANDRA MUR
Sveučilište Sjever ♦ Tehnološki park Varaždin

ŽENE U PODUZETNIŠTVU: DIGITALIZACIJA POSLOVANJA KAO PRILIKA ZA PREVLAĐAVANJE RODNE NEJEDNAKOSTI

Sažetak

Radom je istražena uloga digitalne transformacije u prevladavanju rodne nejednakosti u poduzetništvu, s posebnim naglaskom na izazove s kojima se susreću žene u Podunavlju. Digitalizacija poslovanja otvara nove pravce za osnaživanje žena, pružajući im pristup informacijama, tržištima i financijskim resursima. Istraživački su ciljevi rada: specifično istražiti izazove žena u odnosu na prihvaćanje struke, statusna pitanja, edukaciju i kompetencije. Teorijskim okvirom istraženo je kako digitalni alati i platforme mogu smanjiti rodne barijere i stereotipe te kako mogu potaknuti poduzetništvo među ženama. U radu su korištene sljedeće znanstveno-istraživačke metode: metoda dokumentarne analize, anketa, etnografski i polustrukturirani intervjui. Polazišna osnova jest analiza rezultata projekata WE.Digital, Women in Business i WE GROW koji su provedeni između 2018. i 2021. godine. U istraživanju su sudjelovale samo žene, njih 1841, prosječne dobi od 23 godine. Ključni izazovi identificirani su u četiri kategorije: prihvaćanje struke, statusna pitanja, edukacija i kompetencije. Osim toga, istraživanjem je potvrđeno da nacionalna kultura i percepcija društvene vrijednosti igraju značajnu ulogu kao prediktori poduzetničke aktivnosti. Financijske prepreke, nedostatak kompetencija, rizik poslovanja i makroekonomske i političke okolnosti identificirani su kao kritični čimbenici koji ometaju žene u poduzetništvu. Unatoč ovim izazovima analiza pokazuje da digitalna transformacija nudi prilike za prevladavanje rodne nejednakosti, posebno kroz ciljane programe i inici-

jative koje uključuju financijske instrumente, mentorstvo i obrazovne programe usredotočene na digitalne vještine.

Ključne riječi: digitalna transformacija, rodna neravnopravnost, poduzetništvo, statusna pitanja, digitalne vještine

Uvod

Digitalna transformacija unosi strukturne promjene u poduzetništvo i prirodu posla. Osim toga digitalizacija nudi i značajne prilike za prevladavanje rodne nejednakosti i osnaživanje žena u poslovnome svijetu (Smith, 2018; Davis, 2020). U suvremenome poslovnom okružju žene se suočavaju s nizom izazova, uključujući rodne stereotipe, ograničen pristup resursima i financijama što ograničava njihov razvoj i uspjeh. Digitalizacija poslovanja pruža nove mogućnosti za prevladavanje tih nejednakosti, omogućujući ženama lakši pristup informacijama, tržištima i financijskim resursima.

Opći je cilj rada istražiti izazove s kojima se susreću žene u poduzetništvu u Podunavlju te može li digitalizacija poslovanja pomoći da se ti izazovi prevladaju. Specifični su ciljevi:

SC 1: Istražiti izazove koji su postavljeni pred žene u poduzetništvu u odnosu na prihvaćanje struke.

SC 2: Istražiti izazove koji su postavljeni pred žene u odnosu na statusna pitanja.

SC 3: Istražiti izazove koji su postavljeni pred žene u odnosu na edukaciju.

SC 4: Istražiti izazove postavljene pred žene u odnosu na kompetencije.

U skladu s ciljevima definirana su sljedeća istraživačka pitanja:

IP 1: Mogu li se analizom rezultata projekta Women in Business (WIB) (2018. – 2021.) mapirati ključni izazovi žena poduzetnica u Podunavlju?

IP 2: Koji su to ključni izazovi mapirani u projektu WIB?

IP 3: Mogu li rješenja tih izazova prevladati prepreke u uvođenju digitalizacije u poslovanje?

Tehnološki park Varaždin (TECHPARK) igra značajnu ulogu u podršci ženama poduzetnicama na području Varaždinske županije i šire. U projektima kao što su *Women in Business (WIB)*, *WE.Digital* i *WE GROW* TECHPARK pružio je neophodnu podršku ženama u poslovanju, promovirao digitalne vještine i potaknuo rast *start-up* tvrtki koje vode žene (TECHPARK, 2021). Ove inicijative pridonose stvaranju poduzetničkoga ekosustava koji je obuhvatniji i bogatiji raznolikošću te potiču žene da se angažiraju u poslovnim i tehnološkim sektorima.

Teorijski okvir

Suvremene debate u društvu, politici i znanosti često se usredotočuju na održivost i digitalizaciju u poslovanju. Dok je održivost usmjerena na rješavanje velikih globalnih izazova poput klimatskih promjena i društvenih nejednakosti, digitalizacija se bavi sveobuhvatnim utjecajem tehnologije na svakodnevni život. Ove dvije teme postaju sve važnije u kontekstu poduzetništva gdje se digitalne inovacije smatraju ključnim za rješavanje hitnih ekoloških, ali i društvenih problema (Holzmman i Gregori, 2023). Prema istraživanjima Europske komisije (2019, 2020) žene se u poslovnome svijetu suočavaju s brojnim izazovima i rodnom nejednakošću u poduzetništvu. Nedostatak priznavanja ženskih talenata i potencijala (Smith, 2018), ograničen pristup financijskim sredstvima, ravnoteža između poslovnoga i obiteljskoga života samo su neki od čimbenika koji negativno utječu na njihov razvoj i uspjeh.

Teorije digitalne transformacije (Popović Pantić, Semečenko, Vasilić, 2019) sugeriraju da digitalne tehnologije nude nove prilike za poboljšanje kvalitete u svim segmentima poslovanja, uključujući i ostvarivanje rodne ravnopravnosti. Pristup digitalnim alatima i tehnologijama može olakšati ženama da prevladaju tradicionalne barijere, kao što su obiteljske obveze i nedostatak kapitala, te na taj način stvore ravnopravnije uvjete na tržištu. Nove tehnologije ne samo da omogućuju jačanje odnosa s kupcima nego i potiču izgradnju zajednica koje mogu utjecati na održivost i inovativnost poduzeća. Platforme temeljene na digitalnim tehnologijama igraju bitnu ulogu u povezivanju različitih dionika, od

kupaca do investitora, i pružaju mogućnosti za alternativne izvore financiranja (Holzmman i Gregori, 2023). Teorije socijalnoga kapitala i mrežnoga povezivanja (Menon, Newman, 2020) ukazuju na to kako digitalne platforme mogu pružiti alternativne izvore financiranja i mreže podrške, posebno za žene (Čondić-Jurkić, 2015). Također, digitalne tehnologije olakšavaju promociju proizvoda i usluga te stjecanje digitalnih, ali i drugih poslovnih vještina, što pomaže ženama da se istaknu na tržištu i budu konkurentne. Teorije fleksibilnosti i skalabilnosti (Berman i Marshall, 2017) ističu kako digitalna tehnologija omogućuje razvoj novih poslovnih modela koji su prilagodljivi i skalabilni, što je posebno korisno za žene u poduzetništvu. Također, digitalna transformacija donosi promjene u načinu poslovanja i komunikacije, što može smanjiti tradicionalne rodne barijere i stereotipe. Digitalni alati omogućavaju rad na daljinu, fleksibilno vrijeme rada i bolje ravnoteže između poslovnoga i privatnoga života, što je posebno važno za žene koje se suočavaju s obiteljskim obvezama. Stvaranje novih poslovnih modela putem digitalne transformacije može potaknuti poduzetništvo među ženama pružajući im priliku da iskoriste prednosti digitalnih tehnologija i razviju inovativne ideje. Digitalizacija može smanjiti ulazne prepreke za pokretanje poslovanja, pružiti pristup financiranju, olakšati marketinške i prodajne aktivnosti te omogućiti povećanje obujma poslovanja (Davis, 2020). No, postoje prepreke kao što su nedostatak tehničke podrške, nedostatak povjerenja u vlastite poslovne i digitalne sposobnosti i nedostatak mentorstva, koje treba razumjeti i adresirati kako bi se prevladala rodna nejednakost u digitalnome poduzetništvu (Lee i dr., 2019). U kontekstu rodne nejednakosti digitalne platforme mogu služiti kao alati koji omogućavaju ženama da prevladaju tradicionalne barijere u pristupu resursima i poslovnim mrežama (Holzmman i Gregori, 2023). Također, omogućuju angažman u javnim raspravama, što može pojačati njihovu vidljivost i kredibilitet. Prethodna istraživanja ukazuju na važnost digitalizacije poslovanja u prevladavanju rodne nejednakosti, a temelj su za daljnje istraživanje i razumijevanje ove teme.

Metodologija i materijali

U istraživanju je primijenjena kombinirana metodologija koja je uključivala različite pristupe i tehnike prikupljanja podataka. Ova metodologija osmišljena je kako bi se osigurale sveobuhvatnost i dubina analize (Creswell, Creswell, 2017). Pregled i analiza dokumentacije i izvještaja projekata *Women in Business (WIB)*, *WE GROW* i *WE.Digital* poslužili su kao osnova za prikupljanje sekundarnih podataka. Ova metoda, poznata i kao metoda dokumentarne analize (Bowen, 2009), pružila je uvid u prethodne aktivnosti, rezultate i prepreke u poduzetništvu žena. Za potrebe izrade *Transnacionalne studije postojećeg stanja (TsoC)* provedena je anketa među poduzetnicama i potencijalnim poduzetnicama u dobi od 15 do 34 godine. Metoda temeljena na teoriji anketiranja (Groves i dr., 2009) omogućila je kvantitativnu analizu izazova s kojima se žene poduzetnice suočavaju, posebno u regiji Podunavlja. U okviru projekata *WIB*, *WE GROW* i *WE.Digital* provedeni su etnografski i polustrukturirani intervjui (Seidman, 2013; Spradley, 1979). Podatci dobiveni intervjuima omogućili su dublje razumijevanje i kontekstualizaciju izazova s kojima se žene poduzetnice suočavaju. Nakon prikupljanja podataka provedena je sintetička analiza (Miles, Huberman, Saldaña, 2013) koja je omogućila identifikaciju ključnih izazova i mapiranje rezultata istraživanja. Osim projektnih dokumenata i izvještaja korišteni su i drugi relevantni arhivski materijali kao što su istraživanja i publikacije o rodnoj nejednakosti i digitalizaciji (Smith, 2018; Holzmman i Gregori, 2023). Ovi materijali omogućili su triangulaciju podataka i obogatili analizu (Flick, 2018). Triangulacija predstavlja metodu koja se primjenjuje za poboljšanje pouzdanosti i točnosti rezultata istraživanja. Pouzdanost istraživanja odnosi se na njegovu pouzdanost i vjerodostojnost, dok točnost ukazuje na sposobnost istraživanja da precizno predstavi ili procijeni koncepte ili ideje koje su u fokusu. Osim toga, triangulaciji je cilj olakšati istraživanje i tumačenje kompleksnosti ljudskoga ponašanja kroz upotrebu različitih metodoloških pristupa, čime se čitateljima pruža izbalansiranije tumačenje (Carvalho i White, 1997; Noble i Heale, 2019; Cohen i dr., 2000; prema Stojanov, 2022).

Sudionice istraživanja bile su poduzetnice i potencijalne poduzetnice u Podunavlju. Istraživanje je provedeno u državama partnerima projekta *Women in Business*: Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Bugarskoj, Rumunjskoj, Moldaviji, Austriji, Mađarskoj, Njemačkoj i Sloveniji. Sudionice su odabrane na temelju njihove aktivnosti u poduzetništvu, želje za uključivanjem u poduzetništvo te spremnosti za sudjelovanjem u istraživanju. Sudjelovanje u istraživanju bilo je anonimno kako bi se osigurala povjerljivost i slobodno izražavanje stavova. Podatci su prikupljeni putem *online* ankete koja je dostavljena sudionicama putem e-pošte i društvenih mreža. Pri provođenju istraživanja poštovane su etičke smjernice, a sudjelovanje je bilo dobrovoljno. Sudionice su informirane o svrsi istraživanja i načinu korištenja prikupljenih podataka. Osigurane su povjerljivost i potpuna anonimnost. Kombinacija ovih materijala omogućila je prikupljanje relevantnih podataka i informacija potrebnih za analizu i interpretaciju izazova s kojima se suočavaju poduzetnice u svome poslovanju. Materijali su pridonijeli sveobuhvatnu pristupu istraživanju i donošenju zaključaka o mogućoj ulozi digitalizacije u prevladavanju rodne nejednakosti u poduzetništvu.

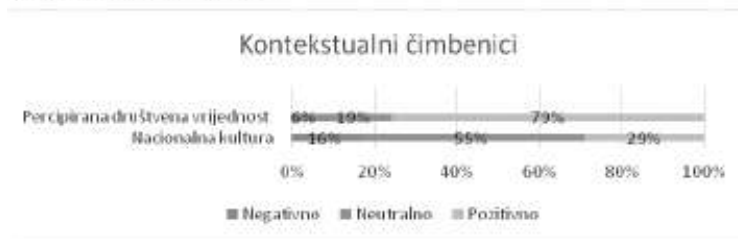
Rezultati i rasprava

Transnacionalna studija o postojećemu stanju (*TsoC – Transnational Study of Current State*), provedena u okviru projekta *Women in Business* i financirana iz *Interreg Danube programa*, usredotočena je na mlade poduzetnice iz devet zemalja Podunavske regije: Austrije, Bosne i Hercegovine, Bugarske, Hrvatske, Njemačke, Mađarske, Moldavije, Rumunjske i Slovenije. Studija je koristila višemetodski pristup, kombinirajući kvantitativne i kvalitativne metode, i uključujući analizu sekundarnih podataka. Ovaj holistički pristup omogućuje dublje razumijevanje kompleksnih izazova i dinamike koja oblikuje poduzetnički ekosustav za žene (Creswell, Plano Clark, 2017). Analizom rezultata projekata *WE.Digital*, *WIB* i *WE GROW* tijekom 2018., 2019., 2020. i 2021. godine, uz procjenu razine neravnopravnosti žena u poduzetništvu, mapirani su ključni izazovi s kojima se susreću žene Podunavlja u

procesu pokretanja i razvoja svojih poduzetničkih pothvata, s obzirom na prepreke, podršku obitelji i društva te balansiranje između privatnoga i poslovnoga života. Istraživanje je obuhvatilo ukupno 1841 osobu, s prosječnom dobi od 23 godine. Ovaj demografski profil ukazuje na mladu i dinamičnu populaciju koja je potencijalno otvorena za inovacije i promjene, ali koja također može biti suočena s različitim oblicima diskriminacije i predrasuda (Inglehart, Norris, 2003). Istraživanje je trajalo od 1. rujna do sredine listopada 2018. godine. Za prikupljanje podataka korišten je alat *LimeSurvey*, a ispitanice su se identificirale pomoću metode prigodnoga uzorka distribucijom ankete putem e-pošte i društvenih medija.

U nastavku rada objedinjeni su rezultati istraživanja provedenoga u Podunavlju radi identificiranja dominantnih motivacijskih čimbenika, ali i percipiranih prepreka za poduzetništvo žena. Rezultati ukazuju na način na koji ispitanici percipiraju čimbenike koji utječu na poduzetništvo. Nacionalna kultura i percepcija društvene vrijednosti identificirani su kao ključni indikatori poduzetničke aktivnosti. Kulturni i normativni profil zemlje odnosi se na sociološke i kulturne čimbenike kao potencijalne olakšavajuće ili otežavajuće čimbenike poduzetništva. Dobiveni rezultati u skladu su s teorijom kulturnih dimenzija Geerta Hofstede, koja ističe kako kulturni kontekst može značajno utjecati na poduzetničke namjere i ponašanja (Hofstede, 1984). Mjerni instrumenti preuzeti su iz Farashah (2015). Percepcija društvene vrijednosti odnosi se

Slika 1. Kontekstualni čimbenici

Izvor: *Women in Business, Transnational study of current state*; <https://www.interreg-danube.eu/approved-projects/women-in-business>

na podršku i poticanje od osoba iz neposredna okružja, odnosno što bi važni drugi mislili o poduzetničkoj ideji i inicijativi.

Na temelju izlučenih podataka 29 % žena smatra nacionalnu kulturu poticajnom za poduzetništvo, dok većina (55 %) zauzima neutralan stav, a 16 % negativno je nastrojeno. S druge strane, znatno veći postotak (79 %) vjeruje da bi imale podršku od obitelji, prijatelja i kolega za poduzetničke inicijative, dok 21 % nije sigurno ili vjeruje da ne bi imale takvu podršku. Ova dva aspekta – percepcija nacionalne kulture i društvene podrške – prema ranijim istraživanjima, igraju značajnu ulogu u formiranju poduzetničkih namjera. No, jasno je da postoji značajna razlika između percepcija ovih dviju varijabli. Dok većina žena vjeruje u društvenu podršku, samo mali dio njih vidi nacionalnu kulturu kao poticajnu. S obzirom na potvrdu ranijih empirijskih istraživanja da su ova dva čimbenika značajni indikatori poduzetničkih namjera, možemo tvrditi da samo 29 % žena, kada razmišlja o nacionalnoj kulturi, ili 79 % žena, kada razmatraju percepciju društvene vrijednosti, predstavljaju poduzetnički potencijal regije. Ako pretpostavimo da su oba aspekta – percepcija nacionalne kulture i društvena podrška – jednako važni za poduzetničke namjere, tada bi se stvarni poduzetnički potencijal regije mogao procijeniti na temelju kombiniranoga utjecaja ovih dvaju čimbenika. Da bi se dobila bolja slika o poduzetničkome potencijalu regije, potrebno je sagledati koliko se žena nalazi u području preklapanja ovih dviju varijabli, odnosno koliko ih vjeruje u društvenu podršku dok istovremeno smatra nacionalnu kulturu poticajnom. Ako je broj žena koji se nalaze u ovome preklapanju relativno mali, to može ukazivati na to da su poduzetničke aspiracije ograničene zbog percepcije nacionalne kulture. Stoga, ako je cilj povećati poduzetnički potencijal regije, strategije bi trebale biti usmjerene na poboljšanje percepcije nacionalne kulture kako bi se povećao broj žena koje vide i nacionalnu kulturu i društvenu podršku kao poticajne za poduzetništvo.

Identificirani su kritični čimbenici koji predstavljaju prepreke, a to su: financije, kompetencije, rizik poslovanja te makroekonomija i politika. Mjerni pokazatelji temelje se na istraživanjima Fatokija (2010) i Fatokija i Chindoge (2011). Financije se odnose na izvore sredstava i

manifestiraju se kroz nedostatak uštedevine, teškoće pri dobivanju bankovnih kredita, visoke troškove registracije poslovanja i visoke kamatne stope. Kompetencije se odnose na nedostatak vještina vezanih za poduzetništvo i poslovanje, kao i na nedostatak iskustva u poslovanju te nemogućnost dobivanja konkretnih poslovnih informacija.

Čimbenik rizika povezuje se s neizvjesnošću i strahom od neuspjeha, dok konstrukcija makroekonomije i politike obuhvaća tržišne prilike i nepovoljne ekonomske uvjete (Fatoki, 2010). Iako ovi izazovi nisu je-

Slika 2: Percipirane prepreke

Izvor: *Women in Business, Transnational study of current state*, <https://www.interreg-danube.eu/approved-projects/women-in-business>

dinstveni za Podunavsku regiju, njihova učestalost u ovome kontekstu iziskuje specifične intervencije (Brush i dr., 2009).

Vidljivo je da žene u Podunavlju percipiraju financije kao dominantnu prepreku za poduzetništvo, s čak 80 % pozitivnih odgovora. Makroekonomsko okruženje i politike također su ocijenjeni kao glavna prepreka, sa 67 % pozitivnih odgovora. Osim toga, 67 % žena smatra da im nedostaju određene kompetencije potrebne za poduzetničke pothvate ili uspjeh u poslovanju. Čak 59 % žena smatra rizik i druge vanjske čimbenike značajnim preprekama za poduzetništvo. Rezultati istraživanja trebaju se tumačiti u kontekstu Podunavlja. To znači da su oni relevantni za područje koje je obuhvaćeno istraživanjem, a ne nužno za ostale regije ili populacije izvan toga područja.

Analiza projekata otkrila je niz izazova s kojima se poduzetnice suočavaju u procesu digitalizacije poslovanja. Jedan je od najvećih izazova

prihvatanje struke, gdje se žene suočavaju s predrasudama i stereotipima koji ograničavaju njihov razvoj i uspjeh. Digitalizacija poslovanja pruža prilike za prevladavanje ovih prepreka. Statusna pitanja poput nedostatka pristupa financiranju, mrežama i poslovnim prilikama često su izraženiji izazovi za žene poduzetnice. Iako digitalizacija poslovanja nudi nove mogućnosti za pristup financiranju i umrežavanje, koje su korisne za sve mlade poduzetnike, postoje specifični aspekti koji su posebno relevantni za žene. Jedan od značajnih čimbenika koji čini ove izazove specifičnijima za žene jesu rodno utemeljena diskriminacija i pristranost koja može utjecati na njihov pristup resursima. Žene se često suočavaju s većim poteškoćama u dobivanju kredita i investicija zbog percepcija o njihovoj sposobnosti upravljanja poslovanjem. Osim toga, rodne norme i očekivanja mogu ograničiti njihovo sudjelovanje u poslovnim mrežama koje su često muški orijentirane. Dodatno, poduzetnice često balansiraju između profesionalnih obaveza i obiteljskih odgovornosti, što može utjecati na njihovu sposobnost iskorištavanja poslovne prilike. Digitalizacija poslovanja može pružiti nove mogućnosti za pristup financiranju i umrežavanju. Nedostatak adekvatne edukacije u poslovnim vještinama predstavlja značajnu prepreku, s obzirom na to da žene često imaju manje prilika za formalno obrazovanje u poduzetništvu zbog sociokulturnih barijera. Digitalne edukacijske platforme mogu biti korisne za pružanje fleksibilna i pristupačna načina stjecanja ovih vještina. Razvoj kompetencija u upravljanju tehnologijama, digitalnome marketingu i analitici podataka važan je za uspjeh u poduzetništvu. Žene se suočavaju s rodno uvjetovanim predrasudama u tehničkim poljima, što može otežati pristup potrebnim resursima. Digitalizacija poslovanja pruža prilike za stjecanje ovih vještina, posebno putem *online* edukacija i radionica, što može biti značajno za prevladavanje rodno uvjetovanih barijera i jačanje pozicije žena u digitalnome poslovanju.

U sklopu projekata *Women in Business*, *WE GROW* i *WE.Digital* provedeni su etnografski i polustrukturirani intervjui s poduzetnicama. Cilj ovih intervjua bio je pružiti dublji uvid u specifične izazove s kojima se ove žene susreću u poduzetničkome okružju. Podatci prikupljeni kroz ovu metodu potom su podvrgnuti induktivnoj analizi. Rezultati analize

ukazuju na to da, unatoč potencijalima koje digitalna transformacija nudi za izjednačavanje uvjeta u poslovanju, žene se i dalje suočavaju s brojnim preprekama. Među tim preprekama ističe se ograničen pristup financiranju. Kako je ranije navedeno, ovaj je izazov specifičan za žene zbog rasprostranjene rodno utemeljene diskriminacije i pristranosti koja može utjecati na njihov pristup resursima. Žene se često suočavaju s većim poteškoćama u dobivanju kredita i investicija zbog percepcija o njihovoj lošijoj sposobnosti upravljanja poslovanjem. Nedostatak ženskih uzora u poduzetništvu predstavlja važan čimbenik, jer uzori služe kao modeli za uspjeh i motivaciju. Duboko ukorijenjeni društveni stereotipi mogu ograničiti percepciju sposobnosti i ambicija žena u poduzetništvu, dok slabije razvijene poslovne mreže ukazuju na manjak podrške i resursa koji su dostupni ženama. Također, usklađivanje poslovnoga i privatnoga života često je teže za žene zbog tradicionalnih uloga koje su im pripisane u društvu. Te prepreke ističu potrebu za ciljanim strategijama koje bi podržale žene poduzetnice u prevladavanju ovih specifičnih izazova. Strah od neuspjeha, koji se istaknuo kao posebno relevantan čimbenik utjecaja na odluku žena za ulazak u poduzetništvo, općenit je problem koji se javlja kod svih mladih poduzetnika. No, kod žena poduzetnica ovaj strah može biti pojačan zbog dodatnih prethodno navedenih uzroka koji otežavaju pokretanje i razvoj poslovanja. Ovi rezultati podudaraju se s nalazima istraživanja koje su proveli Popović Pantić, Semečenko i Vasilić (2019), u kojemu je 93 % žena u poduzetništvu istaknulo važnost poslovnih mreža za njihov profesionalni razvoj. Ujedno je 55 % žena koristilo poduzetničke radionice i sastanke kao ključne resurse za podršku.

Prema rezultatima istraživanja projekta *Women in Business* (2019), provedena u TsoC-u, većina novih poduzeća koje pokreću žene u Podunvlju nalazi se u sektoru usluga. Posebno se ističu zdravstvo i socijalni rad (uključujući kućnu njegu i dnevne centre za djecu), trgovina i profesionalne/tehničke usluge. Ti su sektori karakteristični po visoku udjelu ženske radne snage, no žene se suočavaju s izazovima kao što su ograničene mogućnosti razvoja poslovanja te, posljedično, niski prihodi od poslovanja. Specifična orijentacija na određene sektore stvara dodatne

izazove u kontekstu financiranja i rasta poslovanja. Identifikacija ovih izazova pruža osnovu za razvoj strategija podrške i inicijativa koje promiču rodnu ravnopravnost uz digitalno poduzetništvo. U studiji se preporučuje razvoj ciljanih programa i inicijativa, uključujući financijske instrumente kao što bankovni krediti, povoljne kamatne stope, rizični kapital, fiskalni poticaji za žene u poduzetništvu, zatim mentorstvo i obrazovni programi usredotočeni na digitalne vještine. Također, potrebno je raditi na promociji rodne ravnopravnosti na svim razinama poslovanja, uključujući i odlučivanje na visokim razinama.

Ovakvim kombiniranim pristupom teoretski se može znatno ublažiti ili čak eliminirati niz izazova koji ometaju žene u potpunome iskorištavanju mogućnosti koje digitalna transformacija donosi. Dobiveni podatci sugeriraju da strategije digitalne transformacije trebaju biti oblikovane tako da uzimaju u obzir ove različite izazove i prilike, što je posebno važno u kontekstu rodne ravnopravnosti, gdje digitalne tehnologije mogu služiti kao alat za umanjivanje postojećih neravnoteža, ali samo ako su prilagođene specifičnim potrebama i okolnostima koje žene u poduzetništvu doživljavaju.

Zaključak

Radom je pružen uvid u ekosustav koji oblikuje poduzetničke izazove i prilike za žene u Podunavskoj regiji. Nalazi i preporuke mogu poslužiti kao temelj za buduće politike i inicijative koje ciljaju na promicanje rodne ravnopravnosti i poduzetničkoga duha u društvu. Specifični ciljevi rada bili su usmjereni na istraživanje ključnih izazova u odnosu na izlučene prepreke, postojanje podrške šire i užje zajednice te njihove vještine i kompetencije u kontekstu privatnoga i poslovnog života.

Na istraživačko pitanje IP 1: *Mogu li se analizom rezultata projekta Women in Business (WIB) (2018. – 2021.) mapirati ključni izazovi žena poduzetnica u Podunavlju?* dobiven je konkretan odgovor s preporukom. Odgovor je da su analizom rezultata projekta *Women in Business* mapirani ključni izazovi koji ženama poduzetnicama otežavaju jačanje kapaciteta u zoni digitalnoga znanja, umrežavanja i razmjene iskustava.

Odgovor na IP 2: *Koji su to ključni izazovi mapirani u projektu WIB?* jest da su mapirani sljedeći ključni izazovi: nedostatno prihvaćanje struke, izostanak socijalne podrške, nedostaci u jačanju njihovih kompetencija te nedostatak specifičnih znanja kojima bi poboljšale kvalitetu vlastitih kompetencija za digitalno poslovanje.

Odgovor na IP 3: *Mogu li rješenja tih izazova prevladati prepreke u uvođenju digitalizacije u poslovanje?* jest da osiguravanjem lakšega pristupa kapitalu žene poduzetnice mogu osigurati potrebne resurse za digitalnu transformaciju svoga poslovanja. Ovo uključuje fondove za nabavu tehnologije, ulaganje u digitalne platforme i alate te financiranje obuke zaposlenika. Stvaranje mreža podrške i mentorstva omogućava razmjenu znanja i iskustava te pomoć u navigaciji kroz digitalnu transformaciju. Mentorstvo može pomoći u razumijevanju složenih aspekata digitalizacije i pružiti praktične savjete. Programi edukacija i radionice mogu osnažiti žene poduzetnice potrebnim znanjima i vještinama za učinkovito upravljanje digitalnim alatima i strategijama.

Prema Holzmman i Gregori (2023) digitalne tehnologije nude značajne prilike za održivo poslovanje, posebno u kontekstu financijskih izazova. Osim što omogućuju troškovnu učinkovitost i profitabilnost, digitalne platforme pružaju alternativne izvore financiranja poput *crowdfundinga*. Ovi izvori posebno su korisni za poduzetnice koje često nailaze na financijske prepreke. Digitalne tehnologije također omogućuju skaliranje poduhvata i povećanje njegova društvenog utjecaja i vidljivosti. Uz to, digitalni komunikacijski kanali, poput društvenih medija, mogu pomoći u izgradnji vjerodostojnosti i povjerenja, što je također jedna od prepreka koja je prepoznata kao rezultat istraživanja u okviru *TsoC-a*.

Digitalizacija poslovanja može biti alat za promicanje rodne ravnopravnosti i unapređenje položaja žena u poslovanju i tako da od poslovanja niže dodane vrijednosti zbog uska tržišta, zbog niskih cijena proizvoda i usluga te, posljedično, i niske dobiti dođu do poslovanja više dodane vrijednosti proširivanjem tržišta i internacionalizacijom poslovanja, što bi im omogućilo više cijene, veća primanja i veću dobit. Nadalje, digitalizacija poslovanja pruža mogućnosti za širenje poslovanja,

inovacije i globalno povezivanje poduzetnica. No, još uvijek postoje mnoge sustavne prepreke koje je potrebno riješiti kako bi se prevladala rodna neravnopravnost i iskoristili potencijali digitalizacije. Praktični doprinos rada jest povećanje saznanja u navedenom području. Preporučuje se daljnje istraživanje kako bi se produbilo razumijevanje uloge digitalizacije u promicanju rodne ravnopravnosti i dobili konkretni rezultati i preporuke za uske niše poslovanja u digitalnome okružju. Važno je nastaviti provoditi politike i inicijative za osnaživanje poduzetnica i stvaranje pravednijega i prosperitetnijega društva za sve.

Literatura

- BERMAN, S. J., MARSHALL, D.A. (2017). Creating new business models through digital transformation. *California Management Review*, 59(2), pp. 114-135.
- BOWEN, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), pp. 27-40. [Online] Available at: <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- BROWN, J., GREEN, T. (2021). Digital Transformation and Women Entrepreneurs. *Journal of Business Studies*.
- BRUSH, C.G., DE BRUIN, A., WELTER, F. (2009). A gender aware framework for women's entrepreneurship. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 1(1), pp.8-24. [Online] Available at: <https://doi.org/10.1108/17566260910942318>
- CARTER, S., ROSA, P. (1998). The financing of male-- and female--owned businesses. *Entrepreneurship & Regional Development*, 10(3), pp.225-242.
- CRESWELL, J.W., CRESWELL, J.D. (2017). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. 4th ed. Sage, Newbury Park.
- CRESWELL, J.W., PLANO CLARK, V.L. (2017). *Designing and conducting mixed methods research*. 3rd ed. SAGE Publications.

- ČONDIĆ-JURKIĆ, I. (2015). Crowdfunding – što znamo o alternativnom izvoru financiranja?. *Notitia -časopis za ekonomske, poslovne i društvene teme*, 1(1), pp.71-83. [Online] Available at: <https://hrcak.srce.hr/151755>
- DAVIS, S. (2020). Access to Financing in the Digital Age. *Financial Review*.
- EUROPEAN COMMISSION (2019). *Women's Entrepreneurship: A statistical report*. Brussels: European Union Publications.
- EUROPEAN COMMISSION (2020). Women entrepreneurs in the EU: Driving force for growth and job creation.
- FARASHAH, A.D. (2015). The effects of demographic, cognitive and institutional factors on the development of entrepreneurial intention: Toward a socio-cognitive model of an entrepreneurial career. *Journal of International Entrepreneurship*, 13(4), pp.452–476.
- FATOKI, O.O. (2010). Graduate entrepreneurial intention in South Africa: motivations and obstacles.
- FATOKI, O.O., CHINDOGA, L. (2011). An Investigation Into the Obstacles To Youth Entrepreneurship in South Africa. *International Business Research*, 4(2), pp.161–169.
- FLICK, U. (2018). *The sage handbook of qualitative data collection*. SAGE Publications Ltd. [Online] Available at: <https://doi.org/10.4135/9781526416070>
- GROVES, R.M. ET AL. (2009). *Survey methodology*. 2nd ed. Hoboken, NJ: John Wiley.
- HOFSTEDE, G. (1984). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Sage, Beverly Hills, Calif.
- HOLZMANN, P., GREGORI, P. (2023). The promise of digital technologies for sustainable entrepreneurship: A systematic literature review and research agenda. *International Journal of Information Management*, 68, p.102593. DOI: 10.1016/j.ijinfomgt.2022.102593

- INTERREG DANUBE, n.d. Women in Business. [Online] Available at: <https://www.interreg-danube.eu/approved-projects/women-in-business>
- JOHNSON, E., 2020. Empowering Women in the Digital Age: Strategies for Success. *International Journal of Gender and Technology*, 12(3), pp.78-95.
- LEE, S., MOGLE, J., JACKSON, C., BUXTON, O. (2019). What's not fair about work keeps me up. *Social Science Research*, 81. [Online] Available at: [10.1016/j.ssresearch.2019.03.002](https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2019.03.002)
- MENON, N., NEWMAN, N. (2020). Women's economic empowerment through digital platforms in the Global South: A transformative agenda for gender equality? *Gender & Development*, 28(3), pp.383-400.
- MILES, M.B., HUBERMAN, A.M., SALDANA, J. (2013). *Qualitative Data Analysis: A Methods Sourcebook*. SAGE Publications, Thousand Oaks.
- NAKIĆ, A. (2017). Uloga društvenih mreža u obavljanju marketinških aktivnosti. (Diplomski rad). Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. [Online] Available at: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:395896>
- NAMBISAN, S. (2017). Digital Entrepreneurship: Toward a Digital Technology Perspective of Entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 41(6), pp.1029-1055. [Online] Available at: <https://doi.org/10.1111/etap.12254>
- POPOVIĆ PANTIĆ, S., SEMENČENKO, D., VASILIC, N. (2019). Uticaj digitalne transformacije na poslovne performanse - iskustvo iz firmi u ženskom vlasništvu. *Ekonomika preduzeća*, 67(7-8), pp.397-414. [Online] Available at: [doi:10.5937/EKOPRE1908397P](https://doi.org/10.5937/EKOPRE1908397P)
- RONALD, I., NORRIS, P. (2003). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*. [Online] Available at: [10.1017/CBO9780511550362](https://doi.org/10.1017/CBO9780511550362)

- SEIDMAN, I. (2013). *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*. Teachers College Press, New York.
- SMITH, J. (2018). Gender Inequality in Entrepreneurship: A Review of the Literature. *Journal of Business and Gender Studies*, 10(2), pp.45-60.
- SPRADLEY, J. (1979). *The Ethnographic Interview*. Holt Rinehart & Winston, New York.

WOMEN IN ENTREPRENEURSHIP: BUSINESS DIGITALIZATION AS AN OPPORTUNITY TO OVERCOME GENDER INEQUALITY

Summary

The role of digital transformation in overcoming gender inequality in entrepreneurship has been randomly explored, with a special emphasis on the challenges faced by women in the Danube region. Business digitalization opens new avenues for empowering women, providing them access to information, markets, and financial resources. The research objectives of the study are to specifically investigate the challenges women face in terms of career acceptance, status issues, education, and competencies. The theoretical framework explores how digital tools and platforms can reduce gender barriers and stereotypes, and how they can encourage entrepreneurship among women. The following scientific research methods were used in the study: documentary analysis method, survey, ethnographic and semi-structured interviews. The starting point is the analysis of the results of the WE.Digital, Women in Business, and WE GROW projects, which were conducted between 2018 and 2021. Only women participated in the research, 1,841 of them, with an average age of 23 years. Key challenges were identified in four categories: career acceptance, status issues, education, and competencies. In addition, the research confirmed that national culture and the perception of social value play a significant role as predictors of entrepreneurial activity. Financial barriers, lack of competencies, business risk, and macroeconomic and political circumstances were identified as critical factors hindering women in entrepreneurship. Despite these challenges, the analysis shows that digital transformation offers opportunities for overcoming gender inequality, especially through targeted programs and initiatives that include financial instruments, mentorship, and educational programs focused on digital skills.

Key words: Digital Transformation, Gender Inequality, Entrepreneurship, Status Issues, Digital Skills

KRISTINA ŽILIĆ
Sigma Rijeka d. o. o.

UTJECAJ IMPLEMENTACIJE ERP SUSTAVA NA BRZINU OBAVLJANJA POSLOVNIH PROCESA

Sažetak

Implementacijom ERP sustava današnja poduzeća nastoje pojednostavniti i ubrzati obavljanje svojih poslovnih procesa. Najpoznatiji dobavljači ERP-a korisnicima nude gotova rješenja za procese koji se temelje na najboljoj praksi u industriji. Kada menadžeri poduzeća odaberu ERP paket za implementaciju, oni odabiru mišljenje određenoga ERP dobavljača o najboljem načinu provođenja procesa i oslanjaju se na to da sustav podrži njihove napore da prihvate te prakse. Reinženjeringom poslovnih procesa, prije same implementacije ERP sustava, poduzeća uvelike mogu ubrzati obavljanje poslovnih procesa nakon implementacije, jer će se reinženjeringom utvrditi potrebe koje poduzeće treba zadovoljiti implementacijom ERP sustava.

Ključne riječi: ERP sustav, brzina, poslovni proces, implementacija, reinženjering

Uvod

Poslovanje organizacija s godinama postaje sve složenije, a razvoj tehnologije znatno je utjecao na promjene u načinu obavljanja poslova unutar organizacije. Poslovni proces predstavlja skup različitih aktivnosti koje se obavljaju prema unaprijed definiranu redoslijedu i koje iziskuju korištenje određenih resursa organizacije, a sve radi ispunjenja misije ili vizije poduzeća. Na određenim poslovnim procesima temelji

se rad svakoga poduzeća. Glavni čimbenik za postizanje konkurentske prednosti na tržištu jesu dobro definirani poslovni procesi, jer ih karakteriziraju kvantificirane vrijednosti kao što su brzina izvođenja, trošak, kvaliteta *outputa* i sl. Svaka bi organizacija trebala pratiti i analizirati svoje poslovne procese radi sprečavanja bilo kakvih nedostataka i mogućega ugrožavanja poslovanja. Zbog toga poduzeća često uvide integrirane informacijske sustave, poznatije kao ERP⁶ sustavi. Glavne su prednosti implementacije ERP sustava automatizacija poslovnih procesa, integracija različitih odjela samoga poduzeća te značajnije uštede i povećanje same učinkovitosti poslovanja. ERP sustavi omogućavaju i lakše praćenje poslovnih procesa, čemu su posljedice bolje donošenje poslovnih odluka i bolja pozicija na tržištu. S druge strane, proces implementacije ERP sustava nije jednostavan, jer poduzeća moraju napraviti kompletan reinženjering ili redizajn postojećih poslovnih procesa i samoga poslovanja, u skladu s onim procesima koji su definirani ERP sustavom, kako bi isti mogao funkcionirati.

ERP sustavi

ERP sustavi jesu poslovni informacijski i integrirani sustavi čije slovo E u imenu označava poduzeće, slovo R označava resurse poduzeća (materijalne, financijske, ljudske, informacijske, organizacijske i sl.), a slovo P označava planiranje tih resursa. Komponenta planiranja ujedno i upravlja resursima poduzeća i pravilno ih raspoređuje u postizanju strateških i taktičkih ciljeva poduzeća. Upravo su strateški ciljevi ujedno i glavni pokretači procesa implementacije ERP sustava (Dacić-Pilčević i sur., 2016: 44-50). Takva odluka zahtijeva korjenite promjene u dosadašnjemu tijeku poslovanja i nove poglede na misiju, viziju i strateške ciljeve samih poduzeća, stoga je vrlo važno da se onoga trenutka kada se donese odluka o uvođenju ERP sustava krene od vrha hijerarhije, odnosno same strategije poslovanja poduzeća.

⁶ engl. *Enterprise Resource Planning*.

Razvoj ERP-a

Prije pojave računalnih sustava i računala koristili su se ručni načini upravljanja poduzećem i poslovnim procesima. ERP može se definirati kao pojam i kao sustav. Kao pojam odnosi se na integraciju poslovnih procesa unutar i izvan organizacije, kao i na standardizaciju poslovanja u smislu najboljih praksi. S druge strane, ERP kao sustav predstavlja tehnološku infrastrukturu dizajniranu za pružanje potrebne funkcionalne sposobnosti za uključivanje ERP pojma u stvarnost (Nazzemi i sur., 2012: 1000). Opseg integriranosti koji postižu današnji ERP sustavi razvijao se postupno tijekom vremena. Bosilj Vukšić i Spremić, prema Kalakoti i Robinson (2001), navode kako se taj razvoj ili evolucija može podijeliti u četiri faze (2005: 13-16):

1. Faza – integracija proizvodnje – proizvodno orijentirani informacijski sustavi pojavili su se 70-ih godina prošloga stoljeća i bili su poznati kao MRP⁷ sustavi. Njihova je svrha bila potpora proizvodnomu procesu – planiranje i upravljanje materijalnim proizvodnim resursima. Tijekom godina koncept ovih sustava razradio se, pa je 80-ih godina razvijena proširena inačica, nazvana MRP II, koja je omogućavala planiranje svih resursa potrebnih za proizvodnju.
2. Faza – integracija poduzeća – početkom 90-ih godina pojavila se potreba povezivanja svih funkcija u organizaciji i pružanja potpore svim internim poslovnim procesima, ne samo proizvodnim. U tu je svrhu MRP II sustav bio dodatno poboljšan – dodani su moduli kao što su financije, skladištenje, distribucija, kontrola kvalitete i upravljanje ljudskim resursima, a svi su bili međusobno integrirani. Ovako poboljšan MRP II sustav nazvan je ERP sustav.
3. Faza – integracija usredotočena na kupca – ERP sustav se krajem 90-ih godina prošloga stoljeća dodatno proširio uključivši module kao što su prodaja, marketing i e-poslovanje. Navedeno

⁷ engl. *Manufacturing Resource Planning*.

proširenje sustava poznato je pod popularnim nazivom CRM⁸, a koristi se za praćenje potreba kupaca, za upravljanje odnosima s njima i za pružanje potpore proizvodnji i prodaji prema narudžbi.

4. Faza – integracija među poduzećima – u ovoj se fazi opseg integracije ERP sustava počinje širiti na cijeli lanac vrijednosti poduzeća – njegove kupce, dobavljače i distribucijske partnere. Ovakvo proširenje ERP sustava naziva se SRM. Njegov je cilj, kroz upravljanje lancem nabave i prodaje, pružiti potporu odlučivanju radi smanjenja zaliha, poboljšanja strateškoga određivanja cijena, poboljšanja ciklusa i povećanja zadovoljstva kupaca.

Dobavljači ERP sustava

Razvojem ERP-a razvija se i njegovo tržište. Danas na tržištu ERP-a imamo tri vodeća dobavljača: *Oracle*, *SAP* i *Microsoft*. Prilikom implementacije ERP sustava svaki od tri dobavljača razvio je svoju metodologiju. Stoga razlikujemo tri metodologije implementacije ERP sustava: AIM metodologiju, ASAP metodologiju i *Sure Step* metodologiju.

Oracle kao dobavljač ERP sustava

Oracle je jedan od vodećih distributera ERP sustava. Osim što su distributeri ERP sustava, više su poznati po svome sustavu baze podataka. Njihovi prvi ERP sustavi bili su dostupni samo u SAD-u, a tek 1993. godine šire se na ostala tržišta izvan Amerike. *Oracle* je prvi integrirao skladište podataka i internet u svoje proizvode, pa i ERP sustave (O’Leary, 2000: 28). Danas *Oracle* nudi brojne poslovne aplikacije koje se mogu prilagoditi bilo kojoj vrsti poslovanja, industrije i veličini poslovanja. Također nudi i *Cloud ERP* koji je počeo razvijati još 2010. godine na temelju *Oracle Fusion* aplikacije (Oracle, 2020b). *Cloud ERP* nudi redovna ažuriranja na mjesečnoj bazi što omogućava korisnicima da nove revolucionarne tehnologije budu dostupne u trenutku plasiranja na tržište (Oracle, 2020a).

⁸ engl. *Customer Relationship Management*.

SAP kao dobavljač ERP sustava

SAP je drugi poznati distributer ERP sustava. Tvrtka je osnovana 1972. godine u Njemačkoj. Iste godine predstavio je poslovnu aplikaciju pod nazivom *SAP R/1*, a nekoliko godina kasnije drugu inačicu pod nazivom *R/2*. Danas su rješenja dostupna pod nazivom *SAP ERP*, *SAP NetWeaver* platforma, *SAP Business Suite*. SAP je uspio svoja rješenja prilagoditi svim veličinama i vrstama poduzeća. Također su razvili rješenja pod nazivom *SAP Business All-in-One*, koji se brzo implementira u poslovni sustav te ne zahtijeva prekide poslovnih procesa (Garača, 2009; 23-25; O’Leary, 2000; 29-30). Njihov je najpoznatiji *Cloud ERP* proizvod *SAP Business One*, koji je integrirano i modularno rješenje za ERP sustave. Ovo rješenje koristi se za upravljanje odjelima računovodstva. Prikladno je za mala i srednja poduzeća. *SAP Business One* zasnovan je na *Cloud* tehnologiji i u sebi sadrži sve module koji su potrebni za upravljanje financijama. Način izvještavanja prilagođen je potrebama kupaca, stoga je moguće napraviti razna izvješća poslovanja u brojnim formatima i modificiranim načinima analiza (FrontReunners, 2017).

Microsoft kao dobavljač ERP sustava

Microsoft je treći poznati distributer ERP sustava. Svoja rješenja u vidu poslovnih aplikacija svrstao je u jednu skupinu pod nazivom *Microsoft Dynamics*. Njihov je najpoznatiji proizvod *Microsoft Dynamics Navision*⁹. NAV je programsko rješenje planiranja resursa za mala i srednje velika poduzeća. Pomoću njega moguće je upravljati prodajom, nabavom, financijama, odnosima s partnerima, poslovnim analizama i e-poslovanjem (Garača, 2009: 25). Kako su se svi distributeri ERP sustava okrenuli *Cloudu*, to je i *Microsoft* napravio. On je 2002. godine kupio *Microsoft Dynamics 365 Business Central*¹⁰. BC je ERP rješenje koje je zasnovano na *Cloud* tehnologiji i njegovim korištenjem srednja poduzeća pojednostavljaju svoja poslovanja te ubrzavaju novčani tok. Korisnicima je omogućena potpuna kontrola nad nabavom, financijama

⁹ Kratica NAV.

¹⁰ Kratica BC.

i prodajom, a osim toga omogućena je detaljna analiza podataka (Advice, 2020). BC smatra se nasljednikom *Microsoft Dynamics Navisiona*. Osim BC-a, popularan je i *Microsoft Azure*. To je *Cloud* platforma koja korisniku omogućuje razvoj *Microsoft Dynamics ERP* u oblaku. Pojava *Azura* smanjila je implementacijske troškove poduzećima. Sva infrastruktura koja je potrebna za korištenje ERP-a u *Cloudu* je. Jedino što je poslodavcu potrebno za korištenje jesu računalo i internetska mreža.

Utjecaj implementacije ERP sustava na brzinu obavljanja poslovnih procesa

Implementacija ERP sustava u poduzeće može uvelike utjecati na način i brzinu obavljanja poslovnih procesa. Kako bi se implementacija uspješno provela, potrebno je prije nje provesti analizu potreba koje bi se uvođenjem željenoga ERP sustava zadovoljile. Svako poduzeće ima specifične potrebe, a dobro razrađenom analizom može se definirati svaki korak svakoga poslovnog procesa.

Poslovni proces

Poslovni proces može se definirati kao niz aktivnosti koje su međusobno povezane i pretvaraju ulazne stavke u izlazne proizvode ili usluge. Poslovni procesi uključuju koordinirane aktivnosti koje služe korisnoj svrsi i uključuju ljude, postupke, tehnologiju i infrastrukturu. Neki procesi čine temeljne operacije poduzeća, poput pružanja proizvoda ili usluga kupcima, dok, primjerice, drugi procesi imaju pomoćnu ulogu, kao što su procesi u računovodstvu i ljudskim resursima. Procesni mogu biti i formalni ili neformalni. „Formalni procesi su dokumentirani i imaju dobro definirane korake. Neformalni procesi su oni koji su organski razvijeni od strane zaposlenika i ne smiju se zapisati“ (Bradford, 2015: 34). Organizacija je učinkovita onoliko koliko je učinkovito njezino poslovanje procesa, pa uspješne tvrtke provode mnogo vremena analizirajući i optimizirajući svoje procese kako bi zadovoljile sljedeće kriterije:

1. Troškovna učinkovitost – procesi bi trebali omogućavati zaposlenicima brže obavljanje posla, čime se smanjuje trošak proizvoda i usluga te se poboljšavaju konkurentska prednost i profitabilnost poduzeća.
2. Zadovoljstvo i diferencijacija korisnika – procesi bi trebali pomoći poduzeću da pruža bolje usluge svojim klijentima, a osim toga trebali bi osigurati jasnu i vidljivu diferencijaciju na tržištu, čime se štite profitne marže i moć određivanja cijena.
3. Standardizacija – procesi bi trebali biti standardizirani u cijeloj organizaciji, gdje god i kada god je to moguće. Dobro razvijeni standardi smanjuju pogreške i omogućuju ujednačeniju interakciju s kupcima, dobavljačima i partnerima.
4. Aktivnosti s dodanom vrijednošću – procesi bi trebali dodati vrijednost, a aktivnost s dodanom vrijednošću obično ima tri karakteristike:
 - postiže nešto do čega je kupcu stalo i voljan je to platiti
 - pretvara ili fizički mijenja ulaz u izlaz
 - imperativ je da se prvi put sve odradi kako treba.
5. Poboljšana agilnost i brzina – procesi bi trebali biti okretni kako bi tvrtka mogla predvidjeti, upravljati i odgovoriti na promjene na tržištu (Brandford, 2015: 104 – 105).

Zahtjevi prije implementacije

Zahtjeva za učinkovitu provedbu implementacije ERP sustava u poduzeća relativno je malo. Čak i najkompliciranija ERP implementacija u svojoj srži ima iste osnovne zahtjeve koji su sastavni dijelovi svakoga ERP softverskoga paketa, bez obzira na to koju platformu ili operativni sustav poduzeće koristi. Osnovni su zahtjevi:

1. Jedinствена identifikacija artikla, uključujući broj dijelova, vrijeme isporuke, veličinu narudžbe, pravila, politike skladištenja i sigurnosne zalihe.
2. Pravovremeni unos potražnje, uključujući količine, vrijeme i rizik.
3. Zavisni materijali potrebni za izradu dijelova koji će se isporučiti.
4. Pravovremena dostava informacija, uključujući količine i vrijeme (Ptak, 2005: 240).

Implementacija ERP-a

Implementiranje ERP sustava prolazi kroz nekoliko faza. Postoje brojne podjele faza u kojima su pojedine navedene faze spojene u jednu te su im dani drugačiji nazivi, no sam proces implementacije isti je bez obzira na to što pojedini autori daju drugačije nazive fazama ili ih svrstavaju zajedno. Najčešća je podjela na sljedećih šest faza:

1. Inicijalizacija – u ovoj se fazi pokreće kreiranje projekta implementacije ERP sustava, određuje se njegov opseg i odabire se strategija kojom će se ta implementacija provesti. Osim strategije, odabire se i odgovarajuća metodologija. Postoje tri vrste metodologija i svaka ima svoje korake provođenja implementacije. Metodologije su nastale prema distributerima ERP sustava, pa tako postoji ASAP metodika (SAP), AIM metodika (*Oracle*) i *Sure Step* metodika (*Microsoft Dynamics*). Osim odabira strategije i metodike još se odabire i odgovarajući dobavljač softvera i hardvera te konzultantski partner (Sandoe i sur., 2001: 140-141).
2. Planiranje – ova se faza nadovezuje na prethodnu fazu inicijalizacije. Sastavlja se dobar projektni tim i odabire se projektni menadžer koji će nadgledati projektni tim. Ta osoba mora imati iskustva u vođenju projekta i bilo bi poželjno da se razumije u ERP sustave. Ako se odabere dobra osoba za upravljanje timom, tada je rizik od neuspješne realizacije projekta manji. Osim odabira

odgovarajućega tima, važna je i izrada plana projekta. Određuju se proračun, ciljevi i vremenski okviri izvršenja pojedinih faza projekta (Sandoe i sur., 2001: 155-164).

3. Analiza i proces dizajniranja – u ovoj fazi većina poslodavaca počinje shvaćati da zapravo ne poznaje dovoljno dobro svoje unutarnje organizacijske poslovne procese. Izuzetno je važno u ovoj fazi napraviti dobru analizu organizacije, vidjeti kako se izvršavaju poslovi unutar nje te zaključiti koje su im informacije potrebne u obliku izvještaja i slično (Sandoe i sur., 2001: 165-169).
4. Realizacija – u fazi realizacije provodi se sve što je planirano u prethodne tri faze. Kako bi se realiziralo sve što je planirano, provodi se sedam aktivnosti. Najprije je potrebno provesti aktivnost instalacije. U toj aktivnosti instaliraju se odabrani softver i hardver. Nakon toga slijede aktivnosti konfiguracije i prilagodbe. Završetkom konfiguracije i prilagodbe sustava u novu organizaciju započinje aktivnost migracije podataka (Bradford, 2015: 104-120; Sandoe i sur., 2001: 174-182).
5. Tranzicija – faza tranzicije kratko traje. U njoj se stariji sustav zamjenjuje novim.
6. Djelovanje – zadnja je faza implementacije ERP sustava. U njoj se prati rad novoga sustava. Nastavlja se s obukom zaposlenika i dovršava se uvođenje sustava koji se prilagođava potrebama organizacije. Pregledava se plan projekta implementacije ERP sustava i provjerava se što je sve ostvareno iz plana. Također, provodi se procjena kvalitete obavljene implementacije. Nakon te faze provode se podrška i održavanje sustava u organizaciji (Sandoe i sur., 2001: 183-184).

Rizici implementacije ERP sustava

Implementacija ERP sustava predstavlja jedinstvene izazove i rizike. Ovi rizici uključuju tehnologiju, organizaciju, ljude i veličinu projekta.

1. Tehnološki rizici – ovise o tome koliko je nova tehnologija usklađena s trenutačnom korporativnom infrastrukturom i okruženjem operativnoga sustava. Kada organizacija uvede tehnologiju koja nije u skladu s trenutačnom bazom podataka, operativnim sustavom i okruženjima upravljanja mrežom, rizik je veći.
2. Organizacijski rizici – drugo područje rizika bavi se organizacijskim čimbenicima. Kada su poslovni procesi redizajnirani kako bi odgovarali paketu, smanjuje se rizik od prekomjernoga ulaganja, smanjuju se troškovi i vrijeme obavljanja poslovnih procesa. Prilagodba predstavlja rizik dodatnih, ako ne i najvećih troškova projekta.
3. Ljudski čimbenik – treće područje rizika odnosi se na ljudske resurse. Ako je IT stručnjak osoblje upoznao s modulima specifičnim za aplikaciju, povećat će se vjerojatnost učinkovite implementacije sustava.
4. Veličina projekta – četvrti izvor rizika odnosi se na veličinu projekta. Sama veličina ovih projekata, mjerena vremenom, angažmanom osoblja, proračunom i opsegom, predstavlja znatan rizik i izaziva povećanu zabrinutost za odgovornost od korisnika i višega menadžmenta (Sumner, 2014: 124-125).

Strategije za kontrolu čimbenika rizika u ERP projektima uključuju predanost menadžmenta u redizajniranju poslovnih procesa, dobivanje poslovnih analitičara sa znanjem o modulima specifičnim za aplikaciju, dobivanje podrške najvišega menadžmenta i stvaranje predanosti korištenja metodologije upravljanja projektima, koju sponzorira dobavljač (Sumner, 2014: 126-127).

Prednosti implementacije ERP sustava

ERP sustavi pružaju mnoge prednosti tvrtkama. Jedna je od glavnih prednosti integracija podataka. U ERP sustavima podatci se snimaju jednom i dijele se cijeloj tvrtki, smanjujući rizik od netočnosti i suvišnosti podataka. Integracija podataka daje zainteresiranim stranama

mogućnost boljega uvida u poslovne operacije. Poduzeće ima jednu inačicu poslovanja, a svi korisnici imaju koristi, jer dijele pristup i odgovornost za informacije koje su aktualne, potpune i točne. Još jedna prednost ERP sustava jest pristup informacijama u stvarnome vremenu, što poboljšava suradnju i komunikaciju u cijelome poduzeću. Kod ERP sustava, jednom kada se podatci unesu, odmah su dostupni *online* i u stvarnome vremenu svim korisnicima u svim odjelima. Informacije su dostupne prije, a međuodjelska komunikacija poboljšana je (Brandford, 2015: 34). Dobavljači ERP-a dizajniraju svoja rješenja oko procesa koji se temelje na najboljoj praksi u industriji. Kada menadžeri poduzeća odaberu ERP paket za implementaciju, oni odabiru mišljenje određenoga ERP dobavljača o najboljem načinu provođenja procesa i oslanjaju se na to da sustav podrži njihove napore da prihvate te prakse (Brandford, 2015: 35). Implementacijom ERP sustava poslovni procesi u poduzeću postaju formalni, svaki zaposlenik zna koji je njegov zadatak i koliki vremenski rok ima za obavljanje istoga, a samim time skraćuje se vrijeme provedbe poslovnoga procesa od njegova početka do realizacije.

ERP sustavi mogu smanjiti operativne troškove i povećati prihode. Poduzeća koja implementiraju ERP sustave nastoje postići učinkovitost, kao što su niži troškovi zaliha, niži troškovi proizvodnje, odnosno niži troškovi nabave. Poduzeća implementiraju ERP sustave kako bi transformirali svoje poslovanje radi poboljšanja procesa stvaranja prihoda, uključujući vrijeme do tržišta, marketing, prodaju i službu za korisnike (Brandford, 2015: 36).

Analiza utjecaja implementacije ERP sustava na brzinu obavljanja poslovnih procesa u hrvatskim poduzećima

Jedno od najpoznatijih istraživanja implementacije ERP sustava u poduzeća u RH proveli su Maja i Krunoslav Hornung 2020. godine. Anketirali su 74 poduzeća, od čega 38 velikih (s više od 250 zaposlenih) i 36 srednjih, odnosno malih poduzeća. Anketirana poduzeća dolaze iz različitih sektora, a najzastupljeniji su proizvodnja i uslužne djelatnosti. Poduzeća su bila odabrana prema popisu poduzeća objavljenom u

Privrednome vjesniku 2014. godine, tako da je istraživanje obuhvatilo sve sektore i sve županije u Hrvatskoj. Od ukupna broja ispitanih poduzeća 63,51 % poduzeća uvelo je ERP sustav, dok do 22,97 % ne planira uvesti ERP sustave. Čak 70,59 % poduzeća prilagodilo je ERP sustav svojim potrebama kako bi mogli imati brže izvještaje, bolju stopu korisnosti, integraciju proizvoda s drugim sustavima te bržu i bolju funkcionalnost, odnosno brže obavljanje poslovnih procesa (Hornung, 2020: 1277-1283).

Vitezić, Petrić i Žuger u svome su radu iz 2022. godine proveli istraživanje u kojemu su ciljana populacija bila kontroleri na području RH, zaposleni u malim i srednjim poduzećima. Anketno istraživanje provedeno je putem objave na društvenoj mreži *LinkedIn* u travnju 2022. godine. Upitnik je također poslan pojedinim poduzećima putem e-pošte, za koje je bilo poznato da imaju odjel kontrolinga. Autori dolaze do zaključaka da implementirani ERP sustav poduzeću donosi brže i lakše analiziranje i izvještavanje o trenutačnim poslovnim procesima te brže i lakše obavljanje poslovnih zadataka. Istraživanje potvrđuje postavljenu tezu da ERP sustavi imaju pozitivnu ulogu u obavljanju kontrolerskih aktivnosti i utječu na učinkovitost sustava izvještavanja (Vitezić i sur., 2022: 109-119).

Keglević Kozjak sa suradnicima utvrđuje da se većina ispitanika njihova istraživanja slaže s tvrdnjom da je motiv za uvođenje informacijskih sustava u poslovanje bila mogućnost povećanja prihoda, a potom smanjenja rashoda. No, ispitanici nisu skloni tvrditi kako bi smanjenje broja zaposlenika za njih bilo od presudne važnosti za uvođenje sustava. Uvođenje i unapređenje informacijske tehnologije većina ispitanika smatra prioritetom. To se poklapa s ranijim dijelom istraživanja u kojemu su se ispitanici izjasnili da izdvajaju sredstva za te potrebe. Ispitanici također navode da je implementirani ERP sustav utjecao na učinkovitost obavljanja njihovih poslovnih procesa (Klegević Kozjak i sur., 2021: 121-136).

Denić i suradnici proveli su istraživanje u kojemu su analizirali utjecajne čimbenike implementacije i uvođenja suvremenih informacijskih sustava u poduzeća u okružju te su ih podijelili u dvije osnovne kategorije: organizacijske i tehničke. Na temelju provedenoga istraživanja

utvrdili su da problemi, koji nastaju tijekom procesa uvođenja ERP sustava, više proizlaze iz organizacijskih čimbenika u poduzeću, a manje iz činjenice da se uvodi nova tehnologija. Poseban naglasak za uspješnu provedbu procesa implementacije i uvođenja ERP sustava stavljaju na menadžment poduzeća, čija aktivnost prilikom implementacije ERP sustava dovodi do bržega obavljanja poslovnih procesa (Denić i sur., 2016: 1335-1341). Slične zaključke u svome radu navode Žabjek i suradnici, koji su istraživali utjecaj menadžmenta poslovnih procesa i drugih kritičnih čimbenika uspjeha na uspješnost implementacije ERP sustava (Žabjek i sur., 2008: 1-18).

Zaključak

Današnja poduzeća nastoje ostvariti što veću konkurentsku prednost i svoje poslovanje pozicionirati što bolje na tržištu. Da bi to ostvarili, potrebno je neprestano pratiti poslovne tržišne trendove. Organizacija je učinkovita onoliko koliko je učinkovito njezino poslovanje, pa poduzeća provode mnogo vremena analizirajući i optimizirajući svoje procese kako bi zadovoljili svoje potrebe i ubrzali obavljanje svojih poslovnih procesa. Implementacijom ERP sustava poduzeća definiraju svaki korak svakoga poslovnog procesa, a svaki je zaposlenik zadužen za točno određen broj poslovnih procesa koje treba obaviti u unaprijed definiranu razdoblju. Suvremeni autori kao jednu od glavnih prednosti implementacije ERP sustava navode da vrijeme obavljanja poslovnih procesa postaje kraće. Reinženjeringom poslovnih procesa prije uvođenja ERP sustava poduzeća analiziraju svoje potrebe, a implementacijom vrijeme izvršavanja poslovnih procesa postaje kraće. Stoga se može zaključiti da implementacija ERP sustava u poduzeća znatno utječe na brzinu obavljanja poslovnih procesa. Oni postaju kraći jer postaju formalni i imaju dobro definirane korake. Sva navedena istraživanja provedena u Republici Hrvatskoj dolaze do zaključka da implementacija ERP sustava utječe na brzinu obavljanja poslovnih procesa tako što se oni odrađuju brže, bez obzira na moguće nedostatke prilikom same implementacije.

Literatura

- ADVICE, S. (2006). *Oracle ERP Software System*. <https://www.softwareadvice.com/erp/oracle-software-brand/> , (15. 6. 2023.).
- ADVICE, S. (2020). *Microsoft Dynamics 365 Business Central Software*. <https://www.softwareadvice.com/accounting/microsoft-dynamics-nav-accounting-profile/>, (18. 6. 2023.).
- BOSILJ VUKŠIĆ, V., SPREMIĆ, M. (2005). *ERP System Implementation and Business Process Change: Case Study of a Pharmaceutical Company*. Journal of Computing and Information Technology – CIT 13. <c494.dvi (srce.hr)>, Vol. 13, No. 1, str. 13.-16., (15. 4. 2023.).
- BRADFORD, M. (2015). *Modern ERP, Select, Implement, & Use Today's Advanced Business Systems*. Third edition. Poole College of Management. Raleigh. North Carolina.
- DACIĆ-PILČEVIĆ, A., PILČEVIĆ, I., RODIĆ-TRMČIĆ, B. (2016). *Metodološki postupak uvođenja ERP sistema u velikim preduzećima*. Info M, Vol. 15, No. 59, str. 44.-50.
- DENIĆ, N., MORAČANIN, V., MILIĆ M., NEŠIĆ Z. (2016). *Key factors for successful implementation of ERP systems*. Tehnički vjesnik 23, str. 1335.-1341.
- FRONTREUNNERS (2017). *SAP Business One ERP Software*. <https://www.softwareadvice.com/erp/sap-businessone-erp-profile/>, (1. 7. 2023.).
- FRONTRUNNERS (2018). *Oracle JD Edwards EnterpriseOne Software*. <https://www.softwareadvice.com/erp/oracle-jd-edwards>, (1. 7. 2023.).
- GARAČA, Ž. (2009). *ERP sustavi*. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu. Split.
- HORNUNG, K., HORNUNG, M. (2020). *ERP Systems in Croatian Enterprises*. Tehnički vjesnik. Vol. 27 No. 4, str. 1277.-1283.

- KEGLEVIĆ KOZJAK, S., ŠESTANJ-PERIĆ, T. (2021). *ERP sustavi u malim poduzećima Varaždinske županije*. Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, NO. 32, str. 121.-136.
- NAZZEMI E. I SUR. (2012). *ERP: Istraživanje književnosti*. Međunarodni časopis za naprednu proizvodnju Tehnologija. Vol. 61, br. 912, str. 1000.
- O'LEARY, D. E. (2000). *Enterprise Resource Planning Systems: systems, life cycle, electronic commerce and risk*. Cambridge University.
- ORACLE (2020a). *What is ERP?* | Oracle, <https://www.oracle.com/applications/erp/what-is-erp.html>, (4. 7. 2023.).
- ORACLE (2020b). *Your Complete Guide to Modern ERP*. <https://www.oracle.com/webfolder/s/assets/ebook/modern-erp/index.html#/page/3>, (2. 7. 2023.).
- PTAK, C., SCHRAGENHEIM ELYAKIM, E. (2005). *ERP Tools, Techniques, and Applications for Integrating the Supply Chain*. Second Edition. St. Lucie Press, A CRC Press LLC. Boca Raton. Florida.
- SANDOE, K., CORBITT, G., BOYKIN, R. (2001). *Enterprise integration*. John Wiley and Sons INC. USA.
- SUMNER, M. (2014). *Enterprise Resource Planning*. Pearson Education Limited. First Edition. England.
- VITEZIĆ, N., PETRLIĆ, A., ŽUGER, I. (2022). *Učinkovitiji kontroling uz veću educiranost o ERP i BI sustavima*. Zbornik računovodstvo i menadžment. Vol. XXIII. No.1, str. 109.-119.
- ŽABJEK, D., KOVAČIĆ, A., ŠTEMBERGER, M. I. (2008). *Menadžment poslovnih procesa kao važan faktor uspješne primjene ERP sustava*. Economic research – Ekonomska istraživanja. Vol. 21. No. 4., str. 1.-18.

THE IMPACT OF ERP SYSTEM IMPLEMENTATION ON BUSINESS PROCESS EFFICIENCY

Summary

Today's companies aim to simplify and accelerate their business processes through the implementation of ERP systems. Leading ERP vendors offer ready-made solutions to users based on industry best practices. When company managers choose an ERP package for implementation, they are selecting a particular ERP vendor's opinion on the best way to execute processes and rely on the system to support their efforts to adopt those practices. Through business process reengineering conducted prior to ERP system implementation, companies can significantly enhance the speed of their business processes post-implementation by identifying the needs that the company must meet through ERP system implementation.

Keywords: ERP system, efficiency, business process, implementation, reengineering

FATIMA MAHMUTOVIĆ
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

MIROVNO OBRAZOVANJE: PUT KA KULTURI MIRA

Sažetak

Čovječanstvo treba naučiti lekcije iz prošlosti kako bi moglo graditi bolje sutra, treba naučiti da mir nije nešto s čim se radamo, nego se on uči i razvija kao i mnogobrojni drugi procesi. Da bismo postigli mir, moramo učiti o miru. Osnovni cilj ovoga rada bit će upoznati se s mirovnim obrazovanjem, njegovom formom, sadržajem, mirovnim obrazovanjem u politikama diljem svijeta kao i preporukama za mirovno obrazovanje u budućnosti. Tijekom povijesti ljudi su učili jedni druge tehnikama rješavanja konflikta kako bi izbjegli nasilje te će, stoga, cilj ovoga rada biti, također, usmjeren i na ukazivanje važnosti mirovnoga obrazovanja kao procesa koji uči ljude o prijetnjama od nasilja i strategijama za mir. Pored toga, u radu želim ukazati i na važnost mirovnih edukatora/ica koji pokušavaju izgraditi konsenzus o tome kako mirovne strategije mogu donijeti maksimalnu korist grupi, društvu ili zajednici. Da bismo spoznali što je to mirovno obrazovanje, najprije se moramo vratiti na pitanja što su to mir, nasilje, vrste nasilja kao i na osnovni cilj mirovnoga obrazovanja – kulturu mira. Najvažniji način za promociju kulture mira jest upravo kroz mirovno obrazovanje. Mirovno obrazovanje trebalo bi biti prihvaćeno u svim dijelovima svijeta, u svim društvima i državama kao osnovni element u kreiranju kulture mira. Kako bi se učinkovito suočili s izazovima koje postavlja sadašnja složenost našega vremena, današnja mladež zaslužuje radikalno drugačije obrazovanje: ono koje ne veliča rat, nego obrazuje za mir, nenasilje i međunarodnu suradnju. Rad će se usredotočiti i na važnost prirode mirovnoga obrazovanja, „koju diktiraju pitanja koja zaokupljaju konkretno društvo, jer se ono mora

percipirati kao relevantno i funkcionalno za društvene potrebe, ciljeve i brige” (Bar-Tal, 2002).

Ovo razumijevanje, stoga, omogućava da različite vrste mirovnoga obrazovanja postoje istovremeno jer će se različita društva usredotočiti na različite probleme i različite vrste mira koje pokušavaju postići. Obrazujemo za mir i djelujemo za mir kako bi naša budućnost ispunila obećanja koja tražimo, jer unatoč ogromnu rastu u 20. stoljeću mirovno obrazovanje nije zaživjelo u školskim sustavima diljem svijeta.

Ključne riječi: mir, nasilje, nenasilje, mirovno obrazovanje, kultura mira

Mir, nasilje i nenasilje

„Kao Mir, zar me ne hvale i ljudi i bogovi kao sam izvor i branilac svih dobrih stvari? Šta je to od blagostanja, sigurnosti ili sreće što se meni ne može pripisati? S druge strane, nije li rat uništitelj svega i samo sjeme zla“? (Desiderius Erasmus u Richmond, 2023: 38).

Prije nego što elaboriram značenje mirovnoga obrazovanja, definicije kao i kulturu mira, kratko ćemo elaborirati definicije mira, nasilja i nenasilja kojemu mirovno obrazovanje kao koncept teži. Priča o miru stara je koliko i priča o samome čovječanstvu. Povijesno gledano, mir je implicirao odsustvo otvorena nasilja ili rata među državama ili, ponekad, unutar država. Često se smatra da je rat prirodno stanje čovječanstva, a mir bilo koje vrste krhak je i prolazan. U radu ćemo prikazati tvrdnje autora i autorica koji smatraju da je ipak mir taj koji je daleko uobičajenije iskustvo čovječanstva – kao što pokazuju arheološki, etnografski i povijesni zapisi. Mir je bio u središtu ljudskoga iskustva, a njegova sofisticirana inačica sada je postala široko prihvaćena. Definiranje mira i njegova značenja zaista je težak zadatak, moramo naglasiti da ne postoji jedinstvena definicija, stoga ćemo u prvome poglavlju rada predstaviti definicije mira i nasilja Johana Galtunga¹¹, tvorca mirovnih

¹¹ Johan Galtung norveški je sociolog poznat kao „otac mirovnih studija“, koji je razvio akademsko razumijevanje izgradnje mira. Tijekom svoje 70-godišnje karijere autor je i suautor više od 1600 članaka i više od 160 knjiga vezanih za pitanja mira.

studija, kao i profesora Olivera Richmonda¹², koji je dao jednu novu perspektivu mira.

Ako bismo definirali mir, oslanjajući se na definicije koje je dao Galtung, onda možemo početi dvjema kompatibilnim definicijama:

- Mir je odsustvo/smanjenje svih vrsta nasilja.
- Mir je nenasilna i kreativna transformacija konflikta.

Prema tomu, u prvoj definiciji mir se određuje u odnosu na nasilje; mir je negacija nasilja, a da bismo znali što je mir, moramo znati što je nasilje (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 25). U drugoj definiciji mir se određuje u odnosu na sukob; mir je kontekst u kojemu se sukobi odvijaju nenasilno i kreativno, a da bismo znali nešto o miru, moramo znati nešto o sukobima i o tome kako se oni mogu istovremeno nenasilno i kreativno transformirati (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 25). Johan Galtung u navedenim definicijama ukazuje na to da se obje definicije odnose na ljudska bića u društvenome okružju i objašnjava mir kroz dihotomiju, na negativan i pozitivan mir. „Negativni mir prema Galtungu je prvi mir nakon rata, on je negativan jer je ispunjen samo odsustvom nasilja, dok pozitivni mir predstavlja najteži mogući poduhvat i on računa na onu sadržajnost mira koja nadilazi političku elaboraciju, ugrađujući u sadržaj pojam i druge kategorije destilirane iz slobode i pravde kao dva najviša ljudska ideala“ (Ćurak, 2017: 165). Profesor Oliver Richmond u svojoj knjizi *Mir: Kratki uvod* predstavlja mir, njegovo značenje od antičkih vremena pa sve do suvremenoga doba. Polazna točka za definiranje mira jest razmišljanje u terminima uže inačice, koja se poistovjećuje s Galtungovim negativnim mirom i podrazumijeva prestanak nasilja, ali ne i rješavanje njegovih temeljnih uzroka (Richmond, 2014: 5). Šire razumijevanje mira, koje se može poistovjetiti s Galtungovim pozitivnim mirom, ukazuje na manjak otvorena nasilja među državama i unutar država. Cilj je kreirati uvjete za društva kako bi živjela bez straha od siromaštva, unutar široko prihvaćenih političkih sustava (Richmond, 2014: 5). To implicira na

¹² Profesor Oliver Richmond vodeći je znanstvenik u području međunarodnih odnosa, studija mira i sukoba. Utemeljitelj je magisterija studija mira i sukoba i pridonosi njegovim temeljnim modulima na Odsjeku za politiku na Sveučilištu u Manchesteru.

relativno ispunjenje individualaca u društvu kao i stabilnosti političkih institucija, zakona, ekonomije, država i regija, također predstavlja poslovično „dobar život” ili „vječni mir”, na koje su poznati filozofi od Aristotela (384. – 322. pr. n. e.) do Immanuela Kanta, njemačkoga liberalnog filozofa (1724. – 1804.), često aludirali. Autor nam u djelu daje svoj uvid u to je li mir ili rat prirodno stanje čovječanstva. „Politička ljevica tvrdi da postoji stalna borba protiv ugnjetavanja, za postizanje pravde i mira, ali da je prihvatljiva samo šira verzija mira, suprotno tome desnica tvrdi da je nasilje endemsko i inherentno ljudskom društvu, pa je uska verzija jedini pragmatičan izbor za državu“ (Richmond, 2014: 3). No, postoji mnoštvo dokaza koji podržavaju popularnu želju za širokim oblikom mira, također može biti da je društvo često osjetljivije na pitanja mira nego elite, države, institucije, političari, kreatori politike i birokrati.

Za bolje razumijevanje mira i mirovnih procesa bitno je upoznati se s konceptom nasilja te ćemo elaborirati tripartitnu podjelu nasilja prema Galtungu: izravno nasilje, strukturno nasilje i kulturno nasilje.

Galtung objašnjava da stvaranje mira podrazumijeva smanjenje (liječenje) i izbjegavanje (prevenciju) nasilja, a nasilje znači nanošenje štete i/ili povređivanje (Ćurak, Ćosić, 2019: 48). Prema tomu, izravno nasilje javlja se u sferi ličnosti, društva i svijesti i ono je namjerno, vrše ga pojedinci koji djeluju samostalno ili u okviru nekoga kolektiviteta. Strukturno ili neizravno nasilje definirano je kao nasilje ugrađeno u ličnost, društvo i svijet i ono nije namjerno, dok kulturno nasilje služi legitimiranju izravna i strukturnoga nasilja, motivirajući aktere da čine izravno nasilje ili da se ne suprotstavljaju strukturnome nasilju; može biti namjerno ili nenamjerno (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 64). Galtung nam dodatno objašnjava tripartitnu podjelu tako da izravno nasilje dijeli na verbalno i fizičko, strukturno nasilje dijeli na političko, odnosno represivno, i ekonomsko, odnosno eksploativno, koje podržavaju segmentacija, fragmentacija i marginalizacija, dok kulturno nasilje prema sadržaju dijeli na: religiju, jezik, pravo i ideologiju, umjetnost, empirijske i formalne znanosti, kozmologiju (duboku kulturu), a prema nositeljima na škole, sveučilišta, medije (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 64). Razumijevanje kulturnoga nasilja smatramo iznimnom važnim, jer ako tražimo

njegovu negaciju kao potencijalan odgovor na razrješavanje kulturnoga nasilja, onda je to vjerojatno kultura mira kao konačan cilj mirovnoga obrazovanja. Bitno je naglasiti da su navedene vrste nasilja međusobno povezane: „kada su u osnovi ovog trougla ugao direktnog i ugao strukturnog nasilja, kulturno nasilje se vidi kao legitimizator i jednog i drugog, ako postavimo trougao na ugao direktnog nasilja, dobijamo sliku strukturnog i kulturnog nasilja kao izvora direktnog nasilja“ (Ćurak, Ćosić, 2019: 84). No, postoje i određene razlike među navedenim trima vrstama nasilja koje se tiču njihove vremenske dimenzije, pa bi, prema tomu, izravno nasilje bilo okarakterizirano kao događaj, strukturno nasilje kao proces s usponima i padovima, a kulturno nasilje kao konstanta odnosno trajno stanje.

Nakon kraćega elaboriranja mira i nasilja ukratko ćemo objasniti što je to nenasilje, kao koncept na kojemu počiva mirovno obrazovanje, a za mene koncept koji će, nadam se, postati habitus svima nama. Suočeni s izravnim ili strukturnim nasiljem ljudi posjeduju tri mogućnosti za odgovor: jedna je ne učiniti ništa u vezi s tim, druga je odgovoriti nasiljem, a posljednja je odgovoriti nenasiljem.

Ako govorimo o pojmu nenasilja, najprije moramo krenuti od njegova idejnog tvorca, Mahatme Gandhija¹³. On imenuje nenasilje dvjema riječima, prva je *ahimsa*, sanskrska riječ koja doslovno prevedeno znači neškodljivost; ne nauditi nikomu, prevodimo je kao poštovanje odnosno apsolutno poštovanje prema svakomu i svemu što živi (Raffai, 2007: 15). *Ahimsa* pokriva ono što u edukaciji za nenasilno djelovanje zovemo stav nenasilja, stav poštovanja prema drugomu i afirmaciju sebe. Druga riječ kojom je Gandhi imenovao nenasilje jest *satyagraha*. Doslovno prevedeno *satyagraha* znači snaga istine, *satyagrahi* su oni ljudi koji se bore zato što čvrsto stoje uz spoznanu istinu, oslanjaju se na moć ljubavi, pravde i istine te u svome djelovanju biraju nenasilna sredstva (Raffai, 2007: 15). Također, smatrao je da se ne može nasilnim

¹³ Bio je indijski pravnik, političar, društveni aktivist i pisac koji je postao vođa nacionalnoga pokreta protiv britanske vladavine Indijom. Kao takav, počeo se smatrati ocem svoje zemlje. Gandhi je međunarodno cijenjen zbog svoje doktrine nenasilja (*satyagraha*) za postizanje političkoga i društvenoga napretka. Iako je rođen kao Mohandas Karamchand Gandhi, kasnije je usvojio časno ime Mahatma, što na sanskrtu znači *velika duša*.

načinom odjednom stvoriti društvo mira i pravde, jer samo nasilje sadrži nepravdu i nemir prema nekome. Osim Gandhija, nenasilan otpor ili nenasilno djelovanje koristio je i Martin Luther King Junior¹⁴ koji je nenasilje definirao kao (Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 97):

- Nenasilje ne traži pobijediti ili poniziti protivnika, nego dobiti njegovo povjerenje i prijateljstvo.
- Nenasilje teži tomu da pobijedi nepravdu, a ne ljude.
- Nenasilje raste na ljubavi, a ne na mržnji.

No, postoji univerzalan problem kod nenasilja, odnosno teško je uvjeriti ljude da vjeruju u nenasilje zbog strahovito opresivnih situacija kao što su ekstremno siromaštvo, ekonomska nejednakost, kršenja ljudskih prava i ugnjetavanje. Upravo zbog toga trebamo razvijati mirovno obrazovanje koje njeguje navedeni koncept nenasilja, jer nenasilje je izbor, a ne nužnost, „ono je načelo ponašanja koje zastupa odsutnost svakog nasilja u bilo kojem području i odriče se nasilja kao sredstva političkog djelovanja“ (Raffai, 2007: 29).

Uvod u mirovno obrazovanje

Prije svega, treba navesti da, kao i za mir, za mirovno obrazovanje ne postoji univerzalno prihvaćena definicija. Navest ćemo neke koje su prihvaćene u mirovnim studijama:

- „Mirovno obrazovanje pokušaj je odgovora na probleme sukoba i nasilja u rasponu od globalnih i nacionalnih do lokalnih i osobnih. Riječ je o istraživanju načina za stvaranje pravednije i održivije budućnosti“ – R. D. Laing (1978).
- „Mirovno obrazovanje holističko je. Obuhvaća fizički, emocionalni, intelektualni i društveni razvoj djece unutar okvira duboko ukorijenjena u tradicionalnim ljudskim vrijednostima. Temelji se

¹⁴ Bio je baptistički svećenik i društveni aktivist koji je vodio pokret za građanska prava u Sjedinjenim Američkim Državama od sredine 1950-ih godina do svoje smrti u atentatu. Njegovo vodstvo bilo je temeljno za uspjeh toga pokreta u okončanju zakonske segregacije Afroamerikanaca na jugu i drugim dijelovima Sjedinjenih Država. Dobio je Nobelovu nagradu za mir 1964. godine.

na filozofiji koja uči ljubavi, suosjećanju, povjerenju, suradnji“ – Fran Schmidt i Alice Friedman (1988).

- „Mirovno obrazovanje ima za cilj stvoriti u ljudskoj svijesti predanost putevima mira, mirovno obrazovanje pokušava „cijepiti“ učenike protiv zlih učinaka nasilja podučavanjem o vještinama nenasilna upravljanja sukobima i stvaranjem želje za traženjem mirnih rješenja sukoba“ – Ian Harris (2009).

Pored stranih autora i autorica čije su definicije mirovnoga obrazovanja u prilogu navedene, posebno bismo izdvojili definiciju mirovnoga obrazovanja mirovne aktivistice Ivane Franović, koja mirovno obrazovanje promatra na sljedeći način:

Mirovnim obrazovanjem smatram ono obrazovanje koje je nedvosmisleno pristrasno – ono koje izučava, obučava, podržava, ohrabruje, iznalaži, podučava, radi- za mir, a protiv nasilja, i ono ne bi smjelo da bude samo informativno, već iskustveno i vrijednosno opredijeljeno (nikako neutralno), da podstiče promjene u društvu i promjene kod nas samih kao dijela tog društva i da nas pokrene da na tim promjenama radimo; da kritikuje, preispituje i kao ključno pitanje ima: gdje smo mi sami u svemu tome, koja je naša odgovornost i šta možemo da uradimo (Franović, 2007: 91).

Autor Ian Harris, kada govori o mirovnome obrazovanju, postavlja sjajna pitanja i zapažanja: Mirovni edukatori i edukatorice govore o nasilnoj prirodi društva i pitaju mora li biti tako, zar ne postoje nenasilni načini na koje ljudi mogu riješiti svoje sukobe? Kako dolazimo do ovih drugih puteva? Kao što rat ima svoje pristaše i svoje škole, može li se i mir poučavati i promicati tako da postane aktivan u svijesti građana i svjetskih vođa?

Autor zapaža i da tradicionalno obrazovanje veliča uspostavljenu moć kako bi legitimiziralo svoju vlast, dok knjige iz povijesti hvale vojne heroje i zanemaruju doprinose mirotvoraca (Harris, 2009: 3).

Potreba za mirovnim obrazovanjem

Potreba za mirovnim obrazovanjem, odnosno samo mirovno obrazovanje može se razmatrati na različitim razinama:

- individualna razina
- razina škole ili zajednice
- nacionalna razina
- globalna razina.

Ako elaboriramo individualnu razinu, onda možemo reći da postoje mnoge važne potrebe samorazvoja kojima se u procesu školovanja ne pridaje dovoljno pažnje. Jedna je od važnih potreba izgradnja učinkovite, integrirane osobnosti kod djeteta s pozitivnim samopoštovanjem. Da bi živio mirno, pojedinac mora imati mnoge vještine, poput onih koje se odnose na afirmaciju, pozitivno razmišljanje, empatijsko slušanje, komunikaciju i kritičko mišljenje (Prakasah, 2016: 8). Na razini škole prevladavajuća potreba odnosila bi se na mirnu klimu, kulturu mira¹⁵, u takvoj kulturi djeca bi prirodno upila duh mira, pokretanje kulture mira u školi trebalo bi započeti unutar osoblja, razvijanjem stavova i ponašanja, uvažavanja, suradnje i povjerenja (Prakasah, 2016: 9). Prakasah također navodi da, ako bi se ostvario prijateljski odnos nastavnika i učenika uz međusobno poštovanje, kultura mira procvjetala bi. Da bi se sve navedeno na školskoj razini ostvarilo, najprije bi se trebao promijeniti oblik nastave koji je usmjeren na nastavnika, na oblik nastave u čijemu bi se središtu nalazio učenik, odnosno student, u biti nastavnici, profesori trebali bi identificirati strategije i prakse koje bi mogle transformirati školu u mjesto harmonije. Kada je riječ o nacionalnoj razini, škole bi se tu trebale usredotočiti na građansko obrazovanje, na potrebe nacije ili države (Prakasah, 2016: 9). Kao jedan pozitivan primjer građanskoga obrazovanja, za koje Prakasah smatra da je bitan aspekt mirovnoga obrazovanja, naveo je primjer Indije i njezina *Ustava* prema kojemu građani Indije trebaju „promicati sklad i duh zajedničkog bratstva među

¹⁵ U nastavku rada bit će posebno poglavlje u kojemu će se elaborirati kultura mira kao cilj mirovnoga obrazovanja.

svim ljudima Indije nadilazeći religijske, jezične i regionalne različitosti, kao i odricanje od praksi koje ponižavaju dostojanstvo žena“ (Prakasah, 2016: 9).

U konačnici dolazimo do globalne razine potreba i ultimativnoga cilja mirovnoga obrazovanja, a to je stvaranje građanina svijeta¹⁶. Ni jedna zemlja više ne može živjeti u izolaciji. Učenici, studenti moraju razviti razuman svjetonazor, potrebno je proširiti viziju svijeta. Imajući ovaj cilj na umu, škola može odabrati trenutačna pitanja, generirati rasprave o svjetskim pitanjima kako bi se podigla globalna svijest kod učenika (usp. Prakasah, 2016: 10). Neka od takvih pitanja, koja je naveo autor, odnose se na rasizam, svjetsko siromaštvo, zagađenje, problem rata i terorizma te rodna pitanja. Pored navedenih potreba mirovnoga obrazovanja, koje smo razvrstali na četiri razine, ukratko ćemo elaborirati i ciljeve mirovnoga obrazovanja.

Mirovno obrazovanje ima kratkotrajne i dugotrajne ciljeve. Ako govorimo o kratkotrajnim ciljevima, mislimo na to da „mirovni edukatori/ice bave se izvorima neposrednih sukoba i prenose svojim učenicima znanje o strategijama koje mogu koristiti za zaustavljanje nasilja“ (Harris, 2009: 1). Dugoročan cilj odnosi se na nadu da će u umovima učenika izgraditi predanost nenasilju i pružiti znanje o nenasilnim alternativama, tako da se, kada se suoče sa sukobima, odluče ponašati miroljubivo, odnosno nenasilno (usp. Harris, 2009: 1). Na ovaj način mirovno obrazovanje pokušava ugraditi mir u umove svojih učenika, pokušava se suprotstaviti nasilnim slikama u popularnoj kulturi i ratobornu ponašanje političara.

Oblik i sadržaj mirovnoga obrazovanja

Još jedna odlučujuća podjela u razumijevanju onoga što bi trebalo biti uspješno mirovno obrazovanje odnosi se na formu/oblik mirovnoga obrazovanja. Johan Galtung govori o formi i sadržaju mirovnoga

¹⁶ Kosmopolitizam, nadzor koji, nasuprot patriotizmu ili neovisno o njemu, ponajprije zagovara jedinstvo ljudi širom svijeta; u strožemu povijesnom smislu, shvaćanje koje državnim, nacionalnim, a pokatkad i vjerskim ogradama suprotstavlja zajedništvo društvene elite cijeloga svijeta.

obrazovanja (2008). Drugi autori govore o sadržaju, načinu komunikacije i organizacijskoj strukturi obrazovnog programa (Haavelsrud, 2008). Pogledat ćemo što ove kategorizacije donose u raspravu o mirovnome obrazovanju i kako nam to može pomoći da ga bolje razumijemo. Osnovna debata kada je u pitanju oblik mirovnoga obrazovanja jest o tome gdje ono pripada – može li se provoditi i inkorporirati kao dio formalnoga obrazovnog sustava ili bi trebalo biti izvan formalnoga obrazovanja (Solidar, 2022: 11)? U svojoj elaboraciji mirovnoga obrazovanja u nerješivim sukobima to se odnosi i na postkonfliktna društva, Bar-Tal i Rosen podržavaju da se mirovno obrazovanje učini dijelom formalnoga obrazovanja jer „služi kao glavni agens socijalizacije za konflikt kroz školske udžbenike, nastavne materijale, uputstva nastavnika, školske svečanosti i dopire do svih mlađih generacija u svakom društvu u kojem je obrazovanje obavezno” (Solidar, 2022: 11). S druge strane, Galtung tvrdi da „oblik mirovnog obrazovanja mora biti kompatibilan s idejom mira, mora sam po sebi isključiti ne samo direktno nasilje, već i strukturno nasilje“ (Solidar, 2022: 11). Formalno obrazovni sustav u svome sadašnjem obliku nije oslobođen strukturnoga nasilja. Tvrdnju potkrepljuje nekoliko argumenata, no vjerojatno je najvažniji taj da je formalni obrazovni sustav mehanizam društvene klasifikacije, a za razliku od toga, „mirovno obrazovanje treba posmatrati kao način postizanja, individualno i kolektivno višeg nivoa, nivo svijesti, svijest o društvenoj stvarnosti i solidarnost u zajednici koja uči” (Solidar, 2022: 11). Kao što je već spomenuto, Haavelsrud posebno razmatra metodu komunikacije (formu) i organizacijsku strukturu obrazovnog programa (2008). Kada je u pitanju oblik mirovnoga obrazovanja, Haavelsrud navodi da nastavnici i učenici trebaju biti ravnopravni partneri u obrazovnome procesu i da u veliku dijelu sadržaja znanje trebaju proizvesti svi sudionici obrazovnog procesa, „ako se želi izbjeći propaganda i/ili indoktrinacija određenih stavova“ (Solidar, 2022: 12). Organizacijska struktura u vidu striktnih razdoblja, podjele znanja na odjeljenja i grupiranja učenika u razrede vidi se kao prepreka za ostvarivanje puna potencijala problem-ski orijentirana i participativna mirovnog obrazovanja (Solidar, 2022: 12). Rasprave o obliku mirovnoga obrazovanja, bilo da se usredotočuju

na organizacijsku strukturu ili metode komunikacije, mogu nas odvesti samo daleko. Stvaran sadržaj mirovnoga obrazovanja jednako je važan i često neodvojiv od njegova oblika. Jedna od najčešćih kategorizacija sadržaja mirovnoga obrazovanja govori o znanju, vještinama i vrijednostima. Navedenu kategorizaciju dale su autorice Navarro-Castro¹⁷ i Nario-Galace¹⁸ 2010. godine i upravo ćemo nju detaljno objasniti u ovoj poglavlju. Autorice su navele područja: znanja, vještine, ponašanja/vrijednosti, koje su sastavni dio mirovnoga obrazovanja. Lista je zasnovana na istraživanju literature o mirovnome obrazovanju i ključnim mirovnim edukatorima koje je proveo Centar za mirovno obrazovanje Colleea Miriam.

Lista nije potpuna i očekuje se da će se razvijati kako se praksa mirovnoga obrazovanja i iskustva kao i odgovarajuća razmišljanja i uvidi o tim iskustvima budu povećavali. Prvo ćemo navesti znanja, vještine i vrijednosti, a zatim ih elaborirati. Znanja se odnose na holistički koncept mira, konflikt i nasilje, mirovne alternative: razoružanje, nenasilje, rješavanje konflikta, prevenciju konflikta, ljudska prava, ljudsku sigurnost, održivi razvoj, demokratizaciju i razvoj temeljen na pravdi (usp. Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 34-35). Ako govorimo o holističkome konceptu mira, možemo reći da se odnosi na važnost da učenici shvate da mir nije samo odsustvo izravna / fizičkoga nasilja nego i postojanje uvjeta za dobrobit, suradnju i pravedne odnose u ljudskoj i ekološkoj sferi. Ova će im perspektiva pomoći u analiziranju pitanja mira na integriran način (Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 32). Posebno smatramo da je bitno razumjeti da su konflikti prirodan dio društvenoga

¹⁷ Loreta Navarro-Castro (rođena 1948. godine), jedna od začetnica istraživanja mirovnoga obrazovanja na Filipinima, osnovala je Centar za mirovno obrazovanje sa sjedištem na Colleeu Miriam u Manili. Kao predsjednica koledža od 1987. do 1997. godine preuzela je vodstvo u uvođenju tečajeva usmjerenih na mir u školskim kurikulumima i proglasila je školu zonom mira. Od 1997. godine CPE surađivao je sa srodnim institucijama i dotaknuo živote tisuća učitelja i mladih kroz svoje programe obuke u rješavanju sukoba, vršnjačkome posredovanju i promicanju kulture mira.

¹⁸ Dr. Jasmin Nario-Galace radi kao viša direktorica programa u GNWP-u (globalna mreža žena u izgradnji mira). Profesorica je na Odsjecima za međunarodne studije i obrazovanje Miriam Colleea. Autorica je ili suautorica nekoliko publikacija o mirovnome obrazovanju, rješavanju sukoba, kontroli naoružanja i ženama, miru i sigurnosti.

života osobe, ali, kako to autorice navode, „postaju problemi nasilja ovisno o korištenim metodama rješavanja sukoba“ (Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 32). Studenti mogu proučavati probleme nasilja na različitim razinama, od osobnoga do globalnoga, uključujući izravno, strukturno, sociokulturno i ekološko nasilje. Kada je riječ o mirovnim alternativama, smatramo da upravo one trebaju biti u središtu mirovnoga obrazovanja, jer su one put k pozitivnu miru, one predstavljaju onaj drugi način na koji se konflikti mogu riješiti. Kada je riječ o ponašanju/vrijednosti, predložene su sljedeće: samopoštovanje, poštovanje drugih, poštovanje života (nenasilje), rodna ravnopravnost, empatija, globalna zabrinutost, ekološka svijest, kooperacija, tolerancija, pravda, društvena odgovornost i pozitivna vizija (usp. Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 35-37). Vrijednost koju bismo posebno izdvojili odnosi se na poštovanje života koje su autorice objasnile na sljedeći način: „vrednovanje ljudskog života i odbijanje da se na neprijateljsku ili konfliktnu situaciju odgovori nasiljem; preferiranje nenasilnih procesa kao što je zajedničko rješavanje problema i druge pozitivne tehnike u odnosu na upotrebu fizičke sile i oružja“ (Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 36). Neke su od vještina koje treba razvijati: refleksija, kritičko mišljenje i analiza, donošenje odluka, komunikacija, mašta, rješavanje konflikta, empatija i izgradnja grupe (usp. Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 37-38). Kada je riječ o vještinama, smatramo da je ovdje bitno dodatno objasniti kritičko mišljenje, jer je u tradicionalnome obrazovanju zastupljeno reproduktivno mišljenje koje se odnosi samo na temeljno razumijevanje, nepovezivanje informacija u smislenu cjelinu kao i nedovođenje u pitanje iznesenoga.

Upravo bi se reproduktivno mišljenje trebalo zamijeniti kritičkim mišljenjem koje su autorice definirale na sljedeći način: „Sposobnost pristupa problemima otvorenog, ali kritičkog uma; znati kako istraživati, ispitivati, procjenjivati i tumačiti dokaze; sposobnost prepoznavanja i osporavanja predrasuda i neopravdanih potraživanja, kao i mijenjanje mišljenja ukoliko smo suočeni s dokazima i racionalnim argumentima“ (Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 37).

Preporuke za mirovno obrazovanje u budućnosti

Mirovno obrazovanje na prostoru država bivše Jugoslavije nov je fenomen, jer je ono na ovome prostoru uglavnom neformalna karaktera; na njemu radi nekolicina domaćih i međunarodnih nevladinih organizacija u obliku treninga, radionica ili kraćih tečajeva. Unatoč tomu, mirovni edukatori izvan prostora bivše Jugoslavije već su dali određene preporuke kako bi mirovno obrazovanje trebalo izgledati u budućnosti, odnosno što bi trebalo raditi za njegovo poboljšanje. Budući da se u radu usredotočujemo na koncept mirovnoga obrazovanja i kulture mira kao njegova osnovnog cilja, na globalnoj razini navest ćemo preporuke za mirovno obrazovanje u budućnosti, iako smatramo da smo na području država bivše Jugoslavije začetnici u istraživanju mira, pa tako i mirovnoga obrazovanja. Preporuke za mirovno obrazovanje navedene su u publikaciji fondacije Solidar pod nazivom *Održivo putovanje do mira: mirovno obrazovanje u kontekstu globalnog obrazovanja građanstva*, koja je izdana 2022. godine. Treba navesti da su u navedenoj publikaciji preporuke podijeljene na: generalne preporuke i preporuke za države članice Europske unije, a u radu ćemo predstaviti generalne preporuke za mirovno obrazovanje:

- Obrazovanje za mir treba podržati ministarstvo obrazovanja u svakoj zemlji, kao i nadnacionalne (EU) obrazovne vlasti. Njegovanje vrijednosti mira stalna je borba.
- Programi mirovnoga obrazovanja moraju odgovarati potrebama društva u kojemu se provode, uzimajući u obzir opći okvir mirovnoga obrazovanja i globalne perspektive.
- Mirovno obrazovanje treba razvijati otvorenost, kritičko mišljenje i kreativnost kod učenika.
- Mirovno obrazovanje treba, osim razvijanja znanja i vrijednosti, motivirati učenike da poduzmu akciju u okviru svojih mogućnosti.
- Programi edukacije o miru trebaju uključiti odgovarajuće oblike evaluacije. To će osigurati otkrivanje dobrih praksi i olakšati nji-

hovu razmjenu. Ovo bi, također, trebalo pružiti osnovu za njihovu dalju podršku.

- Postoji potreba za većom suradnjom između formalnih, neformalnih programa mirovnoga obrazovanja i pružatelja programa mirovnoga obrazovanja.
- Postoji potreba za više istraživanja o miru i mirovnome obrazovanju koja bi omogućila pristup zasnovan na dokazima u kreiranju novih programa i evaluaciji postojećih programa.

Kultura mira

„Kultura mira će se postići kada građani svijeta shvate globalne probleme, budu sposobni da rješavaju sukobe i nenasilno se bore za pravdu, žive po međunarodnim standardima ljudskih prava i jednakosti, cijene kulturnu raznolikost i poštuju Zemlju i jedni druge, takvo učenje može se postići samo uz sistematsko obrazovanje za mir“ (Navarro-Castro, Nario-Galace, 2010: 5).

Kao što smo naveli na početku rada, kultura mira konačan je cilj mirovnoga obrazovanja. No, što je to kultura mira? Kako je razlikujemo od kulture rata? Pripada li naše doba kulturi mira ili kulturi rata? Generalna skupština Ujedinjenih naroda proglasila je 2000. godinu, na prijelazu tisućljeća, Međunarodnom godinom kulture mira, a desetljeće od 2001. do 2010. godine Međunarodnim desetljećem kulture mira i nenasilja za djecu svijeta, no je li to zaista bilo tako i je li danas tako? „Mi smo danas suočeni sa činjenicom da smo izgradili kulturu rata, gdje je takmičarstvo na ekonomskom polju norma, gdje je tehnologija vrlo često okrenuta protiv prirode i ljudskog roda, od imperativnog je značaja da ljudski rod sada nauči da odgaja kulturu mira da bi se izbjeglo djelimično a možda i totalno uništenje“ (Ćurak, Ćosić, 2019: 321). Osim toga, postavlja se pitanje razvija li se kultura mira rađanjem sve većega broja institucija i organizacija kojima je cilj izgraditi budućnost mira – čak i ako vlade odlučne ignorirati aktivnosti takvih velikih pokreta koji rade u područjima koja službeni pregovori zanemaruju (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 321).

Nakon postavljenih pitanja krenut ćemo u detaljnu elaboraciju kulture mira, njezine kratke povijesti, definicija i njezina značenja za našu budućnost te obraditi dio koji se odnosi na korijene kulture mira.

Kratka povijest kulture mira

Koncept kulture mira nastao je na kraju Hladnoga rata. Prvi put cilj zbog kojega su Ujedinjeni narodi osnovani, sprječavanje rata, postao je izvodljiv. Koncept kulture mira razvijen je 1992. godine u UNESCO-u kao odgovor Organizacije na Agendu za mir¹⁹ u Vijeću sigurnosti. Prelazak s kulture rata na kulturu mira, koji je u početku Organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu (UNESCO) smatrala prioritetom, sada su preuzeli Ujedinjeni narodi. Tri točke mogu se iznijeti kao rezime. Prvo, kultura mira: sastoji se od vrijednosti, stavova i ponašanja koji odražavaju i inspiriraju društvenu interakciju i dijeljenje, zasnovana je na principima slobode, pravde i demokracije, svih ljudskih prava, tolerancije i solidarnosti, koji odbacuju nasilje, nastoje spriječiti sukobe rješavanjem njihovih uzroka kako bi se problem riješio kroz dijalog i pregovore, koji garantiraju puno ostvarivanje svih prava i sredstva za puno sudjelovanje u procesu razvoja svoga društva (Mayor, 2009: 236). Drugo, nasilje nije neizbježno. Treće, umjesto da se intervenira u nasilnim sukobima nakon što su oni izbili, a zatim da se uključi u postkonfliktnu izgradnju mira, humanije je i učinkovitije spriječiti takvo nasilje, na prvome mjestu osvrćući se na njegove korijene: ovo je bit pristupa kulture mira (usp. Mayor, 2009: 236). Transdisciplinarni projekt UNESCO-a *Ka kulturi mira* revidiran je i ojačan na 29. generalnoj konferenciji u listopadu 1997. godine.

Okvir ovoga projekta ima tri glavne crte aktivnosti (Mayor, 2009: 238):

- obrazovanje i obuku za mir, ljudska prava, demokraciju, toleranciju i međunarodno razumijevanje, uključujući razradu i distribu-

¹⁹ Agenda za mir odnosi se na: preventivnu diplomaciju, stvaranje mira i očuvanje mira: izvještaj generalnoga tajnika prema izvaji usvojenoj na sastanku Vijeća sigurnosti 31. siječnja 1992. / Boutros-Ghali.

ciju nastavnoga materijala i pedagoških pomagala na različitim jezicima

- politički orijentirano istraživanje, djelovanje javnoga zagovaranja i razmjena i širenje informacija
- izgradnju kapaciteta i tehničke podrška za nacionalne, subregionalne, regionalne i međunarodne projekte.

Razvoj koncepta kulture mira, dakle, ima i teorijsku i praktičnu vrijednost. On pruža konceptualni okvir koji naglašava važnost rješavanja dubokih kulturnih korijena rata i nasilja te predstavlja osnovu za koherentnu strategiju za transformaciju u kulturu mira i nenasilja. U *Rezoluciji 52/13*²⁰ Generalne skupštine Ujedinjenih naroda može se razlikovati sedam glavnih aspekata kulture mira: ljudska prava, demokracija, tolerancija, promocija razvoja, obrazovanje za mir, slobodan protok informacija i šire sudjelovanje žena (Mayor, 2009: 240). Za svaki aspekt potrebne su akcije za transformaciju skupa vrijednosti, stavova i ponašanja pojedinaca, kolektiva i institucija koji su fundamentalni za kulturu rata i nasilja. Ovdje ćemo posebnu pažnju posvetiti aspektu kulture mira koji se tiče obrazovanja. „Obrazovanje je glavno sredstvo za promicanje kulture mira, ovo ne uključuje samo formalno obrazovanje u školama, već i neformalno obrazovanje u čitavom nizu društvenih institucija, uključujući porodicu i medije“ (Mayor, 2009: 242). Obrazovanje treba proširiti tako da se osnovnoj pismenosti pridruži druga pismenost, treba učiti živjeti zajedno. „Globalni naponi u obrazovanju i obuci, podržani od Ujedinjenih nacija, trebali bi osnažiti ljude na svim nivoima u mirovnim vještinama dijaloga, posredovanja, transformacije sukoba, izgradnje konsenzusa, saradnje i nenasilnih društvenih promjena“ (Mayor, 2009: 242). Ova se kampanja treba zasnivati na univerzalnim principima ljudskih prava, demokratskim principima i socijalnoj pravdi, a u isto se vrijeme graditi na jedinstvenim mirotvornim tradicijama i iskustvima svakoga društva. Pored aspekata kulture mira za njezino

²⁰ U prilogu je poveznica *Rezolucije* Generalne skupštine Ujedinjenih naroda koja se odnosi na kulturu mira: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F52%2F13&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False> (datum pristupa 6. 10. 2023. godine).

bolje razumijevanje, bitno je navesti i što kultura mira promovira, čemu ona teži. Kultura mira promovira mirno rješavanje konflikta, poštivanje ljudskih prava, razumijevanje, toleranciju, solidarnost, demokratsku vladu, održivi ekonomski i društveni razvoj te rodnu ravnopravnost. Kako bismo završili poglavlje u vezi s kulturom mira, u nastavku rada objasniti ćemo na što se odnose kulturni korijeni mira, odnosno koja to dva čimbenika mogu pridonijeti razvoju mira.

Kulturni korijeni mira

Koji kulturni korijeni imaju najveću šansu napredovati u pravcu mira? Žene i mladež dva su bitna čimbenika koja mogu pridonijeti miru. No, kakve su to uloga žena i uloga mladeži u procesima mira? Žene mogu biti nositelji kulturnih korijena mira u različitim kulturama. U biti, žene su već generacijama bile graditelji mira, u okviru obitelji i u okviru zajednice, njihova uloga u stvaranju mira u široj areni proistječe iz pojava žena na javnome polju tijekom nekoliko proteklih desetljeća (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 322).

Dalje se navodi da ako bi žene različitih profesija, profesorice, doktorice, istraživačice u prirodnim i društvenim znanostima, razmotrile svoje sposobnosti, posebno one u vezi s mirovnim djelatnostima i izgradnjom mira, mnogo toga moglo bi se riješiti u smislu političkoga ponašanja i odlučivanja (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 322). Osim toga, ako bi se žene, umjesto da preuzimaju muške stavove i modele ponašanja, uključile u aktivnu politiku i tu dokazale svoje sposobnosti za posredovanje i pregovore kao graditeljice mira, mogle bi postići veći utjecaj na različitim razinama političkoga života, koji je obično izuzetno natjecateljski i konfliktan. Sposobnost žena pri rješavanju konflikta i shvaćanju potrebe za rješavanjem konflikta može se dokazati njihovim sudjelovanjem u nevladinim organizacijama čiji je glavni cilj doprinos izgradnji mira (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 322). Eliz Boulding u svojoj knjizi *Žene u dvadesetom vijeku* istaknula je: „Žene su sada slabe, ali postaće jače u budućnosti kada se više pažnje bude poklanjalo vještinama povezivanja, potrebna je mnogo bliža saradnja među ženama, naučnicima i

aktivistima da bi se razvile nove zajednice, i ono što žene imaju jeste potencijal za alternativni način rasuđivanja, ali to se mora podsticati i vježbati“ (Ćurak, Ćosić, 2019: 322). Druga društvena grupa koja je sposobna unaprijediti procese mira jest mladež. Do izvjesne granice u životima mladih ljudi natjecateljski duh i sukobljavanje ne izgledaju tako očigledni i jaki kao u svijetu odraslih. Ako se ova činjenica uzme u obzir zajedno s današnjom povećanom sviješću mladih o opasnostima od rata, moguće je da će oni biti u stanju postići solidarnost radeći za mir (usp. Ćurak, Ćosić, 2019: 322). Navedeni autori ovo povezuju i s identitetom mladih ljudi, koji je potreban onima koji još uvijek nisu upleteni u društvene konflikte i natjecateljske borbe. Upravo oni mogu svoj identitet pronaći u okviru mirovnoga pokreta, koji je povezoao grupe iz mnogih država kroz borbu za mirniji i jedinstveniji svijet. Mladež i žene zasigurno jesu bitan čimbenik kada je riječ o miru i izgradnji mira, no jesu li samo ova dva čimbenika bitna za postizanje mira? Kao što bi norveški pisac Justejn Gorder²¹ rekao: „Sutrašnji dan je nešto što stvaramo upravo ovog trenutka, mnogi ljudi današnjice osjećaju se kao posmatrači globalnih događanja, ali svi smo mi učesnici“ (Gorder, 2001: 86).

Zaključak

Duboko vjerujemo da ljudi iz različitih država iz cijeloga svijeta preferiraju mir, a ne rat. Svi se osjećaju sigurnije kada žive u miru, a ne u ratu. Bivši američki predsjednik Dwight D. Eisenhower pred američkim Kongresom rekao je: „Zapamtite da svi ljudi, svih nacija, žele mir, samo njihove vlade žele rat“ (Eisenhower, 1956). Nažalost, čini se da su riječi ovoga poznatog američkog predsjednika olako shvatili i mediji i članovi američkoga Kongresa u cjelini. Izgleda da se i u našem modernom svijetu riječi i borba za mir slabije čuju od onih koje promoviraju rat i razaranja koje on sa sobom nosi. U vrijeme kada pišemo ovaj rad o važnoj temi kao što je mirovno obrazovanje, naš svijet ponovo se nalazi

²¹ Norveški romanopisac i autor dokumentarne literature. Njegova najpoznatija knjiga *Sofjin svijet* (1991) pružila je u romanesknome obliku ljudima današnjice sažetu povijest filozofije i postala nenadmašan svjetski *bestseller*.

na jednoj raskrsnici između mira i rata, kao da ponovo biramo hoćemo li ponovno ići putem blagostanja (mir) ili putem stradanja i razaranja (rat). Kao što bi Fredrik S. Heffermehl rekao: „Najveća prepreka miru može biti rasprostranjeno uvjerenje da je mir nemoguć, presudno je hoćete li dodati nekoliko riječi; kada bi to ipak bilo moguće, u stvari to čini razliku između učestvovanja u problemu ili njegovog rješavanja“ (Heffermehl, 2001: 14). Moramo napomenuti da koncept mirovnoga obrazovanja ne podrazumijeva da će se stvoriti svijet bez konflikata, sukobi su, naravno, dio života naroda i pojedinaca, ali moramo naučiti da ih možemo rješavati na civiliziran, nenasilan način. Nije li u krajnjoj situaciji razgovor, a ne nasilje za ljude, države i međunarodne institucije norma koja prevladava, čak zakon na svim razinama? Zar sama *Povelja Ujedinjenih naroda* ne obvezuje države sporove rješavati bez upotrebe sile?

Na početku rada navedeno je da najčešće imamo percepciju kako je nasilje urođeno, odnosno da smo po prirodi skloni nasilju. Kako bismo opovrgnuli navedenu tezu, u zaključku rada izložit ćemo *Seviljsku deklaraciju* iz 1986. godine, kada se skupina znanstvenika i znanstvenica iz cijeloga svijeta sastala u Seville i napisala izjavu kojom se protive tvrdnji da je nasilje svojevrsno ljudskoj prirodi. Ključne točke *Seviljske deklaracije* glasile su (Adams, 1991: 10):

- Rat nije neizbježan. Postoje kulture koje stoljećima nisu ratovale.
- Nasilno ponašanje nije genetski programirano u našoj ljudskoj prirodi. Geni daju razvojni potencijal koji se može ostvariti samo u sprezi s ekološkim i društvenim okruženjem.
- Ljudi nemaju nasilan mozak. Ne postoji ništa u našem neuropsihološkom sastavu što nas tjera reagirati nasilno. Način na koji djelujemo oblikovan je načinom na koji smo bili uvjetovani i socijalizirani.
- Biologija ne osuđuje čovječanstvo na rat. Baš kao što „ratovi počinju u umovima ljudi“, tako se mir uspostavlja tamo. Ista vrsta koja je izmislila rat sposobna je izmisliti i mir. Odgovornost je na svakome od nas.

Seviljsku izjavu podupire teorija koju su iznijeli Bandura i Ross 1963. godine, odnosno da agresija nije inherentna, nego se uči u procesu socijalizacije te se, stoga, može odučiti. Nije u ljudskoj prirodi ubijati, ljudi u normalnim okolnostima više vole suradnju nego agresivnost (SI-PRI-UNESCO, 1997). Upravo zbog navedenoga bitno nam je mirovno obrazovanje, jer se o miru, o nenasilju uči, zbog toga takvo obrazovanje nazivamo još transformativnim; ono traži promjene – u načinima razmišljanja, stavovima, vrijednostima i ponašanjima ljudi koji su na prvome mjestu ili stvorili ili pogoršali nasilne sukobe. Profesor Oliver Richmond rekao bi: „Vrhunac razvoja koncepta mira leži u općem priznavanju da je velika većina čovječanstva preferirala i aktivno radila na kulturi mira, mnogi su za to nesebično radili kroz ljudsku povijest, na svim poljima ljudskog znanja, ostavljajući neprocjenjivo naslijeđe na kojemu će buduće generacije moći nastaviti graditi“ (Richmond, 2023: 128). Upravo vještine kojima nas uči mirovno obrazovanje jesu one koje mogu donijeti korist u bilo kojoj dobi našega života, zaista za mirovno obrazovanje nikada nije prerano niti prekasno. Cilj ovoga rada nije da mirovno obrazovanje promatramo samo kao plemenitu ideju, nego da ga promatramo kao proces koji zahtijeva stalnu ravnotežu između kritičkoga promišljanja i kritičkoga djelovanja. Ako želi igrati svoju pravu ulogu u izgradnji mira, miroljubivijega, pravednijega i suosjećajnijega svijeta, takvo obrazovanje ne može samo projicirati viziju plemenitih ideja i ciljeva koji većinu vremena ostaju na papiru nego ih implementirati.

Zadržimo nadu i nikada se ne smijemo obeshrabrimo, svi imamo priliku dati važan doprinos, kako riječima tako i djelima. Jer u ratu svi su gubitnici, a nitko nije pobjednik.

Literatura

ADAMS, D. (1991). *The Seville Statment of Violence- Preparing the ground for the constructing of peace*. UNESCO. Paris.

BERIDAN, I. (2003). *Konflikti*. Fakultet političkih nauka. Sarajevo.

BERIDAN, I., KRESO, M., TOMIĆ, I. (2001). *Leksikon sigurnosti*. DES. Sarajevo.

- ĆURAK, N., ĆOSIĆ, S. (2019). *Hrestomatija za internu upotrebu (Nauka o miru)*. Fakultet političkih nauka. Sarajevo.
- ĆURAK, N. (2016). *Rasprava o nasilju i miru: Geopolitika rata - Geopolitika mira- Studije mira*. Buybook. Sarajevo.
- EISENHOWER, D. (1956). „Remarks at the People-to-People Conference“. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-the-people-people-conference>, (16.11.2023.godine)
- FRANOVIĆ, I. (2007). „Mirovno obrazovanje kao pokretač društvenih promena“. Bitoljanu Ana, Rill Helena i Šmidling Tamara. *20 poticaja za buđenje i promenu: o izgradnji mira na području bivše Jugoslavije*. Centar za nenasilnu akciju. Beograd – Sarajevo.
- GALTUNG, J. (2009). *Mirnim sredstvima do mira*. Centar za Evro-balkansku saradnju. Beograd.
- GALTUNG, J. (1996). *Peace by peaceful means: Peace and conflict, Development and Civilization*. SAGE Publications. London.
- GAMBAREDELLA, E., LEVI, M. (2022). *Policy Paper: A sustainable journey to peace: Peace education in the context of global citizenship education*. Solidar Foundation. Brussels.
- GORDER, J. (2001). “Svi smo mi učesnici”. Heffermehl Fredrik. *Mir je moguć*. Beogradski krug- biblioteka Krug. Beograd.
- HEFFERMEHL, F. (2001). *Mir je moguć*. Beogradski krug - biblioteka Krug. Beograd.
- HARRIS, I. (2009). „Peace education: definition, approaches and future directions“. *Peace, Literature and Art*. Volume I. 77-97.
- MULLER, J.-M. (2014). *The principle of nonviolence: A philosophical path*, Center for Global Nonkilling. Honolulu.
- MAYOR, F. (2009). „Culture of Peace“. *Institutional Issues Involving Ethics And Justice*. Volume III. 236 – 249.
- NAVARRO-CASTRO, L., NARIO-GALACE, J. (2010). *Peace education: A pathway to a culture of peace*. Center for Peace Education. Miriam College. Quezon City.

- PRAKASAH, S. (2016). „Introduction of Peace education“. Manic-hander Thammishetty. *Education for Peace*. Laxmi Book Publication. Solapur.
- PAULING, L. (1998). *Svetska enciklopedija mira* I-II. Zavod za udž-benike i nastavna sredstva. Beograd.
- RICHMOND, O. (2014). *Peace: A very short introduction*. Oxford University Press. New York.
- RICHMOND, O. (2023). *Peace: A very short introduction*. Volume II. Oxford University Press. New York.
- ROGRES, P. (2010). *Mirovne studije: Suvremene sigurnosne studije*. Politička kultura. Zagreb.
- RAFFAI, A. (2007). „Nenasilje-političko djelovanje iz stava neškod-ljivosti“. Bitoljanu Ana, Rill Helena i Šmidling Tamara. *20 poticaja za buđenje i promenu: o izgradnji mira na području bivše Jugosla-vije*. Centar za nenasilnu akciju. Beograd – Sarajevo.

PEACE EDUCATION: THE PATH TO A CULTURE OF PEACE

Summary

Humanity needs to learn lessons from the past in order to build a better tomorrow; it needs to understand that peace is not something innate but rather something that is learned and developed like many other processes. To achieve peace, we must learn about peace. The main goal of this paper will be to familiarize ourselves with peace education, its forms, content, peace education in policies worldwide, as well as recommendations for peace education in the future. Throughout history, people have taught each other conflict resolution techniques to avoid violence, and therefore, the aim of this paper will also be focused on highlighting the importance of peace education as a process that teaches people about the threats of violence and strategies for peace. Additionally, this paper aims to emphasize the importance of peace educators who strive to build consensus on how peace strategies can bring maximum benefit to a group, society, or community. To understand what peace education is, we must first revisit questions about what peace and violence are, types of violence, as well as the fundamental goal of peace education – the culture of peace. The most important way to promote a culture of peace is precisely through peace education. Peace education should be embraced in all parts of the world, in all societies and states, as a fundamental element in creating a culture of peace. In order to effectively confront the challenges posed by the complexity of our time, today's youth deserve radically different education: one that does not glorify war but educates for peace, nonviolence, and international cooperation. The paper will also focus on the importance of the nature of peace education, „dictated by the questions that specifically concern a society, as it must be perceived as relevant and functional for societal needs, goals, and concerns“ (Bar-Tal, 2002). This understanding, therefore, allows for the existence of different types of peace education simultaneously because different societies will focus on different issues and different types of peace they are trying to achieve. Let us educate for peace and act for peace so that our future fulfills the promises we seek, because despite the tremendous growth in the 20th century, peace education has not taken root in school systems worldwide.

Keywords: peace, violence, nonviolence, peace education, culture of peace

NELA ČOSIĆ ♦ MARKO MLIKOTA

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru ♦ Fakultet Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

TURISTIČKA PLATFORMA TRIPADVISOR KAO MEDIJ PROMOCIJE TURISTIČKE DESTINACIJE: ANALIZA KORISNIČKIH OBJAVA NA PRIMJERU GRADA MOSTARA

Sažetak

Iskustva drugih korisnika mogu značajno djelovati na svijest budućih posjetitelja određene turističke destinacije. Turističke platforme jedan su od najvažnijih alata za promociju i pozicioniranje atraktivnosti turističke destinacije. Kombinirajući različitost digitalnih alata, rezultat može biti širok doseg ljudi, prilagodba različitim ciljnim skupinama, promoviranje atrakcija, aktivnosti i događaja. TripAdvisor globalna je platforma koja je nastankom 2000. godine u SAD-u napravila revoluciju u turističkoj industriji. Za više od 435 milijuna korisnika olakšala je planiranje putovanja te pokrenula ogroman porast broja recenzija o putovanjima koje korisnicima omogućavaju istražiti željenu destinaciju, letove, hotele, restorane i druge usluge povezane s putovanjem prije nego što naprave rezervaciju. Autori su uz teorijski dio predstavili istraživanje koje će potkrijepiti percepciju turista o Gradu Mostaru. Analizom tisuću korisničkih objava prema tonu komunikacije posjetitelja te kategorija koje čine turističke prednosti destinacije utvrdila se refleksija turista na najvećoj svjetskoj turističkoj platformi, TripAdvisoru. Prema pozitivnim rezultatima istraživanja Mostar je prepoznata turistička destinacija koju obilježava povijesno i kulturno naslijeđe.

Ključne riječi: turistička platforma, promocija, turistička destinacija, povijesno i kulturno naslijeđe, moderni turizam, *TripAdvisor*

Uvod

Prije rezervacije određene turističke destinacije turisti danas imaju mogućnost prvo virtualno posjetiti željenu destinaciju. U današnje digitalno doba turist destinaciju bira *online*, tako kupuje i avionske karte, potom za vrijeme svoga boravka dijeli sadržaj na društvenim mrežama, a nakon povratka i dojmove koje je dobio na putovanju. Tako turističke platforme rade na principu višesmjernе komunikacije, posjetitelji osim što se informiraju o određenoj turističkoj destinaciji ujedno svojim odlaskom i naknadnim iskustvom, komentarima i fotografijama te savjetima sudjeluju u daljnjemu kreiranju i promociji odabrane destinacije stvarajući destinacijski brend. Turiste je moguće deklarirati kao ambasadore svoje i zemlje u koju putuju. Autori su rad podijelili na uvodni dio, potom ide definiranje digitalnih medija i komunikacije, zatim su izdvojili najpopularnije turističke platforme. U sljedećemu poglavlju definirana je turistička destinacija. Na samome kraju predstavljena je analiza korisničkih objava, kojom su prikazana iskustva turista nakon obilaska destinacije. Tako su utvrđeni nedostaci te pozitivne karakteristike Grada Mostara kao turističke destinacije na platformi *TripAdvisor*. Za kraj ide zaključak i popis literature.

- 1.1. Predmet istraživanja ovoga rada jest definirati turističke platforme s fokusom na platformu *TripAdvisor* te predstaviti analizu korisničkih objava turista o Gradu Mostaru na platformi *TripAdvisor*.
- 1.2. Cilj je istraživanja utvrditi važnost korištenja turističkih platformi (*TripAdvisor*) pri odabiru željene destinacije te njihovu uloga prije i nakon putovanja.
- 1.3. Hipoteze:
 - H1 – *Turistička platforma TripAdvisor na temelju tuđih iskustava olakšava turistu organizaciju putovanja.*
 - H2 – *TripAdvisor ima pozitivnu ulogu u kreiranju Grada Mostara kao turističke destinacije.*
- 1.4. Što se tiče metodologije rada, koristile su se kvalitativna i kvantitativna analiza sadržaja te komparativna metoda.

Digitalni mediji u službi digitalne komunikacije

Digitalni mediji kao informacijski resurs i komunikacijska platforma za turiste značajno su se razvili. Proizvođači pametnih telefona i elektroničkih uređaja udružili su se s pružateljima telekomunikacijskih usluga omogućavajući turistima diljem svijeta prikupljanje, pohranjivanje, širenje i razmjenu informacija u multimedijiskome obliku o njihovim planovima putovanja. Moguće je napraviti, potvrditi ili otkazati rezervacije interaktivno na zahtjev te opisati putovanje, iskustva i rezultate svojim kolegama i članovima obitelji putem mobilnih aplikacija (Divinagracia, 2012: 1).

Na digitalne medije nadovezuje se digitalna komunikacija. Ona obuhvaća komunikaciju s potencijalnim turistom korištenjem tehnologija poput mobilne tehnologije, elektroničke pošte, digitalnih panela, društvenih mreža i internetskih pretraživanja. Kada je riječ o digitalnoj komunikaciji, važno je istaknuti da postoje oblici digitalne komunikacije kojima je cilj komercijalna aktivnost te ona kao takva ulazi u dio digitalnoga marketinga, dok postoji i digitalna komunikacija kojoj je cilj promicanje određenih ideja, društvenih vrijednosti i stavova, pa se ona kao takva može svrstati u odnose s javnošću (Dunković, 2015: 141).

Globalizacija i promjene potreba i stavova posjetitelja povećale su količinu informacija koje destinacije moraju analizirati kako bi ostale konkurentne na turističkome tržištu koje se neprestano mijenja. Utjecaj globalizacijskih procesa kao što su razvoj prijevoznih sredstava, ostvarivanje novih komunikacijskih tehnologija, porast turističke potražnje i uslužno orijentirane djelatnosti donosi pred gradove nova pravila za postizanje konkurentnosti na globalnome tržištu (Primorac, 2018: 395).

Turističke platforme

Turističke platforme promijenile su način na koji ljudi planiraju i organiziraju putovanja. Temelje se na autentičnu iskustvu. Zašto tvrtke koje se bave turizmom koriste internet, objasnio je Tomić: „Tvrtke znaju da se u strategiji oglašavanja moraju predstaviti na internetu jer je internet sredstvo trgovine, marketinško sredstvo, interaktivan je, nudi

kontinuitet, mogućnost širenja, brzog pronalaženja informacija a internet je i mjerljiv“ (Tomić, 2016: 484). Neke su od turističkih platformi za olakšavanje planiranja putovanja:

TripAdvisor

TripAdvisor najveća je svjetska platforma za turistička putovanja koja pomaže stotinama milijuna ljudi da isplaniraju putovanje. Osnovani su je 2000. godine Stephen Kaufer i Langley Steinert sa sjedištem u Bostonu (Harvard Business Review, The secrets to TripAdvisor's impressive scale, 2012). S više od jedne milijarde recenzija i mišljenja o gotovo osam milijuna objekata putnici se obraćaju *TripAdvisoru* kako bi pronašli sjajne ponude smještaja, rezervirali stol u vrhunskim restoranima i otkrili sjajna mjesta u blizini. Kao tvrtka za turističko vođenje na 43 tržišta i 22 jezika *TripAdvisor* olakšava planiranje bilo koje vrste putovanja (TripAdvisor, Media Center, 2023).

Booking

Booking je vodeća svjetska *online* agencija koja se temelji na rezervaciji smještaja. Osnovana je 1996., a od 2005. godine dio je *Priceline* grupe. Osim hotela, moguća je i rezervacija druge vrste smještaja. Stranica je prevedena na 40 jezika i ima urede rasprostranjene po cijelome svijetu. Uključuje 1 179 134 aktivna smještajna objekta u 227 zemalja. Godine 2019. bilo je oko 450 000 rezervacija po danu (Matešić, Pavić, Mihajlović, 2021: 167).

Airbnb

Airbnb, ili u prijevodu *Zračni krevet i doručak*, *online* je platforma osnivača Joea Gebbija i Briana Cheskyja nastala 2008. godine. Trenutačno posjeduje četiri milijuna smještajnih jedinica u više od 191 zemlji svijeta. Moto *Airbnba* jest *Veća doza povjerenja na relaciji gost – domaćin* (Airbnb-Superhost, 2018).

Homestay.com

Homestay.com globalna je mrežna stranica nastala 2013. godine u SAD-u te služi za iznajmljivanje onima koji žele unajmiti sobu u tuđemu domu. Svaki dom ima domaćina koji dočekuje i nudi vodstvo i pomoć svojim gostima. *Homestay.com* omogućuje gostima da dožive pravo i istinsko iskustvo putovanja, dajući im priliku da žive s lokalnim stanovništvom te da vide što je zapravo život u mjestu koje posjećuju. Gosti će naučiti lokalne običaje i tradiciju, prakticirati lokalni jezik i upoznati ljude koji mjesto čine onim što jest. *Homestay.com* nudi pristupačna alternativna mjesta za boravak u više od 176 zemalja (Hosthub, Homestay.com, 2023).

TripAdvisor

TripAdvisor najveća je svjetska platforma za turistička putovanja, koja pomaže stotinama milijuna ljudi isplanirati putovanje. Osnovani su je 2000. godine Stephen Kaufer i Langley Steinert sa sjedištem u Bostonu. Trenutačno ima 65 milijuna jedinstvenih posjetitelja koji svaki mjesec pretražuju stranicu u potrazi za recenzijama hotela, restorana i lokacija diljem svijeta (Harvard Business Review, The secrets to TripAdvisor's impressive scale, 2012). U Kini *TripAdvisor* radi pod nazivom *daodao.com*. Ova platforma također uključuje i *TripAdvisor for Business*, namjenski odjel koji turističkoj industriji pruža pristup milijunima posjetitelja *TripAdvisor*a mjesečno (Hospitalitynet, TripAdvisor, 2023).

Putnici diljem svijeta koriste mrežnu stranicu i aplikaciju *TripAdvisor*a kako bi pronašli mjesta za boravak, stvari koje žele i mogu raditi i mjesta za jelo na temelju preporuka ljudi koji su tamo bili. S više od jedne milijarde recenzija i mišljenja o gotovo osam milijuna objekata putnici se obraćaju *TripAdvisoru* kako bi pronašli sjajne ponude smještaja, rezervirali stol u vrhunskim restoranima i otkrili sjajna mjesta u blizini. Kao tvrtka za turističko vođenje na 43 tržišta i 22 jezika olakšava planiranje bilo koje vrste putovanja (TripAdvisor, Media Center, 2023).

Platforma *TripAdvisor* ima profile i na društvenim mrežama. Na *Instagramu* trenutačno ima 2 800 000 pratitelja (Instagram, TripAdvisor,

2023). Njihov *YouTube* kanal prati nešto više od 20 000 ljudi (YouTube, TripAdvisor, 2023). Na društvenoj mreži *Facebook* prati ih više od 7 800 000 ljudi, a na svim društvenim mrežama objavljuju aktualan i zanimljiv sadržaj popraćen atraktivnim fotografijama (Facebook, TripAdvisor, 2023). Posebno su zanimljivi popisi najboljih destinacija, gastrodestinacija, plaža i sl., koje istražuje *TripAdvisor* pomoću recenzija korisnika u okviru projekta *Travellers' Choice: Best of the Best*. Analizirajući dobivene rezultate pomoću recenzija, korisnici *TripAdvisora* odabrali su Rim kao najbolju gastrodestinaciju za 2023. godinu, najbolja plaža nalazi se u Brazilu i zove se *Baia do Sancho*, a najbolji hotel smješten je na Kostariki i dr. (TripAdvisor, Traveler's Choice, 2023). *TripAdvisor* moguće je predstaviti kao platformu s izrazito jakim digitalnim identitetom, a on je definiran kao „koncept dominantan u cyber prostoru“ (Tomić, 2023: 54).

Definicija turizma, turistička destinacija

U ovome poglavlju izdvojene su dvije definicije turizma koje imaju najviše dodirnih točaka s temom. Stoga, prema Goeldneru: „Turizam je skup pojava i odnosa proizašlih iz interakcije turista, davatelja usluga, država i lokalnih zajednica domaćina u procesu privlačenja i ugošćivanja tih turista i drugih posjetitelja“ (Goeldner i sur., 2006: 5).

Turizam je jedna od najmasovnijih, najdinamičnijih i najsloženijih društveno-ekonomskih pojava novijega doba. Obuhvaća širok splet pojava i odnosa koji nastaju za vrijeme turističkoga putovanja, a u svojoj realizaciji zadire ne samo u ekonomski nego i u ekološki, socijalni te kulturni aspekt života (Grgić, 2013: 6).

Turistička putovanja više nisu luksuz, naprotiv, postaju potreba modernoga čovjeka, a turizam kao tiha sila sve više utječe na globalne promjene i kreira nove trendove u pogledu životnoga stila, nacionalnoga i lokalnoga identiteta, promocije te međunarodnih odnosa (Skoko, 2008).

Novi oblici turizma kao i nove društveno-ekonomske i tehnološke promjene u društvu utjecale su na transformaciju turizma iz standardiziranoga i uniformiranoga (tzv. *hard tourism* ili stari turizam) oblika u

društveniji oblik koji je usmjeren i orijentiran pojedincu (tzv. *soft tourism* ili novi turizam) (Dujmović, 2014: 29).

Jedna od najznačajnijih karakteristika suvremenoga turizma jest masovnost. Turizam je gospodarska uslužna djelatnost koja je sastavljena od velika broja čimbenika. Stoga, za suvremeni razvoj turizma, koji je nastao u uvjetima globalizacije, trebaju interdisciplinarna znanja ne samo sudionika turističke ponude nego i svih snaga okružja (Bevanda, Šantić, Bijakšić, 2019: 54).

Turisti prije samoga putovanja u željenu destinaciju iskustvom drugih i *online* putem stvore imidž destinacije. Imidž turističke destinacije može se definirati kao skup dojmova i percepcija koje pojedinac stvara o određenoj destinaciji (Markić, Bijakšić, Bevanda, 2018: 235).

Destinacija može biti kontinent, zemlja ili regija, ali i određeni grad, kao i lokalitet. Destinaciju čine heterogene prirodne i umjetne atrakcije, izgrađena područja, kulturni činitelji, klima i različite vrste proizvoda i usluga koje nude mnoge, uglavnom nepovezane organizacije, ponekad i pod različitim nadležnostima (Mundt, 2002: 351-360).

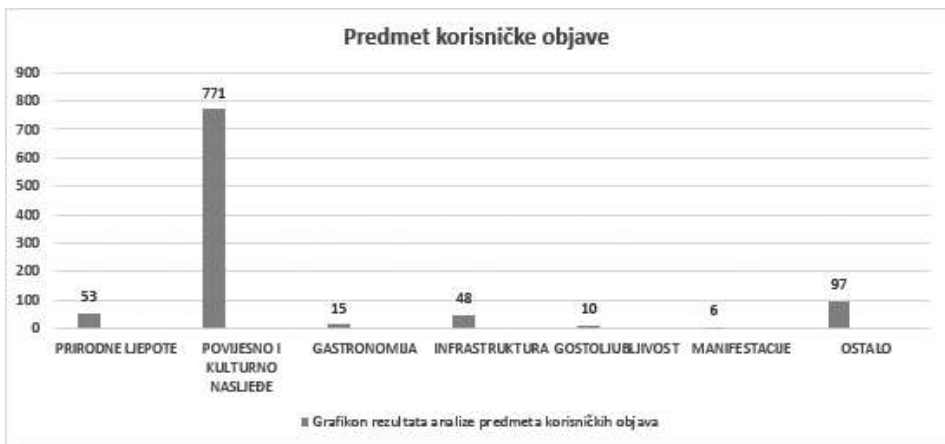
Istraživanje; analiza korisničkih objava na platformi *TripAdvisor*

U okviru kvantitativnoga i kvalitativnoga istraživanja o iskustvu turista o Gradu Mostaru analizirano je 1000 ($N = 1000$) korisničkih objava na platformi *TripAdvisor* kako bi se utvrdila njihova refleksija na destinaciju. Rezultati pokazuju da je većina komentara (756 od 1000 – 75,6 %) imala pozitivan ton, dok je manji broj komentara bio neutralan (189 – 18,9 %) ili negativan (55 – 5,5%). To sugerira da većina turista, prema dojmovima navedenima na platformi, ima pozitivno mišljenje o Mostaru.

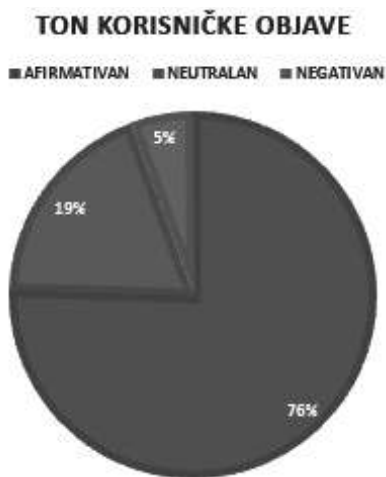
S obzirom na sadržaj objava najveći broj komentara (771 od 1000 – 77,1 %) odnosi se na povijesno i kulturno naslijeđe Mostara. To ukazuje na važnost povijesnih i kulturnih znamenitosti za turiste koji posjećuju destinaciju. Prirodne ljepote također su dobile spomen s 53 (5,3 %) objave, što implicira da turisti cijene prirodne blagodati Mostara.

Važnost drugih tema kao što su gastronomija, infrastruktura, gostoljubivost i manifestacije manje je istaknuta u korisničkim objavama. Ovi aspekti čine manji udio u mišljenju turista o Mostaru, ali i dalje pridonose ukupnu dojamu o destinaciji.

Na temelju analize podataka može se zaključiti da su turisti u svojim objavama na *TripAdvisoru* većinom izrazili pozitivan stav prema Mostaru, ističući njegovo povijesno i kulturno naslijeđe. Time je potvrđena hipoteza kako platforma *TripAdvisor* ima pozitivnu ulogu u kreiranju Grada Mostara kao turističke destinacije. Iako turisti itekako cijene povijesno naslijeđe, prema sadržaju analiziranih objava postoji povezivanje s minulim ratovima te utjecaj istoga na imidž grada. Korisnici su u objavama u značajnu broju istaknuli kako im je šetnja preko Staroga mosta, kao simbola grada, nezgodna zbog skliske površine mosta. Skačaći s mosta često su spominjani kao pozitivna i uzbudljiva atrakcija. Razumijevanje mišljenja turista i njihovih preferencija može pomoći različitim turističkim organizacijama i razinama vlasti u oblikovanju komunikacijskih strategija i poboljšanju turističke ponude grada.

Grafikon 1: Rezultati analize predmeta korisničkih objava na platformi *TripAdvisor*.

Grafikon 2: Rezultati analize tona korisničkih objava na platformi *TripAdvisor*.

Zaključak

U ovome radu autori su istraživanjem i teorijskim pristupom potvrdili postavljene hipoteze. Hipoteze *Turistička platforma TripAdvisor na temelju tuđih iskustava olakšava turistu organizaciju putovanja*, te *TripAdvisor ima pozitivnu ulogu u kreiranju Grada Mostara kao turističke destinacije*, pokazale su se potvrdnima. Uz pomoć digitalnih turističkih platformi (u ovome slučaju *TripAdvisor*) moguće je isplanirati kompletno putovanje, uključujući smještajni objekt, restorane, atrakcije, barove, parking na lakši i pouzdaniji način na temelju tuđih autentičnih iskustava. Analiza korisničkih objava na platformi *TripAdvisor* na uzorku od 1000 recenzija pokazala je pozitivno iskustvo turista na platformi. Zanimanje turista ponajviše je usmjereno povijesnomu i kulturnomu naslijeđu, a potom i prirodnim ljepotama i infrastrukturi Grada Mostara. Mostar svoj turistički potencijal crpi u Starome gradu i Starome mostu, UNESCO zaštićenu spomeniku, te vjerskim objektima. Radeći retrospektivu na recenzije od 2017. godine, vidljivo je da je Mostar bio destinacija na par sati (obilazak prethodno navedenih atrakcija), no u 2022. i 2023. godini ove se činjenice mijenjaju i turisti se odlučuju na

višednevni boravak u gradu. Iako je zapažanjem recenzija porast manji i sporiji, vidljivo je da Mostar ima ogromne turističke kapacitete koji nisu dovoljno promovirani i predstavljeni javnosti. Fokus je na starome dijelu grada, dok ruralni turizam pada u sjenu. Turisti kroz recenzije Grad Mostar povezuju s ratnim zbivanjima, što može utjecati na imidž grada. Kreiranjem pozitivnije slike, interaktivnijim odnosima s javnošću, kampanjama i događajima za promociju mira moguće je stvoriti pozitivan imidž unatoč negativnoj reputaciji u prošlosti. Razvijanjem masovnoga/modernoga turizma analize stanja neophodne su. Digitalni mediji, prvenstveno digitalne turističke platforme, osim što olakšavaju organizaciju putovanja, mogu pomoći u kreiranju turističke destinacije. Uz pomoć ovakvih i sličnih analiza iskustva i potreba turista moguće je dobiti korisne rezultate koji mogu turističkim organizacijama i raznim razinama vlasti pomoći u kreiranju komunikacijske strategije koja će unaprijediti i promovirati kvalitetniju turističku ponudu Mostara kao poželjne turističke destinacije. Mostar kao turistička destinacija, kao i bilo koja druga, može biti uspješna samo ako odgovori na različite turističke potrebe različitim kvalitetnim načinima te se usredotoči na turizam današnjice koji mora biti okrenut pojedincu.

Literatura

- BEVANDA, A., ŠANTIĆ, M., BIJAKŠIĆ, S. (2019). *Marketinška komunikacija u turizmu*. Mostar. Sveučilište u Mostaru.
- DIVINAGRACIA, LOUIE, A., DIVINAGRACIA, MARIA ROCHELLE G., DIVINAGRACIA DAVID G. (2012). *Digital Media-Induced Tourism: The Case of Nature-based Tourism (NBT) at East Java. Indonesia*, 57, Procedia - Social and Behavioral Sciences.
- DUJMOVIĆ, M. (2014). *Kultura turizma*. Pula. Sveučilište Jurja Dobrile.
- DUNKOVIĆ, D. (2015). *Poslovno upravljanje u trgovini*. Zagreb. Ekonomski fakultet.

- GOELDNER, C.R., RITCHIE, J.R., MCINTOSH, R.W. (2006). *Tourism – Principles, Practices, Philosophies*. New York: John Wiley & Sons.
- MARKIĆ, B., BIJAKŠIĆ, S., BEVANDA, A. (2018). *Komunikacija na društvenim mrežama i razvoj imidža o brendu turističke destinacije*. Mostar. Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- MATEŠIĆ, A., PAVIĆ, M., MIHAJLOVIĆ, I. (2022). *Digitalisation and new trends in travel distribution*. 7,1, *Diem*.
- MUNDT, J. W. (2002). *Stvaranje marke kroz mitove i mitovi o stvaranju marke*. 50, 4, *Časopis Turizam*.
- PRIMORAC, M. (2018). *Komunikacijske strategije u brendiranju grada*. 13, 20, *Hum*.
- TOMIĆ, Z. (2023). *Enciklopedijski rječnik odnosa s javnošću*. Zagreb – Mostar – Sarajevo. Synopsis.
- TOMIĆ, Z. (2016). *Odnosi s javnošću, Teorija i praksa*. II. dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Zagreb – Sarajevo. Synopsis.
- WERTHNER, H., RICCI, F. (2004). *E-Commerce and Tourism*. 47, 12, *Communications of the ACM*.

Mrežni izvori:

- BOŽO SKOKO, *Novi trendovi u turizmu*, https://www.bozoskoko.com/hrvatski/detalji-vijesti_14/novi-trendovi-u-turizmu_52/, 13. 4. 2023.
- GRGIĆ, I. (2013). *Turizam kao djelatnost*. <https://vguk.hr/multimedia/416bcc7a2fo66bf781ed17adc15dca9f25736608c1c23dfb1fab488fcc6a78a18949f3391551171498.pdf>, 15. 4. 2023.
- HARVARD BUSINESS REVIEW, *The Secrets to TripAdvisor's Impressive Scale*, <https://hbr.org/2012/10/the-secrets-to-tripadvisors-im>, 15. 4. 2023.
- HOSPITALITYNET. *TripAdvisor*. <https://www.hospitalitynet.org/organization/17006472.html>, 15. 4. 2023.

- HOSTHUB. *Homestay.com*. <https://www.hosthub.com/channels/homestay-com/>, 13. 4. 2023.
- LODGIFY. *What is HomeAway and How to Get Started*. <https://www.lodgify.com/guides/homeaway>, 13. 4. 2023.
- SLUŽBENA FACEBOOK STRANICA TRIPADVISORA. https://www.facebook.com/Tripadvisor/?locale=hr_HR, 15. 4. 2023.
- SLUŽBENA INSTAGRAM STRANICA TRIPADVISORA. <https://www.instagram.com/tripadvisor/>, 15. 4. 2023.
- SLUŽBENA YOUTUBE STRANICA TRIPADVISORA. <https://www.youtube.com/@TripAdvisor/featured>, 15. 4. 2023.
- TRIP.COM. <https://www.trip.com/pages/about-us/>, 13. 4. 2023.
- TRIPADVISOR. *Attractions*. <https://www.tripadvisor.com/Attractions>, 15. 4. 2023.
- TRIPADVISOR. *Travelers' Choice 2023*. <https://www.tripadvisor.com/TravelersChoice>, 15. 4. 2023.
- VISITLOSINJ.HR. *Airbnb – Superhost*. <https://www.visitlosinj.hr/EasyEdit/UserFiles/upoznaj-losinj/novosti/airbnb-prezentacija.pdf>, 13. 4. 2023.

TOURISM PLATFORM TRIPADVISOR AS A PROMOTION MEDIUM FOR TOURIST DESTINATIONS: ANALYSIS OF USER POSTS USING THE EXAMPLE OF THE CITY OF MOSTAR

Summary

Experiences of other users can significantly impact the awareness of future visitors to a particular tourist destination. Tourism platforms are one of the most important tools for promoting and positioning the attractiveness of a tourist destination. By combining a variety of digital tools, the result can be a broad reach of people, adaptation to different target groups, promotion of attractions, activities, and events. TripAdvisor is a global platform that revolutionized the tourism industry when it was founded in the United States in 2000. It has facilitated travel planning for over 435 million users and sparked a huge increase in travel reviews that allow users to explore their desired destination, flights, hotels, restaurants, and other travel-related services before making a reservation. The authors, in addition to the theoretical part, presented research that will support tourists' perception of the city of Mostar. By analyzing thousands of user posts according to the tone of communication by visitors and categories that constitute the tourist advantages of the destination, the reflection of tourists on the largest global tourism platform, TripAdvisor, was determined. According to the positive results of the research, Mostar is recognized as a tourist destination characterized by its historical and cultural heritage.

Keywords: tourism platform, promotion, tourist destination, historical and cultural heritage, modern tourism, TripAdvisor

MARIJA JAKOVLJEVIĆ ♦ KLARA MACOLIĆ KUPARIĆ ♦ BRANKO
RUMENOVIĆ
Sveučilište Sjever

RAZUMIJEVANJE ChatGPT-JA U STUDENTSKOME OKRUŽJU

Sažetak

ChatGPT je jezični model dizajniran za razumijevanje prirodnoga jezika i generiranje ljudskih odgovora na pitanja, a otkada je postao dostupan široj javnosti, eksponencijalno mu se širi popularnost, osobito među mlađom populacijom. Iako pojava ovakve vrste inteligencije nije potpuno nova, otvorila je mnoga pitanja o razvoju obrazovanja. Ovim se radom pokušalo istražiti u kojoj se mjeri i s kojom se svrhom studenti Sveučilišta u Zagrebu služe umjetnom inteligencijom odnosno ChatGPT-jem jer je od njegove pojave do provedbe ovoga istraživanja prošlo samo osam mjeseci. Ovim preliminarnim istraživanjem na uzorku od 205 studenata utvrđeno je da se više od polovice studenata do provedbe ovoga istraživanja nije koristilo ChatGPT-jem, a tek 41,9 % njih odgovorilo je da se njime koristi. Prva hipoteza (H1) – da se studenti koriste ChatGPT-jem kao pomoćnom aplikacijom pri učenju, potvrđena je činjenicom da se budući studenti njime služe za traženje literature (39,5 %) i za prevođenje (30,2 %), a za više od polovice ispitanika koji se njime koriste služi za pisanje seminara i izradu prezentacije. Druga hipoteza (H2) – da studenti vjeruju u istinitost informacija koje daje ChatGPT, nije potvrđena iako se većina ispitanika nije složila s tvrdnjom da je rad koji im je napisao ChatGPT sadržavao pogrešne navode. Većina njih ipak smatra da izvore literature koje navodi ChatGPT treba provjeravati, a njih 70,9 % to i čini. Korištenje ChatGPT-ja u većine naših studenata ne izaziva zabrinutost zbog mogućega plagijarizma. Istraživanje je pokazalo da su studenti Sveučilišta u Zagrebu oprezni i kritični prema novoj tehnologiji, no preostaje puno prostora za

daljnja istraživanja o tome koliko će i kako ChatGPT promijeniti način obrazovanja.

Ključne riječi: ChatGPT, umjetna inteligencija, obrazovanje, studenti, nove tehnologije

Uvod

Svaka pojava nove tehnologije izaziva jake emocije, u rasponu od velike euforije do straha od propasti svijeta, što potvrđuje i pojava ChatGPT-ja, odnosno *chatbota*, koji se temelji na GPT (*Generative Pre-trained Transformer*) arhitekturi – modelu duboka učenja koji koristi transformer neuronsku mrežu za obradu prirodnoga jezika. GPT-3 izniman je svojom veličinom sa 175 milijarda parametara, što ga je učinilo trenutačno jednim od najvećih jezičnih modela. Značajan je po svojoj sposobnosti da izvrši širok niz jezičnih zadataka, uključujući prijevode, sažetke, pitanja, odgovore, generiranje tekstova za koje mu nije potrebna dodatna obuka kako bi izvršio specifičan zadatak. U ovome prvom preliminarnom istraživanju koje je provedeno među studentima Sveučilišta u Zagrebu pokušalo se doznati koliko je pojava ChatGPT-ja u ovome kratkom vremenu utjecala na njihovo obrazovanje te za koje se potrebe njime koriste s obzirom na to da su već u veljači na njujorškim sveučilištima najavili da će pokušati zabraniti njegovu uporabu²². S druge strane, 95 % švedskih studenata ispitanih tijekom istraživanja u proljeće 2023. godine izjavilo je su da su bili upoznati s ChatGPT-jem, i više od trećine njih redovito se njime koristi²³.

Naime, u povijesti obrazovanja smatralo se da tehnološke inovacije predstavljaju kraj tradicionalnoga obrazovanja kakvo poznajemo, često kao rezultat strastvene i prilično iracionalne zaljubljenosti u tehnologiju (Rudolph, 2018). Od početka 20. stoljeća film, radio, televizija, računala, internet, mobilne tehnologije, društveni mediji te virtualna, proširena i mješovita stvarnost najavljivani su kao revolucionari u učenju i poučavanju (Terzian, 2019; Tan, 2019; Akinola i sur., 2020).

²² Izvor: <https://theguardian.com/us-news/2023/jan/06/new-york-schools-ban-ai-chat>.

²³ Izvor: <https://transformons-la.pedagogie.univ-lr.fr>.

No, tijekom povijesti obrazovnih tehnologija često se nije dovoljno razmišljalo o tome kako bi obrazovni djelatnici mogli implementirati nova tehnološka postignuća u nastavi te kako bi studenti mogli bolje raspolagati takvim resursima (Kuleto i sur., 2021). Slijedom toga, i pojava ChatGPT-ja izaziva kontroverze među znanstvenicima i obrazovnim djelatnicima, poput one kako spriječiti nedostatke umjetne inteligencije te kako ugraditi tu tehnološku inovaciju u sam obrazovni sustav tako da studenti od nje imaju najviše koristi, a s obzirom na to da su današnji studenti digitalni urođenici koji se koriste tehnologijom lakše i intuitivnije u usporedbi s nastavnicima. Slično tomu, kada su se pojavili kalkulatori, bilo je velike zabrinutosti oko toga kako će utjecati na matematičke vještine studenata. Danas su oni postali integrativan dio u poučavanju matematike i na svakome pametnom telefonu. Na isti način studenti i sami profesori koriste se aplikacijama za uklanjanje gramatičkih pogrešaka i *Wikipedijom*, stoga bi uskoro mogao doći i dan kada će takav alat poput ChatGPT-ja biti inkorporiran u *Word* i *Google Doc softver*, koji se koriste u pisanju članaka (Warren, 2023).

Što je ChatGPT?

Kada je OpenAI 30. studenoga 2022. godine lansirao slobodan pregled ChatGPT-ja, u samo pet dana nakon njegova puštanja dostigao je promet od milijun korisnika (Murati, 2022), a samo dva mjeseca poslije imao je već 100 milijuna registriranih korisnika (Hu K., 2023) te je trenutačno najmoćniji jezični model do sada (Heaven, 2020), koji iskorištava duboko učenje za generiranje teksta (uključujući eseje, priče, pjesme i kodove). Sposoban je obavljati mnoge različite zadatke bez posebne obuke. Sustavi za obradu prirodnoga jezika (NLP prema engl. *natural language processing*) obično se obučavaju na velikome korpusu teksta te zahtijevaju skup i naporan „nadgledan“ pristup učenju, što uključuje označavanje svakoga dijela podatka (Grossman, 2020). Ovaj pristup poznat je kao fino podešavanje (Brown i sur., 2020; Radford i sur., 2018), a model GPT-3 može učiti iz bilo kojega teksta i sposoban je za mnoge različite zadatke bez dodatne obuke. Među ostalim, sposoban

je proizvoditi narative, generirati računalni kod, samodovršavati slike, prevoditi između jezika i računati (Grossman, 2020).

U posljednjemu je desetljeću AI tehnologija drastično napredovala, što je učinilo da razvoj ChatGPT-ja postane jedan od najvažnijih tehnoloških postignuća istraživačkoga laboratorija za umjetnu inteligenciju – OpenAI-ja (sjedište mu je u Silicijskoj dolini), koji vodi istraživanja radi promicanja i razvijanja umjetne inteligencije tako što koristi cijelomu čovječanstvu (OpenAI, 2015). Dugoročan cilj OpenAI-ja bio je stvoriti „općenitu umjetnu inteligenciju“ koja će moći izvesti bilo koji intelektualni zadatak koji može i čovjek. Tako je 2022. godine pušten novi *chatbot* softver ChatGPT koji se temelji na umjetnoj inteligenciji i koji može oponašati ljudsku konverzaciju. Korisnici mogu postavljati pitanja ili zahtjeve – i sustav odgovara unutar nekoliko sekunda. ChatGPT ne poseže za informacijama s *weba* o trenutačnim događajima i njegovo je znanje ograničeno na ono što je naučeno do rujna 2021. godine, stoga je njegova neujednačenost činjenicama značajan nedostatak (Vincent, 2022).

Dokora je ChatGPT privukao veliku pozornost svojim detaljnim odgovorima u mnogim domenama znanja i kao takav može djelovati vrlo uvjerljivo, no ne može pokazati duboko razumijevanje predmeta. Takav moćan *chatbot* učinjen je da bude dostupan besplatno javnosti i s lakim korištenjem sučelja (Roose, 2022).

No, ChatGPT nevjerovatno je ograničen, ali dovoljno dobar u nekim dijelovima da stvori pogrešan dojam veličine te je pogrešno oslanjati se na njega za bilo što važno jer treba još raditi na njegovoj istinitosti podataka (Alshater, 2022). Od njegova postanka primijećene su njegove najučestalije primjene, uključujući jezične prijevode, generiranje sadržaja i jezično modeliranje. Aplikacija se pokazala vrlo učinkovitom na različitim jezicima s vrlo visokom točnošću te u generiranju sažetaka dugih dokumenata koji su koherentni i informativni. Takvi *chatbotovi* koji mogu održavati konverzaciju s korisnicima i odgovarati na pitanja, pokazujući svoju sposobnost da razumiju i odgovaraju na pitanja koje postavlja čovjek, također su privukli značajnu pozornost i kontroverzu zbog svoje sposobnosti da stvore realističan i koherentan tekst, što je

izazvalo zabrinutost zbog potencijalne uporabe i učinaka umjetne inteligencije u području obrade jezika. Čini se da ChatGPT djeluje konkurentno s proizvodima za prevođenje, kao što je *Google Translate*, na europskim jezicima s velikim resursima (poput engleskoga i njemačkoga), no značajno zaostaje na jezicima s malim resursima ili na specifičnim jezicima kao što su kineski i rumunjski.

Druga primjena GPT-3 jest generiranje sadržaja poput pisanja članka (GTP-2021), priča (Lucy, Bamman, 2021) i drugih vrsta pisanoga sadržaja. No, korisnici navode da je tekst teško razlikovati od teksta koji su napisali ljudi (Elkins, Chun, 2020). To dovodi do zabrinutosti zbog mogućnosti da se GPT-3 koristi za stvaranje „lažnih vijesti“ ili za manipuliranje javnošću (Floridi, Chiriatti, 2020). GPT-3 također je predložen alat kao pomoć piscima i kreativcima u generiranju ideja i prevladavanju spisateljske blokade te kao sredstvo za automatsku proizvodnju ponavljajućih ili dugotrajnih zadataka sadržaja (Jaimovitch-Lopez i sur., 2022). Zasad se mogu navesti sljedeće utvrđene prednosti i ograničenja sadašnjega ChatGPT-ja:

Prednosti:

- *Razumijevanje jezika:* ChatGPT obučen je na široku rasponu tekstova, što mu omogućuje da razumije i odgovori na različite unose prirodnoga jezika i spreman je odgovoriti na različite prirodne jezične *inpute* (Susnjak, 2022).
- *Razgovor poput ljudskoga:* generirani odgovori zvuče kao da ih je napisao čovjek, što ga čini primjerenim za uporabu u *chatbotovima* i drugim sučeljima za razgovor (Azaria, 2022).
- *Fleksibilnost:* ChatGPT može se fino podesiti za specifičan zadatak ili domenu, omogućujući da generira točnije i relevantnije odgovore (Deng, Lin, 2022).
- *Brzina:* ChatGPT može brzo generirati odgovore, što ga čini pogodnim za vremenski stvarne primjene.

- *Isplativost*: ChatGPT može se koristiti za automatizirane ili potrebne informacije, smanjujući tako potrebu za ljudskim radom te povećavajući učinkovitost (Cotton i sur., 2023).
- *Potencijal osobnoga asistenta*: ChatGPT ima velik potencijal postati osobnim asistentom u opće ili profesionalne konzultacijske svrhe (Guo i sur., 2022).
- *Logični i dobroorganizirani pristup*: ChatGPT najprije definira temeljni koncept, a potom nastavlja pružati detaljne odgovore korak po korak, prije nego što konačno ponudi sažetak (Guo i sur., 2022).
- *Mala pristranost i štetna informacija*: ChatGPT nastoji biti neutralan u osjetljivim političkim temama (Guo i sur., 2022).
- *Svijest o svojem neznanju*: ChatGPT odbija odgovoriti na pitanja o kojima ništa ne zna, primjerice o upitima koji zahtijevaju informacije nakon rujna 2021. godine (Guo i sur., 2022.).

Ograničenje:

- *Razumijevanje konteksta*: ChatGPT možda neće uvijek pogoditi nijanse i suptilnosti razgovora (Azaria, 2022).
- *Jezik*: ChatGPT obučen je na veliku broju podataka teksta, ali možda neće razumjeti ili ispravno odgovoriti na određene riječi ili fraze koje prije nije vidio. Određeni jezici mogli bi stvarati teškoće za AI (Hartmann i sur., 2023; Jiao i sur., 2023).
- *Ograničeno znanje*: ChatGPT može pružiti samo informacije za koje je obučen do određenoga datuma – do rujna 2021. godine, i nema pristup novim informacijama u stvarnome vremenu (Azaria, 2022; Guo i sur., 2022).
- *Emocije*: ChatGPT nije sposoban izraziti i prepoznati emocije, stoga vjerojatno neće moći odgovoriti na pitanja ili komentare koji uključuju emocije.
- *Kreativnost i originalnost*: odgovori ChatGPT-ja temelje se na uzorcima koje je naučio iz teksta. Može samo generirati odgovore

slične onima koje je vidio prije. Možda neće moći stvoriti jedinstven i originalan sadržaj ili ideje (Susnjak, 2022).

- *Dezinformacije i stvaranje „alternativnih“ činjenica*: generirani odgovor može zvučati uvjerljivo, ali nema praktična smisla, ili informacija može biti netočna (Tung, 2022), stoga je ChatGPT-ju cilj potaknuti korisnike da provjere informacije (Ortiz, 2022). Postoji opasnost od gomilanja velikih količina sadržaja, generirana putem ChatGPT-ja, na platformama sa sadržajem koji generiraju korisnici, ugrožavajući kvalitetu i pouzdanost platformi, primjerice o pravnim i medicinskim pitanjima. ChatGPT može potencijalno generirati štetne ili lažne informacije (Guo i sur., 2022).
- *Kvaliteta odgovora varira*: ChatGPT ne može generirati upite koji zahtijevaju dodatna objašnjenja jer bi kvaliteta generiranih odgovora bila drukčija i mogla bi sadržavati netočne informacije (Ortiz, 2022).
- *Opasnost od bijega iz zatvora*: korisnici su uspjeli prevariti ChatGPT kako bi napravili Molotovljeve koktele ili generirali neonacističke ideje (Vincent, 2022).

Korištenje ChatGPT-ja u obrazovanju

Jedna je od glavnih prednosti jezičnoga modela umjetne inteligencije činjenica da oni pružaju platformu za asinkronu komunikaciju. Utvrđeno je da ova značajka povećava studentski angažman i suradnju jer omogućuje studentima da postavljaju pitanja i raspravljaju o temama bez potrebe da budu nazočni u isto vrijeme (Li – Xing, 2021). Također, *chatbot* aplikacije mogu studentima pružiti trenutačne povratne informacije i prilagođene odgovore na njihova pitanja. Još je jedna prednost takve aplikacije ta što se može koristiti za olakšavanje suradnje među studentima. Primjerice, aplikacije se mogu koristiti za stvaranje studentskih grupa, omogućujući studentima da rade zajedno na projektima i zadacima (Lewis, 2022). Napokon, internetski razgovori (engl. *chat*) mogu se koristiti kako bi se omogućilo učenje na daljinu. To je posebno korisno za studente koji ne mogu pohađati nastavu zbog

problema s fizičkim i mentalnim zdravljem (Barber i sur., 2021). No, korištenje AI aplikacija okrenutih studentima nudi iznimne potencijale za poboljšanje inteligentne potpore za učenje na prihvatljiv i personaliziran način. Može se tvrditi da su inteligentni sustavi podučavanja jedna od prednosti umjetne inteligencije, koja najviše obećava kada je riječ o transformaciji obrazovanja jer su jedan od najučinkovitijih alata za personaliziranje nastave. No, kako je ocjenjivanje sastavni dio visokoga obrazovanja i služi kao sredstvo vrednovanja učenja i napredovanja studenata, pojavom ChatGPT-ja pojavila su se pitanja za koja bi akademska zajednica trebala donijeti važne smjernice. Postoji mnogo različitih oblika ocjenjivanja, uključujući ispite, radove, projekte i prezentacije, gdje su vrednuju znanja, vještine i stavovi. Jedna potencijalna prilika za GPT-3 u visokome obrazovanju svakako je stvaranje personaliziranih procjena. GPT-3 mogao bi se koristiti za generiranje prilagođenih ispita ili kvizova za svakoga učenika na temelju njegovih individualnih potreba i sposobnosti (Barber i sur., 2021). To bi poglavito moglo biti korisno u tečajevima koji se usredotočuju na jezične vještine ili kritičko razmišljanje, jer se GPT može koristiti za izradu pitanja koja su prilagođena razini znanja svakoga studenta i koja od njih traže da pokažu svoje znanje i vještine (Bommasani i sur., 2021). S druge strane, stvaranje interaktivnih ocjenjivanja putem igre potencijalna je prilika za GPT-3, koji bi se mogao upotrijebiti za stvaranje *chatbota* ili virtualnih asistentata koji izazivaju učenike da riješe probleme ili odgovaraju na pitanja kroz interakciju prirodnoga jezika, što bi studentima moglo biti zabavno i zanimljivo. Mogli bi pokazati svoje znanje i vještine, a pomoglo bi im i u učenju vrijednih komunikacijskih vještina i vještina rješavanja problema. Umjetna se inteligencija može primijeniti za personalizaciju iskustva učenja pružanjem preporuka kao što su knjige i mrežne stranice koje su u skladu sa studentskim potrebama i interesima. Aplikacije *chatbota* mogu pružiti obrazovne resurse, kao što su vodiči za učenje i bilješke s predavanja, kako bi se pomoglo studentima da bolje razumiju gradivo (Perez i sur., 2011).

ChatGPT mogao bi se koristiti za ocjenjivanje zadataka i pružanje povratnih informacija studentima u stvarnome vremenu, omogućujući

učinkovitije i personaliziranije iskustvo učenja. Jedan od prijedloga za korištenje GPT-3 jest ocjenjivanje eseja ili drugih pisanih zadataka, a da se pritom oslobode profesori koji bi se trebali usredotočiti na zadatke više razine, kao što je davanje povratnih informacija i potpore studentima te brže i točnije ocjenjivanje ispita ili kvizova, omogućujući time pravodobnije povratne informacije studentima (Gierl i sur., 2014).

Iako ChatGPT ima potencijal ponuditi mnoge pogodnosti u visokome obrazovanju, postoji nekoliko izazova koje ChatGPT i drugi jezični modeli umjetne inteligencije mogu stvoriti. Mogućnost plagijarizma jedan je od prvih izazova koje ChatGPT može stvoriti u visokome obrazovanju pri ocjenjivanju. Svi sustavi za pisanje eseja dizajnirani su za generiranje eseja na temelju skupa parametara ili upita. To znači da bi studenti potencijalno mogli upotrijebiti te sustave za varanje na svojim zadacima slanjem eseja koji nisu njihovi radovi. To potkopava samu svrhu visokoga obrazovanja, što bi u konačnici moglo dovesti do devalvacije stupnjeva odnosno smanjena kritičkog mišljenja i kreativnosti.

Jedna od najranijih i najraširenijih zabrinutosti u vezi s korištenjem ChatGPT-ja bila je da ugrožava esej kao metodu ocjenjivanja. Naime, većina je nastavnika i profesora zabrinuta da će studenti svoje pisanje zadataka prepustiti ChatGPT-ju, jer on može generirati prihvatljiv sastavak u nekoliko sekunda bez aktiviranja bilo kakva detektora plagijata. No, takva zabrinutost može proizaći iz otpora nastavnika da se prilagode promjenama u metodama ocjenjivanja, jer se pismeni zadatci često kritiziraju kao dosadni i neučinkoviti u ocjenjivanju učenika (McMurtrie, 2023). Jednako tako ChatGPT-jeva sposobnost da generira eseje stvorila je izazove za profesore, no postoje i oni koji su spremni prihvatiti mogućnosti za inovacije u poučavanju i učenju koje AI aplikacija prikazuje. McMurtrie (2022) smatra da će alati poput ChatGPT-ja postati dio svakodnevnoga pisanja u nekome obliku ili formi, upravo kao što su kalkulatori i računala postali dio matematike i znanosti. Slično misli i Sharples (2022) koji smatra da bi se studenti i profesori trebali angažirati u oblikovanju i iskorištavanju ovih AI-jevih alata kako bi dali potporu takvu alatu pri učenju umjesto da ih se sprječava da se njima koriste. Glavna je prednost ChatGPT-ja to što studentima omogućuje

da uče eksperimentiranjem i iskustvom. Korištenjem ChatGPT-ja studenti mogu evaluirati različite strategije i pristupe rješavanju problema i postizanju ciljeva putem igrica.

ChatGPT smatra se disruptivnom tehnologijom u poučavanju i učeničkome procesu, a istodobno se prikazuje kao velika mogućnost za inovatore u učenju zbog mogućnosti da ga se koristi za transformaciju obrazovanja. Još je jedan izazov mogućnost da se GPT-3 koristi za nepravednu prednost nekih učenika nad drugima. Na primjer, ako učenik ima pristup GPT-ju i koristi se njime za generiranje pisanih zadataka visoke kvalitete, može imati nepravednu prednost u odnosu na druge učenike koji nemaju pristup modelu, što bi moglo dovesti do nejednakosti u ocjenjivanju.

Može biti teško razlikovati učenikovo pisanje od odgovora koje je generirala aplikacija *chatbota*. Profesorima može biti teško primjerenocijeniti studentovo razumijevanje gradiva kada se student koristi *chatbot* aplikacijom za odgovore na svoje upite. Naime, odgovori koje generira *chatbot* aplikacija neće točno održavati učenikovu pravu razinu razumijevanja, što bi moglo dovesti do usvajanja površna znanja i manjega stupnja kritičkoga razmišljanja. *Chatbotovi* imaju ograničene jezične sposobnosti i mogu proizvesti tekst koji nije baš sličan ljudskomu, s frazama i riječima koje se ponavljaju ili s neobičnom ili nedosljednom uporabom jezika. Oni nisu sposobni provoditi originalna istraživanja ili proizvesti nove ideje, tako da rad koji je napisao *chatbot* vjerojatno neće uključivati odgovarajuće navode ili referencije na izvore. *Chatbotovi* ne mogu proizvesti originalan rad, pa će rad koji je napisao *chatbot* vjerojatno biti sličan postojećim izvorima.

Isto tako, *chatbotovi* mogu proizvesti koherentan tekst, ali možda neće uvijek proizvesti tekst koji je činjenično točan. Ljudsko pisanje može sadržavati pogreške, poput zatipaka ili gramatičkih pogrešaka, a pisanje koje generira AI može biti bez pogrešaka. Ljudsko pisanje ima tendenciju biti svjesnije konteksta i reagirati na potrebe publike, a pisanje koje je stvorio AI može biti općenitije i manje prilagođeno specifičnu kontekstu.

Metodologija

Cilj ovoga preliminarnog istraživanja među studentima bio je ispitati dimenzije učinka ChatGPT-ja na studente Sveučilišta u Zagrebu, odnosno u kojoj se mjeri i s kojom svrhom studenti služe umjetnom inteligencijom / ChatGPT-jem te definirati učinak ChatGPT-ja na njihovo obrazovanje.

U radu se polazi od dviju hipoteza: (H1) *Studenti se koriste ChatGPT-jem kao pomoćnom aplikacijom pri učenju.* i (H2) *Studenti vjeruju u istinitost informacija koje daje ChatGPT.* Anketno istraživanje provedeno je putem platforme *Google Forms* na uzorku od 205 studenata različitih sastavnica Sveučilišta u Zagrebu, a anketa se prikupljala putem QR koda koji su studenti skenirali na ulazu u Sveučilište. Anketa se sastojala od tri dijela: 1) sociodemografska pitanja, 2) pitanja o korištenju umjetne inteligencije i 3) 11 tvrdnji u obliku Likertove ljestvice od 1 do 5 (1 – u potpunosti se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – niti se slažem niti se ne slažem, 4 – slažem se, 5 – u potpunosti se slažem). U ovome se istraživačkom radu koristila kvantitativna i deskriptivna metoda istraživanja odnosno anketa i analiza sadržaja. U obradi podataka primijenjena je deskriptivna statistika, a podatci su obrađeni pomoću SPSS računalnoga programa za statističku obradu podataka.

Rezultati istraživanja

Analizom sociodemografskih karakteristika 205 studenata Sveučilišta u Zagrebu utvrđeno je da je njih 105 (51,2 %) muškoga, a 100 (48,8 %) ženskoga spola. Ispitivanjem su obuhvaćene osobe u dobi od 18 do 29 godina, podijeljene u sljedeće skupine: 18 – 20 godina (84 ispitanika, 41,0 %), 21 – 23 godine (104 ispitanika, 50,7 %), 24 – 26 godina (12 ispitanika, 5,9 %) i 27 – 29 godina (5 ispitanika, 2,4 %). Ovako obuhvaćena populacija ispitanika predstavlja reprezentativan uzorak u pogledu odnosa studenata prema korištenju ChatGPT-ja i njegova učinka na njih. Da bi se ispitao stupanj obrazovanja studenata uključenih u istraživanje, ispitanicima su ponuđene četiri tvrdnje o razini obrazovanja koju upravo stječu. Time se pokazalo da najveći broj ispitanika polazi sveučilišni

prijediplomski studij (87,3 %), a ostale tri vrste studija pohađa ukupno 12,7 % ispitanika (Tablica 1).

Tablica 1. Obrazovna struktura ispitanika prema vrsti studija (N = 205)

Stupanj obrazovanja	Broj ispitanika
Stručni prijediplomski studij	7
Sveučilišni prijediplomski studij	179
Sveučilišni diplomski studij	16
Poslijediplomski studij	3

Od ukupno 205 ispitanika njih gotovo tri četvrtine (148/205; 72,2 %) susrelo se tijekom svojega obrazovanja s umjetnom inteligencijom. S obzirom na vrstu umjetne inteligencije kojom su se ispitanici do sada koristili, njih 45,4 % koristilo se *Google Asistentom*, 41,5 % *Sirijem*, 18,0 % *Bixbyjem*, 10,2 % *Alexom*, 3,9 % *Cortanom*, a njih 35,6 % ostalim vrstama umjetne inteligencije, uz napomenu da su se neki ispitanici koristili s više različitih vrsta umjetne inteligencije (Tablica 2).

Tablica 2. Vrste umjetne inteligencije koju su ispitanici koristili (N = 205)

Vrsta umjetne inteligencije kojom su se ispitanici koristili	Broj ispitanika*
<i>Google Asistent</i>	93
<i>Siri</i>	85
<i>Bixby</i>	37
<i>Alexa</i>	21
<i>Cortana</i>	8
<i>Ostalo</i>	73

*Napomena: neki ispitanici koristili su se s više različitih vrsta umjetne inteligencije.

Na pitanje koriste li se ChatGPT-jem, manje od polovice ispitanika odgovorilo je potvrdno (86/205; 41,9 %), a njih 58 % (119/20) dalo je niječan odgovor te nisu nastavili ispunjavati anketu. Kada je riječ o početku korištenja ChatGPT-ja, najveći udio ispitanika od njih 86 počeo se koristiti ChatGPT-jem odmah ili unutar dva mjeseca nakon što se ChatGPT pojavio (47/86; 54,6 %). Manji udio ispitanika (22/86; 25,6 %) počeo se koristiti ChatGPT-jem nakon više od šest mjeseci od kada se

pojaviu. Najmanji broj ispitanika počeo se koristiti ChatGPT-jem nakon četiri (8/86; 9,3 %) odnosno nakon šest mjeseci (8/86; 9,3 %) nakon što je ChatGPT dospio u javnost. Navedeni rezultati mogu se protumačiti u smislu da su se studenti koji su informatički pismeniji te više prate novosti u području novih tehnologija počeli koristiti ChatGPT-jem odmah ili unutar prva dva mjeseca od njegova pojavljivanja. Ponovno povećanje broja ispitanika koji su se počeli koristiti ChatGPT-jem nakon više od šest mjeseci može se tumačiti činjenicom da se porastom opće popularnosti ChatGPT-ja sve više studenata zanimalo za aplikaciju (Tablica 3).

Tablica 3. Početak korištenja ChatGPT-ja (N = 86)

Početak korištenja ChatGPT-ja	Broj ispitanika
Odmah kada se pojavio	22
Nakon dva mjeseca otkada se pojavio	25
Nakon četiri mjeseca otkada se pojavio	8
Nakon šest mjeseci otkada se pojavio	9
Nakon više od šest mjesec otkada se pojavio	22

Odgovarajući na pitanje s kojom su se svrhom koristili ChatGPT-jem, najveći broj ispitanika naveo je da se njime služi za traženje literature (34/86; 39,5 %), u nedostatku vremena za pisanje rada (33/86; 38,4 %), za prevođenje (26/86; 30,2 %), a više od polovice ispitanika odgovorilo je (46/86; 53,4 %) za pisanje seminara i izradu prezentacije (Tablica 4).

Tablica 4. Razlog korištenja ChatGPT-ja (N = 86)

Razlog korištenja ChatGPT-ja	Broj ispitanika
Traženje literature	34
Nedostatak vremena za pisanje rada	33
Prevođenje	26
Pisanje seminara	25
Izrada prezentacije	21

Više od polovice ispitanika koji se koriste ChatGPT-jem informacije traže na stranome jeziku (57/86; 66,3 %). Također, čak 70,9 % (61/86) ispitanika provjerava informacije koje dobiju putem ChatGPT-ja.

Tablica 5. Iskustva ispitanika na temelju dosadašnjega korištenja ChatGPT-ja (N = 86)

Iskustvo	M	SD
<i>Smatram da će ChatGPT utjecati na moje obrazovanje.</i>	3,14	1,330
<i>Smatram da je ChatGPT kvalitetna alternativa za napredne pretraživače.</i>	3,44	1,261
<i>ChatGPT neće utjecati na moje stavove.</i>	4,15	1,122
<i>ChatGPT mi daje ideje vezane za pisanje radova.</i>	3,43	1,342
<i>Rad koji mi je napisao ChatGPT sadržavao je pogrešne navode.</i>	2,76	1,397
<i>Trebao bih provjeravati izvore literature koje navodi ChatGPT.</i>	4,24	1,005
<i>Priznajem profesorima da sam se služio ChatGPT-jem u dobivenome zadatku.</i>	2,08	1,330
<i>Ako znam da je navod ChatGPT-ja netočan, ispravim ga.</i>	4,09	1,233
<i>Bojim se plagijarizma jer znam da se moji kolege također za zadanu temu koriste ChatGPT-jem.</i>	2,87	1,548
<i>Bojim se da će ChatGPT dio mojega rada, ako mu ga predam na provjeru, dostaviti kao rezultat nekomu od mojih kolega.</i>	2,60	1,457

M = aritmetička sredina; SD = standardna devijacija

U sklopu analize podataka dobivenih istraživanjem prikazani su rezultati deskriptivne statistike za iskustva ispitanika na temelju dosadašnjega korištenja (Tablica 5).

Obradom dobivenih rezultata deskriptivnom statistikom za tvrdnju *Smatram da će ChatGPT utjecati na moje obrazovanje* može se vidjeti da je prosječna ocjena 3,14, uz standardno odstupanje od 1,33. Iz toga može se zaključiti da se većina ispitanika niti slaže niti ne slaže s tvrdnjom da će ChatGPT utjecati na njihovo obrazovanje.

Za tvrdnju *Smatram da je ChatGPT kvalitetna alternativa za napredne pretraživače* prosječna je ocjena 3,44, uz standardno odstupanje od 1,26, iz čega se može zaključiti da se većina ispitanika niti slaže niti ne slaže s tvrdnjom da je ChatGPT kvalitetna alternativa za napredne pretraživače.

Obradom rezultata za tvrdnju *ChatGPT neće utjecati na moje stavove* dobivena je prosječna ocjena 4,15, uz standardno odstupanje od 1,12, iz čega se zaključuje da se većina ispitanika slaže s tvrdnjom da ChatGPT neće utjecati na njihove stavove.

Za tvrdnju *ChatGPT mi daje ideje vezane za pisanje radova* prosječna je ocjena 3,43, uz standardno odstupanje od 1,34, što pokazuje da se većina ispitanika niti slaže niti ne slaže s tvrdnjom da im ChatGPT daje ideje vezane za pisanje rada.

Obradom rezultata za tvrdnju *Rad koji mi je napisao ChatGPT sadržavao je pogrešne navode* dobivena je prosječna ocjena 2,76, uz standardno odstupanje od 1,40, iz čega proizlazi da se većina ispitanika ne slaže s tvrdnjom da je rad koji im je napisao ChatGPT sadržavao pogrešne navode.

Za tvrdnju *Trebao bih provjeravati izvore literature koje navodi ChatGPT* prosječna je ocjena 4,24, uz standardno odstupanje od 1,01, čime se potvrđuje da se većina ispitanika slaže s tvrdnjom da bi trebali provjeravati izvore literature koje navodi ChatGPT.

Obradom rezultata za tvrdnju *Priznajem profesorima da sam se služio ChatGPT-jem u dobivenom zadatku* dobivena je prosječna ocjena 2,08, uz standardno odstupanje od 2,08, iz čega se može zaključiti da se većina ispitanika ne slaže s tvrdnjom da priznaje profesorima da se služio ChatGPT-jem u dobivenome zadatku.

Za tvrdnju *Ako znam da je navod ChatGPT-ja netočan, ispravim ga* dobivena je prosječna ocjena 4,09, uz standardno odstupanje od 1,23, što pokazuje da se većina ispitanika slaže s tvrdnjom da će ispraviti navod ChatGPT-ja ako znaju da je netočan.

Obradom rezultata za tvrdnju *Bojim se plagijarizma jer znam da se moji kolege također za zadanu temu koriste ChatGPT-jem* dobivena je prosječna ocjena 2,87, uz standardno odstupanje od 1,55, iz čega se može zaključiti da se većina ispitanika ne slaže s tvrdnjom da se boji plagijarizma jer zna da se njihovi kolege također za zadanu temu služe ChatGPT-jem.

Za tvrdnju *Bojim se da će ChatGPT dio mojega rada, ako mu ga predam na provjeru, dostaviti kao rezultat nekome od mojih kolega*

obradom rezultata dobivena je prosječna ocjena 2,60, uz standardno odstupanje od 1,46. Zaključeno je da se većina ispitanika ne slaže s tvrdnjom da se boji ChatGPT-ju predati dio svojega rada na provjeru jer će ga ChatGPT dostaviti kao rezultat nekomu od njihovih kolega.

Na temelju dobivenih rezultata u istraživanju potvrđuje se prva hipoteza (H1) – da se studenti služe ChatGPT-jem kao pomoćnom aplikacijom pri učenju: za traženje literature (39,5 %) i prevođenje (30,2 %), a više od polovice naših ispitanika za pisanje seminara i izradu prezentacije. Druga hipoteza (H2) – da studenti vjeruju u istinitost informacija koje daje ChatGPT, nije potvrđena. Naime, iako se većina ispitanika nije složila s tvrdnjom da je rad koji im je napisao ChatGPT sadržavao pogrešne navode, većina njih smatra da izvore literature koje navodi ChatGPT treba provjeravati, stoga 70,9 % ispitanika provjerava informacije koje dobiju putem ChatGPT-ja.

Zaključak

Rezultati ovoga preliminarnog istraživanja o pojavi ChatGPT-ja pokazali su da se 41,9 % (86/205) studenata Sveučilišta u Zagrebu koristilo aplikacijom samo osam mjeseci nakon njezine pojave u javnosti, a njih 58 % (119/205) uopće se nije susrelo s tom tehnološkom inovacijom. To pokazuje da studenti nisu shvatili kako primijeniti ChatGPT u svojem obrazovanju i da im je tijekom studiranja ta aplikacija bila nepoznanica, odnosno da ne prate tehnološke trendove kao studenti zapadnih zemalja poput Amerike, Francuske i Švedske, gdje se studenti uvelike koriste naprednim tehnologijama u obrazovanju, a u nekima od tih zemalja već se razmatra da se ta aplikacija i zabrani. No, dobivenim rezultatima može se potvrditi da su studenti svjesni da će ChatGPT utjecati na njihovo obrazovanje jer se njime već koriste u učenju (ideje za pisanje i traženje literature i dr.) te su svjesni velike mogućnosti nastanka plagijarizma. Nadalje, ovim se istraživanjem može potvrditi da studenti ne vjeruju tehnologiji, što s jedne strane čini dobro jer provjeravaju istinitost dobivenih informacija, a s druge strane pokazuju nepovjerenje prema novim tehnologijama. Istraživanje je pokazalo da su studenti Sveučilišta

u Zagrebu sumnjičavi prema novoj tehnologiji, no ostavlja velik prostor za daljnja istraživanja o tome koliko će i kako ChatGPT utjecati na obrazovanje.

Literature

- AKINOLA, Y. M., AGBONIFO, O. C., SARUMI, O. A. (2020). *Virtual Reality as a tool for learning: The past, present and the prospect*. Journal of Applied Learning and Teaching. 3(2), 51-58. <https://doi.org/10.37074/jalt.2020.3.2.10>.
- AZARIA, A. (2022). *ChatGPT usage and limitations*. Preprint. DOI: 10.13140/RG.2.2.26616.11526.
- ALSHATER, M. (2022). *Exploring the role of artificial intelligence in enhancing academic performance. A case study of ChatGPT*. Preprint. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4312358.
- BOMASSANI, R., HUDSON, D. A., ADELI, E., ALTMAN, R., ARO-RA, S., VON ARX, S., BERNSTEIN, M.S., BOHG J. ET AL. (2021). „On the opportunities and risks of foundation models“. arXiv preprint arXiv :2108.07258.
- BROWN, T., MANN, B., RYDER, N., SUBBIAH, M., KAPLAN, J. D., DHARIWAL, P., AMODEI, D. (2020). *Language models are few-shot learners*. Advances in Neural Information Processing Systems. 33 1877-1901.
- COTTON, D. R., COTTON, P. A., SHIPWAY, J. R. (2023). *Chatting and cheating. Ensuring academic integrity in the era of ChatGPT*. Preprint. <https://doi.org/10.35542/osf.io/mrz8h>.
- DENG, J., LIN, Y. (2022). *The benefits and challenges of ChatGPT*. An overview. Frontiers in Computing and Intelligent Systmes. 2(2), 81-83.
- ELKINS, K., CHUN, J. (2020). „Can GPT-3 pass a Writer's turing test ?“. Journal of Cultural Analytics. 5(2): 17212.

- FLORIDI, L., CHIRIATTI, M. (2020). „GPT-3: *Its nature, scope, limits and consequences*“. *Minds and Machines*. 30(4): 681-694.
- GIERL, M., LATIFI, S., LAI, H., BOULAIS, A., CHAMPLAIN, A. (2014). „*Automated essay scoring and the future of educational assessment in medical education*“. *Medical Education*. 48(10) : 950-962. <https://doi.org/10.1111/medu.12517>.
- GROSSMAN, G. (2020). *We're entering the AI twilight zone between narrow and general AI*. Venture Beat. <https://venturebeat.com/ai/were-entering-the-ai-twilight-zone-between-narrow-and-general-ai> (pristupljeno 10. rujna 2023.)
- HARTMANN, J., SCHWENZOW, J., WITTE M. (2023). *The political ideology of conversational AI: Converging evidence on ChatGPT's pro-environmental, left-libertarian orientation*. arXiv:2301768 (cs.CL)
- HEAVEN, W.D. (2020). *OpenAI's new language generator GPT-3 is shockingly good – and completely mindless*. MIT Technology Review. <https://www.technologyreview.com/2020/07/20/1005454/openai-machine-learning-language-generator-gpt-3nlp/>
- HU, K. (2023). *ChatGPT sets record for fastest-growing user base-analyst note*.
 Dostupno: <https://www.reuters.com/technology/chatgpt-sets-record-fastest-growing-user-base-analyst-noe-2023/02-01> (pristupljeno 10. rujna 2023.)
- JAIMOWITCH-LOPEZ, G., FERRI, C., HERNANDEZ-ORALLO, J., MARTINEZ-PLUMED, F., RAMIREZ-QUINTANA, M. J. (2022). « *Can language models automate data wrangling ?* ». *Machine Learning*. 1-30.
- JIAO, W., WANG, W., HUANG, J., WANG, X., TU, Z. (2023). *Is ChatGPT a good translator?. A preliminary study*. Preprint. https://wxjiao.github.io/downloads/tech_chatgpt_arxiv.pdf (pristupljeno 13. rujna 2023.)

- KULETO, V., STANESCU, M., RANKOVIĆ, M., POPOVIĆ ŠEVIĆ, N., PAUN, D., TEODORESCU, S. (2021). *Extended reality in higher education, a responsible innovation approach for generation y and generation z*. Sustainability. 13(21), 11814.
- LI, C., XING, W. (2021). « *Natural language generation using deep learning to support MOOC learners* ». International Journal of Artificial Intelligence in Education. 21 : 889-914.
- LEWIS, A. (2022). « *Multimodal large language models for inclusive collaboratoion learning tasks*. » Proceedings of the 2022 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies: Student Research Workshop. 202-210.
- LUCY, L., BAMMAN, D. (2021). « *Gender nad representation bias in GPT-3 generated stories* ». Proceedings of the Third Workshop on Narrative in Higher Education. 21: 889-914
- MCMURTRIE, B. (2023). *Teaching: Eill ChatGPT change the way you teach?*. The Chronicle of Higher Eduaction. <https://www.chronicle.com/newsletter/teaching/2023-01-05> (13. rujna 2023.)
- MURATI, M. (2022). Twitter profile. <https://twitter.com/miramurati/status/1599796191243669504> (pristupljeno 10. rujna 2023.)
- OPENAI (2022). *ChatGPT : Optimizing language models for dialogue*. <https://openai.com/blog/chatgpt/> (pristupljeno 15. lipnja 2023.)
- OPENAI (2015). *Introducing OpenAI*. [Hhttps://openai.com/blog/introducing-openai/](https://openai.com/blog/introducing-openai/)
- ORTIZ, S. (2022). *What is ChatGPT and why does it matter? Here's what you need to know*. ZDNET. <https://www.zdnet.com/article/what-is-chatgpt-and-why-does-it-matter-heres-what-you-need-to-know/> (pristupljeno 13. Ruhna 2023.)
- PEREZ, S., MASSEY-ALLARD, J., BUTLER, D, L., IVES, J., BONN, D., YEE, N., ROLL, I. (2017). « *Identifying productive inquiry in virtual labs using sequence mining* ». In Andre, R., Baker, X., Hu,

- M. M., Rodrigo, T., Du Boulay, B. (Eds., « Artificial intelligence in education ». 10(331) :287-298. <https://doi.org?10-1007?978-3-319-61425-0>
- ROOSE, K. (2022). The brilliance and weirdness of ChatGPT. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2022/12/05/technology/chatgpt-ai-twitter.html> (pristupljeno 1. rujna 2023.)
- RUDOLPH, J. (2018). A brief review of Mentimeter – A student response system. Journal of Applied Learning & Teaching. 1 (1), 35-37 <https://doi.org?10.37074/jalt2018.1.1.5>
- SUSNJAK, T. (2022). ChatGPT: *The end of online exam integrity?*. Preprint.arXiv2212.09292v1
- TAN, S. (2019). *The rise of immersive learning*. Journal of Applied Learning and Teaching. 3(1) 129-133. <https://doi.org/10.37074/jalt.2020.3.1.17>
- TERZIAN, S. (2019). *The history of technology and education*. In J.L. Rury & E.H. Tamura (Eds.) The Oxford handbook of the history of education. (str. 554-567).
- TUNG, L (2022). *Stack overflow temporarily bas answers from OpenAI's chatbot*. ZDNET, <https://www.zdnet.com/article/stack-overflow-temporarily-bans-answers-form-openais-chatgpt-chatbot/> (pristupljeno 13. rujna 2023.)
- VINCENT, J. (2022). *AI-generated answers temporarily banned on coding Q&A site*. Stack Overflow. <https://www.theverge.com/2022/12/5/23493932/chatgpt-ai-generated-answers-temporarily-banned-stack-overflow-llms-dangers> (pristupljeno 10. rujna 2023))
- UNIVERSITE ROCHELLE, www.transformons-la-pedagogie.univ-lr.fr 11.7.2023. Comment parler de ChatGPT aux étudiantes et étudiants?. (pristupljeno 1. rujna 2023.)
- WARREN, J. (2022). *Freaking out about ChatGPT*. Part I. Inside Highre ED. <https://www.insidehighered.com?blogs?just-visting?freaking-out-about-chatgpt%E2%80%94part-i> (pristupljeno 10. rujna 2023.)

YANG, M. (2023). New York city schools ban AI chatbot that writes essays and answers prompts. <https://theguardian.com/us-news/2023/jan/06/new-york-schools-ban-ai-chat> (pristupljeno 29. lipnja 2023.)

UNDERSTANDING CHATGPT IN THE STUDENT ENVIRONMENT

Summary

ChatGPT is a language model designed for understanding natural language and generating human-like responses to questions, and since its availability to the general public, its popularity has been exponentially growing, especially among the younger population. Although the emergence of this type of intelligence is not entirely new, it has raised many questions about the development of education. This study aimed to explore to what extent and for what purpose students of the University of Zagreb use artificial intelligence, specifically ChatGPT, as only eight months passed from its emergence to the implementation of this research. Through this preliminary study on a sample of 205 students, it was found that more than half of the students had not used ChatGPT before the implementation of this research, and only 41.9% of them reported using it. The first hypothesis (H₁) – that students use ChatGPT as an auxiliary application in learning – was confirmed by the fact that prospective students use it for searching literature (39.5%) and translation (30.2%), and for more than half of the respondents who use it, it serves for writing papers and making presentations. The second hypothesis (H₂) – that students believe in the accuracy of the information provided by ChatGPT – was not confirmed, although most respondents disagreed with the claim that the work generated by ChatGPT contained incorrect information. However, most of them believe that the literature sources provided by ChatGPT should be verified, and 70.9% of them do so. The use of ChatGPT does not cause concern about possible plagiarism among the majority of our students. The research showed that University of Zagreb students are cautious and critical of new technology, but there is still much room for further research on how ChatGPT will change the way education is conducted.

Keywords: ChatGPT, artificial intelligence, education, students, new technologies

**JEZIK, KNJIŽEVNOST I
KULTURNA BAŠTINA**

ANEMARIJA JURIŠIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera Osijek

PRIJENOS NEMATERIJALNE KULTURNE BAŠTINE U ROMANU KRABAT OTFRIEDA PREUßLERA

Sažetak

Kulturna baština, komunikacijski proces i prijenos kulturnoga blaga i znanja ključni su za oblikovanje kvalitete zajednice, suživota i osobnoga identiteta. Jedan od poznatijih autora koji se bavio ovom tematikom jest Otfried Preußler koji je, zahvaljujući svojem ocu, postao čuvar i prenositelj kulturnoga blaga i identiteta. Cilj je ovoga rada pokazati utjecaj kulturne baštine u Preußlerovu stvaralaštvu s posebnim naglaskom na njegov roman Krabat (1971). Također, u radu će se prikazati u kolikoj je mjeri izvorna građa podlegla utjecajima vremena i okoline te je li Preußler prenositelj kulturnoga blaga, identiteta i čuvar kulturne baštine. U njegovu romanu za mlade, Krabatu, obrađene su tematika i kulturna baština sorbijskoga naroda, tj. stara lužičkosrpska narodna priča koja datira iz srednjega vijeka, a koju je autor upoznao kao dječak. Krabat, roman prepun magije, mistike i slojevitosti, dokaz je kako je kulturna baština postala sastavnim djelom književnosti.

Ključne riječi: kulturna baština, Otfried Preußler, Krabat

USMENA KNJIŽEVNOST KAO KOMUNIKACIJSKI PROCES I PRIJENOS ZNANJA

Usmena je književnost vrsta kazivanih ili pjevanih tradicijski uobličениh tekstova u živoj izvedbi ili u zapisu (*Hrvatska enciklopedija*, 2022). Moderno poimanje potječe od J. G. Herdera koji spominje narodnu poeziju i narodnu pjesmu (*Volkslieder*, 1778). On je pojam narod (*Volk*)

upotrebljavao kao skupnu oznaku za stvaralačke nositelje tradicije (usp. Bošković-Stulli, 1983: 8). Dok je za Herdera narodna poezija stupanj kojim se priprema umjetnička poezija, braća Grimm, primjerice, stvaraju pojam prirodne poezije (*Naturpoesie*) kao vrijednosnu kategoriju kojom izjednačuju narodnu i nacionalnu poeziju. Tekstovi se prilagođuju idealnim modelima stila narodnoga pjesništva i shvaćeni su kao neindividualna poezija koja spontano izvire iz narodne duše.

Usmeno književno stvaranje u stručnoj literaturi raznoliko se imenuje (narodna ili pučka poezija, narodna književnost, narodno stvaralaštvo, folklor, folklorna književnost, književni folklor, usmena književnost, usmena tradicija, tradicijska književnost, verbalni folklor i dr.) i predmet je više istraživačkih područja i disciplina: znanosti o književnosti, folkloristike, etnologije, lingvistike i sociologije (usp. Bošković-Stulli, 1983: 16). Bošković-Stulli (1983) koristi naziv usmena književnost koja se tradicijski i usmeno prenosi u izravnoj komunikaciji. Kada usmeno djelo promatramo u kontekstu, onda ono traje onoliko dugo koliko i njegova izvedba, stoga je svaka izvedba novo djelo, pa je usmena književnost trajan i neprekinut proces prijenosa znanja. „Usmena književnost se identificira s književnošću po zajedničkoj pripadnosti području jezičnih umjetnina, a odvaja se od pisanih oblika književnosti kao estetska obavijest u prirodnome, kontaktnom usmenom mediju“ (Bošković-Stulli, Zečević, 1978: 12-13).

No, usmena književnost više je od estetske funkcije; pomaže u prijenosu kulturnoga blaga i nematerijalne kulturne baštine nadolazećim generacijama te očuvanju od zaborava.

Djela usmene književnosti podliježu utjecajima vremena i okoline, mijenjaju svoja obilježja, svoje povijesne teme i junake, svoj aktualni kontekst, ali ujedno sadrže i izvanrednu stabilnost osnovnih struktura. U usmenoj književnosti postoje, upravo zbog načina njezina funkcioniranja, vrlo trajne osnovne konstante koje čuvaju, s jedva primjetnim izmjenama, glavne vrste usmene književnosti, pravila njezine poetike, temeljne teme, sižee i motive. [...] A i unutar tokova trajanja pojedinih vrsta, kroz decenije i stoljeća, odvijaju se stalne promjene (Bošković-Stulli, Zečević, 1978: 40).

Karakteristike su usmene književnosti, s jedne strane, njezina promjenjivost i podložnost djelovanju povijesti i društvene okoline, a, s druge strane, stabilnost osnovnih struktura, dugotrajnost žanrova i njihove poetike, tema, sižea i motiva te epskih modela (Bošković-Stulli, Zečević, 1978: 40). Međuigra tih suprotnih tendencija jedna je od temeljnih i osnovnih crta usmene književnosti koja do danas još nije dosljedno i svestrano razjašnjena. Karakteriziranje načina postojanja usmene književnosti kao kontaktne, neposredne usmene komunikacije, kao izvedbe u kojoj uzajamno jedni na druge djeluju kazivač, njegovi slušatelji i situacija u kojoj se izvedba odvija, kao usmenoga procesa zajedno s objektivacijama što u njemu nastaju, pomaže nam da bolje razumijemo odnos stabilnosti i izmjenjivosti u usmenoj književnosti. Ponekad se umjesto stabilnosti govori i o pojmu kontinuiteta. Taj naziv upućuje na misao o usmeno prenesenim vrijednostima, naslijeđenima iz daleke starine u neprekinutu nizu usmenih priopćavanja, o vrijednostima što od starijih naraštaja prelaze mlađima.

Budući da je usmena književnost komunikacijski proces, on je i društveno ograničen, što znači da se javlja u manjim skupinama. Skupina može biti obitelj, prijatelji, skupina ljudi na ulicama, pa čak i neko pleme. Pritom kazivač, tj. izvođač i njegova publika moraju biti u istoj situaciji, što znači da se komunikacija odvija izravno u doticaju s drugima. Da bi komunikacija mogla kao takva postojati, bitno je da skupina ljudi pripada istoj ili sličnoj dobnoj skupini ili da pripada lokalnoj, religijskoj ili etničkoj pripadnosti. Prema Čistovu (1987) svaki je čin komunikacije stvaratelja (ili izvođača) umjetničkoga djela sa slušateljem (gledateljem, čitateljem) po svome karakteru komunikativan čin, tj. čin predaje i primanja određene informacije. U gotovo svim usmenim oblicima postojanja jezično-umjetničkih djela dominira prirodan tip u kojemu izvođač, tj. pripovjedač ili kazivač, može izabrati svoje slušatelje. Tijekom komunikacije između njih koriste se prirodni kanali (ljudski govor s intonacijom i gestom). U tim se uvjetima estetska informacija čuva u svijesti kazivača, pa je u tome smislu i svaka izvedba istodobno i obnova i ponovno stvaranje.

Djela usmene književnosti također su i fluidna što znači da ih svaki primatelj, tj. budući kazivač, mijenja prema svojim sklonostima i u skladu s onim što se u izvedbi očekuje; on ne ostavlja vidljivo svjedočanstvo iz prošlosti o izvedbi kojega usmenog književnog djela i o djelovanju izvedbe na slušatelje. Trajnost pojava u usmenoj književnosti nije mjerilo njihove vrijednosti. Za usmenu književnost značajne su i izvanknjiževne funkcije (Bošković-Stulli, Zečević, 1978: 45). Pritom se ne misli samo na estetske nego i na praktične funkcije prije i nakon prelaska u pisanu formu i odražavanje toga odnosa. Prelaskom u zapisivanje i tisak komunikacija postaje tehničkom i neizravnom, a temeljna pažnja više nije na praktičnoj funkciji nego na estetskoj. Čitajući priče i ostale oblike usmene književnosti, distancirali smo se od praktičnih funkcija i od izravna konteksta. Jedna od najljepših vrednota usmenoga stvaranja, improvizacija, prilikom zapisa nestaje. Zapisani tekst također je improvizacija (ili dio nje), ali u zapisanome obliku postaje fiksiran i neizmjenjiv u svome obliku. Tekst, nakon što je izdvojen iz izvornoga konteksta, izjednačava se s pisanom književnosti, ali po svojim sačuvanim karakteristikama (da čitatelj mora poznavati poetiku i estetsku vrijednost usmene književnosti) i dalje pripada usmenoj književnosti.

Obitelj Preußler – sakupljači i kazivači usmene književnosti

Josef Preußler, otac poznatoga njemačkog pisca za djecu, Otfrieda Preußlera, bio je učitelj, a uz to bio je i strastveni zavičajni istraživač. Oženio je Ernestinu, zvanu Ernu, koja je također bila učiteljica njemačkoga jezika, geografije i povijesti. Otfriedova majka Erna svojim je znanjem njemačkoga jezika uvelike utjecala na sina koji će se kasnije odlučiti za spisateljsku karijeru (usp. Preußler, 2010: 29). Otfried je, zahvaljujući roditeljskim zanimanjima, odmalena imao pristup različitim knjigama koje su mu služile kao stimulacija. No, knjige nisu bile jedino što je oblikovalo njegovu maštu i želju za pripovijedanjem: priče njegove bake Dore tvore temelj doživotnih zaliha priča kao i njezin prirodni talent za pripovijedanje koji ga je inspirirao sve do smrti. U djelu *Ich bin ein Geschichtenerzähler* (2010) Preußler se prisjeća da je odmalena

obožavao priče i da je imao pristup očevoj, školskoj i pučkoj knjižnici. No, ni jedna priča nije mu bila toliko zanimljiva kao ona koju mu je pričala baka Dora: „Allerdings muss ich sagen, dass kein einziges dieser vielen Bücher auch nur annähernd an die Geschichten heranreichte, die wir an manchen Abenden von unserer Großmutter Dora erzählt bekamen. Und ich gestehe ganz offen, dass mir noch heute lebendig und gut erzählte Geschichtenerzählergeschichten über jedes Buch gehen“ (Preußler, 2010: 18).²⁴

Preußlerova baka Dora odmalena je slušala priče koje su pričali ljudi poput kočijaša u prenoćištu njezina oca te je tako s vremenom razvila umjetnički način pripovijedanja:

Vom Wassermann in der Iser erzählte sie dann, von schlaun Schneidern und dummen Teufeln, von Hexen und Hutzelweibern, [...] von echten und falschen Wahrsagern, von verwunschenen Schätzen im Wald, von Nachtgespenstern und Poltergeistern [...]. Das waren Geschichten nach unserem Herzen: lustig und bunt, wie Kinder sie mögen, voll unerwarteter Wendungen, häufig an überlieferte Stoffe und Episoden anknüpfend- und doch frei in den Abend hineinfabuliert [...]. Die Märchen und Sagen von Räubern, Hexen, Gespenstern und Drachen hat sie außerordentlich realistisch erzählt, gleichsam als habe dies alles sich an bestimmten Örtlichkeiten in unserer Nachbarschaft zugetragen (...) nur eben entfernt genug, als dass wir uns allzu sehr von Großmutter's Räubern, Hexen, Gespenstern und Drachen hätten zu fürchten brauchen. [...] Großmutter's dickes altes Geschichtenbuch, dass es in Wirklichkeit überhaupt nicht gegeben hat, ist das wichtigste aller Bücher für mich, mit denen ich je im Leben Bekanntschaft gemacht habe (Preußler, 2010: 20-23).²⁵

²⁴ „No, moram reći da niti jedna od ovih brojnih knjiga nije bila ni blizu pričama koje nam je na nekim večerima pričala naša baka Dora. I slobodno priznajem da i dan danas preferiram živopisne i dobro ispričane priče.“

²⁵ „Zatim je pričala priče o vodenom duhu u Iseru, o lukavim krojačima i glupim vragovima, o vješticama i luckastim ženama, [...] o pravim i lažnim gatarama, o začaranom blagu u šumi, o noćnim duhovima i poltergeistu [...]. Bile su to priče po našem srcu: smiješne i šarene, baš onakve kakve ih djeca vole, pune neočekivanih obrata, često temeljene na tradicionalnom materijalu i epizodama – a opet slobodno bajkovite [...]. Bajke i legende o razbojnicima, vješticama, duhovima i zmajevima ispričala je na krajnje realističan način, kao da se sve to događalo na određenim mjestima u našem susjedstvu (...) taman toliko daleko da se nije trebalo bojati bakinih razbojnika, vještica, duhova i zmajeva. [...] Bakina debela i stara knjiga

Otfried Preußler imao je bezbrižno djetinjstvo slušajući priče koje je njegov otac već čuo u rodnoj Bohemiji. Otac ga je vodio na izlete na kojima je upoznao obližnja mjesta, ali i svijet sagi i legendi koji je u Otfriedu probudio želju da neke priče prenese na papir. Otfried Preußler imao je priliku otkriti mnoge tajanstvene legende o regiji, ali i o graničnoj Lužici: čuo je priču o Rūbezahl, vješticama, mlinskim duhovima, vodenjacima i druge narodne priče koje će mu kasnije poslužiti kao izvor narativne građe. Preußler je više puta naglašavao koliko mu je izbor narativne građe iz njegove domovine bio bitan:

Heimat: das ist die Landschaft, das sind die Menschen, das ist die Sprache, in der wir aufgewachsen sind. Damals, als ich ein kleiner Junge war, ist das böhmische Isergebirge für mich die Welt gewesen. Der Vater hat sie mir nahegebracht: die großen Wälder, die tausend und abertausend Geschichten, die sie umschließen. Geschichten von Glasmachern, Zaubern, Raubschützen, Widergängern und Alchimisten, von desertierten Soldaten, die sich darin verborgen hielten, von Bergleuten, die nach Stein mit den sieben Ecken gesucht haben. Was ich erzähle, wovon ich in meinen Geschichten handle: dort hat es seine Wurzeln, von dorthier hat es sich angespannen, ich komme nicht los davon“ (Pleticha, 1983: 13).²⁶

Otfried Preußler nastavio je roditeljskim stopama te je od 1953. do 1970. godine radio kao učitelj, a kasnije i kao ravnatelj. Iskustvo u radu s djecom potaknulo ga je na spisateljsku karijeru za najbolju publiku svijeta (usp. Preußler, 2010: 89). Djeca su, „[...] das beste und klügste Publikum, das man sich als Geschichtenerzähler nur wünschen kann. Kinder sind strenge, unbestechliche Kritiker“ (Pleticha, 1983: 15).²⁷ Pišući priče, shvatio je da se dobra priča može napisati samo s mnogo strpljenja jer, za razliku od usmenoga pripovjedača koji vidi svoju publiku i na temelju njezine reakcije može preoblikovati i svoj glas i svoju priču, pisac mora dobro razmisliti o svakome slovu, svakoj napisanoj riječi ili rečenici,

s pričama, koja u stvarnosti uopće nije postojala, najvažnija je od svih knjiga na koje sam naišao u životu.“

²⁶ „Domovina: ovo je krajolik, ovo su ljudi, ovo je jezik na kojem smo odrasli. Kad sam bio mali dječak, češke planine Isera bile su moj svijet. Otac mi ih je donio: velike šume, tisuće i tisuće priča koje ih okružuju. Priče o staklarima, čarobnjacima, pljačkašima, povratnicima i alke-mičarima, o napuštenim vojnicima koji su se sakrili unutra, o rudarima koji traže kamen sa sedam uglova. Ono što pričam, čime se bavim u svojim pričama: odatle ima korijene, odatle je krenulo, od toga ne mogu pobjeći.“

²⁷ “[...] najbolja i najpametnija publika koju pripovjedač može poželjeti. Djeca su oštri, nepotkupljivi kritičari.”

kako bi priče bile jednako dobre i u pisanome obliku. Pripovjedač mora raspolagati s dovoljnom količinom materijala i mora dobro poznavati svoju publiku (usp. Preußler, 2010: 94).

Krabat iz Preußlerova pera (1971)

Preußler u svome eseju *Zur Entstehungsgeschichte des Krabat* (Seibert / Kovačkova, 2013: 257) opisuje kako se u dobi od jedanaest ili dvanaest godina prvi put susreo s materijom kada je na očevoj polici za knjige pronašao svezak Kratzer, A. – Popelka, F. (1935) *Sagen aus der Lausitz* u kojemu se nalazila saga o Krabatu (Seibert / Kovačkova, 2013: 257), tj. stara lužičkosrpska narodna priča (Preußler, 2010: 184).²⁸

Krabat, der Hexenmeister (Seibert / Kovačkova, 2013: 251-252)

Einst lebte in Eutrich ein armer Junge, der die Tiere hütete. Das war Krabat. Seine Eltern wohnten in einer niedrigen Hütte. Hatten sie nicht genug zu essen, ging Krabat betteln.

Auf einem solchen Gange kam Krabat eines Tages nach Schwarzkollm. Dort hauste der Teufelsmüller in seiner Mühle. Krabat kam zu ihm und lernte mit elf anderen Burschen nicht nur das Müllerhandwerk, sondern auch das Hexen, die Zauberei, die schwarze Kunst. Als aber die Zeit seiner Lehre zu Ende ging und als die Gefahr bestand, daß er dem Satan für immer verschrieben werden könnte, erbat er sich Urlaub. Er kam nach Eutrich zurück und vereinbarte mit der Mutter genau, wie sie ihn retten sollte. Dann ging er wieder nach Schwarzkollm und hoffte auf die Mutter.

Einige Tage darauf kam die Mutter zum Teufelsmüller und bat ihn, den Jungen freizugeben. „Meinetwegen“, sagte der Müller, „aber nur, wenn ihr ihn ohne meine Hilfe aus den Zwölfen herausfindet.“ Er führte die Mutter in eine Kammer. Dort saßen die zwölf Burschen, die der Müller rasch in zwölf Raben verwandelt hatte. Sie saßen auf einer Stange. „Nun“, befahl er, „sucht euren Sohn heraus!“ Die Raben zupften sich mit dem Schnabel unter dem linken Flügel. Einer aber zupfte sich unter dem rechten Flügel. Die Mutter wies auf ihn und sagte, dies sei ihr Sohn. So

²⁸ Lužički Srbi su zapadnoslavenski narod, koji su živjeli u istočnom dijelu Njemačke, u njemačkim pokrajinama Saska i Brandenburg u kraju koji je poznat kao Lužica. (*Lužički Srbi. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37662>, Pristupljeno 22. 7. 2019.) .

kam Krabat durch seine Mutter frei; denn über die Liebe einer Mutter hatte der Teufelsmüller keine Gewalt.

Nun war Krabat wieder in Eutrich. Aber es herrschte die alte Not im Elternhaus. Da verwandelte sich Krabat in einen Ochsen; und der Vater musste ihn nach Wittichenau auf den Tiermarkt führen und verkaufen. Kamenzer Händler erwarben das stattliche Tier. Der Vater ging vergnügt mit dem schönen Gelde heim. Als die Händler aber auf dem Heimwege in einem Gasthaus rasteten, stellten sie den Ochsen in den Stall und befahlen der Magd, die möge ihm Heu geben. Die Magd tat, wie die Gäste heischten. Der Ochse aber sprach, Heu esse er nicht, er liebte einen saftigen Braten. Die Magd rannte in die Gaststube und erzählte, der Ochse habe geredet. Die Händler glaubten es nicht und wollten sich selbst überzeugen. Als sie die Stalltür öffneten, flog ihnen eine Schwalbe davon; von dem Ochsen jedoch war nichts mehr zu sehen.

Krabat trat nun überall als Hexenmeister auf. Er bewirtete als Koch Augusts des Starken die

Gäste mir Fröschen und Regenwürmern. Er vollbrachte kühne Taten in den schlimmen

Türkenkriegen und rettete August dem Starken dabei das Leben. Zum Lohne schenkte ihm dieser das Kammergut Großsärchen bei Hoyerwerda. Später fand Krabat keine Freude mehr an seinen Zaubertaten. Er ging aufs Feld und pflügte seinen Acker. Sümpfe verwandelte er in trockenes Land, auf dürre Felder ließ er es regnen, und die Eisklumpchen des Hagels wurden unter seine Gewalt zu leichten Federchen. Arme fanden bei ihm Hilfe.

Als Krabat zum Sterben kam, ließ er sein Zauberbuch in einem Teiche versenken. Im

Gasthof zu Großsärchen lag er auf den Tod darnieder. „Habt acht“, sagte er zu denen, die an seinem Lager standen, „ob nach meinem letzten Atemzuge ein weißer Schwan oder ein schwarzer Schwan auf dem Fiste des Daches sitzt.“ Als Krabat gestorben war, saß ein weißer Schwan auf dem Dache. Seitdem heißt dieser Gasthof „Zum weißen Schwan“. Krabat war nicht dem Teufel zum Opfer gefallen; denn er hatte am Ende seines Lebens Gutes getan und hatte das Glück der Arbeit gesucht.

Krabat vještac

Jednom davno u Eutrichu živio je siromašan dječak koji je čuvao životinje. To je bio Krabat. Njegovi su roditelji živjeli u niskoj kolibi. Ako nisu imali za jelo, Krabat bi išao prositi. Jednog dana Krabat je došao u Schwarzkollm na takvu šetnju. Ondje je Teufelsmüller živio u svom mlinu. Krabat je došao k njemu i s još jedanaest dječaka izučio ne samo mlinarski zanat, nego i vještičarenje, čarobnjaštvo i crnu magiju. Ali

kada je vrijeme njegova učenja došlo kraju i kada je postojala opasnost da bi mogao zauvijek biti predan Sotoni, on je zatražio otpust. Vratio se Eutrichu i dogovorio s majkom kako će ga točno spasiti. Zatim se vratio u Schwarzkollm i nadao se dolasku svoje majke.

Nekoliko dana kasnije, majka je došla Teufelsmülleru i zamolila ga da pusti dječaka. „Dobro,” rekao je mlinar, „ali samo ako ga pronađeš bez moje pomoći.” Odveo je majku u sobu. Tamo je sjedilo dvanaest dječaka koje je mlinar brzo pretvorio u dvanaest gavrana. Sjedili su na postolju. „Sada”, zapovjedio je, „pronađi svog sina!” Gavrani su kljunove stavili ispod lijevog krila, ali samo jedan ispod desnog krila. Majka je pokazala na njega i rekla da je to njen sin. Tako je Krabata oslobodila njegova majka, jer Teufelsmüller nije imao moć nad majčinskom ljubavlju.

Krabat se vratio u Eutrich, ali siromaštvo je ponovno prevladalo u roditeljskom domu. Tada se Krabat pretvorio u vola. Otac ga je morao odvesti na životinjsku tržnicu u Wittichenau i prodati ga. Otac je s novcima sretan otišao kući. Kad su se trgovci na povratku kući zaustavili u gostionici, vola su stavili u staju i naredili sluškinji da mu da sijena. Sobarica je učinila kako su gosti tražili, no vol je rekao da ne jede sijeno, nego sočno pečenje. Sluškinja je utrčala u gostionicu i rekla da je vol progovorio. Trgovci nisu vjerovali i htjeli su se sami uvjeriti. Dok su otvorili vrata konjušnice, odletjela je lasta; ali vola nije bilo nigdje. Krabat se sada posvuda pojavljivao kao vještac. Kao kuhar Augusta Silnog goste je zabavljao žabama i glistama. U strašnim turskim ratovima činio je smjela djela i pritom spasio život Augustu Silnom. Kao nagradu dao mu je komorski posjed Großsärchen kod Hoyerswerde. Kasnije, Krabat više nije nalazio radost u svojim čarobnim djelima. Otišao je u polje i orao svoju njivu. Močvare je pretvorio u suhu zemlju, suhim poljima je dao kišu, a led od tuče postalo je lako perje pod njegovom moći. Siromasi su u njemu nalazili pomoć.

Kad je Krabat trebao umrijeti, svoju je čarobnu knjigu potopio u jezero. U gostionici u Großsärchenu ležao je na samrtnoj postelji. „Pazite”, rekao je onima koji su stajali kraj njegove postelje, „hoće li nakon mog posljednjeg daha bijeli labud ili crni labud sjediti na šaci krova.” Kad je Krabat umro, na krovu je sjedio bijeli labud. Od tada se ova gostionica zove „Zum Weißen Schwan”. Krabat nije postao žrtvom vrag jer je na kraju života činio dobra djela i tražio sreću u radu.

Saga o Krabatu jedna je od najvažnijih u kojoj se radi o kombinaciji tzv. slobodnih motiva iz mitova. Ti su se motivi povezali u 18. stoljeću s povijesnom ličnosti hrvatskoga časnika Ivana Šadovića (Johann

Schadowitz) (Franz / Lange, 2015: 61). Šadović se smatra povijesnim predloškom za legendarnoga lužičkosrpskog čarobnjaka Krabata:

1704 d. 29. Mai starb zu Särchen der Obrist Johann Schadowitz, 80 Jahre alt, aus Agram in Croatien gebürtig. Er wurde in der Pfarrkirche zu Wittichenau unterhalb des Presbyterii am Glöckchen begraben. Im Jahre 1795, als man an derselben Stelle den Pfarrer Georg Brückner begrub, fand man noch den Degen des Obristen. Dieser Croat Schadowitz ist derselbe, der in unserer Gegend unter dem Namen Krabat bekannt ist: denn „Croat“ hat sich im Volksmund in „Krabat“ verwandelt. Der Croat war reich- Herr von Särchen – und stand im Ruf eines Schwarzkünstlers. So soll er einmal- nach der Volkssage- auf der Pfarre in Wittichenau eine Hand voll Hafer in den Kacheltopf geworfen und daraus ein Regiment Soldaten hervorgezaubert haben, welches sich im Pfarrhof aufstellte (Franz / Lange, 2015: 61).²⁹

Najvažnije je da su u ovoj kronici spomenuti magijski trikovi prvi put provjereno povezani s imenom *Krabat*, čime je saga o njemu postala lužičkosrpska saga. U Međunarodnoj se knjižnici za mlade u Münchenu Preußler krajem 1950-ih godina susreo s djelom Martina Nowak-Neumann (1954) *Meister Krabat der gute sorbische Zauberer*. Priča je to koju je pisac Jurij Bržan preveo na njemački jezik i koja ga je ponovno inspirirala za materiju, tako da se odlučio prepričati sagu. Na prijelazu iz 1959. godine u 1960. godinu započeo je s radom na djelu koje će tek 1971. biti objavljeno. Autor je u više navrata (Preußler, 2010; Pleticha, 1983; Seibert / Kovačkova, 2013) opisao kako je gotovo deset godina pisao *Krabat* i kako je uspio u svojoj topografskoj točnosti s obzirom na to da nikada nije posjetio opisano područje: „Es ist eine Geschichte, die sich in einer Landschaft vollzieht, einer Landschaft, die ich mir in meiner Vorstellungskraft aufgebaut habe und die ich kenne, die aber

²⁹ „1704d. Pukovnik Johann Schadowitz, star 80 godina, iz Agrama u Hrvatskoj, preminuo je u Särchen 29. svibnja. Pokopan je u župnoj crkvi u Wittichenau ispod prezbiterija na malom zvonu. Godine 1795., kada je na istom mjestu pokopan svećenik Georg Brückner, pronađen je pukovnikov mač. Ovaj Hrvat Schadowitz isti je onaj koji je na našim prostorima poznat kao Krabat: jer je ‘Hrvat’ u narodnom jeziku postao ‘Krabat’. Hrvat je bio bogat – Herr von Särchen – i imao je reputaciju crnog umjetnika. Prema narodnim pričama, jednom je u župnoj crkvi u Wittichenau bacio šaku zobi u popločan lonac i prizvao puk vojnika koji se postrojio u dvorištu župne kuće.“

nirgends beschrieben ist“ (Seibert / Kovačkova, 2013: 52). „Es war nicht ganz einfach, mir die Gegend um die Ortschaft Schwarzkollm anhand genauer Landkarten zu erschließen. Ich kannte zwar die Oberlausitz einigermaßen, aber Krabats engere Heimat an der Schwarzen Elster hatte ich bis dahin nie betreten“ (Preußler, 2010: 184).³⁰

Preußler je svoje djelo prilagodio tako da daje točne koordinate: točno znamo gdje se nalazi vodenica u Schwarzkollmu u kojemu Krabat uči crnu magiju, a uz to je priča vremenski i prostorno omeđena jer se odvija početkom 18. stoljeća u Oberlausitzu, u blizini Hoyerswerda i Kamneza.

Krabat verbringt drei volle Jahre seines Lebens auf der Mühle im Koselbruch. Wenn ich davon erzählen will, muß ich die Mühle kennen, und zwar nicht nur die technischen Einzelheiten, sondern auch die Regeln und Gebräuche, nach denen Meister und Knappen zusammenleben und arbeiten. Ich bin lange Zeit auf der Suche nach einschlägigen Informationen gewesen, habe mich im Deutschen Museum umgesehen, habe die mir erreichbare Literatur durchstöbert. Die Ausbeute war mehr als unbefriedigend – bis mir der Zufall in Gestalt eines verschollen geglaubten Jugendfreundes zu Hilfe kam (...) Michel Jaksch, der letzte deutsche Müller auf der nordböhmisches Wassermühle in Hammer am See, hat mir viele Einzelheiten aus dem Arbeitsleben einer Mühle geschildert, das sich ja in den Grundzügen über die Jahrhunderte hinweg nahezu unverändert erhalten hat. (...) Unversehens war mir in den Schoß gefallen, wonach ich so lange vergebens gesucht hatte: nun konnte ich mir dem eigentlichen Studium beginnen (Pleticha, 1983: 17).³¹

³⁰ „To je priča koja se odvija u krajoliku, krajoliku koji sam izgradio u svojoj mašti i koji poznajem, ali koji nije nigdje opisan. Nije bilo lako saznati o području oko sela Schwarzkollm pomoću detaljnih karata. Donekle sam poznavao Gornju Lužicu, ali nikad nisam kročio u Krabatov bliži dom.“

³¹ „Krabat provodi tri pune godine svog života u mlinu u Koselbruchu. Ako želim o tome pričati, moram znati mlin, i to ne samo tehničke detalje, nego i pravila i običaje po kojima majstor i vlastelin žive i rade zajedno. Dugo sam tražio relevantne informacije, razgledao sam Deutsches Museum, preturao po literaturi koja mi je bila dostupna. Urod je bio više nego nezadovoljavajući – sve dok mi slučaj nije došao u pomoć u obliku prijatelja iz djetinjstva za kojeg sam mislio da je nestao (...) Michel Jaksch, posljednji njemački mlinar u sjevernočeškoj vodenici u Hammer am Seeu, opisao je mnoge pojedinosti iz radnog vijeka jednog mlina koji je u svojim osnovnim značajkama kroz stoljeća ostao gotovo nepromijenjen. (...) Ono što sam tako dugo uzalud tražio odjednom mi je palo u krilo: sada sam mogao započeti pravi studij...“

Vremenski pomaknuta radnja odvija se u vrijeme Augusta Jakoga, na početku 18. stoljeća, u Oberlausitzu tijekom Velikoga sjevernog rata koji se u literaturi još naziva i Nordijski rat.³² U središtu radnje nije rat, nego su to ljudi i njihove unutarnje pokretačke sile. *Krabat* je priča koja se temelji na narodnim pričama u kojima mladić imenom Krabat postaje učenik, tj. šegrt, na vodenici, no ono što ne zna jest to da je vodenica mjesto gdje Gospodar svoje šegrte podučava tajnama crne magije. Preußler se u svojim pokušajima prepričavanja izvorne sage odlučio da će svoj roman ograničiti samo na Krabatove tri godine naukovanja na mlinu i da Krabata ne oslobađa majka nego Kantorka. O svojoj namjeri rekao je sljedeće:

Was ich mit dem „Krabat“ darzustellen versucht habe, ist die Geschichte eines jungen Menschen, der sich zunächst aus Neugier und später in der Hoffnung, sich auf diese Weise ein leichtes und schönes Leben sichern zu können- mit bösen Gewalten einläßt und sich darin verstrickt; und wie es ihm schließlich kraft seines Willens, mit dem Beistand eines treuen Freundes und durch die zum letzten Opfer bereite Liebe eines Mädchens gelingt, sich aus dieser Verstrickung wieder zu lösen. Das war mein Grundkonzept: daran sollte man, wie ich meine, den „Krabat“ messen³³ (Seibert / Kovačkova, 2013: 258).

Krabat se na početku Preußlerova djela pojavljuje kao četrnaestogodišnji dječak bez roditelja, koji zajedno s drugim dječacima proseći obilazi sela. Između Nove godine i blagdana Sveta tri kralja tripot sanja isti san: ugleda 11 gavrana koji sjede na šipki na kojoj je još jedno mjesto slobodno i čuje glas koji ga poziva da dođe u mlin. Krabat se uputi prema

³² Više na: *Sjeverni rat. Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 8. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56340> i

Đuričić, S.: *Veliki sjeverni rat 1700. – 1721.: Borba Rusije i Švedske za prevlast na Baltiku*, 9. 3. 2017., Pristupljeno 25. 8. 2020. <https://laurusleslaeana.com/2017/03/09/veliki-sjeverni-rat-1700-1721-borba-rusije-i-svedske-za-prevlast-na-baltiku/>.

³³ „Ono što sam pokušao prikazati Krabatom je priča o mladoj osobi koja se prvo iz znatiželje, a kasnije u nadi da će si na taj način osigurati lak i lijep život, spetlja sa zlim silama i kako se uz pomoć svoje volje, potpore vjernog prijatelja i ljubavi djevojke koja je spremna podnijeti žrtvu, konačno uspijeva osloboditi te zavrzlane. To je bio moj osnovni koncept: prema tome mislim da bi se trebao mjeriti Krabat.”

mlinu u Schwarzkollmu u kojemu upoznaje Gospodara i od toga trenutka svoje vrijeme provodi u mlinu s drugom jedanaesticom šegrta. Na Veliki petak prve godine Krabat saznaje da je položio probno razdoblje i postaje učenikom Crne magije. U nadolazećoj Uskrsnoj noći Gospodar svoje šegrte u paru šalje da Vazmeno bdijenje provedu na otvorenome – Krabat čuje zvuk Uskrsne pjesme koju predvodi Kantorka o kojoj on sve više razmišlja i jedva čeka sljedeću Uskrsnu noć kako bi je ponovno vidio. Kao u izvornoj sagi, on traži otpust s vodenice, ali ne uz pomoć majke, nego Kantorke. Vježbom uma uspijeva pobijediti strah od Gospodara, a snagu mu daje ljubav prema Kantorki koja posljednju večer u godini dođe do vodenice i moli Gospodara za Krabatovo izbavljenje. Poput majke u sagi, treba prepoznati Krabata, ali zavezanih očiju. Tim je potezom naglasak stavljen na vjeru, ljudskost i ljubav. Kantorka ulazi u prostoriju u kojoj se nalazi dvanaest gavrana i uspije prepoznati Krabata jer je osjetila njegov strah za nju. U zadnji tren ljubav pobijedi strah od smrti i vlastitu težnju za moći i uspjehom. Kantorka je svojim dolaskom na mlin postala Gospodarovom protivnicom; s njom u vodenicu ulaze i potpuna humanost i uskrsna nada u novi život. Preußler u *Krabatu* sve pripovjedne linije (vječni sukob svijetla i tame, dobra i zla) skuplja u jednu točku, na jedno mjesto. Zlobni i pakleni Gospodar predstavlja nehumano i zlobu, dok se Krabat, njegovi prijatelji i Kantorka bore snagama ljudskosti, vjere i ljubavi koja naposljetku pobjeđuje (Haas, 1984: 278). „Es gibt eine Art von Zauberei, die man mühsam erlernen muß: das ist die, wie sie im Koraktor steht, Zeichen für Zeichen und Formel für Formel. Und dann gibt es eine, die wächst einem aus der Tiefe des Herzens zu: aus der Sorge um jemanden, den man liebhat. Ich weiß, daß das schwer zu begreifen ist...“ (Pleticha, 1983: 49)³⁴

³⁴ „Postoji jedna vrsta čarobnjaštva koja se teško uči: To je ona, kako je zapisano u Koraktoru, koja se uči znak po znak i formulu po formulu. A postoji i ona koja raste iz dubine srca: iz brige za nekoga koga voliš. Znam da je to teško shvatiti...“

Zaključak

Usmena književnost pomaže u prijenosu kulturnoga blaga i nematerijalne kulturne baštine. Iako djela usmene književnosti podliježu utjecajima vremena i okoline, osnovna im se struktura ne mijenja. Prijenos tih djela komunikacijski je proces koji u sebi zadrži estetsku informaciju i fluidnost.

Otfried Preußler, poznati dječji pisac, zahvaljujući ocu, zapisao je priče iz svoje rodne Bohemije, temeljene na germanskoj i slavenskoj mitologiji. Jedna od njih bila je i saga o Krabatu. Usporedbom izvora i autorova romana zaključujemo kako je Preußler zapisivanjem pronađene građe, sadržavanjem struktura i motiva, prostornim i vremenskim omeđivanjem uklonio prostor improvizacije u njezinoj izvedbi. Izvorno je djelo podleglo utjecajima vremena i okoline jer ga je promijenio u skladu sa svojom publikom. Otfried Preußler svojom je prilagodbom građe pridonio njezinu očuvanju te je pamćenjem priča iz vlastite mladosti, njihovom izvedbom pred zajednicom i njezinim zapisom, a samim time i prijenosom znanja, istu osigurao od zaborava. U tome je kontekstu on medij, čuvar i prenositelj kulturnoga blaga i identiteta.

Literatura

- BOŠKOVIĆ-STULLI, M. (1983). *Usmena književnost nekad i danas*, Prosveta, Beograd.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, M., ZEČEVIĆ, D. (1978). „Usmena i pučka književnost“, Goldstein, Slavko i dr. (ur.), *Povijest hrvatske književnosti, knjiga 1*, Liber Mladost, Zagreb.
- ČISTOV, KIRILL V. (1987). *Problem kategorija usmene proze nenarativnog karaktera.*, Dnevnik, Novi Sad.
- ĐURIČIĆ, S. (2017). *Veliki sjeverni rat 1700. – 1721.: Borba Rusije i Švedske za prevlast na Baltiku*. <https://laurusleslaeana.com/2017/03/09/veliki-sjeverni-rat-1700-1721-borba-rusije-i-svedske-za-prevlast-na-baltiku/>, pristupljeno 25. 8. 2020.

- ENGELMANN, I. (2012). *Reichenberg und seine jüdischen Bürger*. Lit Verlag. Münster.
- FRANZ, K., LANGE, G. (2015). *Der Stoff, aus dem Geschichten sind: Intertextualität im Werk Otfried Preusslers*. Schneider Verlag. Hohengehren.
- HAAS, G. (UR.) (1984). *Kinder- und Jugendliteratur*. Philipp Reclam. Stuttgart.
- LEDIĆ, F. (1969). *Mitologija Slavena - Knjiga I*. Vlastita naklada. Zagreb.
- LUŽIČKI SRBI (2021). *Hrvatska enciklopedija*. Mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37662>, Pristupljeno 22. 7. 2019.
- PLETICHA, H. (1983). *Otfried Preußler - Werk und Wirkung. Eine Festschrift zum 60. Geburtstag von Otfried Preußler*. Thienemann. Stuttgart.
- PREUßLER, O. (2010). *Ich bin ein Geschichtenerzähler*. Thienemann. Stuttgart.
- SEIBERT, E., KOVAČKOVA, K. (2013). *Otfried Preußler- Werk und Wirkung*. Peter Lang Edition. Frankfurt a.M.
- SJEVERNI RAT (2021). *Hrvatska enciklopedija*. Mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56340>, Pristupljeno 25. 8. 2020.
- USMENA KNJIŽEVNOST. (2021). *Hrvatska enciklopedija*. Mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63417>, Pristupljeno 29. 5. 2022.).
- VASILJEV, S. (1928). *Slovenska mitologija*. Štamparija Jevte Radaka. Beograd.

TRANSFER OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN THE NOVEL *KRABAT* BY OTFRIED PREUSSLER

Summary

*Cultural heritage, communication processes, and the transmission of cultural wealth and knowledge are crucial for shaping the quality of community, coexistence, and personal identity. One of the well-known authors who dealt with this theme is Otfried Preußler, who, thanks to his father, became a guardian and transmitter of cultural wealth and identity. The aim of this paper is to demonstrate the influence of cultural heritage in Preußler's work, with a special emphasis on his novel *Krabat* (1971). Additionally, the paper will show to what extent the original material has been influenced by the passage of time and environment, and whether Preußler is a transmitter of cultural wealth, identity, and guardian of cultural heritage. In his young adult novel, *Krabat*, the theme and cultural heritage of the Sorbian people are explored, i.e., an old Lusatian Sorbian folk tale dating back to the Middle Ages, which the author became acquainted with as a boy. *Krabat*, a novel full of magic, mystique, and complexity, is evidence of how cultural heritage has become an integral part of literature.*

Keywords: cultural heritage, Otfried Preußler, *Krabat*

MARIJA BAKOVIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

MIRISI, ZLATO I TAMJAN KAO KRITIKA KOMUNIZMA I SVAKOGA VIDA TOTALITARIZMA

Sažetak

U ovome radu govori se o kritici komunističkoga režima u romanu Slobodana Novaka Mirisi, zlato i tamjan. Novak ovim romanom propituje svrhu robovanja nametnutim idealima u kojima pojedinceve potrebe postaju diskutabilne, a pojedinac sam nevidljiv i nečujan. Pripovjedačevo predanje brutalnoj komunističkoj vladavini rezultira njegovim rezigniranim, nihilističkim stavovima pri nošenju s takvim, nametnutim ideološkim konceptom. Ironično-grotesknim tonom autor je nizom asocijacija te osebnim dramskim i lirskim elementima iskazao iznenađenost i zabrinutost ljudskom sudbinom kojoj se, pod krinkom kolektivnoga dobra, uništavaju zapravo sva ljudskost i sve dobro. Osim komunističkoga vladajućeg režima, ironizira se i vjera. Konstruirana je zapravo usporedba u kolektivnu sužanjstvu prema komunizmu i prema Crkvi. Naglašava se da, koliko se god radilo o oprečnim stvarima, bit je ista; pogubna za pojedinca i njegovu kako osobnu tako i umjetničku slobodu. Metode koje su rabljene pri istraživanju jesu sinteza i indukcija. Cilj je rada prikazati kako se književnost odupire nametnutoj destruktivnoj ideologiji na primjeru djela Mirisi, zlato i tamjan.

Ključne riječi: kritika komunizma, kritika Crkve, nevidljivi pojedinac, dramski elementi, lirski elementi

Uvod

Mirisi, zlato i tamjan roman je koji je uzdrmao književnu scenu 60-ih godina prošloga stoljeća, kako osobitim stilom kojemu je glavna odlika vješta manipulacija ironijom tako i nizom tema, koje se kroz gotovo lirske fragmente i dramske, dijaloške forme javljaju neprestanim nizom asocijacija. Na prvoj razini interpretacije uočavamo mnoštvo praznina i izostanak eksplikacije središnjega problema, a to je smisao beskompromisna potčinjavanja pripovjedača Maloga i njegove žene Drage nepokretnoj, senilnoj starici Madoni za koju ničim, osim nejasnim spletom okolnosti, nisu vezani. Kasnijim iščitavanjem uviđamo kako je mjesto radnje obavijeno potpunim besmisлом i mučninom. No, baš kao što je poezija koncentrirana na mikrodimenzije, tako i ovaj roman poetskoga impulsa krije u svojim mikrodimenzijama simbolički smisao. Madona funkcionira kao snažan simbol prošlosti. Razvlaštena veleposjednica, gotovo mitskih dimenzija, predstavljena je izrazito naturalistički. Postaje središnjim motivom romana, kočeći svojim prisustvom bilo kakvu dinamiku djela. Otok kao mjesto radnje idealan je odabir s obzirom na konotacije koje se vežu za taj pojam. Komplementarne su s pripovjedačevim osobinama koje se mogu svesti na jednu, a to je izoliranost. Pripovjedačeva izoliranost manifestirana je rezigniranim odnosom prema vlastitim životnim ambicijama. Korijen takvu unutaranjem pripovjedačevom stanju jest kaotična društveno-politička zbilja.

Žalosni grč života što se besmisleno sklupčao i traje

Madona je središnji simbol i središnji motiv ovoga romana. Radi se o razvlaštenoj patricijki koja je ostala sama na otoku, pretpostavlja se Rabu, gdje je smještena radnja većine Novakovih djela, u čemu se u brojnim osvrtima na ovo djelo pronalazi autobiografska sastavnica. Madona predstavlja jedan stari, iščezli svijet, prošlost, s dugotrajnim i teškim posljedicama u sadašnjosti. „Madona je povijest, ali i sadašnjost, nešto što mi negujemo, a trulo je, već mrtvo“ (Novak, 2001: 129). Njega koju Madona iziskuje od pripovjedača i njegove žene naturalistički je prikazana. Boluje od raznih bolesti, a svakih 18 dana uslijedi pražnjenje

crijeva: „gotovo mitska žena (...) nesnosno i kužno smrdi“ (Donat, 1991: 89). Tako je radnja ciklički omeđena jer time počinje i završava kako sam roman tako i sva pripovjedačeva događanja i iščekivanja. „Prave fabule nema, roman se temelji na jednoličnoj dinamici kruženja što potvrđuje epilog koji se može čitati kao početak romana“ (Nemec, 2003: 126-127). Iako nisu ni u kakvu srodstvu, niti u bilo kojoj drugoj uvjetovanosti, Mali i Draga već deset godina služe senilnoj starici, pomireni s takvom sudbinom, bez ikakva nastojanja da je promijene. No, Madoni je „prirodno da joj se svijet klanja i ne nalazi ništa loše u tome da se naš pripovjedač brine o njoj bez naknade“ (Dedaić, 1991: 197). Ona nosi talijanizirano Bogorodičino ime, samim time personificirajući je. S druge strane, „ona kao da preostalim djelićem svijesti razgorijeva njihovu potrebu za samounižavanjem“ (Džadžić, 1996: 153).

Rafiniranom metaforizacijom Novak usložnjava njezin lik osobito u dijelu kada saznajemo od pripovjedača da briga za nju i nije toliko očajna koliko su neke druge stvari na koje je pojedinac naviknut. „Neka vegetira ta prošlost kad je tako neopasna i bijedna naspram zala što smo ih sami stvorili. Ona je vrlo dobar objekt da se u njemu utjelovi mnogo toga što je čovjeka trovalo, što je trebalo zbrisati“ (Novak, 2004: 202). Čovjeka se trovalo upravo nametnutim ideologijama koje je trebalo, ali se nije uspijevalo izbrisati. Madona je simbol besmisla potčinjavanju takvim totalitarizmima, kao što je, između ostaloga, bio komunizam na koji se u djelu aludira. Baš kao što se Malomu i Dragi nejasno nametnula briga o starici koja je uništila u njima svaku želju za zadovoljenjem vlastitih životnih potreba, tako je i društveno-politički sustav zarobio pojedince nametnuvši im pravila ponašanja i mišljenja koja se kose s njihovim individualnim potrebama.

Pod krinkom težnje za kolektivnim dobrom funkcionirali su totalitarni režimi, od kojih su na metaforičnoj razini ostali samo trulež i smrad. No, sva ta negativnost ideoloških posljedica ispunjava goleme prostore, tako i pripovjedačev kraj, i nikako da iščezne. Baš poput Madone. „Madona sustavno ispunjava cijeli prostor kuće, ali i životni prostor ostalih osoba, kao golemi označitelj koji poput spužve upija sve što interpretativna znatiželja predloži kao označeno“ (Mrkonjić, 1991: 171).

Madona je karikaturalizirano biće koje oduzima pripovjedaču i Dragi moć. Isto tako, kaotični politički režimi oduzeli su im moć djelovanja. „Ona je neuništiva, umire nadugo, gledajući kako žena i ja kraj nje starimo“ (Novak, 2004: 5). Madona je simbol konzervativnih društvenih institucija, deklarirana aristokratizma: „Reprezentant je staleža samljevenog kotačima revolucije“ (Visković, 1991: 145). Društveno-politička situacija oduzela joj je sve što je imala, a ona, pak, oduzima Malomu i Dragi sve što imaju na duhovnoj razini. Kako je njoj oduzeta sloboda, tako je i njima brinući se o njoj.

Kolektivno dobro – pojedincu zlo

Mirisi, zlato i tamjan mimetički je strukturiran roman. Likovi su „determinirani vlastitim socijalnim položajem i profesionalnom aktivnošću“ (Visković, 2006: 397). Pripovjedač je žrtva raznih dogmi; u djetinjstvu religijskih, jer je odgajan u izrazito katoličkoj atmosferi, a kasnije komunističkih, kojima je s istom vjerom i nadom pristupio, a kasnije sve izgubio. Golema srdžba kao rezultat razočarenja u svaku ideologiju koja mu je bila nametnuta evidentna je u njegovu buntovnom, ironičnom tonu prema svemu što je sveto, kao kritika Crkve, i svemu što je za opće dobro ili jedinstvo, kao kritika komunizma. Odustaje od „velikih ideologijskih koncepata, reducira ih na samo one temeljne ideje koje su kao svojevrsni zajednički minimum svojstvene svim civilizacijama; on zauzima stav energičnog protivljenja svakom nasilnom modeliranju ljudskih života prema normama sistema što pretendiraju idealnom ljudskom društvu“ (Visković, 2006: 400).

Prepušta se nihilističkomu, filozofskomu, životnomu načelu jer sigurnost, slobodu i ostale osnovne životne uvjete ne dobiva ni od religije ni od društveno-političkoga sustava, a oboje promiču ideju da pokornost i služenje donosi čitavoj zajednici opće dobro. No, iz djela iščitavamo da bilo kakvo izlaženje iz nametnutih okvira određenoga sustava, bilo kakvo zauzimanje za vlastito dobro, donosi samo nevolju. Oni „sretni“, koji ne završe na Golome otoku, ostaju prividno na slobodi, lišeni svega. Tako je bilo i s pripovjedačem, ali i s Madonom. Za pripovjedača, iako se

radi o intelektualcu, nema mjesta za afirmaciju i ugodan život. Madoni su svi posjedi oduzeti i ona ostaje sama. „Ja sam ratni vojni mirnodopski civilni invalid; ona tamo stara je invalid konfiskacije, nacionalizacije, kolektivizacije, komesacije, industrijalizacije – historijski invalid“ (Novak, 2004: 14). I pripovjedač i Madona, žrtve ideoloških načela, ostaju sami i izolirani poput mjesta na kojemu se radnja i zbiva, a to je otok.

Otočnost – osamljenost

„Otočnost Novakovih likova prepoznajemo kao njihovu životnu sudbinu i kao životni stav“ (Kovačić, 1991:160). Pripovjedač se predaje takvoj otočnosti, miri se s vlastitom sudbinom i prilagođava joj se pa, na kraju, kada se Draga vrati na otok, isključuje mogućnost povratka u Zagreb, djeci. Time ruši njegove snove o bijegu. Kasnije se događa ironičan preobrat. Mali uviđa da je jedina svrha njegova života briga za Madonu. Uočavamo nestabilnost njegova karaktera, što je opet posljedica upravo ideoloških sustava koji su ga ugušili. „On je društveni outsajder, čovjek izgubljenih ideala, koji svojim osjećajem za otkrivanje neiskrenog, licemjernog, patetičnog, šupljeg i lažnog dolazi u niz neugodnih situacija u kojima često ostavlja dojam tragikomičnog komedijaša, gotovo clowna“ (Becker, 1976: 232).

Svi ga napuštaju te pripovjedač postupa očajnički. Upušta se u ljubavni odnos sa ženama koje ga u biti nimalo ne privlače niti zanimaju. Erminiju je prikazao vrlo inferiorno. Ona je zagovornik pučkih i svjetovnih stajališta, a Draga je naziva „vješticom komunističkom“ (Novak, 2004: 13). Način na koji je opisana potvrđuje da se s njom viđao dok nije bilo Drage, samo iz očaja i duboke usamljenosti. „Poklonio sam se slici straha, nagrđenoj prirodnom ružnoćom i natprirodnom koščatošću, modrilom i brkatošću“ (Novak, 2004: 13). Mali je zapravo antijunak koji predstavlja modernoga Sizifa. Uzaludnost njegova djelovanja rezultat je egzistencijalne mučnine koja ga prožima. Služenje Madoni je „prihvatio kao neku vrstu pokore koja se prije svega odnosi na njegove sukobe sa stvarnošću i shvaćanjima te stvarnostima“ (Pavletić, 1996: 450). Nesposoban u snalaženju s takvom stvarnošću, resignirano se prihvaća

otočnosti, tj. izoliranosti, istražujući njegovu povijest i suživljavajući se s njegovim životnim tempom. Upravo u takvu prostoru „mediteranskog otoka, u kojemu vlada kult smrti i permanentnog okajanja, invalid budućnosti samaritanski je nagnut nad invalidom prošlosti – Madonom“ (Zima, 1991: 149). Izgubivši vjeru u pomoć političkoga sustava i Crkve, Mali ne vidi svrhu brige oko starice niti ima ambiciju promijeniti takvu svakodnevicu. Ne nada se da će ga država nagraditi za posao koji radi niti da će mu Crkva osigurati raj na račun brige oko starice. Ne očekuje ni od ljudi kojima je okružen bilo kakvu vrstu pomoći ili priznanja. Jedna golema gorčina preplavila je njegov duh uslijed razočaranosti svime u što se uzdao. Preostali su mu prostranstvo i samoća u kojoj se najudobnije osjeća. Otok je, stoga, objektivan korelativ pripovjedačevih psiholoških stanja. Simbol je izoliranosti od svega vanjskog što bi ga ponovno na neki način moglo razočarati, ali i svega unutarnjega; vlastitih ambicija, sposobnosti, rada i sl. Petar Džadžić pripovjedača i Dragu naziva modernim Robinzonima jer su nositelji jednoga vrlo neobična „osjećanja solidarnosti, pod kojim stoje komplicirani psihološki motivi, izgubljeni na otoku okruženom morem i u moru ravnodušnosti žitelja što kao sjena prolaze kraj njih“ (Džadžić, 1996: 153).

Kritika komunizma

„Totalna dominacija, koja teži da organizira beskonačno mnoštvo različitih ljudi kao da je čitavo čovječanstvo jedna jedina ličnost, moguća je samo ako se svaki pojedinac može svesti na skup nepromjenjivih, identičnih reakcija“ (Arendt, 1998: 445). Čitatelju je ostavljena sloboda u interpretaciji razloga zbog kojih je pripovjedač izopćen i kažnjen pukim preživljavanjem u izoliranu ambijentu, daleko od mogućnosti, ali i osobnoga afiniteta za obiteljskom, poslovnom i drugom afirmacijom. U svakome slučaju jasno je da se nije mogao uklopiti u homogenu strukturu komunističkoga sustava, u njegova pravila govorenja i mišljenja. Unatoč tomu što je „psihološka postavka tog sustava neodrživa iluzija“ (Freud, 1976: 357), ona se održavala desetljećima. Krvoločni nositelji takvih ideja istrjebljivali su one koji se nisu dali ukalupiti. Takav je bio

i pripovjedač Mali. „Dajući maha nezadovoljstvu i mržnji prema sebi, junak stvara situacije koje će ga držati u stanju stalne poniženosti. On ima potrebu da ispašta za svoje iluzorne grijeh“ (Džadžić, 1996: 155). U tome prepoznamo mazohističke psihološke probleme pripovjedača. Nije slučajnost ni da je pripovjedač nihilistički raspoložen. To bi mogla biti posljedica neprestana dugogodišnjeg nabijanja krivnje okoline uslijed čega je, ostavši sam i daleko od vanjskih čimbenika, počeo kažnjavati i sam sebe iz nepoznatih razloga. Svi su ti psihološki procesi u pripovjedaču, kao predstavniku rijetka tipa ljudi koji su odstupali od nametnutih društveno-političkih načela, odraz i posljedica nametnuta totalitarnog režima. Razlozi njegova duhovnog sužanjstva nisu izneseni „da istaknem kafkinsku neminovnost stanja i okolnosti“ (Novak, 2001: 130).

Radni naslov romana glasio je *Malodušni*. „Malodušnost je bila rezultat spoznaje o jalovosti otpora i borbe cijele generacije za emancipaciju ljudskoga, slobode i literarnih uzleta“ (Novak, 2001: 140). Upravo taj atribut najbolje opisuje likove i čitavu atmosferu romana. Madona je metafora upravo za trulež države koja je bila pod takvim vladajućim sustavom, kao i metafora za sve propale ideje. No, ona postaje „uznosito nadnaravno biće kome se klanjamo, koje obožavamo, kome se utječemo (...) mi je njegujemo s lažnim obožavanjem jer je ona naš spas jednako koliko i naše sužanjstvo, obveza i teret“ (Novak, 2001: 140). Baš s takvim lažnim obožavanjem pristupa se i nametnutoj ideologiji i totalitarnomu režimu. Država pod takvim velom usađuje u svoje stanovnike osjećaj da im je ona jedini spas i da nemaju drugu opciju, kao što ni Mali nema drugu opciju nego brinuti se za Madonu. Komunizam je, stoga, poput Madone, i spas i ropstvo, jer biti mu podložan – podrazumijeva obvezu i teret, a ništa drugo ne preostaje kao opcija za spas.

Ironija kao najjače oružje

„Novak je uvijek jednako zapanjen, zabrinut i zamišljen pred sudbinom čovjeka čiju su prirodu uvijek prilagođavali sistemu oneprirođenih društvenih pravila života“ (Prica, 1991: 55). Takva oneprirođena

društvena pravila prikazuje vješto rabeći ironiju kao književni postupak. „Novak je pripovjedač ironijske rezignacije pred spoznajom da je život sačinjen od istodobnosti posve različitih elemenata zbilje“ (Žmegač, 1991: 67). Pripovjedač sve ideologije ironično naziva revolucijama, apostrofirajući njihovu lažnost i prijetvornost sintagmom „maskembal kolektivnog egoizma“ (Novak, 2001: 148). I one koji su profiteri na račun članstva u Partiji, ali i one koji su pripadnici nekoga drugog opredjeljenja, naziva hazarderima. Pita se čemu su uložili toliko godina života i odricanja boreći se za državu o kojoj su mislili da nešto znaju, za koju su bili uvjereni da će im donijeti spas. U nju su vjerovali kao što se vjeruje u Boga, služili joj kao što se služi Crkvi i njezinim obredima. U konačnici su ih dočekali kriminalci za foteljama pravosuđa, koji odlučuju o njihovim sudbinama.

„Sada se tamo karakter, moral, ideje ne prodaju više ispod pulta (...) sada se to baca na tezgju kao bala sukna (...) u toj prljavoj kupoprodaji čak se razvija i neki trgovački moral: ne krađu na palce, izdaju propisne račune“ (Novak, 2004: 195). Stric iznosi vrlo indikativna promišljanja i time predstavlja kolektivno, sužanjsko mišljenje radi lažnoga mira i sklada. On ističe da nije važno što tko misli, nego da treba znati komu dati glas jer se jedino pravim odabirom može imati čista savjest. Utjecaj komunističke ideologije došao je i do najdubljih sfera čovjekove intime, a to je savjest. S takvim totalitarističkim okruženjem verbalno se moglo obračunati ponajbolje ironijskim književnim postupkom. „Snaga je njegove ironije iznimno velika jer sve što u romanu prikazuje, prikazano je na ironičan način počevši od sjećanja do djelovanja i očekivanja“ (Bratulić, 1991: 138).

U pripovjedačevim monolozima uočavamo njegovu osviještenost o brutalnosti komunističkoga režima kojemu je i sam nekada pripadao. Iskazuje žaljenje za tadašnjom naivnošću i neznanjem da je trebalo učiti od onih koji su se davno okušali u sličnim ambicijama. Pripovjedač kategorički odbija bilo kakvo novo traženje, nadanje, vjerovanje, sve zbog nekadašnje vjere, nade i traganja na pogrešnim vratima komunističkoga režima koji, između ostaloga, naziva primitivizmom i lupeštinom. „Okrećemo leđa i ne slušamo niti sa pola uha sve te laskavce, ulizice,

demagoge, tribune i sljepare narodne, naprosto zato što nitko pame-tan ne svrstava sebe ni u koje od onih stada što se nazivaju građanstvo, birači, čitači“ (Novak, 2004: 159). Doktor, koji bi trebao biti afirmiran, ugledan građanin, prisiljen je skupljati unikatno pokućstvo radi dodatne zarade. Predstavlja opsjednutost posjedovanjem.

Pripovjedač ironično apostrofira važnost laganja u pravome trenutku i na pravome mjestu. Neprestano naglašava superiornost nadmoćnih, koji takav status nisu zaslužili humanim vrijednostima, nego manipulacijom nad podređenima, koji ovise o njihovoj volji. Njihove vapaje ne vide i ne čuju jer su jedini dokaz njihova postojanja upravo oni, kao što je i Mali jedini dokaz Madonina postojanja. „Mi ne pokušavamo do-kućiti vašu nepoznatu ništetnost, ali milostivo držimo da ste smeće, mi ne propuštamo k svojoj svijesti nesuvislost našeg podaničkog govora, odlučili smo smatrati da licemjerite – vidite li da vas ne vidimo? Vidite li da vas ne čujemo?! Vidite li da ne egzistirate! Ako što vidite, vidite Nas; Mi smo jedini dokaz da postojite ako to hoćemo“ (Novak, 2004: 78).

Tragičnost ovoga dijaloga poprima univerzalna obilježja. Ironično pristupa i onima od kojih se po svojim titulama i zanimanjima očekuje da su iznad takva mediokriteta. Naglašava pandemičnost gluposti koja se proteže i u akademskoj zajednici. Najveći problem vidi u komuni-ističkoj tendenciji za nedijeljenjem, za homogenizacijom, smatrajući to nemogućim jer je u ljudskoj prirodi da se razlikuje, a samim time i odje-ljuje od drugih, na osnovi različitih vještina, zanimanja i preokupacija. U Madoninu neumiranju, unatoč tjelesnomu raspadanju, vidi inat. Inat prema sustavu koji ju je doveo na rub egzistencije. Sada je ona ta koja promatra, a koju ne vide, baš kao što su nju promatrali i postupno joj sve uzeli kada ih ona nije vidjela. „Ona je zaista nakaza; iako je pomalo i naše djelo (...) ona je vrlo dobar objekt da se u njemu utjelovi mnogo toga što je čovjeka trovalo, što je trebalo izbrisati, podesna je za prezir, po-godna da bi se opravdali podvizi naše junačke mladosti“ (Novak, 2004: 202). Svi oni koji su prepustili Madonu samoj sebi predstavljaju jedan novi svijet koji se bahato odriče prošlosti želeći je izbrisati iz vlastito-ga sjećanja. No, Madona uporno postoji trujuć i doslovno i metaforički sve oko sebe, kao da se želi osvetiti za nekadašnju eskumaciju. Nigdje

se ne spominje broj njezinih godina, ali se kroz čitavo djelo naglašava njezina izrazita starost koja prelazi u trulež, ali ne iščezava dok Mali ne uvidi smisao vlastitoga postojanja upravo u brizi za nju. Pripovjedač se, zaključujemo, naposljetku potpuno prilagođava svojoj nesreći, bez ikakva otpora. Prilagođava se zapravo posljedici nekadašnje nesreće čije je pravo naličje vidio kasnije. Vrhunac ironije njegova je želja za vlastiti grob: „Prikliješten između dva moćna idejna sistema koja su u različita doba njegova života tražila da im se pokloni, želi da mu se, kad umre, na grob postavi crvena petokraka zvijezda razapeta na crni križ“ (Jeremić, 1978: 105).

Poetski elementi proznoga obračuna s nametnutom ideologijom

Novakova težnja za poetskim kondenzatom u prozi je evidentna već na prvim stranicama romana *Mirisi, zlato i tamjan*. Čitav roman usmjeren je ispovjednomu tonu pjesničkoga subjekta, stoga ne pronalazimo mnogo dijaloga u djelu. Uočavamo mnoštvo pjesničkih slika „čija je osnovna uloga pokrenuti statičnu zbilju i pružiti mogućnost u iščitavanju višeslojnog podteksta“ (Hekman, 2006: 75). Fabula je reducirana, a pažnja usmjerena minucioznim opisima atmosfere radnje. „Gledali smo se na trenutak u polutami ovog inkubatora, kao dvoje zaboravljenih, kao živi zazidani gdje nade nema, gdje je sreća zla“ (Novak, 2004: 22.) Primjetni su bogata stilematika, maštovito improviziranje, fokus na detaljima kao i jetkost pripovjedačeva tona. Zgusnutost i preciznost riječi fabulu ostavljaju u podtekstu. „Lirika, na višoj razini i drukčije usmjerena i osmišljena, prešla mu je u tkivo proze tvoreći (...) spoj jezične mimeze u osluškivanju ambijenta iz kojega crpe svoje iskustvo“ (Žmegač, 1991: 66). Pjesnički jezik ovoga romana vrlo je potentno sredstvo za suptilno izražavanje ideje o uzaludnosti pokorenja bilo kakvu ideološkom načelu. „Tekst koji je izgrađen na brojnim slojevima simbolike koji se isprepleću i koji su prije svega groteskni, naturalistički i autoironijski“ (Solar, 2011: 312). Upravo su takvi, naturalistički opisi Madone kao mitškoga bića koje u pripovjedačevim očima poprima groteskne dimenzije,

nerijetko i fantastične. Becker također uočava ironično-groteskni ton djela komičnih obrisa. „Groteska prelazi u lirsko-meditativni ton, kako sam mediteranski ambijent djeluje na protagonista tako da on napušta zaoštrene crte groteskne karikature“ (Becker, 1976.: 234-235). Lirsko u ovome romanu često se pretače i u dramske elemente: „Brod se okrenuo kao pokretna operetna pozornica“ (Novak, 2004: 18). Na isti se način metaforički i život likova preokrenuo nakon društveno-političke izopćenosti i neuklapanja u zadane ideološke okvire. Kombinirajući poetsko i dramsko u osebujnu proznom djelu, Novaku je u mnogim osvrtima na ovaj roman pridodan atribut klasika: „Jezikom mišljenja i dramatike ozvučio je i probudio uspavanu stvarnost i njenu književnost“ (Prica, 1991: 59).

Kao što je evidentna kontrapozicija između poetskoga i proznoga, tako je i Zdravko Zima uočio „stanovitu kontrapoziciju između maritimnog i kontinentalnog, između morskog i suhozemnog razumijevanja svijeta“ (Zima, 1991: 148). Kontrast u sadržaju ekvivalentan je, stoga, i kontrastu u formi. Život i svijest likova u prošlosti u kontrastu je sa životom i sviješću likova u sadašnjosti pripovijedanja. Došlo je do svojevrsna preobražaja kako na planu sadržaja tako i na planu izraza. Igor Mandić upozorava da bi bilo „smiješno vjerovati da Novak piše alegorijsku prozu, sve je u njega čisto i stvarno, bez uvijanja i basnovitosti“ (Mandić, 1970: 175). Upravo poetskim elementima u proznoj formi moguće je ovladati zahtjevnim književnim preokupacijama bez okliznuća u opća mjesta. *Mirisi, zlato i tamjan* dokaz su uspješna ovladavanja takvim izazovom.

Zaključak

Mirisi, zlato i tamjan roman je koji se na ironičan način obračunava s velikim društveno-političkim ideologijama koje marginaliziraju pojedinca pod krinkom kolektivnoga dobra i jedinstva. Pripovjedač je pojedinac koji je izopćen iz sustava zbog neuklapanja u zadane konvencionalne norme. Od revolucionarnih ideja vladajućega režima odustao je kada je uvidio njihovu pogubnost. Rezignirano se pomirio sa sudbinom

koja mu je nametnula brigu oko starice Madone koja predstavlja iščezlu prošlost i žrtvu totalitarničkoga režima jer je razvlaštena i ostavljena na otoku. S druge strane, služenje njoj nalik je služenju komunističkim ideološkim načelima. Prikazana je kao groteskno, mitsko biće čije naturalistički opisane fiziološke potrebe imaju golemo sarkastično značenje kao kritika vladajućega sustava.

Sa svijetom izgubljenih moralnih vrijednosti i dostojanstva Novak se obračunava na vrlo zahtjevan književni način – poetskom prozom; slikovitošću i fragmentiranošću. O uspješnosti ovladavanja toga izazova svjedoče brojne kritike. Ovaj defabularizirani roman univerzalnih obilježja, otvorenih značenja i britke ironije snažan je umjetnički doprinos kritici komunističke ideologije i svakoga vida totalitarizma općenito.

Literatura

- ARENT, H. (1998). *Izvori totalitarizma*. Feministička izdavačka kuća 94. Beograd.
- BEKER, M. (1976). Slobodan Novak: Mirisi, zlato i tamjan (Uloga pripovjedača i mjesto romana u kontekstu suvremene književnosti). *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, 7-8.
- BRATULIĆ, J. (1991). Izgubljeno djetinjstvo. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.
- DEDAIĆ, M. (1991). Ironično/ironijska igra jezičnim elementima u prozama Slobodana Novaka. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.
- DONAT, B. (1991). Nalikuju li psi zločincima. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.
- DŽADŽIĆ, P. (1996). *Iz dana u dan, Protiv svoga ja; Slobodan Novak*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Zagreb.
- FREUD, S. (1976). *Nelagodnost u kulturi*. Matica srpska. Novi Sad.
- HEKMAN, J. (2006). *Bilješka o piscu, Uzvodno, Književni portreti*. Ex libris. Matica hrvatska. Zagreb.

- JEREMIĆ, LJ. (1978). Proza novog stila. *Kritike i ogledi*. Prosvjeta. Beograd.
- KOVAČIĆ, I. (1991). Otočnost u karakteru Novakovih likova. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.
- MANDIĆ, I. (1970). *Uz dlaku, književne kritike 1965. – 1970*. Izdavačko knjižničarsko poduzeće Mladost. Zagreb.
- MRKONJIĆ, Z. (1991). Madona ili ideologija. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.
- NEMEC, K. (2003). *Povijest hrvatskog romana – od 1945. do 2000*. Školska knjiga. Zagreb.
- NOVAK, S. (2004). *Mirisi, zlato i tamjan*. Večernji list. Zagreb.
- NOVAK, S. (2001). *Digresije*. Ex libris. Matica hrvatska. Zagreb.
- PAVLETIĆ, V. (1996). *Ktirički medaljini; Panorama hrvatskih pisaca i djela*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- PRICA, Č. (1991). I dalje treba misliti. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.
- SOLAR, M. (2011). *Književni leksikon Pisci. Djela. Pojmovi*. Matica hrvatska. Zagreb.
- VISKOVIĆ, V. (1991). Sumnja u utopiju. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.
- VISKOVIĆ, V. (2006). *Inzularnost kao metafora i zbilja*. Hrčak, Srce. Vol. 26. No. 1.
- ZIMA, Z. (1991). Skupi sjaj rezignacije. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.
- ŽMEGAČ, V. (1991). Parerga uz djela Slobodana Novaka. *Republika*. Časopis za književnost, god. XLVII. 3-4. Zagreb.

SCENTS, GOLD, AND INCENSE AS A CRITIQUE OF COMMUNISM AND ALL FORMS OF TOTALITARIANISM

Summary

This paper discusses the critique of the communist regime in Slobodan Novak's novel „Scents, Gold, and Incense“. Novak explores the purpose of subjugation to imposed ideals where individual needs become questionable, and the individual themselves becomes invisible and unheard. The narrator's surrender to the brutal communist rule results in his resigned, nihilistic attitudes towards dealing with such imposed ideological concepts. Through an ironic and grotesque tone, the author expresses surprise and concern for the human fate, wherein under the guise of collective good, all humanity and goodness are actually destroyed. In addition to the communist ruling regime, religion is also satirized. A comparison is constructed between collective bondage under communism and under the Church. It is emphasized that, as contradictory as they may seem, the essence is the same; detrimental to the individual and their both personal and artistic freedom. The methods used in the research are synthesis and induction. The aim of the paper is to demonstrate how literature resists imposed destructive ideology using the example of the work „Scents, Gold, and Incense“.

Keywords: critique of communism, critique of the Church, invisible individual, dramatic elements, lyrical elements

UDK: 27-23:821.163.4(497.6).09-14 Šantić A.
27-23:821.163.42.09-14 Crnjanski M.
Prethodno priopćenje

DRAGANA LISIĆ
Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu

KOMPARATIVNA ANALIZA ISTOIMENIH PESAMA ALEKSE ŠANTIĆA I MILOŠA CRNJANSKOG (MOLITVA I HIMNA) U BIBLIJSKOM KONTEKSTU

Sažetak

U radu se obrađuju pesme najpoznatijeg mostarskog pesnika Alekse Šantića Molitva i Himna, upoređujući ih s istoimenim pesmama Miloša Crnjanskog, dovodeći ih u intertekstualnu vezu s biblijskom književnošću, odnosno biblijskim mikrožanrovima molitve i himne, i, na kraju, nekim psalmima. Cilj rada je pokazati univerzalnost biblijskih književnih žanrova i njihovu savremenost, te pratiti njihovu rasprostranjenost među modernističkim i avangardnim autorima, odnosno dijahronijskom opservacijom pokazati kako se upotreba ovih pojmova razlikuje između Šantića i Crnjanskog. Korišćene metode su komparativna i intertekstualna metoda. Uz to, dat je i osvrt na arhetipska istraživanja Nortropa Fraja, koja se tiču Biblije kao moguće potpore i podteksta gotovo svih književnih tekstova. Dobijeni rezultati povezani su s činjenicom da se kod Šantića biblijski žanrovi i dalje koriste dosledno, u sličnom tonu, samo se dopevavaju i koriste u kontekstu nacionalnih romantičarskih ideja, dok je kod Crnjanskog prisutan ton blizak parodiji, postoji sumornija atmosfera na tragu nihilizma i ateizma. Šantić pridaje važnost versifikaciji, te ostaje na tragu raspevanosti i ritmičnosti koju su ovi žanrovi izvorno imali, dok Crnjanski pribegava slobodnom stihu i razbija formu.

Ključne reči: molitva, himna, komparativna analiza, biblijska književnost, intertekstualnost

*

Jedan od najpoznatijih modernista sa ovih prostora, Aleksa Šantić, svoju pesmu *Molitva*, o kojoj će biti reči u radu, napisao je 1913. godine, pre Prvog svetskog rata – do tada najveće katastrofe koju pamti čovečanstvo, pri čemu ne smemo ispustiti iz vida da ovo nije jedina Šantićeva molitva, te da je često Bog „onaj kome se čovek obraća molitveno ili doksološki (*Molitva male Zorice, Hercegovac na molitvi, Ne mogu..., U noći, Vjeruj i moli, Moja molitva* (Gavrilović, 2017: 227). To su primetili i drugi istraživači:

Čitajući poeziju Alekse Šantića redom i u celini, lako se može zapaziti da se molitve javljaju vrlo učestalo, od najranijih do poslednjih pesama, i to u raznolikim oblicima i na različitim nivoima strukture pesničkih tvorovina. Pesme kao što su *Molitva male Zorice, Himna, O, gdje si, Bože?, Moja molitva, Želja, Mrak, Srpska himna* od početka do kraja ispevane su u obliku molitvenog govora, te se mogu, sasvim nesporno i bez bojazni od terminologije nepreciznosti, žanrovski odrediti kao molitve (Karović, 2017: 273).

Miloš Crnjanski, avangardni autor, ekspresionista, svoju istoimenu pesmu piše svega par godina kasnije, 1919. godine, nakon Velikog rata, a obojica sa velike vremenske distance u odnosu na vreme nastanka najpoznatije hrišćanske molitve *Oče naš* sa kojom komuniciraju intertekstualnim relacijama.

Otkud danas, više od jednog veka nakon objavljivanja pomenute pesme, interesovanje za ovog pesnika, pitanje je na koje se odgovor može potražiti u sledećoj konstataciji: „Šantićeva poezija, dobro je znano, jednostavna je i pristupačna razumevanju širokog kruga čitalaca. Kao takva, nikad nije mogla pobuditi veći interes književne kritike kao pesništvo ezoteričnih i elitnih pesnika“ (Vučković, 2000: [5]), u smislu da Šantićeva poezija zahteva svojevrsnu revalorizaciju i dodatnu pažnju, drugim rečima: „Pretežni deo obimnog Šantićevog opusa još uvek je nepročit i uglavnom sveden na sužen izbor ljubavnih, patriotskih ili socijalnih pesama“ (Petrović, 2017: 192), te je ovo pokušaj da se i drugačije pesme sagledaju. Sem toga, treba imati u vidu i to da „za vrednovanje

Šantićevog dela, pokazalo se, od uticaja je i vreme, odnosno društveni i književni kontekst u kome se piše“ (Matović, 2000: 85), pri čemu se ova tvrdnja treba dvojako posmatrati, stavljajući prilikom tumačenja, s jedne strane, u fokus vreme i uslove u kojima dela nastaju, ali možda čak i više, s druge strane, uzimajući u obzir da je veliki period recepcije Šantićevog dela onaj u kome je vladajuća ideologija odbacivala religiju, stoga ni religiozno intonirane pesme nisu mogle biti valjano shvaćene i primljene. Vučković će konstatovati i da „Šantić nije bio samo naivni patrijarhalni pesnik koji na svet gleda detinjim očima, a peva nadahnuto i nasumice, već je i pesnik koji je nastojao da se izdigne iznad svog urođenog talenta i da se približi pesnicima svoga vremena koji su ga nadvisivali znanjem i obrazovanjem“ (Vučković, 2000: 6). Već se u takvom viđenju može naslutiti da je Šantić i te kako morao biti potkovan i poznavanjem *Biblije*, odnosno, u svoja dela je unosio i neke elemente koji nisu proizvod puke inspiracije, već svojevrsnog književno-umetničkog promišljanja, s tom razlikom što nije bio rob književnom podtekstu, već je u njemu *Biblija* obitavala kao integralni deo njegovog duha: „Moglo bi se reći da je Šantić stvarnost doživljavao u biblijskim slikama, a i u onim iz narodne mitologije. Pritom, nije riječ o tome da je obrađivao motive tako što ih je uzimao iz Biblije ili mitologije, već je svoj svijet oblikovao koristeći i prilagođavajući repertoar biblijskih i mitoloških slika“ (Radonjić, 2017: 182). Primećeno je i da „Šantićeve rane pesme imaju religiozno, a ne samo psihičko ili čulno ishodište“ (Radulović, 2000: 47), te su, kao takve, još pogodnije analizi u biblijskom ključu. Važno je napomenuti da i, uprkos tome, Šantićeva lirika nije nikakva dogma ili odraz verskog fanatizma, budući da ga pesnik nikad nije stavljao u fokus: „Hrišćanski kontekst jeste prisutan u analiziranim pesmama, ali najčešće nije istaknut i ne insistira se na njemu, iako se u najveći broj pesama implicitno učitava“ (Gavrilović, 2017: 232).

Odgovor na pitanje koje bi se ticalo osnova za dovođenje u komparativnu vezu Alekse Šantića i Miloša Crnjanskog, osim identičnih naslova koji ne mogu, a da ne privuku pažnju interpretatora i posvećenog čitaoca, kao i želje da se na primeru ovih reprezentativnih predstavnika svoje epohe sagledaju i razlike u poetikama, odnosno, promena paradigme,

leži i u činjenici o poznanstvu i kontaktu dvaju autora, za koje je kazano da: „Jedan od najboljih i najdirljivijih susreta u srpskoj književnosti je onaj između starog Alekse Šantića i mladog Miloša Crnjanskog. [...] U poslednjoj fazi njegovog [Šantićevog] pisanja imamo da u književnost ulaze Miloš Crnjanski, Miroslav Krleža (za koga znamo da ga je Šantić čitao), pa Rastko Petrović (koga je Šantiću *bezobrazno* čitao Crnjanski)“ (Nenin, 2000: 31), te mogućnost i međusobnog uticaja. O prirodi ovog odnosa svedoči i sledeće: „Crnjanski ocjenjuje Šantićev lirizam kao čist, jasan, bogomdan i tajno dubok [...] Šantića je Crnjanski morao osjetiti kao sebi bliskog zahvaljujući njegovoj otvorenost prema romantičarskom nasljeđu, a pogotovo naglašenoj melanholiji“ (Delić, 2017: 20).

Pošavši od versifikacije, možemo uočiti da se Šantićeva *Molitva* sastoji od tri katrena, te da je u jedanaestercu, sa gotovo dosledno sprovedenom cezuroom posle petog sloga, sa ukrštenom ženskom rimom i daktilo-trohejskom intonacijom, dakle, vrlo čvrsta i pravilna u tom pogledu. I kritika je primetila „koliko je taj *naivni* pesnik težio istom onom savršenstvu oblika kao i drugi srpski pesnici tog vremena“ (Vučković, 2000: 7). Osim toga, ne radi se kod Šantića o nekakvoj stihoklepačkoj pedanteriji, o pravilnom metru bez jasne svrhe, pisanom po mehanizmu, već, kako je primećeno, „on je dobar metričar u onim svojim pesmama gde unutrašnjom harmonijom ostvaruje poetsku duševnost, gde je spoljašnja harmonija u službi unutrašnje harmonije i te duševnosti“ (Leovac, 2000: 13), odnosno, red u stihu samo je proizvod reda u mislima koje se njime iskazuju, a koje su proizvod duha koji je u uređenom stanju.

S druge strane, Crnjanskova *Molitva* ima četiri strofe, nepravilnog je broja stihova, pritom pisanih slobodnim stihom, sa sporadičnom, tek povremenom rimom, dakle, zatičemo dosta nesređenije i haotičnije stanje, uslovno rečeno, nasuprot strogom redu kod Šantića. Ako ih obe uporedimo sa molitvom *Oče naš*, uočavamo da su duže i da se *Oče naš* obično beleži kao jedna strofa slobodnog stiha ili po tradiciji pisanja *in continuo* deluje kao svojevrsna pesma u prozi. Sem toga, u njoj nije prisutna rima, a ritmičnost se postiže ponavljanjima, odnosno nekom vrstom simplehe: *da se sveti ime tvoje/da dođe carstvo tvoje/da bude volja*

tvoja. Dakle, obe pesme u većoj ili manjoj meri odstupaju u pogledu versifikacije i forme od molitve *Oče naš*.

Ako se usmerimo na sadržaj, uočavamo da Crnjanskova svaka strofa počinje apostrofiranjem: *Oče naš*, po ugledu na originalnu molitvu, dok se Šantić obraća sa *Bože*. Pored toga, kod Crnjanskog je očuvano obraćanje u prvom licu množine, odnosno, osećaj nekakve kolektivnosti, moljenja više ljudi, kao na liturgiji, dok se Šantić obraća iz prvog lica jednine, individualno, u svoje ime. Međutim, od takvog Crnjanskovog postupka se odstupa kroz ostatak pesme, to jest, on prelazi u jedninu, stoga se može reći da to *oče naš* kod njega predstavlja neku okamenjenu formu koja je samo preuzeta, po inerciji, lišena značenja i dubljeg smisla, što ćemo videti analizirajući dalje pesmu. Sem toga, može se uočiti da se molitva „javlja i kao izraz kolektivnih osećanja i kao individualni čin. Važna karakteristika molitve kao žanra, koju je ona zadržala od srednjovekovne kanonizovane književnosti pa sve do modernih slobodnih varijacija, jeste mogućnost da predstavlja okvir za ispoljavanje pesnikovih individualnih stanja, ali i da bude glas kolektiva“ (Radulović, 2017: 303).

Šantić svoju molitvu otvara stihom *Veliki Bože Istine i Pravde*, pri čemu ne možemo da ne uočimo sličnost sa srpkom himnom *Bože pravde*. Budući da je Jovan Đorđević tu pesmu napisao 1872. godine, moguće je da se kod Šantića radi upravo o ugledanju. Međutim, kao i kod same himne, i ovde je problematična konstrukcija *Bože Istine* ili *Bože Pravde*, jer može da upućuje na politeizam gde su prisutni bog pravde, bog rata, bog *ovoga ili onoga*, dok kod monoteizma, kakvo je hrišćanstvo, Bog, kao tvorac i svedržitelj svega, ne bi trebalo da se nađe u takvoj konstrukciji, jer ako je Bog svega, onda ga nema potrebe izdvajati kao boga pravde ili istine jer se time umanjuje njegov značaj.

U nastavku pesme Šantić kaže: „U krvi oganj, u ruci mač dade,/I reče: *Prkosi vihorima zala!*“ Vidljivo je da je ovakvo stanovište u suprotnosti sa biblijskim: „Ko je za mač, od mača će pasti“ (Jeremija, 43, 11), ili: „svi koji se maše za mač – od mača će i poginuti“ (Matej, 26, 52). Takođe, nasuprot ognju i maču prisutnom kod Šantića, hrišćansko je geslo: *Ovim pobeđuj*, misleći pritom na krst, odnosno, na veru samu. Naposletku, oganj, mač i prkos sugerisali bi neku borbu i osvetu, dok i sama molitva

Oče naš nalaže: *kao što i mi opraštamo dužnicima svojim, i ne uvedi nas u iskušenje*. Ako se sledi ova molitva i sve prašta, za mačem nema potrebe i samo potezanje mača bilo bi iskušenje, s namerom da se neko ubije, iako je jedna od deset Božijih zapovesti upravo: *Ne ubij!* Takođe, i imperativ *prkosi* sugeriše na hamurabijevski princip zastupljen u *Starijom zavetu*: „oko za oko, zub za zub“ (2. Mojsijeva, 21, 24), umesto novozavetnog: „kad te neko udari po desnom obrazu, okreni mu levi“ (Matej, 5, 39), tj. „Onome ko te udari po jednom obrazu, okreni i drugi, i onome ko ti uzme gornju haljinu ne uskrati ni donju“ (Luka, 6, 29), te onog svetosavskog: „ko tebe kamenom, ti njega hlebom“, čemu hrišćanstvo daje prednost. Stoga već ovde možemo zaključiti da je Šantić svoju pesmu oblikovao po umetničkim, a ne verskim načelima, iako je naslovom i biblijskim elementima želeo da nagovesti religijski karakter.

Dalje Šantić kaže: „Daj mi u srcu kap tvoje milosti, kao i u dušu moju unio luč sjajni“, što u izvesnoj meri podseća na deo molitve *Care nebeski*, koji kaže: *dođi i useli se u nas i očisti nas od svake nečistote*. Odnosno, obe ukazuju na to prisustvo božanskog u čoveku. Na kraju pesme Šantić kao da pravi zaokret, odnosno, stihovima: „Da mogu praštati gonjenja i zlosti,/I cio svijet prigrliti na grudi...“, on se konačno približava tonu molitve *Oče naš* i dostiže ono već pominjano: *kao što i mi opraštamo dužnicima svojim*. Dakle, vidimo da je to cilj, odnosno, ideal kojem Šantić ili njegov lirski subjekt teži, iako ga na početku pesme ne zatičemo u takvom raspoloženju; prema tome, to je mogućnost, krajnje ishodište koje je moguće uz Božiju pomoć dostići, dok je to u molitvi *Oče naš* iskazano prezentom, kao neka datost koja već jeste takva i koja se podrazumeva i uveliko praktikuje, koja je u izvesnom smislu polazište, preduslov za oprost koji se tom molitvom traži od Boga.

Iako smo, dakle, već zaključili da Šantić odstupa od nekih hrišćanskih načela, ipak celokupna pesma u određenoj meri odgovara žanru molitve, odnosno, obraćanju Bogu, kao najvišoj instanci, sa nekim zahtevom. Zbog tog odstupanja, „srpska pravoslavna crkva neće nikada, i ni na koji način, moći da učini ovog najreligioznijeg pesnika prve decenije veka svojim pesnikom“ (Konstantinović 1983: 42), odnosno, njegova lirika ne

može spadati u crkvenu literaturu, već u larpurlartističko štivo. Takvog mišljenja su i drugi proučavaoci:

Šantićeve pesme koje žanrovski pripadaju molitvama, ipak ne napuštaju domen svetovne poezije, te se ne bi mogle, bez nužnih ograđivanja, svrstati u sakralnu poeziju [...] nema uobičajenog zazivanja Svete Trojice na početku molitvenog obraćanja, ne može se nikad čuti Amin, Aliluja ili Gospodi pomiluj, nema jektenijskih prozbi, niti malog i velikog slavoslovija, niti pak nanosa crkvenoslovenskog jezika (Karović, 2017: 275).

Kod Crnjanskog, pak, zatičemo potpuno drugačiji ton. Kod njega je predstava Boga data kao „seda pogurena na drvenoj rahi. Sa loncem razbijenim na glavi“, odnosno, Božija veličina i moć se podriva, ismeva, spušta; mogli bismo čak reći da Crnjanski u izvesnom smislu bogohuli, što je potpuno suprotno načelima molitve kao žanra, te iz ovakvog paradoksa možemo zaključiti da je kod njega reč o parodiji ovog žanra. Ovakvim postupkom, radost Hristovog dolaska u Jerisalim, opisan rečima: „on je pravedan i spasen, ponizan je i jaše na magarcu“ (Zaharija, 9, 9), paradijom se svodi na ragu. Pored toga, Crnjanski Boga naziva *senko seda*, što možemo dovesti u vezu sa Ničeovim shvatanjem *Bog je mrtav* iz 1882. godine, a tipičnim za nihilistički pogled na svet. Naime, i kod Crnjanskog Bog više nije živ, samo je senka od njega ostala, i to senka takva da podseća na karikaturu i nema više one vrednosti koje je nekada posedovala. Ali, dok Niče veruje u moć čoveka, koji može da postane natčovek, Crnjanski i čoveka spušta i unižava: „sin je tvoj bedniji od bilja,/strasniji nego cvet;/nestalniji nego vetar zore,/sumorniji nego more [...]/sin tvoj nema više moći“, te i čovek i Bog kod njega postaju mali i nemoćni, beznačajni i beznadežni. U pomenutim stihovima, ali i u stihu: *sin tvoj je bolji nego anđeli*, uočavamo Crnjansko poigravanje sa Božijim poretkom stvari, odnosno, u *Bibliji* tokom stvaranja sveta Bog stvara čoveka na kraju procesa stvaranja, kao krunu, kao savršenijeg od svega do tad stvorenog, da svemu stvorenom bude gospodar, dok Crnjanski to izvrće, unižavajući čoveka ispod bilja, vetra, mora; s druge strane, anđeli, arhanđeli itd. nalaze se u toj hijerarhiji iznad čoveka, a bliže Bogu, a autor i to obrće uzdižući čoveka iznad njih. Dakle, svet u

pesmi Miloša Crnjanskog jeste jedan naglavačke izvrnut, inverzan svet, stoga ovo možemo nazvati jednom anti-molitvom.

Drugim rečima, razlika između Šantićeve i Crnjanske molitve, a implicitno i poetike, može se sagledati u sledećim rečima:

Pre stotinu godina, kada je Šantić ulazio u književnost, sve važnije stvari u srpskoj svesti, u moralnom samospoznanju i istorijskim očekivanjima naroda, stajale su upravo suprotno od današnjeg stanja nacije. Šantić se uspinjao, mi se spuštamo. Njegovo pokolenje živelo je u veri da su *na vrelu bratstva* oprali *očinji vid* i da su *ko bogovi lepi*; mi vidimo da nas i dalje još prate stare nesreće, *i krv, i greh, i stid* i da svuda kud krenemo silazimo nizbrdo, usporavajući pad (Palavestra, 2000: [34]).

Time bi Crnjanski u potpunosti mogao pripadati kategoriji našeg savremenika jer se situacija nije mnogo promenila.

Pominjanu odustalost od Boga možemo videti i u završnim stihovima Crnjanske pesme: „sin tvoj nema više moći,/da se u štalama na putu u noći/ičem do smrti nada“, aludirajući na Hristovo rođenje u štali, gde ga je „Bogorodica povila i položila u jasle“ (Luka, 2, 7). Prema tome, ni jedan od najradosnijih događaja za hrišćane, rođenje Hristovo, nema više smisla, a takođe, nema ni vaskrsenja jer se ne nada ničem do smrti, tj. ne očekuje se da smrt bude samo prelazak u Carstvo nebesko, već je ona krajnje ishodište, ne nosi ništa za sobom, već udara tačku na čovekovo postojanje. Ovo je, takođe, u suprotnosti sa molitvom *Oče naš* koja kaže: *da bude volja tvoja i na zemlji kao i na nebu*, koja ukazuje na postojanje i *onog sveta*, koji Crnjanski negira.

Može se zaključiti da obojica autora, kao predstavnici 20. veka, odstupaju u izvesnoj meri od biblijskih načela, te da pisanju molitve pristupaju sa umetničkog, a ne verskog stanovišta. Primetno je i da Šantić, iako se poigrava, ipak ostaje žanrovski dosledan, odnosno, zadržava molitveni ton u svojoj pesmi, odakle možemo naslutiti da neguje veru u srcu, samo joj umetnički i slobodnije pristupa. S druge strane, Crnjanski parodira žanr molitve, koristeći se podrugljivim tonom i ispoljavajući odsustvo vere u Božiju moć. On je, dakle, na tragu nihilizma ili ateizma. To se može naivno pripisati slučaju i različitim ličnostima dvojice

autora, ali ako se osvrnemo na istorijski kontekst, lako se može uočiti, kako je već navedeno, da Crnjanski svoju pesmu piše posle Prvog svet-skog rata. I u svom poetičkom tekstu *Objašnjenje Sumatre*, govoreći o sebi i autorima svog vremena, ističe: „izmenili su nas“ (Crnjanski, 1972: 458), odnosno, rat i sve katastrofe koje je sa sobom doneo uticali su na to da čovek izmeni svoj pogled na svet, poeziju, pa kao što vidimo, i na Boga. Avangardni autori ostaju zapitani kako je moguće toliko zlo ako Bog postoji i ako je svemoguć, a ta sumnja očitava se i u njihovim delima. Šantić piše pre rata, stoga je još uvek pošteđen za to iskustvo, te mu ni vera nije u toj meri narušena. Osim toga, bio je svestan da „ropstvo tuđinu, socijalna nepravda, beda; ljudska gramzivost, nemilosrdnost, nesolidarnost i nesloga – sve su to privremeni poremećaji božanskog poretka i senke na Božijem svetu. Sloboda, pravda, milostivost, ljubav, sloga... ponovo će vaspоставiti božansku harmoniju u svetu, i tako u duši probuditi osećanje da je raj večan, omogućiti čoveku da *rajuje* u Božijem svetu, u prirodi koju mu je podario“ (Radulović, 2000: 50), dok Crnjanski to kao da gubi iz vida, budući da ga opisana situacija rezignira, stoga ni ne može da oprostí Bogu.

Ipak, i sa svim svojim stavovima Crnjanski je imao razumevanja za Šantića:

Možda i neočekivano, borbeni avangardista, koji je posle Prvog svetskog rata ušao u bespoštednu bitku sa *predratnom* poetikom, poezijom *banalnih četvorokuta* i *dobošarske muzike*, u svojim sećanjima na Šantića preobrazio se u kritičara savremenog, posleratnog trenutka, kada se književni život ne razlikuje *od banalnog života partija... sa svim svojim sramotama, bedama i niskostima*. Razočarani ekspresionista, čiju su *Liriku Itake* kritičari dočekali na nož, tako da je iz Beograda pobjegao, prvo u Pariz, zatim u proleće 1921. u Italiju, sreo je u Mostaru velikana *predratne* pesničke epohe, takođe usamljenog i razočaranog, što je svakako i bio važan preduslov njihovog zbližavanja i kratkog druženja (Raičević, 2017: 133).

Vidimo da su ipak delili razočarenje i nezadovoljstvo, ali suštinska razlika leži u tome što „mladi Šantić ne poteže mač, već poziva na ljubav“ (Raičević, 2017: 157), a ostaje tome dosledan čak i kada dođe do

„promene u Šantićevoj poznijoj lirici motivisane, delom, stradanjima u vreme balkanskih i Prvog svetskog rata“ (Petrović, 2017: 193), koja je proizvod želje da se „zapeva načinom tada najmlađih pesnika i da romantičarsko-parnasovačku simboliku oblikuje u duhu ekspresionističke vizionarnosti“ (Vučković 2004: 74), čime se potvrđuje hipoteza s početka o mogućem međusobnom uticaju promatranih autora.

Jedno je sigurno, biblijske teme i žanrovi, u ovom slučaju molitva, bili su neiscrpan izvor inspiracije čak i autorima 20. veka. I onda kada su u Boga sumnjali, imali su potrebu da s njime prozbore u svojim pesmama, pa makar i u tom buntovnom tonu koji zatičemo kod Crnjanskog, koji „parodira okoštale kulturne i književne konvencije“ (Rončević, 2016: 95).

**

Žanr himne definiše se kao „svečana pesma u slavu nekog božanstva ili heroja“ (Živković, 1986: 242) i zapažen je još u antici, stoga se može zaključiti da nije strogo vezan za *Bibliju* i biblijsku književnost, premda je i u njoj svakako zastupljen. Najpoznatijim biblijskim himnama mogu se smatrati takozvana *Himna ljubavi* i *Himna izbavljenja u Hristu*. Međutim, zanimljivo je primetiti da se sam termin *himna* u Bibliji uopšte ne pojavljuje, te je i *Himna ljubavi* zapravo deo *Prve poslanice Korinćanima* svetog apostola Pavla, dok je *Himna izbavljenja u Hristu* deo *Poslanice Efescima*. Prema tome, samo određenje himne vrlo je fluidno i pod taj pojam može se podvesti širi spektar različitih žanrova – u nekoj literaturi i Davidovi psalmi smatraju se himnama, a kao vid crkvene himnografije navode se i tropari, kondaci, akatisti posvećeni različitim svetiteljima. Načelno, u svemu pomenutom prisutno je slavljenje Boga ili svetitelja, te njihovo veličanje. Zbog pomenute neodređenosti baziraćemo se samo na *Himni ljubavi* i *Himni izbavljenja u Hristu*.

Osvrnućemo se prvo na *Himnu* Alekse Šantića, s prelaza 19. u 20. vek, tačnije iz 1900. godine, koja pritom nije jedina himna ovog autora. Napisao je, takođe, i *Srpsku himnu*, *Našu pesmu* koja je himna Orjune, kao i himne nekih kulturno-umetničkih društava, pri čemu možemo zapažiti da se u ovom periodu uveliko napravio zaokret sa isključivo pevanja Bogu i svetiteljima, te da se ustalila praksa da institucije i organizacije

(a država nam je poznata kao najviša) imaju svoje himne. Za pomenutu situaciju značajan je i podatak „da je ministarstvo prosvete Srbije raspisalo konkurs za himnu i tražilo je od Šantića da i on napiše za nju tekst. Kada je Šantić poslao tekst, odbili su da ga štampaju, a neki su ga bespoštedno napali govoreći da je to on uradio za pare i da je prodana duša“ (Golijanin, 2000: 191). Sem toga, kritičari su primetili da „u somborskom časopisu *Golub* 1887. godine, Aleksa Šantić predstavio se kao izvoran, spontan i prirodan pevač, oglasio se, dakle, kao himnopojac u starinskom smislu više no pesnik u modernom značenju“ (Radulović, 2000: 36), dakle, značaj himne za Šantića nije nikako zanemarljiv.

Ono što na prvi pogled možemo uočiti iz Šantićeve *Himne* jeste da je ispevana u dosta kratkom stihu i da su već zbog toga ove četiri strofe od kojih se pesma sastoji izuzetno ritmične. Ako se tome pridoda i činjenica da je svaka strofa versifikacijski vrlo pravilna, sastavljena od dva četverca, jednog sedmerca, pa još dva četverca i jednog sedmerca, sa jednosložnim rečima, te čistom i muškom rimom na kraju dužih stihova, možemo zaključiti da je pesma vrlo poletna i melodična. To ni najmanje ne čudi jer praksa i jeste da se himna peva; može se uzeti za primer *Himna svetom Savi* ili, pak, bilo koja državna himna: *Bože pravde, Vostani Srbije, Hej, Sloveni, Onamo, `namo...* Osim versifikacijski, ta melodičnost postiže se i ponavljanjem *Bože silni* na početku i na kraju pesme.

Već na ovom formalnom i versifikacijskom planu može se uočiti da je Miloš Crnjanski svoju *Himnu* gradio drugačije. Njegove strofe su nepravilne, stih je slobodan, negde se čak može pronaći ta pesma i u astrofičnom izdanju, nema rime, stoga je neuporedivo manje melodična od Šantićeve. Doduše, izvesne sličnosti ipak postoje. I kod Crnjanskog je primetno smenjivanje dužih i kraćih stihova, s tom razlikom što su duži stihovi znatno duži, odnosno, deseterci, jedanaesterci i dvanaesterci, opet manje melodični i gotovo nimalo pevljivi. Pored toga, sličnost je prisutna u postupku ponavljanja – Crnjanski na početak i u sredinu pesme postavlja sledeće stihove: „Nemamo ničeg. Ni Boga ni gospodara./ Naš Bog je krv.“

U pogledu ponavljanja obe pesme ostaju dosledne biblijskoj *Himni ljubavi* u kojoj se ponavljaju konstrukcije: *a ljubavi nemam i ništa sam*, u novijem prevodu malo narušene i prisutne samo u obliku: *a ljubavi ne bih imao* (Korinćanima, 13). Ritmičnost se u ovoj biblijskoj himni ostvaruje i anaforskim ponavljanjem *ako* ili *kad bih*, te samim rečeničnim konstrukcijama i paralelizmima. Sa druge strane, *Himna izbavljenju u Hristu* oslobođena je ovih elemenata i u potpunosti je prozaična. To se može pravdati prevodom ili konstatovati da je pevanje himni uvedeno kasnije, te da ne datira iz perioda *Biblije*.

U pogledu sadržaja uočava se da se Šantić obraća Bogu sa *Bože silni*, pri čemu ne možemo da ne uočimo sličnost sa srpskom himnom *Bože pravde*. Od Boga se traži blagoslov kroz prve dve strofe, stihovima: „Blagoslovi, Bože, nas!/Blagoslovi/Srca ovi`/Sveti plamen silom svom!“ Po ove dve pomenute činjenice, ova pesma je u izvesnom smislu vrlo bliska njegovoj pesmi *Molitva*. Šantić svoju molitvu otvara stihom: *Veliki Bože Istine i Pravde*. I u nastavku *Himne* zatičemo obraćanje Bogu u molitvenom tonu, sa određenim zahtevima: „Ne daj da nam/Sile klonu,/Neka bude vragu lom!/Pošlji blagu/Milost onu/I pomози Srbu svom!“ Ovi stihovi, dakle, slični su i molitvi *Oče naš*: umnogome podsećaju na: *oprosti nam dugove naše [...] i ne uvedi nas u iskušenje no izbavi nas od zloga*, ako zlo i đavola posmatramo kao istovetne pojmove, a oproštaj dugova dovedemo u vezu sa blagom milošću koju Šantić upotrebljava. I u završnoj strofi, još jednom se traži Božija pomoć: „Oj, pomози,/Da u slozi/Divlje čete nađu nas!“ Navedeni stihovi, takođe, podsećaju na himnu *Bože pravde*: *sloga biće poraz vragu*. Stihovima srpske himne: Čuj i od sad naše glase odgovaraju Šantićevi završni stihovi: *Bože silni, čuj nam glas*. Uočljivo je i da Šantić u ovoj pesmi peva u prvom licu množine, isto kao i u pesmi *Molitva*, odnosno, onako kako je zastupljeno u molitvi *Oče naš*, dok su biblijske himne koje smo pomenuli (čak i ako ubrojimo tu i psalme Davidove) u prvom licu jednine, stoga i po ovoj odlici ova pesma više nalikuje molitvenom nego himničnom tonu. U Šantićevoj pesmi to *mi* je nacionalno: *i pomози Srbu svom*, dok je u molitvama ono univerzalno.

Ako pokušamo da rezimiramo, očigledno je da kod Šantića predmet pevanja jeste Bog, on je taj kojem se peva himna. Vidi se i da je prisutna izvesna mešavina žanrova himne i molitve, budući da se Bog ne slavi isključivo, već se od njega izvesni zahtevi i traže, odnosno mole. Himna je obojena nacionalno, što je u skladu sa romantičarskim vizijama koje su u tom momentu još uvek aktuelne (ako uzmemo u obzir da je pesma napisana malo ranije od vremenskog okvira srpske moderne koja se proteže od 1901. do 1914. godine). Osećanja u pesmi su iskrena i nedvosmislena, što je u skladu sa biblijskim himnama.

Kod Crnjanskog, sa druge strane, zatičemo ponovo drugačiju situaciju. On pesmu otvara ovakvim negacijama: „Nemamo ničeg. Ni Boga ni gospodara./Naš Bog je krv.“ Dakle, na samom početku zatičemo jedan paradoks – peva se himna, a nema Boga ni gospodara kojima bi se ona mogla ispevati. Vlada jedna ničeanska atmosfera u kojoj *Bog je mrtav*. Ono što se uzdiže u rang Boga i čemu se sada peva himna jeste krv. To odstupa od same definicije da se himna peva „u slavu nekog božanstva ili heroja“ (Živković, 1986: 242), a takođe odstupa i od biblijskih himni. Nihilizam je prisutan i kasnije u stihovima: „ni majke ni doma, za nas nema,/ni stanka, ni dece.“ Dakle, postojanje svega dovedeno je u pitanje, negirano i poništeno. Sve ono što je bilo vredno, više ne postoji.

Za Crnjanskog se i u kontekstu ove pesme može reći da „parodira okoštale kulturne i književne konvencije“ (Rončević, 2016: 95). On se poigrava odlikama žanra himne, spušta je u blato. Za predmet slavljenja uzima krv, nešto što samo po sebi nije uzvišeno i vredno pevanja. Po tom postupku sličan mu je romantičarski prethodnik Jovan Jovanović Zmaj koji ima *Jututunsku narodnu himnu* ili *Odu praznoj čuturi*, *Odu batini*. Naravno, bitna je razlika to što Zmaj zadržava šaljiv ton, vedro raspoloženje, dok kod Crnjanskog vlada sumorna, poratna atmosfera, na tragu ateizma.

Ovakvo, dijametralno suprotno pisanje od Šantića, može se naivno pripisati slučaju i različitim ličnostima dvojice autora, ali ako se osvrnemo na istorijski kontekst, kao i ranije u radu, lako se može uočiti da Crnjanski svoju pesmu piše posle Prvog svetskog rata (zbirka *Lirika Itake* objavljena je 1919. godine). I u svom poetičkom tekstu *Objašnjenje*

Sumatre, govoreći o sebi i autorima svog vremena, on ističe: „izmenili su nas“ (Crnjanski, 1972: 458), odnosno, rat i sve katastrofe koje je sa sobom doneo uticali su na to da čovek izmeni svoj pogled na svet, poeziju, pa, kao što vidimo, i na Boga. Avangardni autori ostaju zapitani kako je moguće toliko zlo, tolika prolivena krv, ako Bog postoji i ako je svemoguć, a ta sumnja očitava se i u njihovim delima. Šantić piše pre rata, stoga je još uvek pošteđen za to iskustvo, te mu ni vera nije u toj meri narušena. Jedno je sigurno, biblijske teme i žanrovi, u ovom slučaju himna, bili su neiscrpan izvor inspiracije čak i autorima 20. veka. I onda kada su u Boga sumnjali, imali su potrebu da s njime prozbore u svojim pesmama; i onda kada ga nisu mogli da slave, morali su da slave nešto, pa makar to bila i krv.

Literatura

- CRNJANSKI, M. *Himna*, pesma, <https://www.prelepapoezija.com/himna-2/> 22.4.2023.
- CRNJANSKI, M. *Molitva*, pesma, <https://www.poezijasustine.rs/2019/04/milos-crnjanski-molitva.html?m=1> 22. 4. 2023.
- CRNJANSKI, M. (1972). „Objašnjenje Sumatre“. *Lirika; Proza; Eseji*. Matica srpska. Novi Sad. Srpska književna zadruga. Beograd. http://www.digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_8ADDE-A062503FEE458990BAC6D9EDA93 7. 10. 2023.
- DELIĆ, J. (2017). „Aleksa Šantić kao pjesnik inovator“. Paripović Krčmar Sanja (ur.), *Pesničke teme i poetički modeli Alekse Šantića: zbornik radova*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. Dučićeve večeri poezije. Trebinje.
- GAVRILOVIĆ, M. (2017). „Figura Boga u poeziji Alekse Šantića“. Paripović Krčmar Sanja (ur.), *Pesničke teme i poetički modeli Alekse Šantića: zbornik radova*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. Dučićeve večeri poezije. Trebinje.
- GOLIJANIN, M. (2000). „Tragični tonovi u životu i djelu Alekse Šantića“. Vučković Radovan (ur.), *Aleksa Šantić: život i djelo: zbornik*

- radova*. Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske. Banja Luka. Srpsko Sarajevo.
- KAROVIĆ, N. (2017). „Molitva u poeziji Alekse Šantića“, Paripović Krčmar Sanja (ur.), *Pesničke teme i poetički modeli Alekse Šantića: zbornik radova*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. Dučićeve večeri poezije. Trebinje.
- KONSTANTINOVIĆ, R. (1983). *Biće i jezik u iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka, 8*. Prosveta, rad. Beograd. Matica srpska. Novi Sad.
- LEOVAC, S. (2000). „Poetika i poezija Alekse Šantića“. Vučković Radovan (ur.), *Aleksa Šantić: život i djelo: zbornik radova*. Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske. Banja Luka. Srpsko Sarajevo.
- MATOVIĆ, V. (2000). „Odnos modernista prema Šantiću ili pitanje tradicije i inovacije u književnoj istoriji“. Vučković Radovan (ur.), *Aleksa Šantić: život i djelo: zbornik radova*. Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske. Banja Luka. Srpsko Sarajevo.
- NENIN, M. (2000). „Neskladi i sudari Alekse Šantića“. Vučković Radovan (ur.), *Aleksa Šantić: život i djelo: zbornik radova*. Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske. Banja Luka. Srpsko Sarajevo.
- PALAVESTRA, P. (2000). „Šantićeva lirika dugog trajanja“. Vučković Radovan (ur.), *Aleksa Šantić: život i djelo: zbornik radova*. Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske. Banja Luka. Srpsko Sarajevo.
- PETROVIĆ, P. (2017). „*Lucifer*: demonske vizije u Šantićevoj poeziji“. Paripović Krčmar Sanja (ur.), *Pesničke teme i poetički modeli Alekse Šantića: zbornik radova*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. Dučićeve večeri poezije. Trebinje.
- POPOVIĆ, R. (2017). „Oblici i lik Šantićeve pjesme“. Paripović Krčmar Sanja (ur.), *Pesničke teme i poetički modeli Alekse Šantića: zbornik radova*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. Dučićeve večeri poezije. Trebinje.
- RADONJIĆ, G. (2017). „Aleksa Šantić kao pjesnik apokalipse“. Paripović Krčmar Sanja (ur.), *Pesničke teme i poetički modeli Alekse*

- Šantića: zbornik radova*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. Dučićeve večeri poezije. Trebinje.
- RADULOVIĆ, M (2000). „Rana poezija Alekse Šantića – iskušenja modernizacije“. Vučković Radovan (ur.), *Aleksa Šantić: život i djelo: zbornik radova*. Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske. Banja Luka. Srpsko Sarajevo.
- RADULOVIĆ, M. M. (2017). „Srednjovekovna tradicija i modernost u pesništvu Alekse Šantića“. Paripović Krčmar Sanja (ur.), *Pesničke teme i poetički modeli Alekse Šantića: zbornik radova*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. Dučićeve večeri poezije. Trebinje.
- RAIČEVIĆ, G. (2017). „Šantićeva rodoljubiva poezija i jugoslovenska ideja (Aleksa Šantić i Miloš Crnjanski)“. Paripović Krčmar Sanja (ur.), *Pesničke teme i poetički modeli Alekse Šantića: zbornik radova*. Institut za književnost i umetnost. Beograd. Dučićeve večeri poezije. Trebinje.
- RONČEVIĆ, T. (2016). „Molitva kao žanr u srpskoj književnosti XX veka“. doktorska disertacija. [T. M. Rončević]. Beograd. <https://phaidrabbg.bg.ac.rs/view/o:14936> 7. 10. 2023.
- Sveto pismo ili Biblija Starog i Novog zaveta: Novi savremeni prevod* (2010). Metafizika. Beograd.
- ŠANTIĆ, A. *Himna*. Pisma. <https://www.poezija.info/srbija/himna-aleksa-santic/> 22. 4. 2023.
- ŠANTIĆ, A. *Molitva*. Pisma, <https://svjetlo-vjere.com/molitva-aleksa-santic/> 22. 4. 2023.
- VUČKOVIĆ, R. (2004). „Poezija Alekse Šantića“. *U znaku tradicije i avangarde*. Gutembergova galaksija. Beograd.
- VUČKOVIĆ, R. (2000). „Predgovor“. Vučković Radovan (ur.), *Aleksa Šantić: život i djelo: zbornik radova*. Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske. Banja Luka. Srpsko Sarajevo.
- ŽIVKOVIĆ, D. (1986). *Rečnik književnih termina*. Nolit. Beograd.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE HOMONYMOUS POEMS BY ALEKSA ŠANTIĆ AND MILOŠ CRNJANSKI (*PRAYER AND HYMN*) IN A BIBLICAL CONTEXT

Summary

The paper explores the poems of the most famous poet from Mostar, Aleksa Šantić, „Prayer“ and „Hymn,“ comparing them with the homonymous poems by Miloš Crnjanski and bringing them into intertextual connection with biblical literature, namely the biblical micro-genres of prayer and hymn, and, finally, some psalms. The aims of the paper are to demonstrate the universality of biblical literary genres and their contemporaneity and to trace their prevalence among modernist and avant-garde authors, i.e., through diachronic observation, to show how the use of these terms differs between Šantić and Crnjanski. Comparative and intertextual methods were used. In addition, there is an overview of Northrop Frye’s archetypal research, which concerns the Bible as a possible support and subtext of almost all literary texts. The obtained results are linked to the fact that in Šantić, biblical genres are still used consistently, in a similar tone, only being adapted and used in the context of national romantic ideas, while Crnjanski’s tone is close to parody, with a more somber atmosphere reminiscent of nihilism and atheism. Šantić places importance on versification and remains faithful to the musicality and rhythm that these genres originally had, while Crnjanski resorts to free verse and breaks the form.

Keywords: prayer, hymn, comparative analysis, biblical literature, intertextuality

IGOR DVORŠČAK
Sveučilište u Osijeku

HERMANN PAUL, ANALOGIJA I JEZIČNA UPORABA

Sažetak

Koncept analogije posljednjih je desetljeća, posebice u pristupima jeziku koji svoje polazište nalaze u jezičnoj uporabi, doživio svojevrsnu renesansu. I premda je analogija kao proces ili mehanizam bila poznata od antike, u kontekstu lingvistike među prvima ju je teorijski detaljno obradio njemački jezikoslovac Hermann Paul. Kratko ukazujući na ranija promišljanja na koja se Paul mogao oslanjati, u radu ćemo se pobliže pozabaviti onime što smatramo njegovim specifičnim dvovidnim shvaćanjem analogije: jednim širim modelom analogije kao načela strukturiranja jezičnoga sustava i jednim užim koji se tiče same jezične promjene. U tome smislu Paulov jezičnoteorijski rad zauzima izdvojeno mjesto u kontekstu mladogramatičarskoga pristupa jeziku jer na analogiju ne gleda kao na proces koji unosi aberacije u jezičnu strukturu, nego je smatra upravo temeljnim procesom kojim svaki jezik kroz svoj razvoj eliminira ono za čime nema potrebe. Cilj analogije u tome bi smislu bio ostvariti isti glasovni izraz za ono što je funkcionalno isto i za ono što ne traži diferencijaciju u sustavu. Uz središnji dio izlaganja koji ćemo posvetiti konceptu analogije, dotaknut ćemo se u zaključku i Paulove aktualnosti u suvremenim jezikoslovnim raspravama, osobito onima koje jeziku pristupaju iz perspektive uporabe.

Ključne riječi: analogija, Hermann Paul, mladogramatičari, Načela jezične povijesti, jezična uporaba

1.

Kako navodi Mary Hesse (1965: 330) u svome članku o uporabi analogije kod Aristotela, *analogia* se kao koncept do Aristotela uobičajeno rabila u kontekstu matematike, tj. za izražavanje matematičkih proporcija. Aristotelova novina jest to što koristi analogiju kao objasnidbeno načelo, raspravljajući o jeziku pjesništva te je izriječkom spominje govoreći o metafori u XXI. glavi svoje *Poetike* (1457b: 5-10)³⁵:

Metafora je prenošenje izraza s jednog predmeta na drugi, i to ili s roda na vrstu, ili s vrste na rod, ili s vrste na vrstu, ili, najzad, na osnovi analogije. [...] Analogijom zovem onaj slučaj kad se drugi član odnosi prema prvom kao četvrti prema trećem. Jer umjesto drugoga uzet će pjesnik četvrti član, ili umjesto četvrtoga drugi, a ponekad se metafori dodaje i onaj koji je metaforom zamijenjen. Na primjer: čaša se odnosi prema Dionizu kao štit prema Aresu. Pjesnik će, dakle, čašu zvati štitom Dionizovim, a štit čašom Aresovom (Aristotel, 1955: 41–42; citat prilagodio autor).

Čini se da u navedenom citatu nije teško uočiti matematičko naslijeđe jer Aristotel nam zapravo daje formulu za proporcionalnost odnosa u kojemu se $A : B$ odnosi kao $C : D$, zbog čega D može stajati za B , a C za A . Dakle, čaša (A) prema Dionizu (B) stoji u istome odnosu kao štit (C) prema Aresu (D), pa je moguće čašu (A) zamijeniti štitom (C) i pridružiti ga Dionizu (B), a štit (C) zamijeniti čašom (B) i pridružiti je Aresu (D). I ne bavi se Aristotel analogijom samo u kontekstu pjesničkoga umijeća, nego i kada govori o klasifikaciji živih bića na vrste i rodove pa, na primjer, kazuje da je perje u ptica ono što je krljušt u riba (*Historia animalium*, 486b18 – b21).³⁶

Kao što primjećuje Hesse (Ibid.), Aristotel koristi analogiju u dva slučaja: (i) kada ukazuje na zajednička svojstva dijelova različitih vrsta (npr.

³⁵ Osim u *Poetici* i *Historiji animalium* navedenoj niže, Aristotel o analogiji raspravlja i u *Topici* (108a7 – a36).

³⁶ Postoje životinje čiji dijelovi nisu identični u formi, ali se ni ne razlikuju po nečemu pretjeranom ili po defektu, nego su iste po principu analogije, kao što je, na primjer, kost analogna ribljoj kosti, nokat kopitu, ruka pandži, a krljušt perju; jer ono što je ptici perje, to je ribi krljušt (nav. mjesto; preveo autor).

krljušt riba i perje ptica) i (ii) kada postoji sličnost u odnosima dijelova prema cjelini u okviru jedne vrste (npr. kao što je čaša simbol Dioniza, tako je štit simbol Aresa). Kod (ii), dakle, postoji sličnost u strukturalnoj poziciji ili funkciji elementa prema cjelini s kojom je povezan.

Čini nam se da ti odnosi, gdje se analogiju tretira kao razmjer ili, pak, gdje se u njoj vidi nešto poznato što nepoznato pretvara u poznato, odjekuju i u Paulovim promišljanjima o analogiji. Anticipirajući raspravu rezerviranu za središnji dio teksta, primijetit ćemo da i kod Paula nalazimo dvovidno poimanje analogije: jedno u kojemu se analogiju promatra kao osnovni princip organizacije jezičnoga sustava i drugo kojim se objašnjava promjena u jeziku.

2.

Analogiji je Paul posvetio V. poglavlje svojih *Načela jezične povijesti*, no njome se bavi i na brojnim drugim mjestima, osvrćući se detaljnije na samu promjenu po analogiji još od X. do XIII. poglavlja. Razlaganje koncepta analogije Paul otpočinje ponavljanjem tvrdnje iz prvoga poglavlja da se pojedine riječi u ljudskome umu³⁷ privlače zbog više ili manje djelomična slaganja po zvuku, značenju ili kombinaciji toga dvoga. Na temelju toga privlačenja riječi se okupljaju u manje ili veće grupe pri čemu svaka grupa može sadržavati podgrupe. Konkretnije, Paul izdvaja dva tipa grupa – materijalne i formalne. Materijalnu grupu, na primjer, čine različiti padeži jedne imenice, a formalnu sve imenice u nekoj kategoriji, npr. svi nominativi itd. (usp. Paul, 1886: 86). Jasno je da su materijalne i formalne grupe u jeziku uvijek u cijelosti ukrižane.

No, riječi se ne povezuju samo u grupe, nego se između njih stvaraju analogni odnosi te tako nastaju odnosne ili proporcijske grupe. I upravo kroz taj termin proporcijskih grupa, rekli bismo, Paul razumijeva analogiju kao model strukturiranja jezičnoga sustava koji, kao takav, operira u temeljima i materijalnih i formalnih grupa.³⁸ Dokaz takvoj ulozi ana-

³⁷ U skladu s vremenom Paul zapravo govori o duši: [...] attrahieren sich die einzelnen Wörter in der Seele [...] (Paul, 1886: 85).

³⁸ Pa će tako u analognim odnosima stajati npr. žena – žene – ženi : lopta – lopte – lopti, tj. u proporcionalnim odnosima stajat će i svi padeži jedne imenice, ali i jedan padež svih imenica.

logije pridan je u tvrdnji da su jednom učvršćene proporcijske grupe od iznimne važnosti za cjelokupnu jezičnu aktivnost i za razvoj jezika jer se na njihovu postojanju temelji kombinatorna aktivnost, tj. činjenica da se na temelju određenoga broja grupa stvara neograničen broj iskaza (Paul, 1886: 88). Drugim riječima, na temelju poznate riječi i poznata odnosa možemo stvoriti drugi član u tome proporcionalnom odnosu, a to, pak, nije ništa drugo doli formiranje novoga elementa putem analogije. Povratno to ujedno znači da analogija rasterećuje memoriju jer, zahvaljujući njezinu djelovanju, ne moramo pamtiti velik broj riječi i odnosa, nego samo obrasce, a zbog takve ekonomičnosti po mentalnu energiju, analogija i dobiva status modela strukturiranja.

Kao dodatnu potvrdu rečenomu uočit ćemo Paulovo okretanje pitanju usvajanja materinskoga jezika i činjenici da se u tome procesu nikada ne govori o pravilima i jezičnim zakonima; jezik se usvaja preko primjera iz čije se množine potom apstrahiraju pravila (Paul, 1886: 99). Analogija, stoga, primarno znači produkciju, a ne reprodukciju; za djelovanje analogije ključno je da proizvodi, u smislu da govornici koriste svoju mentalnu gramatiku³⁹ kako bi stvorili forme s kojima se ranije još nisu susreli. Proizvodnja tako znači razrješavanje nepoznatoga, a to je kreativan proces (Fertig, 2015: 210).

3.

Drugi vid poimanja analogije kod Paula tiče se promjene u jeziku, jednoga od središnjih pitanja koje je zaokupljalo onodobno jezikoslovlje⁴⁰ i koje je iznjedrilo najpoznatiji lingvistički doprinos mladogramatičara – tezu o beziznimnosti glasovnih zakona. Ta je teza doista bila središnjim mjestom teorijske zgrade mladogramatičara, no uz nju se zapravo uvijek vezivala i analogija, premda više kao pomoćno sredstvo

³⁹ U skladu sa svojim psihologističkim pristupom koji nije bio stran 19. stoljeću, Paul odvaja mentalnu gramatiku od gramatike same, tj. odvaja gramatičke kategorije od psiholoških, tj. mentalnih kategorija.

⁴⁰ Rasprava pobornika beziznimnih, simultanih i sveobuhvatnih promjena sa zastupnicima teze o leksičkoj difuziji uz geslo da svaka riječi ima svoju povijest i danas je više nego aktualna.

koje objašnjava iznimke od beziznimnih zakona. Istovremeno, mladogramatičari su iznimke smatrali posljedicom sekundarnih odnosno naknadnih analogija (usp. Kapović, 2008: 129), što dovodi do ponešto konfuzne situacije u kojoj se analogiju u isto vrijeme smatra i svojevrsnim degenerativnim procesom i eksplanatornim alatom.⁴¹ Paradoks, čini nam se, izvire iz shvaćanja da je glasovna promjena regularna, ali tako da uzrokuje iregularnost (jer i kod beziznimnih zakona, ponavljamo, nalaze se iznimke), dok je, pak, analogija po sebi iregularna, ali vodi k regularnosti. Drukčije rečeno, uglavnom regularna glasovna promjena može razjediniti paradigmu, a analogija koja je općenito iregularna, u smislu da se ne pojavljuje uvijek na onim mjestima na kojima bi se mogla pojaviti, jednom kada se pojavi, nanovo uniformira paradigmu i vodi do regularnosti (Antilla, 1989: 94).⁴²

Čini nam se da Paul u tome kontekstu zauzima donekle izdvojeno mjesto jer na analogiju ne gleda kao na nešto patološko i degenerativno, nego je vidi procesom kojim svaki jezik kroz svoj razvoj eliminira ono za čime nema potrebe i što dodatno opterećuje mentalni kapacitet, tj. memoriju.⁴³ Cilj analogije u tome bi smislu bio ostvariti isti glasovni izraz za ono što je funkcionalno isto i za ono što ne traži diferencijaciju u sustavu. Itkonen (2005: 106) ističe da jednom kada promjena dovede do nepotrebne formalne varijacije, često nastupa analogija upravo kako bi je eliminirala. Pokazuje to na primjeru latinskoga *amo* koje je u francuskome prešlo u *aime* pod utjecajem prozodije. Istovremeno u množini biva zadržano *a-*, što je stvorilo par *aime – amez*. Pod djelovanjem

⁴¹ Degenerativnim procesom u smislu razjedinjavanja paradigme, a eksplanatornim aparatom u smislu objašnjenja singularne promjene. Kao često ponavljani primjer potonjega navest ćemo broj devet koji dolazi od staroslavenskoga *devętb* analogijom prema broju *desętb*, a ne **neveťb*, što bi prema glasovnim zakonima bilo očekivano (usp. engl. *nine*, njem. *neun*, lat. *novem* itd.) (usp. Kapović, 2008: 130).

⁴² Antilla (1989: 88) zapravo će ustvrditi da su regularne glasovne promjene također analoške, jer ako se glas *x* pod uvjetima *y* u riječi *A* mijenja, onda će se pod istim uvjetima mijenjati i u riječi *B*, u čemu vidi proporcijski odnos, tj. analogiju.

⁴³ Na takvo prevrednovanje analogije utjecaja je mogao imati i Darwin koji piše da su prvotne inovacije uvijek biološke mutacije i isprva nasumične u odnosu prema svojoj budućoj funkciji, no koja će kasnije igrati važnu ulogu u određivanju toga koje će forme i strukture preživjeti, a koje neće, uz neprestanu prednost rasterećivanja memorije od mase posebnosti (usp. Fertig, 2015: 212).

analogije *a-* u *amez* prešlo je *amez*, vodeći ponovno do uniformnosti paradigme. Koristan je nusproizvod što se time ponovno aktivira i načelo jezične ekonomije. Time, također, postaje jasnije i da su dva pristupa analogiji – analogija kao model strukturiranja i analogija kao objasnidbeno načelo promjeni u jeziku – zapravo neodvojivo povezana te se o potonjemu teško i može govoriti, a da pređašnje ne stoji prema njemu u logičkome svojstvu antecedenta. Ta se dva poimanja analogije prožimaju u gotovo svakoj prilici u kojoj Paul govori o analogiji, a ta je, usudit ćemo se reći, novina u lingvističkome tretmanu još od antike poznata koncepta, zaslužna za Paulovu živost u raspravama, pogotovo onima vođenima kroz prizmu kognitivnih pristupa jeziku.

4.

Paul inzistira na tome da se lingvistika mora baviti stvarnim jezikom, tj. realnim iskazima koje tvore živi govornici. Takav je stav nesumnjivo nastao kao reakcija na povijesno-poredbeni pristup jeziku koji je težište stavljao uglavnom na mrtve jezike pri čemu su korpus činili pisani tekstovi. Uz naglašen zaokret prema živomu jeziku Paulov pristup obilježava i interes za mentalne procese, tj. mentalne reprezentacije⁴⁴ s kojima su ti realni iskazi stvarnih govornika povezani. Drugim riječima, zanimaju ga mentalni, odnosno kognitivni temelji jezične stvarnosti.⁴⁵ To ujedno znači, želi li se ponuditi odgovarajuće objašnjenje jezične stvarnosti, da je trebalo otkriti temeljne principe koji leže u potki jezika što za Paula podrazumijeva istraživanje njegovih i fizioloških, tj. fonetičkih i psiholoških, odnosno kognitivnih temelja. Kao što smo vidjeli, taj temeljni princip ili model strukturiranja, kako smo ga nazivali, Paul nalazi u analogiji.

Auer (2015: 178) smatra da je Paulov pristup u cijelosti kompatibilan s onim pristupima jeziku koji se mogu staviti pod zajedničku odrednicu pristupa „temeljenih na uporabi”; pristupa za koje bismo se usudili

⁴⁴ U skladu sa suvremenijom literaturom (vidjeti Auer i Murray, 2015) Paulovo *Vorstellungsidee* prevodimo kao *mentalne reprezentacije*.

⁴⁵ *Jezičnom stvarnošću*, umjesto životom jezika, slobodnije prevodimo Paulov pojam *Sprachleben*.

reći da se trenutačno nalaze u središtu lingvističkih zbivanja. Tako za Paula (Auer, 2015: 180) akustički čin, fizički jezični ostvaraj, nije samo lingvistička činjenica koju treba proučavati fonetika – premda su mladogramatičari, općenito uzevši, fokusom na glasovne zakone i težnjom k metodološkoj strogoći kompleks fonologije i fonetike postavili za utemeljujuću disciplinu lingvistike – nego se taj čin treba sagledavati u vezi s mentalnom reprezentacijom jer se tek u umu govornika ili slušatelja ta reprezentacija jezičnoga čina procesira. I upravo će te mentalne reprezentacije i s njima povezane procese Paul postaviti u središte svojih promišljanja, zanimajući se za realnost u umovima pojedinačnih govornika. To, pak, istovremeno za sobom povlači i pomak s onoga što se događa u jezičnoj zajednici i onoga što piše u gramatikama prema „jezičnomu umu” pojedinca.⁴⁶

Analizirajući dalje poznatu maksimu *dolje s apstrakcijama*, Auer (2015: 181) ističe da pod apstraktnim Paul podrazumijeva dvije stvari. S jedne strane apstraktnim naziva upravo jezik zajednice ili jezik u zajednici, dok se on okreće jeziku pojedinca, a s druge gramatičke kategorije tradicionalne gramatike jer „ne mogu adekvatno zahvatiti grupiranja elemenata jezika u umu; nisu dovoljno precizne da se pozabave sa strukturiranjem grupa mentalnih reprezentacija“ (Paul, 1891: 11).

Ono što Paul traži jest rekonstrukcija kategorija u njihovu odnosu prema mentalnim procesima kao pravomu predmetu lingvističke analize. Za njega se svaka gramatička kategorija razvija na temelju mentalne (tj. psihološke, kako govori Paul), pri čemu je prva transformacija druge u vanjsku pojavnost.

Čim se tu mentalnu kategoriju može prepoznati u uporabi, ona postaje gramatičkom kategorijom. No njezino djelovanje nipošto ne prestaje stvaranjem potonje. Ona je sama neovisna o jeziku. Jer postojala je prije gramatičke kategorije pa tako ne prestaje djelovati jednom kada ona postane. [...] Gramatička je kategorija u nekoj mjeri okamenjivanje mentalne. Ona prijanja učvršćenoj tradiciji. Mentalna, s druge strane, uvijek

⁴⁶ Na što treba dodati da na jezik ovako ne gledaju svi pristupi jeziku koji se temelje na uporabi. Za Paula pojedinac očito u logičkome smislu dolazi prije zajednice govornika, no za sociolingviste vrijedi posve obratno te na jezik gledaju kao na apstraktan obrazac koji se usidruje u zajednici govornika, a ne u pojedincu.

ostaje slobodnom, živom, te prema tome kako je pojedinac razumijeva može zauzimati razne i raznolike forme (Paul, 1891: 288).

Iz toga se može zaključiti, osim ponovljena uvida u to da pojedinac logički prethodi jezičnoj zajednici, da je mentalna kategorija proces i sila inovacije — a vidjeli smo ranije da su one strukturirane analogijom — dok je gramatička kategorija ono što uspostavlja i podržava tradiciju. Budući da je „vlasnik” mentalne kategorije pojedinac, ona se zapravo neprestano, ma koliko neprimjetno, mijenja; drugim riječima, jezik je mentalni proces u individui.

No, treba primijetiti da Paul ipak napominje da jezik neizbježno ima i svoju fizičku stvarnost. Nju je, bez obzira na snažno naslanjanje na psihologistički, tj. mentalistički duh vremena, morao prihvatiti kao realnost jer se u protivnome, ističući da su mentalne kategorije u svojevrsnu stalnom stanju fluksa od pojedinca do pojedinca, ne bi mogla objasniti činjenica da ljudi komuniciraju. Iz te činjenice zaključit ćemo da Paul ne odbacuje u cijelosti društveni karakter jezika. No, ostaje pitanje o tome kako pojedinci ipak komuniciraju ako nemaju izravna pristupa umu, tj. mentalnim reprezentacijama drugoga. Prema Aueru (2015: 186) Paulov odgovor temelji se na pretpostavci da drugi stvaraju istu vezu s vanjskim svijetom kao i mi pa iste fizičke impresije stvaraju iste reprezentacije kao i kod nas, koje potom među sobom tvore iste odnose. Drugim riječima, na djelu je recipročnost perspektiva; pojedinac pretpostavlja da su njegove percepcija i interpretacija svijeta iste kao i kod drugoga (zanemarujući pritom razlike koje se danas općenito smatraju bitnima, one u osobnome iskustvu i okružju). No, ako mentalne reprezentacije, kao što je rečeno gore, doista neprestano variraju, ostaje vidjeti do kojega bi stupnja doista i mogle varirati prije nego što bi komunikacija i razumijevanje bili ugroženi. U tome smislu mentalne bi kategorije o kojima govori Paul ipak morale biti nešto čvršće strukturirane.

I premda Paul ne zanemaruje u potpunosti društveni aspekt jezika, treba ipak napomenuti da se, iščitavajući *Načela*, ne može reći da mu je dodijeljeno prominentno mjesto; u prvome ga redu zanima funkcioniranje jezičnoga uma koje je, prema Aueru (usp. 2015: 187-189), u

značajnoj mjeri određeno uporabom. Važnost uporabe vidljiva je i kada Paul govori o grupama riječi te jasno naznačuje da veliku ulogu pri jezičnoj promjeni i razvoju jezika igra učestalost, uz očekivan trend da je ono što je u jeziku češće ujedno i otpornije na promjene. Iz toga se može izvesti da je snaga mentalne reprezentacije određena učestalošću, odnosno uporabom.

5.

Jezičnoteorijski rad Hermanna Paula zauzima izdvojeno mjesto u kontekstu mladogramatičarskoga pristupa jeziku, i to ne samo po svojoj teorijskoj posvećenosti i dubini nego i po činjenici da je njegovo djelo primjetno prisutno i u suvremenim raspravama. Romanova (2015) u svome članku posvećenu upravo Paulovu utjecaju na kognitivnu lingvistiku ističe da je anticipirao i formulirao glavna načela kognitivnoga pristupa jeziku, od shvaćanja uloge pojedinca i uloge njegova iskustva pri jezičnoj tvorbi, preko analogije kao mehanizma usvajanja jezika, do jasna uvida da je jezik povezan s drugim mentalnim, odnosno kognitivnim procesima.

Mi smo se u radu dotakli njegova shvaćanja analogije, ujedno kratko ukazujući na ranija promišljanja na koja se Paul mogao oslanjati i iz kojih potencijalno izranja ono što smo nazvali dvovidnim shvaćanjem analogije: jedan širi model analogije kao načela strukturiranja jezičnoga sustava i jedan uži koji se tiče same jezične promjene, uz jasnu napomenu da su ta dva „momenta” analogije međusobno neraskidivo povezana. Nadovezujući se na to, pokušali smo kroz ovaj širi koncept analogije povezati Paulovu misao s današnjim diskusijama. Analogija kao mehanizam preko kojega nešto što je nepoznato postaje poznato priziva promišljanja o metafori, a grupa riječi u proporcijским odnosima, pak, koncept kognitivnih mreža. I premda se stav o primarno individualnoj naravi jezika kao mentalnoga fenomena izmijenio ili barem poprilično ublažio, Paulova misao preživjela je kritike neposrednih nasljednika — strukturalizma, a potom i generativne gramatike — te se iznova pokazala solidnim na temelju novih istraživanja.

Literatura

- ANTTILA, R. (1989). *Historical and comparative linguistics*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam.
- ARISTOTEL. bez datacije. *The History of Animals*. Dostupno na: http://classics.mit.edu/Aristotle/history_anim.mb.txt. Posljednje pristupljeno: 23. veljače 2023.
- ARISTOTEL (1955). *O pesničkoj umetnosti*. Kultura. Beograd.
- ARISTOTEL (1970). *Topika*. Kultura. Beograd.
- AUER, P. (2015). *Reflections on Hermann Paul As a Usage-Based Grammarian*. U: Auer, P. i Murray, R. W. (ur.), *Hermann Paul's 'Principles of Language History' Revisited: Translations and Reflections*. 177–209. De Gruyter. Berlin.
- FERTIG, D. (2015). *Two Conceptions of Analogical Innovation/Change*, U: Auer, P. i Murray, R. W. (ur.), *Hermann Paul's 'Principles of Language History' Revisited: Translations and Reflections*, 209–237. De Gruyter. Berlin.
- FISCHER, O. (2018). *Analogy. Its Role in Language Learning, Categorization, and in Models of Language Change Such as Grammaticalization and Constructionalization*. U: Breban, T., Hancil, S. i Lozano, J. V. (ur.), *New Trends in Grammaticalization and Language Change. Studies in Language Companion Series*, Vol. 202, str. 75–104. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam.
- HESSE, M. (1965). *Aristotle's Logic of Analogy*. U: *The Philosophical Quarterly* (1950–), Oct., 1965, Vol. 15, No. 61 (Oct., 1965), str. 328–340. Oxford University Press. Oxford.
- ITKONEN, E. (2005). *Analogy as Structure and Process*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam.
- KAPOVIĆ, M. (2008). *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*. Matica hrvatska. Zagreb.
- LABOV, W. (1999). *Principles of Linguistic Change*, Vol. 1. Blackwell. Oxford.

PAUL, H. (1886). *Principien der Sprachgeschichte*, 2. izd. Max Niemeyer. Halle.

PAUL, H. (1891). *Principles of the History of Language*. Longmans, Green, and Co. London.

ROMANOVA, T. V. (2015). *Tracing the Roots of Cognitive Linguistics in Hermann Paul's Principles of the History of Language*. *Respectus Philologicus* 28(33):81-88. Vilnius.

HERMANN PAUL, ANALOGY AND LANGUAGE USAGE

Summary

The concept of analogy has experienced a kind of renaissance in the past decade, especially in language approaches that are based on language usage. Although analogy as a process or mechanism has been known since antiquity, the German linguist Hermann Paul was among the first to study it in detail in the context of linguistics. In this paper, we will focus on what we perceive as his specific two-fold understanding of analogy: one broader model of analogy as a principle of structuring the language system, and one narrower model concerning the linguistic change itself. In this sense, Paul's linguistic work occupies a unique place in the context of the Neo-grammarians approach to language, since he doesn't view analogy as a process that introduces aberrations into the language structure, but rather as a fundamental process by which every language eliminates what it does not need through its development. The goal of analogy in this sense would be to achieve the same vocal expression for what is functionally the same and does not require differentiation in the system. In addition to the central part of the presentation that focuses on the concept of analogy, we will touch on Paul's relevance in contemporary linguistic debates, especially those that approach language from the perspective of usage.

Key words: analogy, Hermann Paul, Neo-grammarians, Principles of the History of Language, language usage

MARIJANA GALIĆ
Srednja strukovna škola Posušje

JEZIK MARTIĆEVA PRIJEVODA PRIPOVIJETKE BIJEDNI NOVAK

Sažetak

U radu se proučava jezik Martićeva prijevoda pripovijetke Bijedni Novak. Naime, fra Grgo Martić franjevac je Bosne Srebrene koji se neumorno bavio spisateljskim radom što ga čini najplodnijim franjevačkim piscem 19. stoljeća. Osim što je puno pisao, on je i prevodio. To nije slučajno jer je bio poznavatelj latinskoga, talijanskoga, francuskoga, turskoga, mađarskoga i njemačkoga jezika. Tako je preveo Renéa François-Renéa de Chateaubrianda, francuskoga pisca iz razdoblja romantizma, pod nazivom Bijedni Novak. U deseteračkome stihu primjećuje se da je Martić prijevod prilagodio prepoznatljivu tonu svoga spisateljskog rada prateći zagrebačku filološku školu, srednjobosanski idiom, ali i franjevačku spisateljsku tradiciju. U radu se, stoga, analizira jezik Martićeve pripovijetke Bijedni Novak kroz slovopis, pravopis, fonologiju, morfologiju, sintaksu i leksik. Pripovijetku je tiskao 1886. godine u biskupijskoj tiskari u Đakovu.

Ključne riječi: jezik, prevoditelj, slovopis, pravopis, fonologija, morfologija, sintaksa i leksik

Uvod

Fra Grgo Martić je svojim životom i djelom zasigurno postao najveća franjevačka spisateljska figura 19. stoljeća. Svjestan manjkavosti obrazovanja i kulture napaćenoga stanovništva Bosne i Hercegovine, ovaj je franjevac Bosne Srebrene neumorno radio na obrazovanju, podizanju škola i školstva, pisao udžbenike i prikupljao narodne lirske pjesme.

Svoja djela pisao je najviše deseteračkim stihom, a ujedno je i prevodio. Martić je bio vrlo obrazovan franjevac koji je poznavao latinski, talijanski, francuski, turski, mađarski i njemački jezik. To mu je otvorilo vrata i u političkome životu. Nemirno, odnosno burno razdoblje 19. stoljeća i težak položaj katoličkoga stanovništva zahtijevali su Martićev politički angažman. Franjevci su u Bosni na čelu s fra Grgom Martićem osnovali Agenciju za svoje i narodne stvari 1856. godine, u kojima su se zauzimali za sva društvena, vjerska, politička, obrazovna i druga pitanja svih ljudi i narodnosti, ne samo katolika. S obzirom na činjenicu da je poznavatelj jezika, Martić se okušao i u prevođenju s talijanskoga, ruskoga, francuskoga i grčkoga jezika⁴⁷. Tako je preveo *Renéa* François-Renéa de Chateaubrianda, francuskoga pisca iz razdoblja romantizma, pod nazivom *Bijedni Novak*. Pripovijetka je tiskana 1886. godine u biskupijskoj tiskari u Đakovu. Cilj je rada pristupiti jezičnoj analizi pripovijetke kroz slovo-pis, pravopis, fonologiju, morfologiju, sintaksu i leksik, ne osvrćući se na izvornik. „Prevoditeljska se Martićeva djelatnost ne može odvojiti od njegove djelatnosti pučkoga prosvjetitelja (pa ni od pastoralne), od njegova rada na razvoju školstva u Bosni kao ni od njegova sudjelovanja u onodobnim strujanjima u hrvatskoj književnosti” (Kovačec, 1996: 193).

Jezik pripovijetke *Bijedni Novak*

Martić je u svojim deseteračkim stihovima „pratio prethodnu franjevačku spisateljsku tradiciju, srednjobosanski jezični idiom, ali i utjecaj zagrebačke filološke škole” (Galić, 2022: 122). Što se tiče jezika, nema većih odstupanja od jezika njegovih drugih djela. Treba naglasiti i da se u djelu ne pronalaze riječi stranoga podrijetla kao što je to slučaj u

⁴⁷ „Tako je s talijanskog preveo nekoliko knjiga poglavito nabožnog karaktera, s ruskog neka Tolstojeva djela i Puškinovu pjesmu te s francuskog četiri knjige. Što se, pak, tiče klasičnih jezika, naš prevoditelj je Martićeve prijevode *Ilijade* i *Odiseje* pokušao prenijeti u deseterce, a Vergilijevu *Eneidu*, kojoj je posvetio veliku pozornost, djelomično je preveo” (Oreč, J., 1996). „Fra Grgin prijevod Racineove Iphigénie“, u: Zbornik radova znanstvenoga skupa Fra Grgo Martić i njegovo doba, Zagreb: Zavičajni klub Posušje – Zagreb, Alfa. str. 219-232., str. 220.

drugim njegovim djelima. Vjerojatno je razlog tomu što je djelo prijevod s francuskoga jezika.

Slovopis

Što se tiče slovopisa ili grafije, može se uočiti da je u cijelome djelu koristio dvoslovno *dj* za fonem /ǰ/ poput: Kada Novak u Načeu *dodje*⁴⁸ (3, 5); *mladjahnoj* dobi (4); da starine *nadje* (4); *udje* Novak (4); *mladjenčke* strasti (8); da je prvi danak *rodjenomu* (8); mnijah kano da i duha *vidjam* (13) itd. Za ovaj fonem upotrijebio je i dvoglasno *gj* kod riječi: i *angjelske* razsijava čare (15).

Fonem /ć/ pronalazimo u riječima: ćeraše (tjeraše) u zelene luge (3); ćuti (šuti) zarad stroga razgovora (3); kudno *hćede* (htjede) šetati Novače (11); Aj! vi *srećni* (sretni) po pustinji ljudi (17); *hćedoh* (htjedoh) mahom glavom po svietu (20) itd. Uočava se i jotacija *tj* kod ćeraše, *hćede*, *hćedoh*.

Što se tiče glasa /h/, Martić ga često upotrebljava sekundarno, poput: lišća *uvehnuta* (uvenuta) (7); u srce mi *mehko* (meko) udaraše (8); vječitoga *Sahta* (sata) (22); *saht* (sat) udara (22). Ponekad glas *h* umeće na početku riječi poput: i *hubavi* (ubavi) Rosalija grade (5); a pučina burna i *holujna* (olujna) (12); djela *hubavije*' (ubavijih) (14), a na primjer kod riječi *arfa* (harfa) (15) izostavlja glas *h* ispred samoglanika (Usp. Šimundić, 1971: 52). Posebnost je Martićeva jezika da gotovo u svim djelima, pa tako i u ovome, koristi „glas *f* za današnju suglasničku skupinu *hv*” (Galić, 2022: 123), na primjer: Boga *fale* (hvale) (14). Iako je veća učestalost zamjene /*hv*/ sa /*fl*/, „ovaj fonem ne postoji uopće u Martićevu maternjem govoru” (Kuna, 1983: 72).

Pravopis

„Morfonološki pravopis pazi na glasovni sustav osnovnoga oblika morfema u oblikoslovlju i tvorbi riječi i nastoji da on ostane isti bez

⁴⁸ U zagradama se nalazi broj stranice pripovijetke na kojoj se može pronaći koja riječ ili, pak, cijeli stih.

obzira u kojoj se glasovnoj okolini našao” (Babić, 1995: 44). Martić se služio morfonološkim pravopisom, a to se najviše uočava u primjerima: *iztoka* jarka (5); *pripoviedku* (6); *izpoviedi* (6); *otca* draga (7); *razstati* se (7); žalosti *sladka* (8); *srdce* (8); zaborav *težka* (10); na *ulazku* trudnu (10); *izpod* (15); *rastli* (misli se na prijatelje) (16); u *šborove* javne (21) itd.

Često koristi *ie* za ijekavski odraz jata što je također utjecaj zagrebačke filološke škole, poput: *liepo* (3, 8); *poviedati* (3); *biela* (4); *povriedila* jade (4); Sašemu *sliepu* (4); *sielo* (5); *biedan* (5); *svieta* (6); *krieposti* (6), *vrieme* (9); *ciela* (14); Ništa *liepa vieka noviega* (16) itd. Pronalaze se i riječi s *je*: *tjelo* (9); *tjesaše* (14) itd. Uočava se i to da na istoj stranici piše: Dok nestigla njeka knjiga *biela* (4), a onda: I oni mu dostavili *bjelu* (4). Takva kolebanja pronalaze se i u ostalim njegovim djelima. Tek je jedan primjer ikavskoga odraza jata: *blisnuše* (bljesnuše) oči (10).

U gotovo svim Martićevim djelima, pa tako i u ovome, pronalazimo pisanje negacije zajedno s glagolom: Al’ Novaku *nebijaše* ravno (3); Pa odtada *nehćede* Novače (3); Da se *nebi* pokrutilo kletu (4, 8); I starci mu *nepostigli* tajnu, / Dok *nestigla* njeka knjiga *biela* (4); Gdje on s njima toga *neuživa* (5); Što *nemogu* počet pripoviedku (6); Ali *neznam* što je krivo bilo (11); Ni ciglene *nerekoh* vam rieči (16) itd.

U njegovu pjesništvu uočava se da ponekad piše opće imenice velikim slovom: A kod one *Opatije* (samostan) stare (11); Zadnji *Barde* (pjesnik), koji još pjevaše (15); Uza svoju cvieljaše *Liru* (žičani instrument) (15); Kô klimalo vječitoga *Sahta* (sat) (22) itd.

Kao i u drugim djelima, tako i ovdje piše ktetike velikim slovom: Što bje pastir *Rosaljskih* seljana (3); Pa se vidje selo *Naceosko* (5); To su stani *Franačkih* došlića (5); I *Grčkije*’ kraja ponosnije’ (12) itd.

Fonologija

U svim Martićevim djelima može se pronaći čuvanje odraza jata *je* kod neodređenih zamjenica ili, pak, priloga, što se može oprimjeriti: *njeko* sjećanje (3); *njeku* večer (3); *njeka* knjiga (4); *njekoliko* ljeta (4); *njekadare* (9); *nješto* vidjoh (9); *njeka* miso (12); dvora *njekoga* (13); *njekoč*

(15); *njegda* (15) itd. Oblik „-nje je u Matićevo doba ne samo bosanski dijalekatski oblik, nego je i standardan” (Brozović, 1972: 50).

U Martićevu jeziku „ima još ostataka šćakavizama (Martić je iz kraja na šćakavsko-štakavskoj granici, a živio je najviše na šćakavskom terenu)” (Brozović, 1972: 50), poput: ovo *skrivišće* (9); Da bi tamo našli *utočišća* (10); u *dvorišće* (13) itd.

Morfologija

Uočava se kod pridjeva nastavak *-ijeh* za genitiv množine koji u ovo-me djelu redovito bilježi apostrofom: *I Grčkije' kralja ponosnije'* (12); *Liepa kćerka brda visočije'* (15); *Ko štropoti morskije' talasa* (15); *Iz kobnije' mojih putovanja* (16) itd. Nastavak *-ijem* pronalazimo kod pridjeva i zamjenica u I. jd. m. i sr. roda: *Ljutiem gvoždjem* iz krioca njena (6); *Sa svojijem* pritište pritiskom (10); *Ja spominjah nad tiem* spomenikom (12); *Koji desniem* prstom kazivaše (13); *S kolikiem* žarom pjesničkiem (15); *A Sicilija pod nogama mojiem* (16); *Vrljajući svietom širokijem* (17) itd.

Zamjena nominativa vokativom uobičajena je najviše u usmenome pjesništvu, a Martić se često služio vokativom: *Imaše se ženit Novače* (3); *U tom svanu iza gore danče* (5); *Časkom bijah veseline sine, / A do mala sjetan žalovane* (6); *Stanovo sam kano samotniče* (7); *A po noći kad sijaše mjeseče* (13); *U pustaram kršan pjevaoče* (15) itd.

Ono što je još karakteristično ne samo za Martićevo pjesništvo nego i za pjesništvo cijele franjevačke spisateljske tradicije koja je pratila zagrebačku filološku školu jest uporaba kratke množine: *Posadila križe svjetlosjajne* (15); *posvećeni zidi* (15); *Koji stupi* dlietom izdjelani (15); *Kolici od svodova redi* (15); *Sa svih kraja* strašću obuzeta (17); *čudne hire* (17); *I kud bi ju posli* odazvali (20); *A to bjehu od požuda vali* (21) itd.

Kod Martina Nedića, a tako i kod Martića „nenaglašeni oblici kosih padeža ličnih zamjenica u pravilu se pišu s protetskim j” (Pranjkić, 2008: 119): *Pa jim* priče pričat (3); *Da jim* kazat neće (4); *Nikada jih* zaboravit neće, / *A gleda jih* biedan Novače (5) itd.

Martić često koristi reducirani infinitiv: *Imaše se oženit* Novače (3); Pa jim priče *pričat* (3); Dvojici je milo *slušat* bilo (3); Što ne mogu *počet* pripoviedku (6); Nit se može *tugovat* na ino (6); I da ćemo živjet zajedno (20) itd. Ponekad je koristio apostrof umjesto završnoga *-i*: *Hrlec'* negdje na samu se naći (7); Kad *skakućuć'* niz livade bujne (7) itd.

Zanimljivo je to da je Martić upotrebljavao krnji perfekt, no u drugim djelima puno više nego u ovoj pripovijetci, ali našli su se primjeri: *I bilo mi sa ljudima liepo* (20); *I prvi mi dani drazi bili* (21); *I koliba godila mi tamna* (23) itd.

„Aorist i imperfekt danas su rijetka glagolska vremena za izricanje prošlosti. Njih snažno potiskuje perfekt, koji preuzima prevlast. Aorist i imperfekt u književnim se tekstovima danas drže stilski obilježenim vremenima” (Kolenić, 2003: 75), a Martić se često služio aoristom: A ja rano *odoh* u tudjinstvo (6); Gdje duboko *zastrapaše* lišće (7); On *izdahnu* (9); I ja istom *dodjoh* (9); ja *makoh* (10, 21); ja *zavapih* (11); I *maknuh* se (11); I *nemogoh* (12); odtle *krenuh* (12); Tvrdo dlijetom *tjesaše* kamenje (14); Ja *upitah* (14); Nit *umješe* da mi štogodj kažu (14) itd.

Djelo obiluje primjerima imperfekta: *Imaše se oženit* Novače (3); Cjele duge *boravljase* dneve (3); Što *bje* pastir Rosaljskih seljana (3); Ali njima Novak *govoraše* (4); Što *blistaše* kô kamenje drago (5); *Imadijah* jedina brajana (6); *Bijah* plahe od naravi čudi (6); I od kiše *prislušivah* kapi (7); Niti *imah* razgovora ina (7); Jer *bijasmo* čudi pojednake (7); *Penjasmo* se uz vrljetne hride / I *plovismo* po jezeru sami, / I *trčasmo* kroz dubrave guste, I *jagmismo* lišće padajuće (7) itd.

Glagolski prilog sadašnji ne razlikuje se gotovo nikako od današnjega standardnog jezika: *Gledajući* u nebesne vise (10); Čudna čuda svieta *gledajući* (16); *Vrljajući* svietom širokijem (17) itd.

Glagolski prilog prošli pronalazimo u nekoliko primjera gdje se tvori na nastavak *-v*: *Neostaviv* pristaništa svoga (11); S Bogom! *rekav* sestri na vieke (11); *Neosjetiv* ni življenja svoga (14) itd. Za razliku od glagolskoga priloga sadašnjeg koji odgovara standardizaciji jezika, „u glagolskom prilogu prošlom u narodnoj poeziji prevladaju oblici s nastavkom *-v*, što je i razumljivo s obzirom na metričke uvjetovanosti, dok je u prozi redovan nastavak *-vši*” (Kuna, 1983: 138).

Pronalaze se i primjeri glagolskoga pridjeva trpnog: zibke *zaljuljane* (8); I nehote hita *začarene* (8); Što nam bješe Bogom *darovana* (9); smrtca *nesmiljena* (9); Na drugom svijetu *sakritu* (9); kćeri i sina *jedovna* (10); stupa *pripovjestna* (14); kule *sahrvane* (15); stupca neotesana (16) itd.

Nastavak *-i(re)*, *-re* uočava se kod priloga, veznika i čestica: *svedjer* (10); *jošter* (11, 20); *kakvogodjer* (10); *jere* (4); *ter(e)* (3). Kod zamjenica nastavak *-zi*: *njojzi* (20, 21). Često priloge i upitne zamjenice bilježi i s nastavkom *-no*: *kudno* (11); *kojeno* (13); *štono* (13, 20); *gdjeno* (15) itd.

Pronalazi se i stezanje *ao* u *o* u glagolskome pridjevu radnom u muškome rodu jednine: *izbjegavo* (6); *stanovo* (7); *rekò* (12); *penjo* (16); *poznavò* (17); *skončo* (20) itd. Sprezanje *ao* u *o* pronalazi se i kod drugih riječi, poput imenica, što nije rijedak slučaj Martićeva rukopisa: ali u *zò* po se (zao) (8); njeka miso (12) itd.

Često se služi uskličnim oblicima, kako na početku tako i na kraju deseteračkoga stiha: *Ljuta rano!* (6); *Jao! moja na vieke majko!* (6); *Vaj!* (7); *Vajme!* (7); *Oj!* (8); *Oh!* (8); *Jao meni!* (11); *Aj!* (17); *Mili Bože!* (21) itd.

Sintaksa

Ne tako često, ali se može pronaći glagol na kraju stiha: Već zajedno svuda *gredijasmo* (7); Pa i vile mile su mi *bile* (7); Već što tihan vjetrić žuboraše (14); Ja upitah što spomenik *kaže* (14); Zadnji Barde, koji još *pjevaše* (15); A izpod nas potok *romonjaše* (15) itd. Osim toga, pronalazi se i negacija ne samo pomoćnoga glagola biti nego glagola uopće na kraju deseteračkoga stiha: Razstati se nigda *nemogosmo* (7); A *kò* što ja boravio *nije* (11); Koje nigda mrtvi dignut *neće* (12) itd. Ponekad u stihu koristi i trostruku negaciju radi pojačavanja dojma: *Nigdje ništa ne* čuje se živa (13); Kojih *nigda ni* poznavo *nije* (17) itd.

Atribut češće dolazi na kraju stiha, bilo iza imenice ili glagola: A Načej je u Indiji *ravnoj* (3); Koji udes Evropljana *mlada* (4); Pri obali Mešašeba *valna* (4); U nebeskom svodu *zlaćenomu* (5); Sa zemljicom sastavila *crnom* (9); I naselih jedno selo *malo*, / I stanih se na u kolibu *slamnu*, / I koliba godila mi *tamna* (23) itd.

Veznik *ter* (*tere*) kao sastavni veznik: Cjele duge boravljaše dneve, / *Ter* se tiem učini bludivom (3); Dvojici je milo slušat bilo, / Al' Novaku nebijaše ravno, / *Tere* plahnu s' njegovije priča (3); Jer prošastnost izvu-kla se krnja / Iz starosti pustih ostanaka, / *Ter* kovrči s ozledjenu stranu, / A sadašnjost još ne stigla huda, / Svršenosti od budućstva svoga, / *Ter* i ona kazuje se grda (16) itd.

Veznik *kano* odgovara vezniku *kao*: I pravo je *kano* starijega (6); Stano-vo sam *kano* samotniče (7); *Kano* što su mladjenacke strasti (8); I svak reče *kano* da ga nema (10); *Kano* njeka miso veličajna (12); Mnijah *kano* da i duha vidjam (13); I tepaju *kano* djeca mala (14) itd.

Leksik

U djelu se pronalaze najviše zastarjelice ili arhaizmi, ali i regionalizmi u najširem značenju u odnosu na današnji jezik. Riječi su klasificirane prema vrstama riječi. Martić je svoja djela „pisao i u duhu domaćega leksika. U radu ćemo pronaći primjere prostorne i vremenske rasloje-nosti leksika” (Galić, 2022: 18). To su domaće riječi koje su specifične za bosanskohercegovački prostor i vrijeme u kojemu je Martić živio, 19. stoljeće. Razlog zašto ne pronalazimo strane riječi ili posuđenice (tuđice) vjerojatno leži u tome što je pripovijetka *Bijedni Novak* prijevod.

Imenice: *baština*⁴⁹ (imanje) (10); *bolja* (bolest) (9); *brajan* (brat) (6); *budućstvo* (budućnost) (16); čemer (jad) (9); čuminjanje (u zakržljalom stanju stajati) (20); *dneve*, *dne* (dan) (3); *dubrava* (šuma) (7); *hrid* (stijena) (7); *iskon* (početak) (12); *kladenac* (izvor, zdenac) (21); *ljeto* (godina) (4); *mogila* (gomila) (13); *omarje* (crnogorična šuma) (15); *pepelnik*

⁴⁹ Riječi koje su obrađene u radu konzultirane su prema rječnicima: Akademijin Rječnik. 1880. – 1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. sv. 1-97. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.; Anić, V., 2004. *Veliki rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi Liber.; *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, 2002., Zagreb: Novi Liber.; Ladan, T., 2009. *Život riječi*. Zagreb: Novela Media.; Mažuranić, V., 1975. *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb: Pretisak, Informator.; Matasović, R., Pronk, T., Ivšić, D. i Brozović Rončević, D., 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 1. svezak A – Nj. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.; Skok, P., 1971. – 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.; Anić, Š., Klaić, N. i Domović, Ž., 2001. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: SANI-PLUS.

(urna) (13); *prančio*k (sunčana strana, prisoj) (5); *silesija* (silan) (12); školj (manji otok) (16); šutnjava (šutnja) (11); *vajar* (kipar) (16); *vila* (lijepo mitološko žensko biće) (7); žiće seocko (seosko življenje) (8); žizak (iskra kao svjetlo) (22).

Pridjevi: čaran (crn) (5); *hitar* (brz) (4); *hudo* (ljutito) (8, 11); *kršan* (naočit) (15); *nujan* (sjetan) (4); *hubav* (ubav, koji se odlikuje ljepotom) (5); *karan* (prekoren) (6); žegarani (koji lako plane) (11).

Glagoli: *bezeknuti* (začuditi) (14); *kropiti* (misli se na suze; škropiti, natapati) (22); *odvrljati* (otići) (12); *piljiti* (gledati) (13); *pojiti* (misli se na pjesmu; napajati) (14); *skrajčiti* (završiti) (11); *spopasti* (zgrabiti) (9); *stojati* (stajati) (7); škrinuti (škripnuti) (15); *vlačiti* (vući, potezati) (11); *zaštapati* (misli se na lišće, šušcati) (7).

Priilozi: *daleče, podaleče* (daleko) (8, 6); *ino* (drugo) (6); *jurve* (jur, već) (6); *tiem* (tako) (7); *sinja* (misli se na lastavicu; siva, boja pepela) (7); *toli* (toliko) (8); *trudno* (mučno) (5); *vavaviek* (uvijek) (11); *vazda* (uvijek) (20); *vele* (puno) (7); *višma* (više) (11).

Zamjenice: *iko* (itko) (8); *svak* (svatko) (10).

Prijedlozi: *proz* (kroz) (7, 10, 15); *preo* (preko) (7).

Brojevi: *dvajestog* (dvadesetog) (4); *petnajest* (petnaest) (8).

Kod Martića se u svakome djelu, pa tako i u ovome, pronalaze konstrukcije istoga korijena, bilo da su sintagme imenica i glagol ili glagol i pridjev. Primjeri su: *priče pričat* (3, 5); *pjevasmo pjesmice* (7); *sliku slikovашe* (9); *pritište pritiskom* (10); *gradiše gradjom* (13); *trudna trudbovanja* (14); *pjevaše mi pjesme* (15); *klesar klesaše* (15); *vajar vaje* (16); čudna čuda (16); *mašta maštovala* (17); *starci stari* (17); *se noćca snoćala* (21); čarom oćarana (22) itd.

Nije neobično pronaći ni sinonime u širem značenju riječi u Martićevu pjesništvu, na primjer: *Klesar kleše* pjesnikove misli, / *Vajar vaje* pa jim život daje (15-16).

Tu se, dakle, može uočiti i leoninska rima ili srok: Pa i *vile mile* su nam *bile* (7); *Vajar vaje* pa jim život *daje* (16) itd.

Što se tiče tvorbe riječi, najčešće se u djelu pronalazi složeno-sufiksalsna tvorba. Primjeri su: *blagoviestnik* (3); *velegojan* (5); *crnomanjac* (5); *blagodarano* (8); *kakvogodjer* (10); *bogomaran* (11); *velemožnji* (12);

čudobojan (13); *svjetlosjajan* (15); *Etne plamovalne* (16); *bogomoljan* (21) itd.

Često u Martićevu jeziku pronalazimo imenice na *-ac*: iz *krioca* njena (krila) (6); *smrtac* (smrtnik) (9); ista *nojca* (vjerojatno se misli na noć) (10); *pjevci* (pjevači) (14); *bojci* (bojovnici) (15); *noćca* (22) itd. Potrebno je tu još spomenuti deminutive ili umanjenice koje dosta puta susrećemo u njegovim deseteračkim stihovima: *mjestance* (21); *zemljica* (21); *sunašce* (22) itd.

Zaključak

Ilir iz Ercegovine, Žalovan ili Ljubomir Hercegovac pseudonimi su fra Grge Martića kojima se potpisivao vjerojatno nastojeći izbjeći neugodnosti u nezavidnu razdoblju 19. stoljeća. Martić je najplodniji bosansko-hercegovački pisac 19. stoljeća koji je nastojao svojim djelima obogatiti bosanskohercegovačku književnost. Pisao je puno, za prilike naroda, za učene i više za neuke ljude, nastojao je podići svijest o školstvu, uplitao se u politiku, bio je zaštitnik maloga čovjeka, za narod i uz narod.

Martić je bio prevoditelj, što ne začuđuje jer je poznao latinski, francuski, turski, mađarski i njemački jezik. Jezik je pripovijetke slojevit, a iako se ne pronalaze tuđice u njemu, nema većih odstupanja od jezika ostalih njegovih djela. Tako se pronalazi i dvoslovno *dj* u riječima poput *dođje*, fonem /ć/ u riječi poput *hćede*, a fonem /h/ pronalazimo kao sekundarno u primjeru *uvehnuto* ili na početku riječi gdje ne bi trebao biti *hubav* (ubav). Fonem /f/ upotrebljava umjesto suglasničke skupne *hv*, poput *fala*. Služio se morfonološkim pravopisom po uzoru na zagrebačku filološku školu, primjerice: *iztok*, *srdce* itd. U primjerima poput *liepo*, *biela* uočava se *ie*, dok u riječima poput *tjelo* ili *tjesaše* uočavamo *je*. Negaciju često piše skupa s glagolom, a primjeri su *nemogu*, *nebijaše* itd. Opće imenice ili neke ktetike piše velikim slovom, kao što su *Opatija*, *Lira*, *Naceosko*, *Franačkih* itd.

Što se tiče fonologije, pronalaze se čuvanje jata *je* kod neodređenih zamjenica i priloga: *njeko*, *nješto*, *njekoč* te šćakavizmi poput *utočišće*, *dvorišće* itd. U pridjevima se uočava nastavak *-ijeh* za genitiv množine,

kao kod primjera *I Grčkije' kradja*, te kod pridjeva i zamjenica nastavak – *ijem* u instrumentalu jednine muškoga i srednjega roda: *Ljutiem groždjem iz krioca njena* itd.

Specifičnost Martićeva djela uopće jest zamjena nominativa vokativom: *Imaše se ženit Novače*, ali i kratka množina poput *zidi, križi* itd. Što se tiče vremena i glagolskih oblika, redovito se pronalaze reducirani infinitiv: *pričat, oženit*; krnji perfekt: *I bilo mi sa ljudima liepo*; aorist: *ja odoh*; imperfekt: *imaše se ženit*; glagolski prilog sadašnji: *gledajući*; glagolski prilog prošli: ima nastavak *-v: neostaviv*; glagolski pridjev trpni: *zaljuljani*. Kod priloga, veznika i čestica uočava se nastavak *-i/re, re* poput *svedjer, jošter*, a nekada dolazi i do sprezanja: *izbjegavo, reko* itd.

Na kraju deseteračkoga stiha dolaze često i glagoli i atributi kao: Pa i vile mile su mi *bile*; U nebeskom svodu *zlačanom* itd. Često koristi sastavni veznik *ter (tere)* i veznik *kano* koji odgovara *kao*. Leksik je u duhu prostorne i vremenske raslojenosti, odnosno bosanskohercegovačkoga prostora 19. stoljeća. Ne pronalaze se riječi stranoga podrijetla. Fra Grgo Martić i njegovo djelo uvijek su izazov za proučavanje povijesti hrvatskoga jezika.

Izvori

MARTIĆ, fra Grgo. 1886. *Bijedni Novak (Renè od Chateaubrianda)*. Đakovo. Naklada i tisak biskupijske tiskare.

Literatura

BABIĆ, S. (1995). Korijski i morfonološki pravopis nisu i ne mogu biti istoznačnice. *Jezik* 43 (2) str. 41-48.

BROZOVIĆ, D. (1972). Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića. *Jezik* 20 (2) str. 37-51.

GALIĆ, M. (2022). Leksičke osobitosti Martićevih Zapamćenja U: Radovi zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Đakovu. Zagreb-Đakovo. str. 15-35.

- GALIĆ, M. (2022). Život i djelo fra Grge Martića s posebnim osvrtom na njegov jezik. Vidici. HAZU BiH. Mostar. V (7) str. 114-137.
- KOLENIĆ, LJ. (2003). *Pogled u strukturu hrvatske gramatike*. Osijek. Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku.
- KOVAČEC, A. (1996). Bijedni Novak – prijevod Chateaubriandova „Renèa” od fra Grge Martića. U: *Zbornik radova znanstvenoga skupa Fra Grgo Martić i njegovo doba*. Zagreb. Zavičajni klub Posušje-Zagreb. Alfa. str. 193-202.
- KUNA, H. (1983). *Jezik Bosanskog prijatelja*. Sarajevo. Svjetlost.
- OREČ, J. (1996). Fra Grgin prijevod Racineove Iphigénie. U: *Zbornik radova znanstvenoga skupa Fra Grgo Martić i njegovo doba*. Zagreb. Zavičajni klub Posušje-Zagreb. Alfa. str. 219-232.
- PRANJKOVIĆ, I. (2008). *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*. Zagreb. Hrvatska sveučilišna naklada.

Rječnici

- Akademijin Rječnik. 1880.-1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. 1-97. Zagreb. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ANIĆ Š., KLAIĆ N. i DOMOVIĆ Ž. (2001). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb. SANI-PLUS.
- ANIĆ, V. (2004). *Veliki rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb. Novi Liber.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik*. (2002). Zagreb. Novi Liber.
- LADAN, T. (2009). *Život riječi*. Zagreb. Novela Media.
- MATASOVIĆ R., PRONK T., IVŠIĆ D. i BROZOVIĆ RONČEVIĆ D. (2016). *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. 1. svezak A – Nj. Zagreb. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MAŽURANIĆ, V. (1975). *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb. Pretisak. Informator.
- SKOK, P. (1971-1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb. JAZU.

THE LANGUAGE OF MARTIĆ'S TRANSLATION OF THE SHORT STORY *BIJEDNI NOVAK*

Summary

The paper studies the language of Martić's translation of the short story Bijedni Novak (Poor Novak). Namely, Grgo Martić is a Franciscan from Bosna Srebrena who worked tirelessly as a writer, making him the most prolific Franciscan writer of the 19th century. In addition to writing a lot, Martić was also translating. This is no surprise because he was conversant in Latin, Italian, French, Turkish, Hungarian and German. He translated René written by the French romantic writer François-René de Chateaubriand under the title Bijedni Novak. In the ten style verse, it is noted that Martić adapted the translation to the recognizable tone of his literary work, following the Zagreb school of philology, the Central Bosnian idiom, but also the Franciscan writing tradition. The paper therefore analyses the language of Martić's short story Bijedni Novak through spelling, orthography, phonology, morphology, syntax and lexis. He printed the story in Đakovo in 1886 at the bishop's printing house.

Keywords: language, translator, spelling, orthography, phonology, morphology, syntax and lexis.

DARIA MIKULEC ♦ SAMSON ŠTIBOHAR
Sveučilište u Zagrebu ♦ Sveučilište Sjever

PROJEKT *BADLOVIM TRAGOM* – PARTICIPATIVNOM INTERPRETACIJOM LOKALNE BAŠTINE PREMA INKLUZIVNOMU OBRAZOVANJU

Sažetak

*Važnost valorizacije, prezentacije i očuvanja kulturne baštine u odgoju i obrazovanju vidljiva je u predmetnim kurikulumima društveno-humanističkoga i umjetničkoga područja za osnovne škole u Republici Hrvatskoj kao i u Nacionalnome okvirnom kurikulumu. U potonjemu se dokumentu naglašava kako korištenje baštinskih resursa u nastavi može ojačati osjećaj lokalnoga, regionalnoga i nacionalnoga identiteta, učiti toleranciji i empatiji, poštivanju različitosti te društvenoj odgovornosti. Cilj je ovoga rada predstaviti projekt kojim se participativnom interpretacijom kulturne baštine u projektnoj nastavi u osnovnoj školi smjeralo potaknuti ostvarivanje odgojno-obrazovnih ciljeva učenja koji se odnose na poštivanje različitosti društvenih potreba i perspektiva te njegovanja suživota u različitosti. Međuinstitucijski projekt Osnovne škole Krapinske Toplice i Centra za odgoj i obrazovanje Krapinske Toplice pod nazivom *Badlovim tragom* proveden je tijekom školske godine 2022./2023., a u njemu sudjelovali su učenici koji pohađaju redovan program te učenici koji pohađaju prilagođene programe za učenike s teškoćama u razvoju. U projektu se sadržajima iz lokalne baštine pristupalo metodom participativnoga pripovijedanja te su kao rezultat zajedničkoga rada izrađene digitalna publikacija i knjiga dojmova s učeničkim razmišljanjima o projektu i zajedničkomu stvaranju. U radu se koristi deskriptivna metoda kojom će se, na osnovi prethodnih istraživanja, definirati i opisati pojmovi kulturne baštine, participativne interpretacije te pripovjedne metode (story-*

tellinga), potom analiza i sinteza. S obzirom na to da su istraživanja koja se bave društvenim učincima participativne interpretacije baštine među djecom i mladima u RH rijetka, ovaj rad može poslužiti kao poticaj za buduće radove i istraživanja navedenoga područja.

Ključne riječi: društvena odgovornost, kulturna baština, osnovnoškolsko obrazovanje, projektna nastava, *storytelling*

Uvod

Baština je pojam koji posljednjih nekoliko godina sve više dolazi u fokus u raznim znanostima, djelatnostima i društvenim poljima. Baština kao gospodarski i društveni razvojni resurs neprestano je preokupacija kulturnoga sektora, kulturne industrije i turizma, ali je prepoznata i kao važan resurs u obrazovanju, već od predškolske razine naviše. Naime, „cjelokupna baština nekog naroda čini kulturno nasljeđe i prirodno bogatstvo koje treba čuvati i njegovati, a kako bi se to ostvarilo nužno je svakog pojedinca osposobiti za prepoznavanje baštinskih elemenata te senzibilizirati za njezino očuvanje“ (Kostović Vranješ, 2015: 445). Važnost valorizacije, prezentacije i očuvanja kulturne baštine u odgoju i obrazovanju vidljiva je u predmetnim kurikulumima društveno-humanističkoga i umjetničkoga područja za osnovne škole u Republici Hrvatskoj i u *Nacionalnome okvirnom kurikulumu*. U potonjemu se dokumentu naglašava kako korištenje baštinskih resursa u nastavi može ojačati osjećaj lokalnoga, regionalnoga i nacionalnoga identiteta, učiti toleranciji i empatiji, poštivanju različitosti te društvenoj odgovornosti (NOK, 2011). No, navedeni ciljevi, koji su u prvome redu odgojni, zahtijevaju da se baština sagledava u svim svojim dimenzijama i pojavnim oblicima, materijalnim i nematerijalnim. Nematerijalni pojam baštine važno je razumjeti kao njezin „meki, neopipljivi oblik: ljude, njihove tradicije i znanja koja posjeduju“ (McKercher, du Cros; prema Draženović i Smrekar, 2020: 15). Cilj je ovoga rada predstaviti projekt kojim se participativnom interpretacijom kulturne baštine u okviru projektne nastave u osnovnoj školi smjeralo potaknuti ostvarivanje odgojno-obrazovnih ciljeva učenja koji se odnose na poštivanje različitosti društvenih potreba i perspektiva te njegovanja suživota u različitosti. Međuinstitucijski

projekt Osnovne škole Krapinske Toplice i Centra za odgoj i obrazovanje Krapinske Toplice pod nazivom *Badlovim tragom* proveden je tijekom školske godine 2022./2023. U njemu su sudjelovali učenici koji pohađaju redovan program te učenici s teškoćama u razvoju koji su zajednički, uz pomoć mentora, sadržajima iz lokalne baštine pristupali metodom participativnoga pripovijedanja. U radu se koriste deskriptivna metoda kojom će se, na osnovi prethodnih istraživanja, definirati i opisati pojmovi kulturne baštine, participativne interpretacije i pripovjedne metode (*storytellinga*) te analiza i sinteza.

Istraživanja (Parfitt, 2019; Grove, 2013) ukazuju na korisnost i široku primjenjivost pripovjedne metode (*storytelling*) koja omogućuje da se informacije lakše i zanimljivije prenose i primaju. Ona unapređuje jezične vještine u djece, pridonosi emocionalnomu sazrijevanju i razvoju empatije, pospješuje osjećaj identiteta, maštu i kreativnost (Grove, 2017). U svojem participativnom obliku pripovijedanje podrazumijeva aktivnu uključenost i kreativan angažman svih sudionika – u ovome slučaju učenika koji pohađaju redovan i prilagođen program. Stoga je i polazna ideja projekta *Badlovim tragom* bila da se participativnom interpretacijom lokalne baštine uz pripovjednu metodu pokuša pridonijeti ciljevima inkluzivnoga obrazovanja.

Novo poimanje baštine i baština u obrazovanju

Prema važećoj legislativi Republike Hrvatske i suvremenim teorijskim razmatranjima pojam baštine danas obuhvaća „sve materijalne i nematerijalne vrijednosti koje smo naslijedili i želimo ih očuvati za sljedeće generacije jer one su okosnica identiteta svakog mjesta i ljudske zajednice. Podrazumijeva naslijeđene materijalne artefakte i naslijeđena nematerijalna dobra neke skupine ili društva“ (Draženović i Smrekar, 2020: 8). Tijekom posljednjih pola stoljeća pojam baštine doživio je nekoliko modifikacija. Isprva je označavao spomeničku (materijalnu) baštinu, no s vremenom su u njegov doseg uključeni i njezini nematerijalni oblici. Novo poimanje baštine još je permisivnije te je ona prema *Okvirnoj konvenciji Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo*

(*Faro konvencija*) iz 2005. godine objašnjena: „Kulturna baština je skupina dobara naslijeđenih iz prošlosti koje ljudi identificiraju, neovisno o vlasništvu, kao odraz i izričaj svojih vrijednosti, vjerovanja, znanja i tradicija koje su u stalnom procesu evoluiranja“ (Domšić, 2015: 14). To bi značilo da su objekti/umijeća/znanja koji su kulturna baština neke zajednice rezultat definiranja toga objekta/umijeća/znanja kao baštinskoga, a proces definiranja uključuje i praksu pridavanja vrijednosti. S obzirom na to da nešto postaje baštinom tek kada je se valorizira kao takvu, može se reći da „se baština proizvodi, umjesto da se jednostavno identificira“ (Hooper, 2008: 3). Prema takvu tumačenju lokalna baština, koja je najizravnije povezana sa zajednicom i životom ljudi, može biti jasniji refleks samorazumijevanja pripadnika neke zajednice, njihova osjećaja kulturnoga identiteta, nego u slučaju kada se baština određuje iz središta kulturne ili političke moći, „odozgo“. Posebna je važnost takva razumijevanja za osnovnoškolsko obrazovanje jer širok pojam kulturne baštine otvara razne mogućnosti za istraživačku i projektnu nastavu u lokalnoj zajednici.

Baština je doista jedan od ključnih pojmova u svim dokumentima koji su osnova za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje. Između ostaloga, *Nacionalni dokument društveno-humanističkog područja kurikuluma* iz 2017. navodi kako će „učenik (...) naučiti kako promatrati i razmišljati u kontekstu prostora i vremena oblikujući cjelovitu sliku svijeta, poštujući svoj identitet i baštinu prostora u kojem živi, počevši od lokalne razine prema globalnoj“. Ishodi povezani s kulturnom baštinom zastupljeni su u svim obrazovnim ciklusima, povezano s makrokonceptom „Čovjek u vremenu“ i, ovisno o razini obrazovne vertikale za koju su određeni, odnose se na svijest o važnosti lokalne, regionalne i nacionalne baštine, o važnosti njezina očuvanja te brige o baštini, kao i na razumijevanje kulturne i gospodarske vrijednosti baštine u okviru obrazovanja za održiv razvoj. Budući da je bavljenje baštinom predviđeno od samih početaka institucionalnoga obrazovanja, važno je ciljano planiranje kulturnih aktivnosti na svim obrazovnim razinama, počevši od sadržaja koji su od lokalnoga značaja (Brajčić, 2013; prema Magdić, 2022: 7). Svako manje mjesto ima svoju memoriju koja je učenicima

osnovnih škola neposredno na raspolaganju za proučavanje u njihovoj zajednici. Pa iako se radi o visoko vrijednim resursima, teme od lokalnoga značaja nisu dio primarnih obrazovnih sadržaja. Drugim riječima, „sve zajednice raspolažu bogatstvom lokalnih izvora, no škole se njima ne koriste dovoljno“ (Kuhtlau i sur., 2018: 129). Za proučavanje lokalne baštine u osnovnoškolskome kontekstu posebno je prikladna projektna nastava. Ona se može definirati kao vrsta nastave u kojoj učenici rade na određenim projektima koji mogu biti različitih vrsta, ovisno o stupnju školovanja te prirodi nastavnih ciljeva i sadržaja (Bognar i Matijević, 2002: 407). Projekt se ostvaruje integracijom više nastavnih predmeta ili suradnjom dviju ili više institucija, a osim znanja o objektu poučavanja, učenik stječe i razvija i druge vještine te socijalne odnose suradnjom s kolegama. Projektna nastava odvija se u određenome vremenu i podrazumijeva stvaranje finalnoga proizvoda do predviđena roka trajanja. Ako je tematizirana lokalna kulturna baština, bez obzira na to o kojoj je vrsti produkta riječ, rezultat je uvijek neka vrsta interpretacije.

Participativna interpretacija i *storytelling*

Prema Freemanu Tildenu, jednomu od začetnika teorija interpretacije baštine, interpretacija je „obrazovna aktivnost čiji je cilj otkrivanje značenja i odnosa kroz upotrebu originalnih predmeta, izravnim kontaktom i ilustrativnim medijima umjesto da se samo komuniciraju suhoparne činjenice“ (Tilden, 1957: 8)⁵⁰. Nastavljači Tildenovih nastojanja u polju interpretacije dodat će da se ona često prakticira na mjestima istaknute prirodne i kulturne vrijednosti te da može poprimiti različite oblike, kao što su govori, scenski prikazi, lutkarske predstave, oživljena povijest, *storytelling*, poučne staze i ture (Beck i Cable, 1998: 20). Bez obzira na to u kojoj se od navedenih praksi baština interpretira, sadržaj je u konačnici prezentiran u formi narativa. Zbog toga je *storytelling* kao izvedbena kulturna aktivnost usmenoga pripovijedanja pred okupljenom publikom vrlo prikladan i sve učestaliji izbor za interpretaciju u baštinskim ustanovama. Izvođači mogu biti amateri, no sve se češće

⁵⁰ Ako nije drugačije naznačeno, sve prijevode u tekstu preveli su autori.

radi o profesionalnim interpretatorima, a suvremenoj pripovjedačkoj praksi posvećeni su i brojni festivali i skupovi (Leštek, 2022). No, u obrazovanju se potencijal pripovijedanja još uvijek nedostatno koristi te ono i dalje nije uobičajena i česta praksa u osnovnim školama (Mello, 2001: 13). Upravo je pripovijedanje iznimno važno ne samo za kognitivni nego i za socijalni i emotivni razvoj djeteta jer kao usmena aktivnost podrazumijeva stvaranje odnosa narator – recipijent, kroz koji se događa transmisija društvenih značenja, moralnih normi i tumačenja svijeta. Istraživanja su pokazala kako je dodatna vrijednost pripovijedanja u stvaranju odnosa između učenika i priče, između priče i stvarnih iskustava, između pripovjedača i slušatelja (Mello, 2001) te da se radi o društvenoj aktivnosti koja potiče kooperaciju i grupnu koheziju (Parfitt, 2019). Ta je činjenica vrlo značajna za pedagoški rad u osnovnim školama s učenicima koji pohađaju redovan program i za učenike s teškoćama u razvoju. Ako se baštini pristupa pripovjednom metodom, važno je omogućiti da su u interpretaciji/pripovijedanju angažirani svi uključeni učenici. Naime, autori koji su opisivali metode interpretacije baštine naglašavaju kako ona, u slučaju kada se radi o djeci, mora biti osmišljena na drugačijim temeljima nego kada je riječ o odraslima. Cable i Beck (1988: 77) su kao jedan od osnovnih principa interpretacije naveli sljedeće: „Dopuštanje djece da budu uključena u interpretaciju je ključno. Djeca najbolje uče kroz aktivno i prikladno sudjelovanje.“ Slijedom toga, interpretacija kulturne baštine u kojoj sudjeluju djeca, kada je god to moguće, treba biti participativna. Sudioničke metode interpretacije kao što je participativni *storytelling* čine se posebno prikladnima za nastavu i projekte kojima je jedan od ključnih ciljeva inkluzija djece s teškoćama u razvoju.

Autori koji se bave interpretacijom baštine (Domšić, 2018; Ham, 2015) naglašavaju kako baština može biti sredstvo društvene kohezije, tolerancije i inkluzivnosti. Domšić (2018) je provela istraživanje među mladima, koji su sudjelovali u projektu participativne interpretacije u suradnji sa stručnjacima muzeolozima, čiji je rezultat bio izložba o lokalnoj baštini. Rezultati su pokazali kako je participativna interpretacija

baštine doista imala pozitivne učinke u pogledu osobnoga i socijalnoga razvoja mladih ljudi, posebno u polju znanja, interesa i vještina.

***Badlovim tragom* – projekt interpretacije baštine radi inkluzije**

U Republici Hrvatskoj postoje različiti modeli obrazovanja za učenike s teškoćama u razvoju. Obrazovanje učenika s teškoćama u školama u kojima se provode isključivo prilagođeni i posebni programi omogućuje sustavnu obrazovnu podršku stručnjaka edukacijsko-rehabilitacijskoga profila te dosljednu upotrebu asistivne tehnologije gdje je potrebna. S druge strane, s obzirom na to da su u tome slučaju učenici s teškoćama razdvojeni od učenika bez teškoća te izdvojeni od vršnjačke kulture mjesta u kojemu se školuju, izraženije se javlja problem inkluzije koja je iznimno važna za osobni i socijalni razvoj učenika s teškoćama. Ključne su dodatna podrška i pomoć učenicima s teškoćama kako bi im se olakšalo ne samo kretanje kroz obrazovnu vertikalnu nego i stvaranje i održavanje primjerenih odnosa s vršnjacima (Bouillet i Kudek Mirošević, 2015) te osigurala bolja prihvaćenost u vršnjačkome okružju (Žic Ralić i Ljubas, 2013). Radi socijalne inkluzije tijekom školske godine 2022./2023. koncipiran je i realiziran međuinstitucijski projekt *Badlovim tragom* čiji su nositelji Osnovna škola Krapinske Toplice koja provodi redovni osnovnoškolski program te Centar za odgoj i obrazovanje Krapinske Toplice, škola koja provodi predškolske i osnovnoškolske prilagođene programe za učenike s teškoćama. Projekt je osmišljen radi povezivanja učenika koji pohađaju redovni osnovnoškolski program i učenika s teškoćama u razvoju pomoću zajedničkoga pripovijedanja fikcionalnih priča temeljenih na podacima iz lokalne povijesti. U projektu je sudjelovalo 12 učenika iz OŠ Krapinske Toplice te 8 učenika iz Centra za odgoj i obrazovanje. Tijekom četiriju susreta, koji su se održali u prostorijama Centra za odgoj i obrazovanje te u školskoj knjižnici OŠ Krapinske Toplice, učenici iz dviju škola raspoređeni u grupe, koji se u pravilu prethodno nisu poznavali, zajednički su sudjelovali u sesijama pripovijedanja. Uz pomoć dviju mentorica na projektu grupe

su se pridržavale metode participativnoga *storytellinga*, kojom su se svi učenici poticali da se uključe i da sudjeluju u stvaranju i pričanju priča inspiriranih baštinom mjesta u kojemu se škole nalaze. Također, učenike se usmjeravalo da razmatraju i kritički sagledavaju podatke o ličnostima iz lokalne povijesti koji su bili pripadnici ranjivih skupina, etiketirani kao drugačiji ili marginalizirani te su zajednički kreirali i priče o njihovim iskustvima suočavanja s predrasudama. Nakon nekoliko ciklusa participativnoga pripovijedanja učenici su konsenzualno odabrali jednu inačicu priče, koju su potom ilustrirali tako da je svaki učenik nacrtao jedan od prizora iz priče. Potom su je uredili kao digitalnu publikaciju uz zvučne zapise radi osiguravanja pristupačnosti osobama s teškoćama čitanja i oštećenjima vida iz obiju škola, ali i šire zajednice. Istraživanjem lokalne kulturne baštine došlo se do sadržaja koji su interpretativno preoblikovani u povijesnu fikciju o Jakobu Badlu, utemeljitelju kupališta u Krapinskim Toplicama, razumljivu djeci od rane osnovnoškolske dobi naviše. No, ono što je u projektu bilo ključno jest dosljedno provođenje participativne metode interpretacije zahvaljujući kojoj su aktivno bili uključeni i učenici koji pohađaju redovan program i učenici koji pohađaju prilagođene programe radi ostvarivanja suradnje svih sudionika te stvaranja uvjeta za razvoj neformalnih vršnjačkih odnosa.

Po završetku projekta *Badlovim tragom* učenici koji pohađaju redovan program Osnovne škole Krapinske Toplice s mentoricom su podijelili svoje zadovoljstvo projektom i suradnjom s učenicima iz susjedne škole, a svoja su razmišljanja zapisivali i u knjigu dojmova. Sudeći prema evaluaciji, učenici su pozitivno ocijenili participativnu metodu te suradnju s učenicima s teškoćama uopće. Jednako tako, lokalnu baštinu smatraju vrijednim resursom koji im je ukazao na važnost prihvaćanja različitosti u društvu.

Zaključak

U suvremenome poimanju baština se razumijeva kao cjelokupnost mjesta, predmeta, priča i drugih veza koje zajednica ima s prošlošću te predstavlja vrijedan kulturni, gospodarski, društveni, ali i obrazovni

resurs. Lokalna kulturna baština pruža nebrojene mogućnosti za istraživački rad i projektnu nastavu namijenjenu učenicima osnovnoškolske dobi. S obzirom na spomenuta prethodna istraživanja koja ukazuju na to da baština može imati pozitivne učinke na osobni i društveni razvoj djece i mladih, uključujući porast tolerancije i empatije, poštivanja različitosti i društvene odgovornosti, važno je uključiti je u obrazovne sadržaje i pritom se koristiti djeci bliskim metodama, kao što je participativna interpretacija. Projekt *Badlovim tragom* koji se provodio u suradnji Osnovne škole Krapinske Toplice te Centra za odgoj i obrazovanje Krapinske Toplice bio je usmjeren postizanju ciljeva socijalne inkluzije učenika s teškoćama i učenika koji pohađaju redovni program kroz participativno pripovijedanje. Pozitivni dojmovi učenika na kraju projekta ukazuju na to da bi participativna interpretacija lokalne baštine mogla imati pozitivne inkluzivne učinke, no za znanstveno utemeljene zaključke potrebno je provesti dodatna istraživanja primjerenom metodologijom. Budući da su istraživanja koji se bave društvenim učincima participativne interpretacije baštine među djecom i mladima u RH rijetka, ovaj rad može pružiti korisne uvide te poslužiti kao poticaj za buduće radove i istraživanja navedenoga područja .

Literatura

- BECK, L., CABLE, T. (1998). *Interpretation for the 21st century: fifteen guiding principles for interpreting nature and culture*. Sagamore publishing. Champaing.
- BOGNAR, L., MATIJEVIĆ, M. (2002). *Didaktika*. Zagreb. Školska knjiga.
- BOUILLET, D., KUDEK MIROŠEVIĆ, J. (2015.). "Students with disabilities and challenges in educational practice". *Croatian Journal of Education*. 17 (Sp. Ed.2), str. 11-26. URL: <https://doi.org/10.15516/cje.v17i0.1472> [2023-04-12].
- DOMŠIĆ, L. (2018). *Participativna interpretacija baštine i društveni učinci na mlade. Doktorski rad*. Filozofski fakultet, Zagreb URL:

- <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10038/1/Domsic%2C%20Lana.pdf> [2023-04-10]
- DRAŽENović, M., SMREKAR, A. (ur.) (2020). *Priručnik za interpretaciju baštine*. Založba ZRC. Ljubljana.
- GROVE, N. (2013). *Using storytelling to support children and adults with special needs: transforming lives through telling tales*. Routledge. New York.
- HAM, S. M. (2013). *Interpretation: making a difference on purpose*. Fulcrum publishing. Golden.
- HOOPER, G. (2018). *Heritage at the interface: interpretation and identity*. University Press of Florida. Gainesville.
- KOSTOVIĆ-VRANJEŠ, V. (2015). „Baština - polazište za promicanje odgoja i obrazovanja za održivi razvoj“. *Školski vjesnik: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, 3, 64, str. 439 - 452. URL: <https://hrcak.srce.hr/151365> [2023-04-9].
- KUHLTHAU, C. C., MANIOTES, L. K., CASPARI, A. K. (2018). *Vođeno istraživačko učenje: učenje u 21. stoljeću*. Zagreb. Školska knjiga.
- LEŠTEK, D. (2022). „Medij pripovijedanja u suvremenoj praksi“. *Hrvatsko zagorje: časopis za kulturu*. 28, 1-2, str. 53-69.
- MAGDIĆ, A. (2022). *Proučavanje kulturne baštine na primjeru lokalne zajednice. Diplomski rad*. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku. Osijek.
- MELLO, R. (2001). “The power of storytelling: how oral narrative influences children’s relationships in classrooms”. *International journal of education and arts*, 2, 1. URL: <http://www.ijea.org/v2n1/index.html>. [2023-04-10].
- Nacionalni dokument društveno humanističkog područja kurikuluma: prijedlog nakon javne raprave. (2017). URL: <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/NacionalniKurikulum/PodrucjaKurikuluma/Dru%C5%A1tveno-humanisti%C4%8Dko%20podru%C4%8Dje.pdf>. [2023-04-10].

- Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obavezno i srednjoškolsko obrazovanje. (2011). Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH. URL: http://mzos.hr/datoteke/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf. [2023-04-10]
- PARFITT, E. (2019). *Young people, learning and storytelling*. Palgrave Macmillan. London.
- TILDEN, F. (1977). *Interpreting our heritage*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- ŽIC RALIĆ, A., LJUBAS, M. (2013). "Prihvaćenost i prijateljstvo djece i mladih s teškoćama u razvoju". *Društvena istraživanja*, 22, 3, str. 435 - 453. URL: <https://doi.org/10.5559/di>. [2023-04-15].

PARTICIPATORY INTERPRETATION OF LOCAL HERITAGE IN ELEMENTARY SCHOOL - TOWARDS AN INCLUSIVE EDUCATION

Summary

The importance of valorization, presentation and preservation of cultural heritage in elementary education is visible in the subject curricula of social and humanist area and arts, and in the National Framework Curriculum in Croatia. The latter emphasizes how the use of heritage resources in teaching can strengthen the sense of local, regional and national identity, teach tolerance and empathy, respect for diversity and social responsibility. The aim of this work is to establish whether the participatory interpretation of cultural heritage in project teaching in elementary school can enhance the realization of educational goals related to respecting the diversity of social needs and perspectives and fostering coexistence based on diversity. For this purpose, the inter-institutional project of Krapinske Toplice Elementary School and Krapinske Toplice Center for Education will be analyzed, in which students attending the regular program and students with developmental disabilities took part, and in which content from local heritage was approached using the method of participatory storytelling. The paper uses a descriptive method, which will define and describe the concepts of cultural heritage, participatory interpretation and storytelling, followed by observation, analysis and synthesis. The results indicate that modern teaching strategies and participatory heritage interpretation can have positive effects on the development of tolerance and acceptance of differences among students. Given that research dealing with social effects of participatory heritage interpretation among children and youth in Croatia is rare, this paper can provide useful insights and serve as an incentive for future works and research in the aforementioned area.

Keywords: social responsibility, cultural heritage, elementary education, project teaching, storytelling

UDK: 811.111'276.2:791"1990/1999"

811.111(73)'276.2:791"1990/1999"

Izvorni znanstveni članak

ZORAN PERVAN ♦ MARIO PENAVIĆ ♦ FILIP LEONTENKO

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

USE OF SLANG IN 1990'S BRITISH AND AMERICAN FILMS – A GENDER STUDIES PERSPECTIVE

Summary

Language is a complex system that is always changing and growing as it is being used in establishing knowledge, setting the norms, values, status, and to establish cohesion and trust. However, language also plays a role in constructing social meaning. One of the more interesting phenomena when it comes to new words invention is the use of slang. Slang is one of the vehicles through which language changes and becomes renewed, and the vigor and color of slang enrich daily speech. This paper will study the usage of slang in different British and American films that deal with drug abuse in order to see how and on which scale slang is being used, and more specifically to see what the differences are in use between British and American films that deal with the topic of drug abuse. The films which will be analyzed are Trainspotting, Human Traffic, Fear and Loathing in Las Vegas and The Basketball Diaries. The overall aim is to investigate slang as it is reflected in films about drug abuse made in the 1990s. More specific research questions are: What different areas of use are represented in the slang that is being used? Is there a difference in the way men and women use slang? Slang is a male-dominated world, with women playing only minor roles so it is supposed that there are differences in gender representation in the usage of slang.

Keywords: slang; British and American films; drug abuse; gender roles

Introduction

Language is a living, breathing, ever-changing entity, and there is perhaps no element of it that better encapsulates this than slang. As an inherently informal and non-standard form of language expression, slang is a divisive subject that provokes discussion and disagreement wherever and whenever it appears. Some people love slang to such a degree that their vocabulary seems to be comprised predominantly of slang terms, whereas others hate it with such a burning passion that they consider it – and by association anyone using it – as a lesser form of not just the English language overall, but furthermore even culture and society as a whole. Slang users face difficulties and oppositions not just from those who despise slang, however; using the wrong kind of slang or using it incorrectly can just as easily make one lose standing with the other users of slang. Being such a powerful force in English language, slang users run the risk of being judged as rude, uneducated, and unintelligent by those who dislike slang, and out of date, “lame”, and a poser by those who do use it. However, when used correctly, slang can act as a bridge between people, easing one’s entry into social circles, increasing their sense of belonging, or in extreme cases even saving one’s life.

Slang – and through it, its users – have been stigmatized throughout history. Language is a critical part of one’s identity and overall prestige in the world, so it comes as no surprise that one of the best ways to discredit a certain group or minority is through delegitimizing their language or slang. However, the feeling of rebellion that comes from being stigmatized and opposed by mainstream culture is often exactly what slang users (almost always predominantly the youth) seek from it in the first place. By being rejected by predominantly upper class who would tell them how proper language is used, young people find their own sense of identity and (counter)culture to be a part of. As such, slang is equally a unifying and a divisive power, at the same time bringing people together and separating them into sub-groups, gangs, cliques, etc.

Language is used in establishing knowledge, setting the norms, values, and status, and lastly, used to establish cohesion and trust. However, language also plays a role in constructing social meaning. “Groups jointly look out on a social landscape, and they jointly create distinctiveness for themselves, placing themselves strategically in that landscape. And style is a crucial resource for interpreting the landscape and for defining and claiming a place in it.” (Eckert, 2003) This is done by inventing new words and giving them specific meaning. One of the more interesting phenomena when it comes to new words invention is the usage of slang. Slang is primarily associated with young people and closed groups, and it often defined as being some sort of a resistance towards the elderly and the society outside of that group. Fowler’s *Dictionary of Modern English Usage* (2010) defines slang as a “type of language that consists of words and phrases that are regarded as very informal, are more common in speech than writing, and are typically restricted to a particular context or group of people”, while, curiously enough, the term itself is of unknown origin (Encarta Dictionary Tools, 2005). Regardless, it is obvious that slang has two purposes - one being to exclude the outside world from the inner circle of the group, and the other being to enforce a loyalty and intimacy within that same group. The language of slang helps the member of the group to have a sense of belonging and helps them to identify with a particular group, i.e., create a distinct identity bound by similar values. (Tshidzumba, 2019) These groups are usually thought to belong to various subcultures, from surfers, hippies, punk-rockers, etc., but are not limited to them and the list expands variously, ranging from the slang of pupils to the slang used by criminals and drug addicts.

Although a minority, slang users can sometimes be the ones holding power and prestige, notably in situations where an outsider is trying to gain the group’s acceptance by adapting their slang. This can be seen in the examples of parents trying to speak “the kids’ lingo” in order to better connect with their (usually teenage) children, the teachers trying to use their students’ slang in order to gain their respect and show how they are, as a matter of fact, still hip and up-to-date, and people in general

trying to approach a specific subculture (gamers, hip-hop enthusiasts, sports fans etc.) by using their slang, respectively. Today, with the unprecedented abundance of social media and internet accessibility, these subcultures have somewhat melded into vast groups that are differentiated more by the age of their users than their specific field of interest.

Slang cannot be defined without taking its function and use into account. Its power and importance cannot be underestimated in helping the young in socialization. However, for slang to survive it must constantly evolve, change and regenerate. This results from the very nature of slang; if it is the way of the youth to distance themselves from the generation of their parents, then they must differentiate their own slang and not accept the one from the previous generation. As such, slang is very hard to investigate because it falls out of usage after a certain period (Xu and Sun, 2022). However, there are examples of slang words which have survived through many generations and that have become parts of the standard lexicon. One example is the word *cool*, which was a slang word that replaced *groovy* in the 1950's and the 1960's, which itself replaced the earlier *swell* from the 1930s and 1940s. However, examples like these are rare and the slang of a certain group usually disappears when new generations arrive.

Given that substance abuse is prominent throughout human history, it invariably involves the usage of specific slang to describe various aspects of this phenomenon, from evading the topic when addressing to-and-or-with outsiders to referring to various substances and opioids within the groups or communities which use them. In this paper, the slang we cover addresses specifically one used by characters to refer to substance abuse from selected American and British films of the 1990s. The aim of the paper is to analyze such slang in then contemporary films and more specifically, to analyze just how often is slang reference used, who uses it more throughout the films and whether it is used more in American or British productions.

Literature review

Sami and Shahri (2023) performed research on the challenges in translating slang expressions in subtitles. The research was done on a Korean show *Running Man* and compared how the slang used in the show was translated to English and Persian. Hurko (2022) researched translation strategies used to translate English slang into Ukrainian in the series *Sherlock* and concluded that the most effective way of translating slang was by using metaphorization. Syahputra, Suastin, and Sulatra (2021) researched slang words in the movie script *The Fast and the Furious*, which was categorized into primary and secondary slang. Juvrianto (2019) researched slang in the movie *The Blind Side* to see how slang is being used as a decisively American culturological phenomenon. De Klerk (1990) writes about how sex influences the use of slang. Although the stereotype would be that male speakers use slang more frequently than female speakers, de Klerk concludes that sex-related differences in slang use is not as striking as it is usually assumed and makes the assumption that the use of slang depends more on the age and schooling of the speaker than on sex. Grossman and Tucker (1997) explored gender differences in the knowledge and use of slang. In their research they performed a study to see how male and female speakers use slang to refer to “a man” and “a woman”. The results showed that there were not many differences between male and female speakers in the knowledge and use of slang.

Kyrgyzbay and Yekibayeva (n.d.) claim that slang is one of the vehicles through which languages change and become renewed, and its vigor and color enrich daily speech. Although it has gained respectability in the 20th century, in the past it was often loudly condemned as vulgar. Andersson and Trudgill (1990) see slang as an important feature in American culture due to the fact that it is more effective than Standard English when talking about topics such as sports, sex, and intoxication in casual, daily conversation. The main reason for the existence of slang is to establish a sense of commonality among its speakers. It is then important to notice that the users of slang have many reasons to use it,

such as a desire to be different (rebellling against the authority, be it in form of parents, teachers, government), to enrich the language, to engage in playfulness, or to identify oneself as a member of a certain group or social class. Slang is always approached with the desire of creating or taking on an identity (Tshidzumba, 2019).

According to Kyrgyzbay and Yekibayeva (n.d.) slang is a core element of youth culture, as a defiant gesture resistance and an emblem of tribe identity. Fashion and hairstyles are other key manifestations of a generation's identity, but adult authorities can easily regulate them. With music and language, regulation and restriction are much more difficult. Even the most vigilant and repressive attempts by adult authority cannot eradicate music with its slang lyrics. Language can be scrutinized and controlled in some places at some times, but it defies universal regulation, which allows its subversive nature to prevail.

According to Moore (2004) slang is characterized by its novelty, informality, and quite frequently its taboo or controversial nature. With historical origins in criminals and various marginalized groups trying to keep their communications a secret, it is no wonder that there is such a renegade attitude and reputation surrounding it even to this day. Even though over time slang has grown beyond the marginalized groups and has, especially thanks to the Internet, entered the global stage and consumed the language capabilities of the worldwide youth, it still carries with it that rebellious, individualist, often romanticized freedom-seeking spirit.

Methods and hypotheses

This paper will study the slang used in the films *Trainspotting*, *Human Traffic*, *Fear and Loathing in Las Vegas* and *The Basketball Diaries*. These four films have been selected because of their popularity and because they represent how the topic of substance abuse is portrayed in British and American cinema. With film being so impactful on popular culture, the research will focus on slang that is used in one popular film to see how and in which amount it is represented in media such as

film. The four films will be closely watched, and different occurrences of slang transcribed. The scripts of the films were used in order not to make any mistakes in transcription. When analyzing just four films, it is obvious, however, that the scope of the research is limited and the slang, no matter how rich, is just a creation of several people that appear in those films. In addition, all the films selected are limited to the slang of substance abusers and therefore this research is focused only on one social group. It is also very important to point out that the representation of substance abusers in film is very much male-dominated, with women playing only minor roles.

The method used to conduct the analysis is content analysis and it is very appropriate for this kind of analysis. One feature of content analysis research methodology is its ability to be integrative, utilizing both quantitative and qualitative approaches. Because the two approaches complement one another and the research can only profit from such an approach, this study advises employing such an integrative methodology. Krippendorff (2019, 21) notes that reading a text is qualitative in nature, which is why it is difficult to draw a distinct distinction between the two. Additionally, Kuckartz & Rädiker (2023, 3) note that the integrative approach focuses on breaking down the text into numerical or frequency representations and looking for meaning within those ranges. Krippendorff (2019, 88) lists six components of content analysis research: 1. unitizing; 2. sampling; 3. recording/coding; 4. reducing data to manageable operations; 5. abductively inferring contextual phenomena; and 6. narrating the answer to the research question. The research done on the scripts of the films follows these steps in order to make valid inferences about the data collected.

The overall aim is to investigate slang as it is reflected in a contemporary film. More specific research questions are: What different areas of use are represented in the slang that is being used? Is there a difference in the way men and women use slang? Is there a difference in the use of slang between British and American Films. Taking all of that into consideration, the following hypotheses are made:

H1 – Since the theme of the films analyzed is substance abuse, the predominant theme of the slang used will be talking about drugs and alcohol.

H2 – Men will use slang more often than women will.

H3 – Slang will be equally represented in both British and American films.

Analysis

Slang words and expressions will be analyzed and categorized according to areas of usage in order to investigate whether slang occurs more frequently in particular areas. The proposed categories are:

- Talking about drugs and alcohol
- Talking about sexual intercourse
- Talking to or about other people
- Talking about violence
- Miscellaneous

Table 1. Amount of male slang in all the films analyzed.

MALE SLANG	<i>Fear and Loathing in Las Vegas</i>		<i>The Basketball Diaries</i>		<i>Human Traffic</i>		<i>Trainspotting</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
<i>Talking about drugs and alcohol</i>	30	45.5	27	43.5	10	23.3	11	33.3
<i>Talking about sexual intercourse</i>	2	3.0	7	11.3	4	9.3	1	3.0
<i>Talking to or about other people</i>	19	28.8	18	29.0	21	48.8	15	45.5
<i>Talking about violence</i>	3	4.5	5	8.1	0	0.0	3	9.1
<i>Miscellaneous</i>	12	18.2	5	8.1	8	18.6	3	9.1
TOTAL:	66	100.0%	62	100.0%	43	100.0%	33	100.0%

Table 2. Amount of female slang in all the films analyzed.

FEMALE SLANG	<i>Fear and Loathing in Las Vegas</i>		<i>The Basketball Diaries</i>		<i>Human Traffic</i>		<i>Trainspotting</i>	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Talking about drugs and alcohol	0	0.0	3	60.0	3	25.0	2	28.6
Talking about sexual intercourse	0	0.0	1	20.0	3	25.0	3	42.9
Talking to or about other people	1	100.0	1	20.0	3	25.0	2	28.6
Talking about violence	0	0.0	0	0.0	0	0.0	0	0.0
Miscellaneous	0	0.0	0	0.0	3	25.0	0	0.0
TOTAL:	1	100.0%	5	100.0%	12	100.0%	7	100.0%

The two tables show the representations of male and female slang found in the films *Trainspotting*, *Human Traffic*, *Fear and Loathing in Las Vegas* and *The Basketball Diaries*. It can be clearly seen that men use slang more than women do – in all four films there are 210 uses of slang words by male characters and mere 25 uses by female characters. If we divide that number to number of uses in British and American films, it can be seen that in American films there are 128 uses of slang by male characters out of which 66 uses are in *Fear and Loathing in Las Vegas* and 62 are in *The Basketball Diaries* and 6 uses by female characters out of which 1 is in *Fear and Loathing in Las Vegas* and 5 are in *The Basketball Diaries*, and in British films there are 76 uses of slang by male characters out of which 43 are in *Human Traffic* and 33 are in *Trainspotting* and 19 by female characters out of which 12 are in *Human Traffic* and 7 are in *Trainspotting*.

For the male characters in the American films “talking about drugs and alcohol” is the largest category of slang terms found with 45.5% of all slang belonging to this category in *Fear and Loathing in Las Vegas* and 43.5% of all slang belonging to this category in *The Basketball Diaries*. The category “talking to or about other people” is the second largest

with 28.8% of all slang belonging to this category in *Fear and Loathing in Las Vegas* and 29% of all slang belonging to this category in *The Basketball Diaries*. The category “miscellaneous” is the third largest with 18.2% of all slang belonging to this category in *Fear and Loathing in Las Vegas* and 8.1% of all slang belonging to this category in *The Basketball Diaries*. The category “talking about sexual intercourse” is the fourth largest with 3% of all slang belonging to this category in *Fear and Loathing in Las Vegas* and 11.3% of all slang belonging to this category in *The Basketball Diaries*. The category “talking about violence” is the fifth and the smallest category with 4.5% of all slang belonging to this category in *Fear and Loathing in Las Vegas* and 8.1% of all slang belonging to this category in *The Basketball Diaries*.

For female characters in American films the one found in *Fear and Loathing in Las Vegas* belongs to the category “talking to or about other people”. In *The Basketball Diaries* 60% of all slang belongs to the category “talking about drugs and alcohol” and “talking about sexual intercourse” and “talking to or about other people” both have 20% of all slang belonging to those categories.

For male characters in British films “talking to or about people” is the largest category of slang terms found with 48.8% of all slang belonging to this category in *Human Traffic* and 45.5% of all slang belonging to this category in *Trainspotting*. The category “talking about drugs and alcohol” is the second largest category with 23.3% of all slang belonging to this category in *Human Traffic* and 33.3% of all slang belonging to this category in *Trainspotting*. The category “miscellaneous” is the third largest category with 18.6% of all slang belonging to this category in *Human Traffic* and 9.1% of all slang belonging to this category in *Trainspotting*. The category “talking about sexual intercourse” is the fourth largest category with 9.3% of all slang belonging to this category in *Human Traffic* and 3% of all slang belonging to this category in *Trainspotting*. The category “talking about violence” is the fifth and smallest category with no slang found belonging to this category in *Human Traffic* and 9.1% of all slang belonging to this category in *Trainspotting*.

For female characters in British films categories “talking about drugs and alcohol”, “talking about sexual intercourse”, “talking to or about people” and “miscellaneous” all have 25% of slang belonging to them in *Human Traffic*, and in *Trainspotting* 42.9% of all slang belong to the category “talking about sexual intercourse” and both “talking about drugs and alcohol” and “talking about other people” have 28.6% of all slang belonging to them. However, as far as female slang in *Trainspotting* is concerned there is a small number of instances with only 3 hits for the category “talking about sexual intercourse” and 2 hits for “talking about drugs and alcohol” and “talking about other people” each. Therefore, the difference in percentage is not significant. The category “talking about violence” is the fifth and smallest category in both *Human Traffic* and *Trainspotting* with no slang found belonging to this category.

Discussion

Since the predominant use of slang in American films was drugs and alcohol, and the predominant use of slang in British films was to or about other people, it can be said that the first hypothesis (H1) was partially confirmed. American films opt to use more slang in order to talk about drugs than other people. A suggestion as to why that might be the case could be that the American films try to be less offensive toward other people than the British films to, given the highly more multicultural aspects of the overall demographics in the USA. In British films people are commonly referred to as *cunts*, *punters*, and *draftpacks*, but this is not in order to offend them nor to humiliate them but is just a standard way of addressing people in the films. Normally, these words have a strong pejorative meaning, but within the groups in the films it is the way of making someone know that they in fact belong to the group.

Although all the films are evidently about substance abuse, there are notably very few instances where the word *drug* is used. Words like *junk*, *score*, *skag*, and *smack* are used more commonly to refer to drugs. An interesting word is *hit* which denotes a single injection of heroin and is used in all films. This way of speaking about drugs is understandable,

as the characters try to hide their activities, already inherently perceived as dangerous and destructive, from outsiders and therefore opt to use softer, less suspicious, and more ambiguous terms such as *holding* or *scoring*.

As it is shown that there are many more instances of men using slang than women, it can be said that the second hypothesis (H₂) was confirmed. However, it must be pointed out that all the protagonists in all the examined films are indeed male and the female characters do not have a lot of lines. It is interesting to see that there is a difference between female characters in British and American films, with the female characters in British films using a lot more slang and in almost all categories equally.

It is shown that the American films do have a slightly more uses of slang, with 58.5% of all slang found in all the films belonging to American films, and 41.5% of all slang found belonging to British films, the difference is not great, and it can be said that the third hypothesis (H₃) was confirmed. The number of occurrences could be attributed to the style of the films, but also to the number of characters that appear and the amount of line they have. However, it cannot be denied that slang use is an integral personality trait of all the researched characters in the films.

In the end, although the films are about drugs, there is not much talk about violence. Female characters overall are portrayed as completely non-violent whereas male characters from American films use slang connected to violence more than characters from British films. This could be attributed to cultural differences and the way substance abuse and substance abusers are being portrayed as violent and willing to do anything for drugs or just wanting to have a good time.

Conclusion

Slang is a fascinating topic to research and it can answer many questions on how men and women interact with each other and how they form their social groups. This research has dealt with the use of slang

in four British and American Films: *Trainspotting*, *Human Traffic*, *Fear and Loathing in Las Vegas* and *The Basketball Diaries*. The hypotheses that men would use slang more than women and that slang would be equally represented in both British and American films were confirmed, while the hypothesis that the predominant theme of the slang used would be talking about drugs and alcohol was partially confirmed, as characters in British films actually used slang to talk to or about other people the most. It can be concluded that the world of substance abusers as portrayed in 1990s British and American films is predominantly a male world and that in such a surrounding men tend to make their own way of communication to mark their belonging to the group.

A suggestion for further research would be to take a look at more recent films that deal with the same topic and see how the characters that deal with substance abuse are represented in more recent times, and especially regarding the female characters and the way they are portrayed on screen. It could also be interesting to do research with showing the percentage of slang used compared to the total lines the characters had. That would perhaps portray a clearer picture at how exactly men and women are portrayed concerning the topic of substance abuse.

Bibliography

- ANDERSSON, L., TRUDGILL, P. (1990). *Bad Language* (Penguin books: Language and Linguistic). USA: Penguin Group Incorporated. 87
- BUTTERFIELD, J. (2010). *Fowler's Dictionary of Modern English Usage*. Oxford. Oxford University Press.
- DE KLERK, V. (1990). Slang. A Male Domain? *Sex Roles*, 22(9/10). 589-606.
- ECKERT, P. (2003). Language and adolescent peer groups. *Journal of Language and Social Psychology*, 22(1). 112-118.
- ENCARTA DICTIONARY TOOLS. (2005). Slang. Microsoft Corporation.

- GROSSMAN, A. L., TUCKER, J. S. (1997). Gender Differences and Sexism in the Knowledge and Use of Slang. *Sex Roles*, 37(1/2). 101-110.
- HURKO, O. (2022). Peculiarities of Slang Functioning in British Film Texts. *Primedia ELAUNCH LLC*. 78–98.
- JUVRIANTO, C. J. (2019). Analysis of American Slang in The Movie of “The Blind Side”. *JEES: Journal of English Education Studies*, 1(2). 79-85.
- KYRGYZBAY, A. K., YEKIBAYEVA, N. A. (n. d.). Slang as a core element of youth culture. http://www.rusnauka.com/11_DN_2016/Philologia/7_209687.doc.htm (1. 7. 2023.)
- MOORE, R. L. (2004). We’re cool, mom and dad are swell: Basic slang and generational shifts in values. *American speech*, 79(1). 59-86.
- SAMI, A., SHAHRI, T. (2023). A Comparative Study on English and Persian Subtitles of Korean Slangs: A Case of Television Variety Show Running Man. *Journal of Translation and Language Studies*, 4(1). 71-84.
- SYAHPUTRA, D., SUASTINI, N. W., SULATRA, I. K. (2021). An Analysis of Slang Words Found in the Movie Script Of “The Fast and The Furious” by Rob Cohen. *Journal of Language and Applied Linguistics*, 2(2).109-116.
- TSHIDZUMBA, A. (2019). Sharp Sharp - Beyond Slang to Social Cohesion Among Youth. *Gender and Behavior*, 17(1). 12330-12336.
- XU Y., SUN Z. (2022). Tracing Semantic Variation in Slang. *Proceedings of the 2022 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*. 1299-1315.
- KRIPPENDORFF, K. (2019). *Content analysis: an introduction to its methodology*. Fourth edition. Los Angeles. Sage Publications Inc.
- KUCKARTZ, U., RÄDIKER, S. (2023). *Qualitative Content Analysis. Methods, Practice and Software*. Second edition. Los Angeles. Sage Publications Inc.

UPORABA ŽARGONA U BRITANSKIM I AMERIČKIM FILMOVIMA IZ 90-IH GODINA – PERSPEKTIVA RODNO ORIJENTIRANIH STUDIJA

Sažetak

*Jezik je složen sustav uvijek podložan promjeni i rastu jer se koristi u utvrđivanju znanja, postavljanju normi, vrijednosti, statusa te utvrđivanju kohezije i povjerenja. On, također, igra ulogu u tvorbi društvenoga značenja. Jedan od zanimljivijih fenomena pri tvorbi novih riječi jest upotreba žargona. Žargon je jedan od pokretača jezičnih promjena, a njegove snaga i specifičnosti redovito obogaćuju svakodnevni govor. Ovaj rad istražiti će uporabu žargona u različitim britanskim i američkim filmovima koji se bave temom zlouporabe droga da bi se uvidjelo kako se i na kojoj razini rabi te kakve su razlike između britanskih i američkih filmova koji se bave tom tematikom. Filmovi koji će se analizirati su *Trainspotting*, *Human Traffic*, *Fear and Loathing in Las Vegas* i *The Basketball Diaries*. Sveukupni je cilj istražiti žargon kakav se očituje u filmovima o zloupotrebi droga iz 1990-ih. Posebna istraživačka pitanja glase: Koja su različita područja uporabe zastupljena u žargonu koji se koristi? Postoji li razlika u tome kako žargon upotrebljavaju muškarci i žene? U većoj ga mjeri koriste muškarci nego žene, stoga se pretpostavlja da postoje razlike u rodnoj zastupljenosti u korištenju žargona.*

Ključne riječi: žargon, britanski i američki filmovi, zlouporaba droga, spolne uloge

UDK: 398:811.163.42'38
930.2:003.071](497.6 Kočerina)“1404“

Izvorni znanstveni članak

RUŽICA TOLIĆ ♦ MARIJA VUKOJA MIKULIĆ ♦ IVAN DUGANDŽIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

JEZIČNO-STILSKA OBILJEŽJA KOČERINSKE PLOČE

Sažetak

Čovjekova vjekovna težnja da ne bude zaboravljen i da s ovoga svijeta ne ode bez traga na poseban je način izražena na nadgrobnim spomenicima i stećcima. Ti „kameni spavači“, kako ih naziva Mak Dizdar, u javnosti su prvenstveno percipirani kao povijesni i kulturni spomenici kojima se bave povjesničari i arheolozi, a njihova verbalna sastavnica uglavnom je predmetom paleografskih zanimanja. U novije vrijeme raste zanimanje za njih jer su prepoznati kao spomenici jezične prošlosti i jezične kulture nekoga područja i vremena.

Ovaj rad iniciran je upravo potrebom da se tomu dijelu baštine pristupi s jezikoslovnoga, a posebno sa stilističkoga motrišta. Jezik Kočerinske ploče bit će analiziran na fonološkoj, morfološkoj, leksičkoj i sintaktičkoj razini. Lapidarnost teksta, naravno, određuje opseg i mogućnosti analize, ali se u svakome slučaju utvrđuje omjer narodnoga i književnoga jezika.

Rad će se pozabaviti i stilskim obilježjima epigrafa: lapidarnosti, postojanjem obrazaca, konvencionalnim strukturiranjem natpisa i sl. Neka stilistička obilježja, poput retoričkih figura, čine Kočerinsku ploču estetskim artefaktom čija forma ne služi tek za izricanje činjenica ili dojmova, nego je sama sebi svrhom, što je postignuto upravo tim značajkama i figurama. U radu se skreće pozornost i na narativnost ovoga teksta koja mu daje žanrovsku hibridnost te ga odvaja od drugih zapisa na stećcima.

Ključne riječi: Kočerinska ploča, jezična obilježja, epigraf, stećak, retoričke figure

Uvod

U kontekstu srednjovjekovne književnosti Bosne i Hercegovine neizbježno je spomenuti *Kočerinsku ploču* s početka 15. stoljeća. Ploča je predstavljala uzglavlje stećka Vignja Miloševića koji je umro u proljeće 1404. godine, stoga se pretpostavlja da je te godine klesan i natpis (Šimić, 2009: 13), a sada se nalazi u župnome dvoru u Kočerinu. Pisana je hrvatskim jezikom i hrvatskom ćirilicom. Važnost ploče nije samo u njezinoj starosti i tome da se na njoj prvi put spominje naziv *Kočerin* nego i u tekstu koji sadrži značajne vjerske i političke podatke koji svjedoče o vremenu i kulturi Vignja Miloševića, odnosno o mentalitetu stanovništva tadašnjega Kočerina. Zbog toga njezina važnost prelazi lokalne granice i dobiva na nacionalnoj vrijednosti.

Zanimljivo je napomenuti da se u srednjovjekovnoj Bosni i Humu susreću četiri pismovna sustava: latinica, glagoljica, ćirilica i grčko pismo. Marinka Šimić to naziva *kulturnim fenomenom* jer se na tako malu prostoru prepleće toliko različitih pisama. Hrvatsku ćirilicu često su prisvajali srpski jezikoslovci zbog samoga naziva, a tomu su pridonijeli i Hrvati izbjegavajući nazvati svoje pismo ćirilicom jer je to očito, ali pogrešno, bilo sinonim za srpsko pismo, ne shvaćajući da su to dva različita pismovna sustava, kao što je hrvatska ćirilica različita i od crkvenoslavenske, ruske, srpske, bugarske i makedonske ćirilice. To je pismo dio hrvatske kulturne i povijesne baštine, jedno od triju hrvatskih pisama, na kojima su pisana mnoga povijesna, književna i pravna djela, između ostaloga *Povaljska listina* i *Poljički statut*. Također, koristila se u svakodnevnoj uporabi, kao i za matice krštenih, rođenih i umrlih. Razlika između hrvatske ćirilice i ostalih ćirilskih pisama jest ta što u njoj nema znakova koji su u ćirilicu prešli iz grčkoga pisma, a nemaju znaka u živućemu hrvatskom jeziku.⁵¹ Svoj procvat doživljava u 14. i 15. stoljeću kao pismo stećaka.

⁵¹ Ćirilica je iz grčkoga pisma, alfabetu, preuzela 26 znakova, a ostatak iz glagoljice jer u grčkome nije bilo znakova za neke slavenske riječi, npr. Bog. Opća ćirilica imala je i svoje inačice u svim slavenskim zemljama te je postala nacionalno pismo, npr. bugarska, hrvatska, srpska itd. Hrvatska ćirilica treće je hrvatsko pismo i najviše se prilagodila hrvatskomu standardnom jeziku, posebno kod pisanja palatalnih glasova stavljajući *jat* pred glasove *n*, *l* i *sl*.

Tekstni sadržaj Kočerinske ploče čini razlučenih šest dijelova:

- a) *Invokacija* (+ Va ime o(t)ca i/sina i svet(a)go/ d(u)ha amin'). U ovome slučaju ona je i neverbalna i verbalna.
- b) *Obavijest čiji je grob* (se/ leži vign'/ milošević'). Viganj znači *kovачko ognjište* (Anić, 1996: 1160). Po podrijetlu prezime Milošević vjerojatno je patronim, odnosno nastalo od imena Vignjeva oca ili djeda, koji se zvao Miloš. U gotovo svim srednjovjekovnim natpisima ovakva tipa, uz identitet, dolazi i riječ *se*. U hrvatskome standardnom jeziku ona predstavlja povratnu zamjenicu, ali je nekada, kao što možemo vidjeti u našem primjeru, označavala mjesni prilog *ovdje*.
- c) *Vladari kojima je Viganj služio* (služi banu s/tipanu i kralu t/(vart)ku i kralu dabi/ ši i kralici grubi/ i krala ostoju i u t). Ukratko govori o povijesnim osobama kojima je služio i povijesnim događanjima. Ključne su riječi: ban Stjepan, kralj Tvrtko, kralj Dabiša, kraljica Gruba, kralj Ostoja, herceg Hrvoje, Bosna i Ugri. Iz ovih podataka možemo Vignja Miloševića smjestiti u određeno vrijeme te mu odrediti starost i dužinu služenja navedenim osobama.
- d) *Podatci o bijegu kralja Stjepana Ostoje u Ugarsku* (o vrime doide (i)/ svadi se ostoja/ kral' s hercegom'/ i z bosn(o)m' i na ugre/ po(id)e ostoja).
- e) *O Vignjevoj smrti* (to v/rime mene vigna/doide končina/ i legoh' na svo/ m' plemenitom'/ pod kočerinom'). Ovaj dio natpisa, koji govori o smrti i mjestu gdje je umro, u srednjovjekovnim natpisima gotovo bez iznimke sadrži staroslavensku riječ *konbčina* (Damjnović i dr., 2008: 118) koja simbolično označava kraj.
- f) *Reminiscencija i briga o vječnome miru* (i molu vas' nenast/ upaite na me ja s(a)m'/ bil' kakovi este/ vi ćete biti kako/ v' sam ja). Metafizički paradoks postojanja – stilska figura koja spaja suprotne pojmove, također je nezaobilazan završetak epigrafskih natpisa. Prvi dio, molba, nažalost nije ispunjena, jer je stećak pronađen u raspadajućemu stanju, napola prepolovljen. Nije poznato je li to učinila ljudska ruka ili je to trag vremena. Drugi dio, uobičajena formula na latinskim grobovima: „Ego eram sicut tu es, tu eris si-

cut ego sum“ (Perić, 2004: 248), jedini je prizvuk rimske kulture, stoga možemo reći da je u natpisu Vignja Miloševića vidljiva sinteza slavensko-rimske kulture.

Jezična obilježja *Kočerinske ploče*

Kada govorimo o jeziku natpisa, treba imati na umu najmanje dvije činjenice: natpisi na kamenu opsegom su i sadržajem općenito kratki, lapidarni, šturi i stereotipni, za razliku od rukopisnih i drugih duljih pisanih tekstova, ali se zato oblici živoga govorenog jezika i dijalekatske osobitosti jednoga vremena i kraja slobodnije pojavljuju na natpisima nego u liturgijskim kodeksima koji su strože vezani za normu.

Natpis *Kočerinske ploče* transkribiran na latinicu glasi:

+ *Va ime o(t)ca i
sina i svet(a)go
d(u)ha amin' se
leži vign'
milošević'
služi banu s
tipanu i kralu t
(vart)ku i kralu dabi
ši i kralici grubi
i krala ostoju i u t
o vrime doide (i)
svadi se ostoja
kral' s hercegom'
i z bosn(o)m' i na ugre
po(id)e ostoja to v
rime mene vigna
doide končina
i legoh' na svo
m' plemenitom'
pod kočerinom'
i molu vas' nenast
upaite na me ja s(a)m'
bil' kakovi este
vi ćete biti kako
v' sam ja*

Na transkribiranome primjeru su umjesto poluglasa stavljeni znakovi apostrofa. Uzme li se poredbena analiza kao metoda utvrđivanja povijesnih mijena između jezika *Kočerinske ploče* i hrvatskoga standardnog jezika, može se utvrditi da je tijekom nekoliko stoljeća došlo do određenih promjena na fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini, što je, uostalom, i logično. Uočava se supostojanje starocrkvenoslavenskih i starohrvatskih jezičnih osobina. Crkvenoslavenski su elementi, pritom, služili za odmak od svagdanjega iskaza i kao dokaz da autori epigrafa znaju svoj posao. Natpis je kratka opsega, ima ukupno osamdeset riječi, ali je to u odnosu na druge stećke mnogo. Oskudan je slovima, tj. riječi su uglavnom kraćene. Epigraf se sastoji od 25 redaka, a u svakome se nalazi između 9 i 15 slova, osim posljednjega retka koji je kraći i sadrži 6 slova.

Fonološka obilježja

a) Pisanje znaka za poluglas (b)

Na prostoru zapadnih slavenskih naroda poluglasi – prednji, tj. jer (ѣ) i stražnji, tj. jor (ѡ) – najprije su se stopili u jedan samoglasnik koji je potom u nekim jezicima dao *e*, a u drugima *a*. Najstariji hrvatskoglagoljski natpisi bilježe samo jedan znak za jerove – onaj za stražnji – jor. Takvi su npr. *Baščanska ploča*, *Valunska ploča*, *Plominski natpis* te *Krčki natpis*. Kada je u pitanju pisanje znaka za poluglas na kamenim spomenicima, treba posebice biti oprezan. Onaj tko je klesao, odnosno urezivao slovo na kamenu podlogu, nije bio uvijek u stanju razlikovati jor i jer. Osim toga, ti su spomenici izloženi i dugotrajnim atmosferskim utjecajima pa se znakovi ne mogu uvijek posve pouzdano očitati. Pri tome treba imati na umu da su pojedini klesari koji su izrađivali natpise bili polupismeni ili potpuno nepismeni. Znak za jer i jor na natpisima iz Bosne i Hercegovine nije uvijek pisan, pa se iz toga ne može zaključiti potvrđuju li određeni znakovi fonemsku vrijednost ili je to samo znak čuvanja tradicije. Na većini srednjovjekovnih natpisa pisanih hrvatskom

ćirilicom najčešći znak za poluglas znak je za *jer* (ѣ), a takvo je stanje i na *Kočerinskoj ploči*.

Znak za poluglas na ovome je natpisu očuvan uglavnom na kraju riječi, i to u obliku štapića (l): *aminB, viganB, miloševićB, kralB, hercegomb, bosn(o)mB, legohB, svomb, plemenitomB, podB, kočerinomB, vasB, s(a)mB, bilB, esamb*. U sredini riječi potvrđen je samo u primjeru *konBčina*. Mišljenja smo da on ne može imati nikakvu fonološku odnosno grafematsku funkciju, nego grafetičku (kao pomoć za čitanje odnosno prepoznavanje granica riječi). Čak i kada se piše u sredini (*konBčina*), on je u slabu položaju i početkom 15. stoljeća zacijelo se više ne izgovara.

U prijedlogu *va* provedena je vokalizacija poluglasa, i to je jedini primjer za ovu pojavu u tekstu. Za usporedbu, na *Humačkoj ploči* ta invokacija započinje s *u ime o(tB)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha*. U ostalim se prijedlozima na *Kočerinskoj ploči* poluglas ne bilježi: *s hercegomb, z bosn(o)mB*. Marinka Šimić tu prepoznaje vezu s glagoljskom sastavnicom, no držimo kako bi tu tvrdnju ipak trebalo potkrijepiti s još nekim sačuvanim bosanskim i humskim ispravama.

b) Odras jata (ê)

Problem praslavenskoga glasa *jat* (ê), posebno njegova razvitka i izgovornih vrijednosti, jedno je od najtežih, ali i najzanimljivijih pitanja slavistike. To je glas koji je svojim raznovrsnim odražavanjem obilježio i razdijelio slavenske jezike. Na njegov izgovor utjecali su različiti čimbenici, ponajprije fonološka okolina, a potom i duljina sloga u kojemu se nalazio. Osnovni odrazi jata kreću se između vokala *e* i *i*. Osnovni su odrazi jata u štokavskome narječju *ikavski, ekavski* i *ijekavski* (Jurčević, 2002: 48) Na zapadnome štokavskom području *jat* (ê) je još u 13. stoljeću zamijenjen glasom *i* (Šimić, 2009: 32). Proces ikaviziranja glasa *jata* najranije se ustalio na granici štokavskoga i čakavskoga narječja, a, među ostalim, to obuhvaća i omeđuje i prostor Hercegovine. Ikavski odraz jata zabilježen je i na drugim hrvatskoćirilničnim spomenicima iz 15. stoljeća, poput boljunskih natpisa kod Stoca, te na natpisima iz Brotinja (kraj 14. i početak 15. stoljeća).

Ikavski odraz jata zabilježen je u svim prilikama na *Kočerinskoj ploči* (*stipan, vrime*). Takvo prilagođavanje ikavskomu izgovoru jata (koji je tada bio proširen gotovo cijelim bosanskim i humskim krajem) odlika je gotovo svih pronađenih epigrafskih tekstova iz 15. stoljeća s tih prostora, baš kako je u govorima tih krajeva i danas.

Morfološka obilježja

Na morfološkoj razini zanimljiv je nastavak **-u** u 1. l. jd. prezenta glagola *moliti*. On glasi *molu*. Prezentski oblici za 1. osobu jednine u crkvenoslavenskome jeziku hrvatske redakcije imaju gramatičke morfeme *-u, -ju* (< -o, -jo) i *-m* koji će tijekom povijesnoga razvitka, iako je bio zastupljen samo kod male skupine tzv. atematskih glagola⁵², prevladati zbog svoje čestotnosti kod gotovo svih glagola. Danas u hrvatskome standardnom jeziku imamo samo *hoć-u* i *mog-u* kao ostatke nekadašnjega dominantnog gramatičkoga morfema *-u* (< -o), a prezentski nastavak za 1. osobu jednine danas kod svih glagola završava na *-m*. Rezultati istraživanja potvrđuju da se proširenje gramatičkoga morfema *-m* na sve glagolske vrste dogodilo prije kraja 15. stoljeća (Jurčević, 2002: 163) Odraz je to dugoga čuvanja ovoga oblika prezenta u 1. licu jednine u zapadnoštokavskim govorima.

Kao starije, arhaičnije oblike iz teksta izdvajamo genitivni oblik pridjeva *svet* koji glasi *svetago* iz crkvenoslavenskoga književnog jezika za muški i srednji rod. U genitivu jednine muškoga i srednjega roda ta složena pridjevska promjena imala je tri alomorfa: *-ago, -oga* i *-ogo*, a najstariji je od njih *-ago* (*-ajego* > *-aego* > *-aago* > *-ago*). Crkvenoslavizmu svakako pripada i uzvik *amin*, s karakterističnim itacizmom. Zanimljiva je i promjena rekcije glagola *služiti*: svi vladari navedeni su u dativu (*služi banu stipanu i kralu tv(r)tku i kralu dabiši i kralici grubi*), a posljednji naveden je u akuzativu (*i krala ostoju*).

⁵² Preciznije bi ih bilo zvati glagolima s nultim gramatičkim morfemom, kako to čini Damjanović.

Leksička obilježja

Ploča sadrži 80 leksema, što je zapravo mnogo u odnosu na ostale natpise na stećcima. Za usporedbu, *Povelja Kulina bana*, trgovački ugovor iz 12. stoljeća, ima 94 riječi (Šimić, 2009: 34). Najviše je imenica (29), potom glagola (15), zamjenica (12), veznika (12), prijedloga (8), priloga (2), pridjeva (1) i rječica (1). Omjer učestalosti, odnosno čestotnosti ponavljanja pojedinih riječi, pokazuje zanimljivost na leksičkoj razini: zamjenice se u *Kočerinskoj ploči* pojavljuju 12 puta, a od veznika samo veznik *i* ponavlja se 12 puta. U frekvencijskim rječnicima iza imenica i glagola slijede pridjevi, pa brojevi, prilozi, a tek onda zamjenice. Po učestalosti zamjenica i veznika *Kočerinska ploča* pokazuje sličnost s *Poveljom Kulina bana* (Šimić, 2009: 34). Arhaičnost *Ploče* vidljiva je u leksemu *konbčina* i pokaznoj zamjenici *se: se leži viganb miloševićb*.

Figure Kočerinske ploče

Epitaf Vignja Miloševića sročen je u vrijeme kada se umjetničko stvaranje smatralo ponajviše plodom vještine (*tekhne*). Takvo je književno stvaranje podrazumijevalo dobro poznavanje retorike, vještine govorničtva, koja se nije ograničila tek na književnost, nego je bila i preduvjet za bilo kakvo jezično stvaranje. Povelje, notarski zapisi, darovnice, testamenti, pa i epitafi toga doba dijele oblikovne postupke što su ih bili opisali i odredili stari Grci, a Crkva sačuvala u vremenu barbarskih provala.

Svaka je retorička figura odstupanje od obične, neestetske uporabe jezika. Same po sebi, figura i njezina uporaba ne jamče da neki tekst ima estetsku vrijednost. No, kada je određena figura uporabljena ne samo radi oneobičavanja izraza nego i radi obogaćivanja značenja, stvaranja intertekstualnih i intratekstualnih poveznica i sličnoga, onda je riječ o estetskoj činjenici.

Kočerinska ploča izdvaja se među srednjovjekovnim humskim epitafima dužinom, opširnošću, ali i osobitom uporabom figura.⁵³ Takva je uporaba uvijek u službi stvaranja dodatnih značenja, pa će, stoga, ovdje

⁵³ Valja upozoriti i na zanimljivu narativnost ovoga teksta koja mu daje žanrovsku hibridnost (jer epitaf je lirska vrsta), što ga odvaja od drugih zapisa na stećcima.

biti pobrojane retoričke figure koje *Kočerinsku ploču* čine *estetskim* artefaktom, odnosno njezina forma ne služi tek za izricanje činjenica ili dojmova o Vignjevu životu nego je i sama sebi svrhom.

Figure dikcije

Književnoumjetničkim pa, stoga, moguće i estetskim tekstom naziva se onaj u kojemu je moguće prepoznati osobito uređenje, takvo koje čitateljsku pozornost privlači na samo sebe, a sadržaju što ga tekst prenosi daje izražajnost. Čak i figure dikcije na najnižoj, glasovnoj razini upozoravaju na sam jezik. Drukčije rečeno:

Ponavljanje određenih glasova ili skupina srodnih glasova, oponašanje određenih zvukova ili šumova u prirodi, ili pak određeni tipovi ponavljanja čitavih riječi, osobito u stihovima, upravljaju pozornost na sam jezik, tj. na ono što čini 'tijelo riječi' a ne njeno značenje, i tako omogućuju da jezični izraz dobiva na intenzitetu, obogaćujući smislene sadržaje rečenog i posebnim emocionalnim dojmovima (Solar, 2005: 73).

Jedna je od tih figura *asonanca*, odnosno ponavljanje određenih samoglasnika, koje je u ovome tekstu brojno. Sama invocacija sadrži šest ponavljanja samoglasnika *a*. Zatim u slijedu „Služi banu Stipanu i kralju Tvrtku i kralju Dabiši i kraljici Grubi..“ također postoji višestruka asonanca. Premda je ona gramatičkoga podrijetla (što dovodi u pitanje umjetničku namjeru), jednako se s pravom može ukazati na to da bi u nedostatku umjetničke namjere slijed glasio **i kralja Tvrtka i Dabišu*, što jasno ukazuje na to da je uporabljena kao sredstvo intenzifikacije, ali i u svezi sa sintaktičkim paralelizmom. Ovdje je zoran grafostilemski primjer uporabe glasa *i* koji je najučestaliji samoglasnik u hrvatskome jeziku i upravo ta učestalost u nabranju naglašava emotivni odnos divljenja i poštovanja prema hrvatskim velikanima, čiji je značaj upravo uporabom glasa *i* kontekstualno izjednačen za hrvatsku povijest. Svatko od uglednika onim *i* dobiva na svojoj ulozi i vrijednosti, dok bi svedeni na puku referencijalnost bili samo povijesna činjenica (npr.: „Služi banu Stipanu, kralju Tvrtku, kralju Dabiši, Kraljici Grubi“).

Može se naći i primjera *aliteracije*, tj. ponavljanja određenih suglasnika. I asonanci i aliteraciji cilj je stvaranje glasovnoga simbolizma, eufonije ili asocijacije na ključnu ili tematsku riječ toga teksta (usp. Katić-Bakaršić, 1999: 111). Primjerice, ponavlja se glas *s* u „svadi se Ostoja kralj *s* hercegom i *z* Bosnom“. Za razliku od asonance, uporaba aliteracije izum je srednjega vijeka, prisutan kako u epskoj tako i u trubadurskoj poeziji (Bagić, 2015: 15). Suglasnik *s* također je najučestaliji suglasnik, što upućuje na to da je piščev izbor intencionalan i minuciozan. Upravo tim samoglasnikom autor stvara tjeskobnu atmosferu koja je konstitutivna za izražajnu vrijednost teksta, naravno kontekstualnu. Stoga nije bezrazložno promatrati aliteraciju ne samo kao sredstvo umješana ritmiziranja i harmoniziranja izraza nego i kao pojavu koja ukazuje na postojanje značajnih veza s onodobnom europskom književnošću, pa i na njezin utjecaj na široko područje književnoga stvaralaštva. Postoje, također, primjeri povezivanja aliteracije s asonancom, poput „na svom plemenitom pod Kočerinom“. Ovi primjeri, osim eufonije, imaju i ritmičku funkciju teksta koja mu daje estetsku, umjetničku vrijednost.

„Figure riječi“ ili tropi

Nabrajanje vladara koje je Viganj nadživio jest metonimija, tj. zamjena riječi po bliskosti, gdje slijed pokojnikā označava Vignjevu dugovječnost. Vrijedno je napomenuti da to nabranje, također, daje naslutiti tzv. *ubi sunt?* (*gdje su?*) topos, kako ga je odredio Curtius⁵⁴. Metonimija je uočljiva i kada Marko Vego rečenicu „i na Ugre poje Ostoja“ na francuski prevodi kao „qu’il déclara *la guerre?* aux Hongrois“ (Vego, 1962: 13). Dakle, glagol *poći* ovdje znači *navijestiti rat*. S druge strane, o metaforizaciji u samome tekstu eksplicitnih primjera nema, što je tipično za strukturiranje proznoga teksta. No, za spomenutu narativnu

⁵⁴ Primjer toga toposa u hrvatskoj književnosti može se naći u Gudulićevim *Suzama sina razmetnoga*: „Gdi su mlaci prigizdavi, / plemeniti i bogati / ki cijenjahu njegda u slavi / pored suncem uvik sjati? / Ah, što je od njih sad ostalo / negli u zemlji zemlje malo? // Gdi junaci... // Gdi li uzmožni...“

zaokruženost⁵⁵ moglo bi se reći da fungira kao metafora za *krug života*, pa tako govorimo o metafori na višem stupnju.

Figure konstrukcije

Polisidenton, odnosno ponavljanje veznika, dominira prvom polovinom teksta, gdje korištenje istoga veznika pri nabranjanju vladara i pri nabranjanju događaja za vladavine kralja Ostoje usporava pripovijedanje i time usmjerava posebnu pozornost na njegovu vladavinu. Svaka je sintagma i klauza u nabranjanju povezana veznikom *i*, sve do Vignjeve *končine*, tj. smrti, nakon čega se ne pojavljuje, stoga se može zaključiti da je ovdje polisidenton vrsno i učinkovito uporabljen radi isticanja pripovjednoga „reza“ što ga je izazvala Vignjeva smrt.

Uporaba polisidentona svojstvena je hrvatskoj književnosti od najranijega doba. Štoviše, može ga se pronaći u književnim, pravnim, nabožnim ili polemičkim tekstovima, a u nekima je glavni oblikovni postupak (Bagić, 2015: 220).

Inverzija, odnosno obratni red riječi, javlja se prvi put u rečenici u kojoj se pripovijeda o vladavini kralja Ostoje kao „Ostoja kralj“. Ista rečenica završava s „i na Ugre poje Ostoja“. Njezina je funkcija ritmičkim izmjenama stvoriti ekspresivnost. Kao što se može vidjeti, ekspresivnost ovoga teksta proizlazi dobrim dijelom iz sintaktičkoga stilskog ustroja.

Hiperbaton, odnosno figura narušavanja stilski neobilježena poretka riječi u rečenici, izrazito je stilogen u ovome epitafu. Nalazi se u ključnim dijelovima teksta, najavljuje ga inverzija, a njegovom uporabom naglašava se Vignjeva smrt – „To vrime mene Vignja dojde končina“.

Kasnija parataksa, gdje se očekuje hipotaksa – „i molju vas, ne nastupajte na me“ – što je primjer anakoluta, sudružena s kiklosom – ja sam bil... jesam ja – ukazuje na značajnost figura konstrukcije za strukturiranje ovoga teksta.

⁵⁵ Naime, poslije invokacije slijedi: „Se leži Viganj Milošević“, nakon čega se pripovijeda koga je on služio, što je bilo za vladavine kralja Ostoje, pa sve do prezenta „kako jesam ja“.

Figure misli

Najčešćih figura misli ili tropa u ovome tekstu, poput paradoksa, oksimorona i litota, nema. Ipak, hiperbola je zamjetljiva u riječi *končina*, a antiteza u poanti: „Ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja“, čiji se smisao shvaća, ali koju zbog konvencionalnosti ne možemo istaknuti kao znatan pjesnički ostvaraj.

Prozopopeja, kao „davanje riječi odsutnim i iščezlim osobama, nevidljivim i nadnaravnim bićima“ (Bagić, 2015: 225), u ovome tekstu postoji kao njegov glavni oblikovni postupak. Čitatelju se obraća spomenik u ime Vignja Miloševića, a izravno obraćanje čitatelju, u rečenici „i molju vas, ne nastupajte na me...“, primjer je apostrofe, figure svojstvene pjesništvu (Bagić, 2015: 14).

Zaključak

Kočerinska ploča pisana je hrvatskim narodnim jezikom, tj. zapadnoštokavskim ikavskim govorom s ponekim obilježjem crkvenoslavenskoga književnog jezika i jednim od triju hrvatskih pisama – hrvatskom ćirilicom. Upravo ćirilsku epigrafiku i izdvajaju tematska vezanost za grobne spomenike, svjetovni karakter, povezanost s društvenom hijerarhijom, razmjerna jezična opsežnost teksta te jezična osnovica koja je (zapadno)štokavska, ikavske formacije.

Arhaičnost jezika potvrđena je na morfološkoj stilskoj razini u morfemu *-ago* u primjeru *svet(a)go*, a na leksičkoj u leksemima *končina* i pokaznoj zamjenici *se*. Izgledno je da je koncepcija „književnoga jezika“ (građena na narodnim govorima s blagim utjecajem crkvenoslavizama), namijenjena isticanju u svečanim funkcijama, bila razmjerno stabilizirana na ovome području u kasnome srednjem vijeku.

Da *Kočerinska ploča* nije tek puki izvještaj o Vignjevoj smrti, pokazuju i stilistička obilježja, odnosno posebni oblikovni postupci koji vode do odstupanja od konvencionalne uporabe jezičnoga izričaja. Retoričke su figure na *Ploči* u službi obogaćivanja značenja, sredstvo su intenzifikacije, ritmiziranja i harmoniziranja izraza, pa samim time svjedoče (i) o njezinoj estetskoj vrijednosti.

Kočerinska ploča svojevrsno je svjedočanstvo o pismenosti srednjovjekovnih žitelja Hercegovine, o njihovoj općoj kulturi i posebno o segmentu označenom sintagmom „kultura smrti“. Ova je ploča, a time i ćirilična pismena tradicija s hercegovačkih kamenih spomenika, organski dio srednjovjekovne hrvatske pismenosti.

Literatura

- ANIĆ, V. (1996). *Rječnik hrvatskog jezika*. Novi liber. Zagreb.
- BAGIĆ, K. (2015). *Rječnik stilskih figura*, drugo izdanje. Školska knjiga. Zagreb.
- DAMJANOVIĆ, S. I DR. (2009). *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Matica hrvatska. Zagreb.
- JURČEVIĆ, I. (2002). *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera. Osijek.
- KATNIĆ-BAKARŠIĆ, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Open Society Institute. Center for Publishing Development. Budapest. Hungary.
- PERIĆ, R. (2004). „Vignju Miloševiću“, u: *Viganj i njegovo doba*. Gral. Široki Brijeg.
- SOLAR, M. (2005). *Teorija književnosti*, dvadeseto izdanje. Školska knjiga. Zagreb.
- ŠIMIĆ, M. (2009). *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*. Matica hrvatska. Sarajevo.
- VEGO, M. (1962). *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, knjiga I*, Izdanje Zemaljskog muzeja. Sarajevo.

LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF THE KOČERIN TABLET

Abstract

Humanity's age-old desire not to be forgotten and to leave a mark on this world is expressed in a unique way on tombstones and stećci. These „stone sleepers,” as Mak Dizdar calls them, are primarily perceived by the public as historical and cultural monuments studied by historians and archaeologists, with their verbal component mostly the subject of paleographic interest. Recently, there has been a growing interest in them as monuments of linguistic history and the linguistic culture of a particular region and time.

This paper is motivated by the need to approach this heritage from a linguistic and, particularly, a stylistic perspective. The language of the Kočerin tablet will be analyzed at the phonological, morphological, lexical, and syntactic levels. The conciseness of the text naturally determines the scope and possibilities of analysis, but it nevertheless establishes the ratio between vernacular and literary language.

The paper will also address the stylistic features of the epitaph: conciseness, the existence of patterns, conventional structuring of inscriptions, etc. Some stylistic features, such as rhetorical figures, render the Kočerin tablet an aesthetic artifact whose form serves not only to express facts or impressions but is an end in itself, achieved precisely through these characteristics and figures. The paper also draws attention to the narrative nature of this text, which gives it genre hybridity and sets it apart from other inscriptions on stećci.

Keywords: Kočerin tablet, linguistic features, epitaph, stećak, rhetorical figures

KATARINA KOLAKOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera Osijek

RECEPCIJA IDENTITETA LIKOVA OSOBA S INVALIDITETOM U KNJIŽEVNOSTI I NJIHOV UTJECAJ NA IDENTITET RECIPIJENTA

Sažetak

Tema invaliditeta zauzela je posebno mjesto u književnoj umjetnosti, a svoj je položaj s godinama drastično mijenjala. Stoga je temeljni cilj ovoga rada ukazati na recepciju likova osoba s invaliditetom i njegov utjecaj na identitet recipijenta radi osvještavanja promjene položaja lika osobe s invaliditetom od „trpitelja Božje kazne“ do „stvaratelja inkluzivne književnosti“.

Prilikom čitanja djela inkluzivne književnosti i čitanja o likovima osoba s invaliditetom nemoguće je ne osvrnuti se na povezanost identiteta lika osobe s invaliditetom i identiteta recipijenta jer je identitet recipijenta u neprekinutoj gradnji nakon afirmacije različitosti koje posjeduju likovi. Rad će, također, ukazati na neupitnost utjecaja identiteta lika osobe s invaliditetom na identitet recipijenta, što dovodi do stvaranja empatije, ali i infiltriranja inkluzivne književnosti u društvene krugove. Rezultati svih navedenih ciljeva prikazat će se na primjeru dvaju potpuno različitih književnih djela kojima je jedina dodirna točka tematiziranje života osoba s invaliditetom – Trup Ive Andrića i Moj život Helen Keller.

Ključne riječi: invaliditet, identitet, recepcija, recipijent, inkluzivna književnost.

Određenje identiteta

Da bi se uopće moglo govoriti o inkluzivnoj književnosti i suodnosu identiteta recipijenta i lika, potrebno je najprije objasniti što je to identitet. Općepoznato je da identitet danas trpi mnoge interpretacije, a za potrebe rada bit će korištena radna definicija koju nudi *Hrvatska enciklopedija*. Prema njoj identitet označava skup svojstava koja određuju neku osobu i čine je onim što ona jest. Identitet je i skup značajki po kojima je netko jednak sam sebi. Posebnost pojedinca vidi se u njegovu identitetu, i to u smislu različitosti od nečega (nekoga) drugog.⁵⁶ Polazeći od navedene definicije te nadodajući stajalište S. Halla (2006: 363), identitet je nemoguće promatrati neovisno o razlikama, on je konstruiran prema onomu što nekomu nedostaje. Polazeći od navedene definicije identiteta, sasvim je jasno da ćemo u ovome radu na identitet gledati iz vizure antiesencijalista prema kojima je osnovno obilježje svakoga identiteta to da je on nestabilna kategorija koja trpi promjene te da je on „proizvod niza djelomičnih identifikacija, nikada dovršen“ (Culler, 2001: 134).

Proučavanje identitetskih obilježja likova često pronalazi svoje mjesto u književnim raspravama, što i ne čudi, jer je iz identitetskih obilježja moguće proučiti čitav mikrokozmos jednoga lika – unutrašnji svijet i vanjski svijet (društvo) koji ga okružuje. Upravo ćemo se spomenutim unutrašnjim svijetom likova, koji implicitno djeluje na recipijenta, baviti i u nastavku ovoga rada.

Opće određenje invaliditeta u književnosti

Književnost je moguće promatrati kao medij koji putem pripovijedanja dopušta recipijentu ulazak u privatnu sferu fiktivnih likova koji nerijetko simboliziraju stvarne osobnosti, živote, ponašanja i međuljudske odnose. Tragom navedenoga, moguće je razmišljati i o temi invaliditeta u književnosti jer književnost nudi recipijentu prodiranje u život lika

⁵⁶ „Identitet“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26909>.

osobe s invaliditetom te mu nudi blizak susret s nekim tko je u društvu godinama prihvaćan kao Drugo.

Thomas Couser (2005: 604) zaključuje da tijelo koje je „normalno“ ne zahtijeva priču jer nije obilježeno ničim intrigantnim, ali ožiljci, šepavost ili nedostatak udova uvijek zahtijevaju priču i pojašnjenje obilježena stanja.

Moguće je navedeno postaviti na jednu višu raspravljačku razinu te nadodati i činjenicu da je pripovijedanje, kako navodi Peternai Andrić (2019: 9-10), vid komunikacije u kojoj su književnost i priče koje ona nudi krucijalan mehanizam u gradbi identiteta, jer čitanjem pripovijesti stječemo podrobnije razumijevanje sebe, ali, što je još i važnije, stječemo i razumijevanje prema drugima. Navedeno je moguće dalje raščlanjivati na shvaćanje književnosti kao medija putem kojega se, čitajući o likovima osoba s invaliditetom, postiže veća prihvaćenost različitosti i suzbijanje stigmatizacije.

Tema invaliditeta već godinama sve više prelazi iz medicinskih i psiholoških domena u domenu književnosti, a razlog tomu jest taj što invaliditet predstavlja „potencijalno ogledalo zbilje, konstituira svijet pogodan za imaginarno prakticiranje empatije i / ili moguć susret s Drugim koji je čitatelju sličan ili od njega različit; književnost je medij za tvorbu pojedinačnog i kolektivnog identiteta... ima potencijal doći do široke i raznolike populacije, dokumentira i oblikuje stavove“ (Peternai Andrić, 2019: 144).

Osobe s invaliditetom u književnosti prisutne su dugi niz godina – od antičke književnosti u kojoj se mogu pronaći djela koja u svojoj fabuli spominju fizičke i/ili psihičke poteškoće kod pojedinaca. Prikaz invaliditeta u književnosti može istaknuti i metaforu o invalidnosti same norme, a „norma je najčešće bijeli europejac, neinvalidan, heteroseksualan, tjelesno i ekonomski neovisan“ (Peternai Andrić, 2019: 197). Iako je tema invaliditeta živa u književnosti od njezinih početaka, o moralnome i etičkome pogledu na invaliditet i nedostatke koji iz njega proizlaze govori se tek u novije vrijeme. Likovi osoba s invaliditetom kroz povijest mijenjali su svoj položaj, pa su tako svojedobno bili prikazivani kao trpitelji, a invaliditet bio je vid „Božje kazne“ (Piskač, Jurdana, 2013: 174).

Nasreću, likovi osoba s invaliditetom danas podliježu nešto drukčijim tumačenjima.

O temi inkluzije, koja neupitno proizlazi iz teme invaliditeta, bit će riječi u kasnijim poglavljima, ali za sada bitno je napomenuti da je književnost jedan od najbitnijih, ako ne i najbitniji, medija koji može raditi na poticanju inkluzije osoba s invaliditetom u društvo.

Didaktička uloga književnosti

Naveli smo što je identitet, što je invaliditet i kako je osoba s invaliditetom u književnosti s godinama od „trpitelja Božje kazne“ postala stvarateljem inkluzije. No, kakve veze uopće imaju identitet, invaliditet, književnost i inkluzija? Da bismo mogli odgovoriti na to pitanje, potrebno je najprije objasniti kako književnost koja tematizira invaliditet zapravo poučava?

Gajo Peleš (1999: 125) navodi da je „svrha čitanja otkrivanje novih značenja“, a značenje djela prepoznamo prema motivima, odnosno „najmanjim tematskim jedinicama“ (Solar, 1977: 39). Slijedom navedenoga, motivi su ono što gradi temu djela. Književnost daje spektar motiva, a samim time i tema, koji čitateljima mogu biti korisni radi zabave, ali i radi učenja. Promatra li se invaliditet kao tema u književnosti, a osobe s invaliditetom i njihove teškoće kao skup motiva, djela s tematikom invaliditeta mogu poslužiti kao izvor novih informacija, a samim time i kao edukativno štivo.

Književnost se oduvijek bavi čovjeku intrigantnim temama, kritizira, izvrgava aktualne društvene teme diskusiji, tematizira i žvota osoba s invaliditetom, a najvažniji ishod navedenoga s godinama postaje progovaranje o inkluziji (Piskač, Jurdana, 2013: 173). Dakle, inkluzija je motiv u književnosti koji je u bliskom kontaktu s temom invaliditeta. Djela koja tematiziraju invaliditet na bilo koji način, a pogotovo ona koja sadrže likove osoba s invaliditetom, prema modernom shvaćanju, potiču inkluziju osoba s invaliditetom u društvo. No, „relativno je malo umjetničkih književnih djela koja ‘uspješno’ uključuju inkluziju u svoj korpus,

na bilo kojoj razini“ (Piskač, Jurdana, 2013: 176), a glavni je razlog tomu društvena neosviještenost da je inkluzija poželjna i bitna.

Slijedom svega navedenoga jasno se može zaključiti da književni tekstovi koji počivaju na motivima iz spektra teme invaliditeta potiču recipijenta na razmišljanje o teškoćama o kojima čita, nude mu informacije o njemu nepoznatim ili manje poznatim temama i tako ga dodatno educiraju.

Određenje inkluzivne književnosti

Za određivanje inkluzivne književnosti ključno je ustvrditi uopće značenje inkluzije. U svome najopćenitijem značenju inkluzija je „radnja ili stanje uključivanja ili uključenosti nečega unutar određene skupine ili strukture“⁵⁷. Budući da opće značenje inkluzije počiva na uključivanju nekoga/nečega u određenu skupinu, možemo zaključiti da inkluzivna književnost koristi teme koje pripomažu uključivanju nekoga/nečega u širu zajednicu. Dakle, ako književni tekst pred recipijenta postavlja temu invaliditeta, moguće je govoriti o tekstu inkluzivne književnosti jer na eksplicitan ili implicitan način, preko recipijenta, uključuje invaliditet u društvo.⁵⁸

O inkluzivnoj književnosti može se zaista mnogo toga reći, ali, isto tako, potrebno je ustvrditi da se o njoj zapravo jako malo govori. No, posljednjih se nekoliko godina o njoj najviše govori u kontekstu dječje književnosti jer, ako se prisjetimo da književnost koja tematizira invaliditet može poslužiti kao didaktička, može se doći do zaključka da je poželjno u književnost za one najmanje uvrstiti teme invaliditeta te ih na zanimljiv način educirati o vrstama poteškoća koje su dijelom života

⁵⁷ „Inkluzija“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27473>>

⁵⁸ Potrebno je još naglasiti da je ovdje riječ poglavito o djelima suvremene književnosti, jer kroz povijest tema invaliditeta u djelima nije predstavljala ogledalo inkluzije, nego je većinom iznosila pouku čitatelju o mogućoj tjelesnoj kazni za invalidna ponašanja. Kao dobar primjer navedenoga mogu poslužiti novele Ive Andrića *Trup* i *Nemirna godina*. O noveli *Trup* bit će riječ nešto kasnije u radu.

nekih od njihovih vršnjaka. Tako se postiže inkluzija u krugovima onih najmlađih, a zašto je ona toliko važna, vidi se iz sljedećih riječi:

Inkluzivna je književnost nužna kako bi se svim čitateljima otvorila mogućnost literarnog prepoznavanja, no s druge je strane jednako važna i kao prozor u svijet drugosti, prilika zarona u nove mogućnosti kroz likove, kulture i okolnosti različite od onih u stvarnim svjetovima čitatelja. Posudimo li metaforu kuće – mjesta jednostavnog postojanja – i doma, povezanog s osjećajem bliskosti i pripadanja, inkluzivnu književnost možemo promatrati kao dom različitih priča, mjesto njihova susreta, viđenja i razumijevanja. Uspiju li se pronaći u knjigama koje čitaju, prepoznaju li u njima odsječke vlastitog života, obitelji ili okruženja, djeca će se osjetiti vrjednijim i važnijim članovima društva i zajednice. knjigama koje čitaju, prepoznaju li u njima odsječke vlastitog života, obitelji ili okruženja, djeca će se osjetiti vrjednijim i važnijim članovima društva i zajednice.⁵⁹

Međuodnos identiteta lika i identiteta recipijenta u inkluzivnoj književnosti

Budući da je pisanje dvosmjernan proces, neminovno je uočiti utjecaj identiteta lika osobe s invaliditetom na identitet recipijenta. Svaka priča na neki način više ili manje utječe na recipijenta. Osoba koja pristupa čitanju nekoga književnog teksta obilježena je određenim identitetskim obilježjima koja mogu proći proces izmjene s obzirom na stečeno iskustvo nakon čitanja.

Budući da je radu cilj istaknuti važnost čitanja književnih tekstova koji tematiziraju invaliditet, valja pomnije proučiti utjecaj identiteta lika osobe s invaliditetom na identitet čitatelja. Već je spomenuto da književnost može imati važnu didaktičku ulogu, a u kontekstu suvremenih književnih tekstova koji tematiziraju invaliditet zapravo vrlo često govorimo o inkluzivnoj književnosti koja u svojoj pozadini posjeduje

⁵⁹ Petra Miočić Mandić, „Dom različitih priča“, *Inkluzija* prilog *Vijenca*, III, br. 39, 16. lipnja 2022.

Riječi autorice nastale su nakon promocije knjige *Lanina škola* Mirne Brođanac.

didaktičku ulogu jer poučava čitatelja o različitostima i životu s različitostima te važnosti prihvaćanja istih.

Već je navedeno da se identitet gradi na osnovi razlika, odnosno konstrukcija identiteta podložna je procesu pridruživanja sličnim pripadnicima te utvrđivanju razlika s onim što je drukčije. Temeljni je cilj inkluzivne književnosti suzbiti odbijanje različitosti i poticanje na prihvaćanje ne samo istih ili sličnih identiteta nego i onih različitih. Nussbaum (2012: 134) tako zaključuje da su umjetnička djela „dragocjen način na koji se mogu početi razumijevati postignuća i patnje neke strane i različite kulture“. Čitajući o životima osoba s invaliditetom, recipijent vrlo često preispituje sebe te su razlike između recipijenta i lika već unaprijed pretpostavljene, ne isključuju se, čime se „tvori suštinski preduvjet za oblikovanje identiteta. Budući da se sebstvo rađa putem odnosa s drugim, spoznavanje sebe i priznavanje drugog blisko su isprepleteni. (...) Drugi nije ograničenje, nego uvjet sebstva“ (Felski, 2016: 48).

Slijedom navedenoga, tema invaliditeta, o kojoj recipijent čita i likovi osoba s invaliditetom s čijim se identitetom recipijent upoznaje, dovode recipijenta u položaj osobe koja nužno promišlja o pročitanoj i pridodaje tekstu značenje. U promišljanje o pročitanoj i pridodavanju značenja pročitanoj recipijent uključuje emocije koje, prema Nussbaum (2019: 33), „uključuju prosudbe o važnim stvarima, prosudbe kojima, ocjenjujući neki izvanjski objekt značajnim za našu dobrobit, mi priznajemo svoju potrebitost i nepotpunost u odnosu na dijelove svijeta koje ne kontroliramo do kraja“. Kada govori o emocijama, Nussbaum (2019) poseban naglasak stavlja upravo na emociju prema likovima u književnosti, odnosno dijeljenje emocije lika i poistovjećivanje s istim. Recipijent, vođen emocijama dok čita o liku osobe s invaliditetom i njegovim (ne)mogućnostima, postupno mijenja svoj identitet jer prihvaća različitost i s određenim vremenskim razmakom svoje novo iskustvo izmjenjuje s ljudima u svojoj okolini te tako može doći do mijenjanja identiteta veće skupine ljudi.

Identitet lika osobe s invaliditetom i identitet recipijenta u autobiografskome tekstu *Moj život*

Autobiografija je najjednostavnije rečeno opis vlastitoga života u prvome ili trećemu licu, a bitna joj je odrednica da se temelji na činjenicama ili dojmovima. Autobiografska književnost izravno prikazuje razvoj identiteta književnoga subjekta. U kontekstu inkluzivne književnosti autobiografija u kojoj pripovjedač tematizira vlastiti invaliditet može biti pravi i najreprezentativniji primjer pozitivna utjecaja identiteta lika osobe s invaliditetom na identitet recipijenta.

Kao primjer teksta autobiografskoga karaktera, ali i teksta inkluzivne književnosti, u kojemu je pripovjedač sama osoba s invaliditetom, može poslužiti autobiografski roman Helen Keller *Moj život*. Zanimljivo je proučiti gradbu identiteta lika osobe s invaliditetom u autobiografskome djelu jer recipijent, zbog prirode značenja autobiografije, osjeća veću povezanost s pred njega postavljenom osobom s invaliditetom.

Roman *Moj život* pravo je autobiografsko djelo u kojemu se u prvome licu jednine govori o ženi koja kao devetnaestomjesečno dijete ostaje bez vida i sluha te njezinu putovanju kroz život koji se od animalnoga stanja pretvara u ingenioznost. Gubitak sluha i vida te posljedična loša komunikacija svedena na neartikulirano vrištanje obilježili su Helenine najranije godine života sve dok u kuću Kellerovih nije došla učiteljica Anne Sullivan koja upornim radom mijenja Helenina identitetska obilježja: „U početku sam bila samo jedna mala zbirka mogućnosti. Moja učiteljica ih je otkrila i razvijala. Kada je ona došla, sve je oko mene počelo da odiše ljubavlju i radošću i imalo svoje puno značenje“ (Keller, 1957: 41).

Sablić Tomić (2002: 85) navodi da je pozicija autora u autobiografskome tekstu zgusnuta te da su detalji ti koji privlače pozornost čitatelja. Navedeno je primjenjivo i na autobiografiju *Moj život* u kojoj autorica pred čitatelja postavlja niz situacija iz svoga života, kako se osjećala neshvaćenom, koliko je voljela čitati, što ju je nagnalo da svoj život iskoristi do maksimuma, kako je izbjegla autodestrukciju, a sve radi didaktičnosti. Budući da je u autobiografiji *Moj život* „potvrđen autobiografski

sporazum koji ukazuje na identičnost autora, pripovjedača i lika“ (Sablić Tomić, 2002: 86), riječ je o autodijegetskoj prozi. Helen se u opisivanju svoga života usmjerila na najvažnije događaje koje opisuje kronološki, od rođenja nadalje.

Osvrnemo li se na promatranje identitetskih obilježja same Helen Keller, zaključujemo da su ona iskazana u odnosu na razlike identitetskih obilježja drugih ljudi koji nisu osobe s invaliditetom. Hall u svojim studijama o identitetu govori kao o pojmu koji se konstruira kroz razlike, a ne izvan njih. Ključna razlika u identitetu Helen Keller i ljudi u njezinoj okolini jest upravo u spomenutome obilježju invaliditeta i svime što on nosi sa sobom. Invaliditet, dakako, nije glavno identitetsko obilježje, ali je itekako važno obilježje koje je sudjelovalo u stjecanju nekih drugih identitetskih važnih obilježja. Prema tomu, i identitet i invaliditet fluidne su kategorije.

U kontekstu antiesencijalističkoga poimanja identiteta ukupni se identitet stvara pomoću subjektivnih pozicija koje su uvijek isprepletene. Dakle, identitet Helen Keller obilježen je spolom, etničkom pripadnosti, socioekonomskim statusom, sposobnosti (u čijoj je domeni i invaliditet) te mnogim drugim. Također je potrebno naglasiti da identitet, kao skup subjektivnih pozicija, nije trajno određen i nepromjenjiv. Odličan primjer navedenom jest opis Helenina napredovanja i postupna umanjivanja stupnja invaliditeta. Proces smanjivanja stupnja invaliditeta kod Helen Keller postupno je nadograđivao njezin identitet i zapravo ga u potpunosti mijenjao. Ključ promjene stupnja invaliditeta kod Helen Keller ležao je u spoznaji značenja riječi voda:

Neko je crpao vodu, a moja učiteljica, uzevši mi ruku, stavi je ispod mlaza. Dok mi se hladna tečnost slivala preko jedne ruke, ona mi je u drugoj, isprva polako, a zatim brže, otkucala reč voda. Stajala sam mirno, obrativši svu pažnju na pokrete njenih prstiju. Odjednom mi se u svesti javi neko maglovito sećanje, kao o nečemu zaboravljenom – neko treperenje misli koja mi se vraća; i, na neki način, tajna govora bila mi je otkrivena. Shvatila sam tada da „v-o-d-a“ znači ono divno, sveže nešto, što je teklo preko moje ruke. Ta živa reč probudila mi je dušu; dala joj se svetlost, nadu, radost... oslobodila je! Bilo je još prepreka, naravno; ali prepreka koje će se vremenom moći ukloniti (Keller, 1957: 31).

Čitanjem autobiografije *Moj život* recipijent se upoznaje sa sljepoćom i gluhoćom kao oblicima invaliditeta i čitanjem uče o važnosti prihvaćanja razlika i stvaranja empatije prema osobama s invaliditetom. Čitajući o Heleninu životu, kao posve drukčijemu od života većine ljudi, recipijentu se ukazuje na „koristan pomak od prepoznavanja invaliditeta kao manjka i nedostatnosti prema razumijevanju i prihvaćanju alternativnih načina znanja, shvaćanja i djelovanja u svijetu što nas okružuje“ (Paternai Andrić, 2019: 251). U autobiografskim djelima, koja tematiziraju invaliditet, pisanje postaje čin samoreprezentacije, a u prilog tomu ide i Hallovo zapažanje da „fizički ili kognitivni poremećaji nisu glavni fokus tih autora; umjesto toga dokumentiraju svakodnevne odnose, predrasude, prijateljstva, zakonske promjene i kulturne reprezentacije kroz koje se konstruira i održava kompleksan osjećaj identiteta u širem društvenom kontekstu“ (Paternai Andrić, 2019: 252; prema Hall, 2016: 132).

Helen Keller kao skup identitetskih obilježja i njezina postignuća, unatoč poteškoćama, pozitivan su primjer recipijentu. Pojedinaac, upoznavajući se s njezinim životom, postaje afirmativan prema onima koje se vrlo često postavlja na margine društva. Helen je tijekom života mijenjala svoj identitet, prošla je kroz različite faze bolesti, gradila sebe, postizala nevjerojatne rezultate, a u trenutku kada je svoju kompletnu transgresiju i životno iskustvo pretočila u autobiografsko djelo, ponudila je svakomu čitatelju da, uz empatiju koju osjeća nakon čitanja, gradi svoj identitet i senzibilitet prema osobama s invaliditetom.

Identitet lika i identitet recipijenta u noveli *Trup*

Na početku ovoga poglavlja valja napomenuti da cilj nije osporavanje ingenioznosti Ive Andrića ili dovođenje u pitanje odnosa njegova opusa prema invaliditetskim identitetima, nego prikazivanje na konkretnu primjeru lik osobe s invaliditetom koja u recipijentu budi njegovo shvaćanje kao „trpitelja Božje kazne“. Autobiografija *Moj život* i novela *Trup* prikazuju dvije krajnosti opisa i shvaćanja invaliditeta kod recipijenta – inkluzivnost i Božju kaznu.

Novela *Trup* Ive Andrića djelo je koje tematizira brutalnost i hladnokrvnost vojskovođe Čelebi Hafiza te njegovu tešku sudbinu, nakon što mu se osvete robovi kojima je nemilosrdno oduzeo slobodu, a koja se očituje u njegovu invaliditetu. Naime, čitajući novelu, recipijent se upoznaje sa svim zlodjelima koje je Čelebi Hafiz činio stanovništvu pokorenih zemalja: „Taj je žario i palio. Zemlja ga je prozvala Vatrene Hafiz. Smetalo mu je i dražilo ga sve što je živo i što stoji uspravno. Zato je sve palio i rušio. I samo se ljutio što i posljednju travku ne može da sabije u zemlju, što i kamen ne može da gori“ (Andrić, 2012: 64).

Nadalje, recipijent čita gotovo naturalističke opise Hafizova zastrašujućeg izgleda: „Vidim, ljudska prilika u žutoj i zelenoj anteriji do same zemlje, na njoj glava sa bijelim kaukom, ama nema ni ruku ni nogu, samo trup. (...) Kad se okrene ovamo put sahat – kule, onda mu bolje nazirem lice i vidim da je kao spečena jabuka. Ni nosa, ni očiju, ni usnica, ni brade, ni brkova. Sve samo jedan veliki ožiljak, prevučen zategnutom novom kožom“ (Andrić, 2012: 62-63).

Kada se u obzir uzme cijela novela *Trup*, jasno se da zaključiti da lik osobe s invaliditetom, Čelebi Hafiz, nema inkluzivnu ulogu te da njegov identitet ne utječe inkluzivno na identitet recipijenta. Čitajući novelu, recipijent osjeća zgražanje nad njegovim osakaćenim tijelom, ali zbog njegovih zlodjela nije u mogućnosti u potpunosti osjećati empatiju. Čelebi Hafiz i njegov invaliditet u ovome djelu obnašaju estetsku funkciju. Novela *Trup* klasičan je primjer djela iz kojega se može iščitati recipijentovo shvaćanje lika osobe s invaliditetom kao „trpitelja Božje kazne“ zbog grijeha iz prošlosti. I u samoj je noveli na kraju donesen navedeni zaključak: „Tako i ja sam sebi ne umijem da odgovorim na ova pitanja, nego se opet sam pitam šta li je sa Čelebi Hafizom, da li je živ u onom strašnom liku koji mu je dalo božje pokaranje i da li sluša iskucavanje onog velikog sata koji sam zdušno i pošteno popravio?“ (Andrić, 2012: 69).

Zaključak

Identitet, kao neotuđivo svojstvo svakoga čovjeka, moguće je promatrati kao čimbenik promjene društva na bolje. Slučaj je to s tekstovima inkluzivne tematike i identitetima likova unutar tih tekstova koji utječu na identitete recipijenta. Budući da je pisanje dvosmjernan proces, gotovo je nemoguće promatrati recipijenta i književni tekst koji on čita kao nužno razdvojene kategorije. Recipijent, s unaprijed postavljenim identitetom, prima nove informacije, uključuje svoje emocije, pridodaje tekstu novo značenje te tako dopušta da identiteti likova postupno mijenjaju i njegov identitet. Navedeni je proces *condicio sine qua non* inkluzije marginaliziranih u društvo.

Literatura

- ANDRIĆ, I. (2012). Trup U: *Ispovijed i druge priče*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- COUSER, G. T. (2005). Disability, Life Narrative, and Representation. *PMLA*, 120, 2. str. 604. – 609.
- CULLER, J. (2001). *Književna teorija – vrlo kratak uvod*. AGM. Zagreb.
- FELSKI, R. (2016). *Namjene književnosti*. Jesenski i Turk. Zagreb.
- HALL, S. (2006). „Kome treba ‘identitet’?”. *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (prir. Dean Duda). Zagreb. str.357.–374.
- KELLER, H. (1957). *Moj život*, prijevod: Dobrila Nikolić. Kosmos. Beograd.
- NUSSBAUM, M. C. (2012). *Ne profitu: zašto demokracija treba humanistiku*. AMG. Zagreb.
- NUSSBAUM, M. C. (2019). *Izdizanje misli: Inteligencija emocija*. Sandorf & Mizantrop. Zagreb.
- PELEŠ, G. (1999). *Tumačenje romana*. Artresor naklada. Zagreb.

- PETERNAI ANDRIĆ, K. (2019). *Pripovijedanje, identitet, invaliditet*. Meandarmedia. Zagreb.
- PISKAČ, D., JURDANA, V. (2013). „Literarni doprinosi inkluziji“. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 49. Supplement. str. 173.–183.
- SABLIĆ TOMIĆ, H. (2002). „Naratološke osobine autobiografije u razdoblju hrvatske moderne“. *Dani Hvarškoga kazališta* 28. br. 1. str. 84.–95.
- SOLAR, M. (1997). *Teorija književnosti*. Školska knjiga. Zagreb.

Mrežni izvori:

- AUTOBIOGRAFIJA. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4710> (10. 10. 2023.)
- IDENTITET (2020). *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26909> (10.10. 2023.)
- MIOČIĆ MANDIĆ, P. (2022). „Dom različitih priča“, *Inkluzija prilog Vijenca*, III, br.39. URL: <https://www.matica.hr/inkluzija/39/dom-razlicitih-prica-33314/> (5.10. 2023.)

RECEPTION OF CHARACTERS WITH DISABILITIES IN LITERATURE AND THEIR IMPACT ON RECIPIENTS' IDENTITY

Summary

The theme of disability has held a special place in literary art, undergoing significant changes over the years. Therefore, the main goal of this paper is to highlight the reception of characters with disabilities and their influence on the recipient's identity to raise awareness of the changing position of disabled characters from „victims of divine punishment“ to „creators of inclusive literature“.

When reading works of inclusive literature and reading about characters with disabilities, it is impossible not to consider the connection between the identity of the character with a disability and the identity of the recipient, as the recipient's identity is continuously constructed after the affirmation of the diversity possessed by the characters. The paper will also point out the unquestionable influence of the identity of characters with disabilities on the recipient's identity, leading to the creation of empathy, as well as the infiltration of inclusive literature into social circles. The results of all the stated objectives will be presented using two completely different literary works with the only common point being the portrayal of the lives of people with disabilities – „The Damned Yard“ by Ivo Andrić and „The Story of My Life“ by Helen Keller.

Keywords: disability, identity, reception, recipient, inclusive literature.

UDK: 821.163.42(497.6).09-32 Lukić V.
Izvorni znanstveni članak

MARIJA VASILJ ♦ LJUBICA IVANČIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru ♦ Srednja strukovna škola
Tomislavgrad

ULOGA PROSTORA U NOVELI SOBA ZA PROLAZNIKE VITOMIRA LUKIĆA

Sažetak

U ovome je radu naglasak na Lukićevoj noveli Soba za prolaznike, prvoj noveli iz njegove istoimene zbirke, a u njoj se kroz sadržaj svijesti osamljena i izolirana pojedinca protokoliraju različita egzistencijalna pitanja o čovjekovu mjestu i načinu opstanka u suvremenome svijetu. Govori se o prostornoj stvarnosti, odnosno fizičkome prostoru svijeta u kojemu se pripovjedač u noveli našao, ali i njegovu doživljajnom prostoru u kojemu do izražaja dolazi osjećaj rezignacije, nepripadnosti i sartreovske mučnine.

Prikazujući kako se u ovoj noveli objektivna stvarnost odražava na unutarnju, kako se psihološki oblikuje sukob između pojedinca i kolektiva, odnosno pojedinačne i kolektivne svijesti, te kakva je razina međuljudske komunikacije, bit će riječi i o pripovjednim tehnikama kojima se Lukić poslužio, s posebnim naglaskom na unutarnji monolog i sintaktički minimaliziran dijalog.

Ključne riječi: krugovaši, razgovoci, prostor, svijest, rezignacija, mučnina, unutarnji monolog, komunikacija, dijalog

Uvod

Vitimir Lukić⁶⁰ pripada krugu najistaknutijih hrvatskih pisaca iz Bosne i Hercegovine, no unatoč tomu njegovo književno stvaralaštvo ni do danas nije dovoljno ni svestrano proučeno. Novelist je, romanopisac, pjesnik, esejist, putopisac, književni i likovni kritičar. Kao pisac modernističko strukturirane proze u svome je izrazu često zaokupljen različitim egzistencijalnim pitanjima, sklon je meditativnosti, filozofskim refleksijama, esejičnosti i liričnosti.

U proučavanju njegova književnog opusa neizostavna su dva romana kojima je stekao književnu slavu: njegov ishodišni roman *Album* koji se temelji na fragmentarnim evokacijama predratnih i ratnih dana djetinjstva, među kojima posebno mjesto zauzima lik tajanstvene djevojke Kristine, te hermetičan roman *Hodnici svijetloga praha* u kojemu se prikazuje rasap jedne obitelji, kojim je Lukić zapečatio svoje književno stvaralaštvo.

Premda je vršnjak krugovaškoga naraštaja pisaca⁶¹ koji se javio u okviru druge hrvatske moderne, u književnome se životu zapaženije

⁶⁰ Vitimir Lukić (Zelenika, 24. rujna 1929. – Sarajevo, 30. svibnja 1991.) – Osnovu školu završio je u Donjemu Vakufu (Uskoplje), gimnaziju u Slavonskome Brodu, a studij jugoslavenskih književnosti i jezika na Filozofskome fakultetu u Sarajevu. Nakon završetka studija radio je kao srednjoškolski profesor u Konjicu i Sarajevu, a od 1965. do 1967. godine kao lektor hrvatskoga jezika na Sveučilištu u New Delhiju. Od 1968. godine bio je urednik obrazovnoga programa Televizije Sarajevo. Inicijator je i supotpisnik *Sarajevske deklaracije o hrvatskome jeziku* od 28. siječnja 1971. godine, a bavio se i političkim radom: bio je potpredsjednik HDZ BiH te ministar vjera nakon prvih demokratskih izbora u prvoj Vladi BiH 1991. godine. Pozornost književne kritike svratio je već svojom prvom novelističkom zbirkom *Soba za prolaznike* koju karakterizira realističko fabuliranje, naglašen smisao za uočavanje detalja te svojevrzni „kult istine“. U kasnije objavljivanim djelima uočava se težnja za rastakanjem realnosti, za pronicanjem u tajne duševnoga života te sve očitije priklanjanje fantastičnim temama. Djela su mu prevedena na mnoštvo stranih jezika: francuski, talijanski, makedonski, engleski, mađarski, albanski, poljski i hindu. Djela: *Soba za prolaznike* (1965.), *Album* (1968.), *Praznik stvari* (1969.), *Zaustavljeni kalendar* (1970.), *Životinje, ljudi* (1973.), *Sanovnik nasmijane duše* (1976.), *Seansa* (1981.), *Noćni ekspres* (1984./1985.), *Hodnici svijetlog praha* (1989.).

⁶¹ Godine 1952. na hrvatsku književnu scenu stupa naraštaj pisaca rođenih uglavnom između 1920. i 1932. godine. Okupljaju se oko časopisa *Krugovi*, a njihovu poetiku možda najbolje izražava krilatica „Neka bude živost“, iza koje se krije zahtjev za umjetničkim pluralizmom i za poticajnim suživotom proturječja. Krugovaši afirmiraju duh tolerancije, pravo na razliku i na vlastiti izraz.

javlja šezdesetih godina 20. stoljeća kada na književnu scenu stupa drugi poslijeratni književni naraštaj – razlogovci⁶². Prozu toga vremena odlikuje raznovrsnost tematskih i stilskih oznaka, ali se unatoč svim individualnim karakteristikama pojedinačnih književnih opusa može zamijetiti sve češća usredotočenost na psihologiju suvremenoga čovjeka i njegove etičke dvojbe te zaokupljenost suvremenim civilizacijskim problemima kao što su gradski život, otuđenost, izoliranost i sl. U središtu te proze ponajčešće je mladi intelektualac koji se ne snalazi u društvu u kojemu se našao pa će do izražaja doći osjećaj odbačenosti, nepripadnosti, inferiornosti i gubitništva. Pri tome fabula poprima drugorazrednu važnost, a naglasak se stavlja na psihološku analizu i intelektualne meditacije.

Svojom prvom novelističkom zbirkom *Soba za prolaznike* iz 1965. godine Lukić se predstavio kao kontemplativan pisac, posve originalna izraza, a u njoj se kroz sadržaj svijesti osamljenoga i izoliranoga pojedinca protokoliraju različita egzistencijalna pitanja o čovjekovu mjestu i načinu opstanka u suvremenome svijetu. Na planu priče i pripovijedanja do izražaja dolazi postupak defabularizacije, esejizacije iskaza, slobodna baratanja kategorijama vremena i prostora, ali i odabir subjektivnoga pripovjedača „čija je vizura obilježena bogatim meditativnim slojem i intelektualnim potencijalom, konstruktivno bliska samome autoru, zbog čega se ova proza nerijetko doima autobiografski“ (Nemec, 2000: 436).

Igra uništavanja

Naslov novele *Soba za prolaznike* silno je asocijativan i priziva različite konotacije. Postavlja se pitanje u koju vrstu sobe pripovjedač dolazi. Lukić ovdje želi aktivno uključiti čitatelja u komunikacijski proces. Namjernim skrivanjem „identiteta“ sobe omogućuje se čitav niz različitih tumačenja: moglo bi se raditi o zatvorskoj, vojničkoj ili, pak, bolničkoj

⁶² Godine 1961. u Zagrebu je pokrenut književni časopis *Razlog* oko kojega se okuplja naraštaj pisaca rođenih između 1934. i 1941. godine i koji je prema njemu nazvan razlogovcima. I razlogovski literarni naraštaj karakterizira pluralizam književnih koncepcija i traganja u različitim smjerovima. Razlogovci nastavljaju i produbljuju iskustva krugovaša.

sobi. No, daljnjim čitanjem nedoumica se postupno razbija: radnja novele događa se zapravo u velikoj zajedničkoj spavaonici studentskoga doma, a u njezinu je središtu pasivna svijest, nemoćan pojedinac koji registrira prostor u kojemu se zatekao kako potpuni stranac i u kojemu ga kolektiv promatra s neprijateljskom isključivošću.

Novela započinje konkretnom situacijom: pripovjedač čitatelja izvještava o svome dolasku u „dosuđenu sobu“ u kojoj se sve od početka pokazalo neprijateljem. „Pred samu večer trebalo se ipak odlučiti na ono najneprijatnije: uzeo sam iz magazina prvi od preostalih dušeka, gutav i ulizan, i deke koje su mirisale na petrolej, rezignirano otišao u dosuđenu sobu u donjem spratu, bacio sve to na jedan od praznih kreveta i opet sam se zamislio.“

U sobi je „vladao pritisak kao u konzervi“. Toliko neizvjesnosti i novih lica kojima se ne znaju ni ime ni uloga, ali čije su namjere itekako jasne: izbaciti novoga člana. Legao je kao da je došao na groblje, bez razloga je nekoliko puta ustajao na toalet i gledao u ogledalu svoje kiselo lice podvrgnuto uništavanju: nikada mu se do tada život nije učinio tako „besmisleno mučan i glup kao u tim noćnim iznenadnim susretima sa iznakaženošću svoje slike“.

U sadržaj pripovjedačeve svijesti čitatelj je uvučen *in medias res*. On se od početka osjeća kao optuženik, kao krivac, ne znajući ni zašto je optužen ni kakve je prirode njegova krivica. Cijela se soba urotila protiv njega. Našao se u gotovo hermetički zatvorenome prostoru, a mučan doživljaj toga prostora unutar kojega se osjeća potpuno nepoželjan i u kojemu su „svi ventili za bijeg zatvoreni“ naglašava se uporabom različitih zoomorfnihih sintagmi: „škrgut zuba“, „tuđa jazbina“ i sl. Takvim se korelativno funkcionalnim metaforama želi dočarati stanje teške mučnine. U njemu se javlja revolt protiv te sobe, „sumnjivog namjerničkog hana“ na koji je osuđen. Spas pokušava pronaći u kontemplaciji: „Mislio sam, ako ponovo zatvorim oči, svega toga će nestati.“ ili u infantilnu rješenju: „prekriti se dekom“ – jedino se tako mogao odijeliti i zaštititi od drugih: „Prvi puta, prekrivajući se dekom, osjetio sam malu lagodnost. Tako sam činio nekoliko večeri i već sam pomislio da je pronađeno rješenje.“

Iako se radnja ove novele zbiva unutar četiri zida sarajevske studentske sobe, i takav, naoko ni po čemu neobičan prostor, poslužio je Lukiću kao univerzum ili svojevrsna „Prokrustova postelja, u nešto aktualnijoj varijanti“ (Ivanković, 2002: 38), pomoću koje je uspješno prikazao svu složenost odnosa između pojedinačne i kolektivne svijesti.

Pa ipak, unatoč tomu što se skućena soba prikazuje kao izvorište i uzrok mučnine, ni u jednome se trenutku u noveli ne ukazuje na pokušaj bijega. Pripovjedač je usamljen, ali ne teži pobjeći od te usamljenosti. Volja mu je „tako mlitava“, osjeća se „užasno premoren“, s tijelom „teškim kao blato“. Našao se gotovo ubačen u dosuđenu sobu, gurnut u potpunu samoću, ali ne protestira zbog načina na koji se kolektiv prema njemu odnosi, nego gotovo apatično i mirno sve podnosi. Tek nekoliko kratkih riječi upućenih sustanarima tijekom čitava boravka donekle razbijaju krajnju ravnodušnost:

- „Kolega, legli ste na moje mjesto.“
- „Zar sam kome šta učinio?“
- „Ja mislim da nikome ništa nisam učinio.“
- „Ali ja uopće ne znam zašto da idem.“

Nema optužbe ni obračuna, i to ne zato što je pripovjedač karakterni slabić i što mu nedostaje hrabrosti, nego zato što je posve uvjeren da time neće ništa promijeniti. Kolektiv u kojemu se Lukićev pripovjedač našao jednostavno je takav kakav jest, bez nekih posebnih razloga da takav bude. Stoga ga je jednostavnije i smislenije „opisivati nego objašnjavati“ (Koljević, 1984/1985: 6). On se rezignirano povlači, zatvara u svoju nutrinu i tako se u potpunosti uklapa u svijet književnih antijunaka poznatih u novijoj hrvatskoj književnosti još od razdoblja moderne. Rezignacija je, dakle, primarno stanje pripovjedača „kao jedno od najozbiljnijih osjećanja u modernom vremenu, ono je uvijek prisutno kad je čovjek svjestan svoje nemoći i toga da nema nigdje oslonca, a dovoljno jasno vidi neprijateljsku silu koja je konkretizirana“ (Korać, 1972: 345).

Pripovjedač proživljava unutarnju dramu, ne uklapa se u kolektiv i kao takav nepoželjan je: „Nekoliko puta zvali su me promašenim imenom nekog od svojih prijatelja, čak su pokušali da s mene zgule deku.

(...) Ulazeći u hol, kvaku sam lagano spustio, ušuljao se unutra i na prstima pošao do svoga kreveta, međutim, njega sada nije bilo tamo, htio sam ga raspoznati po koferu ispod mreže.“ Sve je bilo ispremješano, no pripovjedač gnjevan provodi noć iščekujući što će se sljedeće dogoditi.

Odnos unutarnjega i vanjskoga prostora

U središtu su autorova zanimanja čovjek u prostoru koji je gurnut u potpunu samoću, njegova percepcija i doživljaj toga prostora. Na jednoj se strani u noveli prikazuje prostorna stvarnost, odnosno **fizički prostor** svijeta u kojemu se pripovjedač našao, a na drugoj je njegov **doživljajni prostor** u kojemu do izražaja dolazi osjećaj rezignacije, nepripadnosti i sartreovske mučnine. U noveli se, dakle, razlikuju dva tipa prostora, odnosno dvije strukturalne linije:

- a) U jednoj se prikazuju sitni događaji koji čine vanjsko-prostornu stvarnost, odnosno sve ono što se može percipirati osjetilima. Za takve je događaje potreban fizički, opipljiv prostor svijeta i tada uočavamo autentičnost detalja, konkretizaciju materijalnoga ritma života.
- b) Druga je strukturalna linija zatvorena u doživljajni prostor glavnoga lika, a tu se upoznajemo s njegovima razmatranjima i analizama. Za razliku od vanjskoga, ovaj je prostor nedokučiv, nemanifestiran, skriven očima obična promatrača.

Prostor koji se u noveli prikazuje samo je hladan niz beznačajnih pojava „koje nas ne zavaravaju nekom epskom žicom svoje ‘motivacije’ i ‘smisla’, nego nam se nude kao slobodna igra našeg protagoniste, slobodna upravo zato što ni on sam ne traži previše moralnog smisla i intelektualnog razloga u njoj“ (Koljević, 1984/1985: 6).

Da je ono izvanjsko kod Lukića u drugome planu, dodatno potvrđuje i činjenica da o središnjemu liku ne znamo gotovo ništa, ni o njegovoj biografiji ni o tjelesnome izgledu. Vanjski su događaji u noveli sasvim efemerni, a kada se i navode, oni su samo signal za tumačenje unutarnjega. U vanjskome se prostoru odzrcaljuje slika pripovjedačeva mentalnog prostora. Ono najvažnije zbiva se u dubinama intelekta, stoga se

svi problemi i sukobi rješavaju isključivo misaonom djelatnošću. „Vanjska događajnost i realistički opisi svedeni su na minimum, a težište je premješteno na duševni krajolik, na emotivne tonalitete i ugođaje, na psihološke nijanse, na dinamiku unutarnjeg života“ (Edel, 1962: 16).

Središnji je lik misaoni subjekt, a u prvome su planu njegova duševna previranja i protokoliranje njegovih misli. Riječ je o liku koji je potpuno pasivan u društvenome smislu, a gotovo hiperaktivan u trenutcima stalnih razmišljanja. U središtu je novele, dakle, subjekt koji spoznaje, a ne subjekt koji djeluje. Njegov je doživljaj prostora i kolektiva mnogostran: pomno promatra lica oko sebe, osjeća umor i neugodne mirise, čuje tuđe razgovore, osluškuje zvukove u noći... Tako primjećuje da je žica na krevetu udubljena, da je madrac „gutav i ulizan“, čuje otvaranje i zatvaranje vrata, glasove i preklinjanje, primjećuje da se među sustanarima nitko ne umiva: „s pidžamama ili bez njih, odmah su uskakali u cipele, a onda su provlačeći prste kroz kosu dugo oklijevali da krenu“, ljudi su „spavali umotani preko glave u deke, ili su pak kod nekih jedino virili repići steznika za kosu“. Njegova su osjetila prenapregnuta, a upravo će njihova krajnja angažiranost poslužiti da se što više podataka iz vanjskoga svijeta prenese u središnju svijest. „Misaoni subjekt u potpunosti je angažiran da iz vanjskoga svijeta poput spužve u svijest upija podražaje, kako bi ih potom neumorno razmatrao i analizirao“ (Vasilj, 2017: 127). Pripovjedač u noveli nepomično stoji na jednoj točki odakle promatra život, ali u njemu ne sudjeluje. Upravo je to nesnalaženje u vremenu i prostoru zajednička karakteristika moderno opisanih likova.

Fizički prostor u kojemu se našao središnji lik ove novele vrlo je ograničen, previše skučen i tijesan za normalan život. On se dosljedno prikazuje tamnim bojama i sve je od početka u noveli u znaku noći. I boje su u *Sobi za prolaznike* korelativno funkcionalne, dakle, u neraskidivoj su vezi s raspoloženjem glavnoga lika. Time je u noveli ostvareno suglasje između emocionalnoga stanja lika i ambijenta u kojemu se on našao. Izrazi i rečenice kao što su: „opet jedna beskrajna noć“, „ugljenisan od umora“, „velike sjenke ruku koje podsjećaju na spiritističku seansu“, „krevet koji je više bio sličan na oskrnavljenu grobnicu iz koje vire mrtvačke rite nego na postelju“ i sl. samo su dio leksičkoga materijala kojim

Lukić upućuje na nutarnju mučninu, neizvjesnost i bezizlazje. Tamna obojenost prostora u kojemu se glavni lik našao u bliskoj je vezi s njegovim emotivnim stanjem i njegovim misaonim preokupacijama.

Kao kontrapunkt takvu zagušljivom prostoru, u noveli se prikazuje kratkotrajan odlazak u idilične pejzaže rodnoga kraja, a tu je, za razliku od prostora unutar četiriju zidova spomenute sobe, sve u znaku sunca i ugone, kako pripovjedač i navodi: „Već do podne sam se grijao na blagom južnom suncu u svom voćnjaku. (...) Bilo je tako lijepo da sam samo šutio, dizao lice prema već slabom slamnatom suncu i smiješio se svemu što me ostavljalo...“ Na trenutak je pomislio da je ono sve prije bio samo ružan san. „Skica sadašnjosti dobija oblik traganja za nekim izgubljenim vremenom, i u tom traganju se upravo ostvaruje ono unutrašnje bogatstvo i slobode ličnog života“ (Koljević, 1984/1985: 6). Ovakvim se kratkotrajnim sjećanjima glavnoga lika u noveli nadilazi prostorna ograničenost i unosi doza svježine u klaustrofobičan prostor dosuđene sobe.

Moderne tehnike pripovijedanja u noveli

U Lukićevoj *Sobi za prolaznike* provedena je subjektivizacija zbilje. Čitatelj se od početka do kraja novele nalazi u horizontu jedne, središnje svijesti i ograničen je samo na iskaze koje mu ta svijest pruža. Vrijeme u noveli protječe u pripovjedačevu percipiranju vanjskih senzacija pa se svi događaji u noveli, ako se oni uopće mogu nazvati događajima, prelamaju isključivo kroz njegovo očište. Kako bi pojavnost što bolje prikazao iz perspektive glavnoga lika, odnosno kako bi čitatelju što bolje približio njegov doživljajni prostor, Lukić se poslužio posve modernom tehnikom unutarnjega monologa.

Kao svaki monolog, unutrašnji monolog je govor jedne određene ličnosti, i služi tome da nas pisac neposredno uvede u unutrašnji život te ličnosti i da se on pri tom ne miješa svojim objašnjenjima ili primjedbama, i kao svaki monolog, to je razgovor bez slušatelja, no on se razlikuje od tradicionalnog monologa po tom što: u pogledu sadržine izražava najprisnije misli, one najbliže podsvijesti; u pogledu duha to je razgovor koji prethodi svakom logičnom organiziranju misli, reproducirajući mi-

sao u njegovom izvornom stanju, i to onako kako se ona javlja u svijesti; što se tiče oblika, izražava se pomoću direktnih rečenica, svedenih na jedan sintaktički minimum... (Edel, 1962: 48).

Unutarnji monolog, kao čest oblik pripovijedanja u modernoj prozi, ostvaruje se na razini određene svijesti, ali se ne reproducira u čujnome govoru, pa na taj način čitatelj spoznaje „ono što izmiče neposrednom saznanju: skrivene tokove ljudskih misli i osjećanja“ (Vasilj, 2017: 118). Njime se izražava sve ono subjekt ne želi, nema priliku ili nije u stanju podijeliti s društvom u kojemu se nalazi.

U Lukićevim se novelama rijetko nešto važno događa ili se obično malo što događa, „a i tada događaj nije svrha sam sebi, više se i plodnije promišlja o životu i smrti, egzistenciji, smislu i besmislu života, o ispraznosti vegetiranja i sl.“ (Trifković, 2002: 164). Sve se odvija gotovo nečujno, bez mnogo riječi. Reklo bi se da je u potpunosti zanemaren komunikacijski smisao jezika, što glavnoga lika dovodi u stanje krajnje izoliranosti. Lukićeve su novele stoga „malo kad vanjske, dramske, zapravo malo kad zabavljene fizičkom vanjštinom događaja, njihova je dramaturgija najobičnije baš nutarnja, tiha zbiljska ali iznutra zbiljska, ako je to dobro rečeno“ (Trifković, 2002: 164).

Pri tome je svakako važno ukazati i na dijalog kojim se pisac poslužio u izgradnji svojega narativnog tkiva. Općenito govoreći, dijalog podrazumijeva razgovor između dvoje ili više ljudi radi rješavanja nekoga problema ili nesuglasica, radi iznošenja vlastitih misli i osjećaja ili, pak, suprotnih stajališta. Dijalog, dakle, podrazumijeva sugovornika, ali u ovoj noveli pripovjedač ne pristaje na dijalog s kolektivom.

Lukić je posegnuo za specifičnom vrstom dijaloga, tzv. „nijemoga dijaloga“, „u kojem se na ogoljen i grub način očituje negativna energija skupine prema pojedincu koji *može* i *hoće* ne pripadati joj i u kojemu se kao neizbježivi ishod nadaje *izgon*, izopćenje ‘problematične’ osobnosti“ (Grahovac, 2002: 76). Koristi se tzv. retorika gnjeva kolektiva koji ničim izazvan, bezrazložno i jednostavno instinktivno nastoji eliminirati suvišnu jedinku, što je očito u sljedećim primjerima:

- „Ja bih takve izbacio iz društva. Trebalo bi ga izbaciti iz naše sredine.“
- „Izbaciti, izbaciti iz naše sredine, drugovi!“
- „Treba izbaciti ovog zlikovca! (...) On truže ovu sredinu i kvari nam ugled.“
- „Hajde, batalite to večeras, pa sutra ga linčujte.“

Nezadovoljstvo i srdžba kolektiva kulminirala je na završetku novele – nepoželjni je došljak konačno eliminiran iz zajednice, izopćen je i potpuno mirno izbačen iz sobe: „Idi odavde. (...) Bolje je da odeš, još sada. (...) Na zadnji izlaz.“ Pripovjedača bezobzirno, poput Krista, osuđuje razuzdana masa, a „povici mnoštva ‘raspni ga, raspni ga!’ u Lukića se promiseće u poklike ‘izbaciti, izbaciti iz naše sredine!’“ (Lučić, 2002: 65).

Zaključak

U središtu su *Sobe za prolaznike* čovjek u prostoru, njegova percepcija i doživljaj toga prostora. Prostor uvjetuje ponašanje likova, ali oni jednako tako utječu na okolni svijet i preoblikuju ga. U književnome djelu lik prema prostoru i društvu koje se u njemu nalazi može razviti dvije vrste odnosa:

- a) skladan (harmoničan, adaptivan) odnos ili
- b) konfliktan (neadaptivan) odnos.

Posve je jasno da u *Sobi za prolaznike* pripovjedač stoji u konfliktu, neadaptivnu odnosu prema kolektivu, da s njim ne može i ne trudi se uspostaviti komunikaciju.

Lukićevi likovi kreću se unutar četiriju zidova mračna i zagušljiva interijera, unutar njega ispoljavaju svoje unutarnje „ja“, svoja htijenja i raspoloženja. Takav prostor nije bezrazložno odabran, nije samo „dekor“ pripovjednoga tkiva nego je i u službi karakterizacije glavnoga lika. Dosuđena skućena soba u kojoj se našao i atmosfera koja u njoj vlada svojevrsan su ključ za razumijevanje novele. Materijalni prostor sobe i pripovjedačev mentalni prostor u neraskidivoj su vezi, nedjeljivo su

povezani: promjene koje se događaju u izvanjskome prostoru utječu na oblikovanje mentalnoga prostora i obrnuto.

Literatura

- EDEL, L. (1962). *Psihološki roman*. Kultura. Beograd.
- GAJEVIĆ, D. (2002). „Meditativna proza Vitomira Lukića“, U: *Tečevina i otklon*. Književna kritika o Vitomiru Lukiću. Naklada Zoro. Zagreb – Sarajevo, 52–56.
- GRAHOVAC, Ž. (2002). „U Sobi za prolaznike (Duhovno i poetičko utemeljenje Lukićeva pripovjednog opusa)“, U: *Tečevina i otklon*. Književna kritika o Vitomiru Lukiću. Naklada Zoro. Zagreb – Sarajevo, 75–79.
- IVANKOVIĆ, Ž. (2002). „Vrijeme i materijalno u njemu (Neki poetički elementi u prvim knjigama Vitomira Lukića)“, U: *Tečevina i otklon*: književna kritika o Vitomiru Lukiću. Naklada Zoro. Zagreb – Sarajevo, 36–41.
- KOLJEVIĆ, S. (1984/1985). „Lukićev kult istine“, U: Vitimir Lukić. *Noćni ekspres*. Svjetlost. Sarajevo.
- KORAĆ, S. (1972). *Hrvatski roman između dva rata*. Rad JAZU. Zagreb.
- LUČIĆ, A. (2002). „Moralna drama pojedinca“, U: *Tečevina i otklon*. Književna kritika o Vitomiru Lukiću. Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo, 61–74.
- NEMEC, K. (2000). *Leksikon hrvatskih pisaca*. Školska knjiga. Zagreb.
- TRIFKOVIĆ, R. (2002). „Pripovjedne meditacije“, U: *Tečevina i otklon*. Književna kritika o Vitomiru Lukiću. Naklada Zoro. Zagreb – Sarajevo, 164–166.
- VASILJ, M. (2017). „Pripovjedne tehnike u romanima Zvonimira Remete“. *Hum*. Mostar, 114–140.

THE ROLE OF SPACE IN THE NOVEL „A ROOM FOR PASSERSBY“ BY VITOMIR LUKIĆ

Summary

This paper focuses on Lukic's novel „A Room for Passersby;“ the first novel from his eponymous collection, in which various existential questions about human place and survival in the contemporary world are recorded through the consciousness of a lonely and isolated individual. It discusses the spatial reality, or the physical space of the world in which the narrator finds himself in the novel, as well as his perceptual space where feelings of resignation, alienation, and Sartrean nausea come to the forefront.

By demonstrating how, in this novel, objective reality is reflected in the internal, how the conflict between the individual and the collective, or individual and collective consciousness, is psychologically formed, and what the level of interpersonal communication is, the paper will also discuss narrative techniques used by Lukic, with a special emphasis on internal monologue and syntactically minimized dialogue.

Keywords: circle-dwellers, reason-givers, space, consciousness, resignation, nausea, internal monologue, communication, dialogue.

MATEA DŽAJA ♦ ANA PAPIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru ♦ Osnovna škola „fra Lovro Karaula” Livno

BIBLIJSKI MOTIVI U USMENOJ PREDAJI O HAJDUCIMA: MIJAT TOMIĆ I MALI MARIJAN U USPOREDBI S JOŠUOM I DAVIDOM

Sažetak

U cjelokupnu hrvatskom kulturnom i povijesnom razvoju Biblija zauzima važno mjesto. Ona nije postojala samo kao sveta knjiga nego je i izravno utjecala na svakodnevni život. Stoga ne treba čuditi pojavnost mnogih biblijskih motiva u hrvatskoj narodnoj kulturi, a pogotovo njihova isprepletenost s domaćim povijesnim prilikama. Jedan od najboljih primjera takve interakcije nalazimo upravo u sličnostima u opisima ratovanja i junaka u biblijskim povijesnim knjigama i hrvatskim usmenim epskim pjesmama. Preslikavajući biblijski narativ o ratovanju i istaknutim pojedincima na svoju zbilju, narodni je pjesnik inspiraciju i motive nalazio, osim u vlastitome okružju, i u Bibliji. Stoga je cilj ovoga rada usporediti kontekst djelovanja i ulogu biblijskih likova Jošue i Davida s članovima hajdučke družine Mijata Tomića – s naglaskom na maloga Marijana, njegova nećaka. Usporedba navedenih biblijskih likova i likova narodne predaje, ali i suvremenika osmanske okupacije bosanskohercegovačkih prostora, nastala je na temelju analize biblijskih knjiga o Jošui i Davidu te do sada neobjavljene usmene epske pjesme o narodnim junacima, Mijatu Tomiću i malome Marijanu. U mnoštvu detalja koji se međusobno isprepleću i nadograđuju ovaj rad posebnu pozornost pridaje opisima, kontekstu, osobinama i djelovanju narodnoga epskog junaka, maloga

Marijana, uspoređujući ih s dvojicom biblijskih junaka, Jošua i Davidom.

Ključne riječi: Biblija, hrvatska usmena književnost, Jošua, David, hajduci.

Uvod

Biblija je, ne samo kao sveta knjiga nego i kao model ispravna načina života, utkana u cjelokupnu europsku, a time i hrvatsku tradicijsku kulturu. Prema riječima Stipe Botice, „Biblija i biblijsko iskustvo snažno su, snažnije nego bilo koja druga antropološka činjenica, utjecali na sav europski duhovni razvoj, na stvaranje stanovitoga jedinstvenog i prepoznatljivoga kulturnog i civilizacijskog stava prema životu, na sustav društveno prihvaćenih vrednota” (Botica, 1995: 8). Kao takva, „čini temelje ideja i načela zapadnoga europskoga kruga, a njezin se utjecaj vidi u mnogim segmentima života i na svim ostalim kontinentima” (Piskač, 2009: 277).

U cjelokupnu hrvatskom kulturnom i povijesnom razvoju *Biblija* zauzima važno mjesto. Iako vrlo malo znamo o izvorima hrvatske tradicijske kulture, poznato je da stari Hrvati nisu imali pisanu kulturu i nisu poznavali kršćanstvo. Sve to promijenilo se doseljavanjem, pa je „razložita (...), stoga, pretpostavka da je Biblija sudjelovala u stvaranju i obdržavanju specifičnoga hrvatskoga duhovnog identiteta” (Botica, 1995: 9). Stoga ne treba čuditi pojavnost mnogih biblijskih motiva u hrvatskoj narodnoj kulturi.

Tadašnja teška ratna zbilja naroda koji je živio pod osmanskom okupacijom korespondirala je s ratnom zbiljom opisanom u *Bibliji*. Posebno je to primjetno u usmenoj epskoj pjesmi jer „epika pjesma/tradicija – bez obzira u kojoj se sredini i kontekstu javlja – pretežito prikazuje ratne podvige” (Botica, 1995: 96). Štoviše, „epika prikazuje, stvara i obdržava heroje” (Botica, 1995: 96). Hrvatska usmena epika obilato je „posudila“ od *Biblije*, tako su mnogobrojni biblijski motivi stalna mjesta u našoj epici. To su, prije svega, ratna tematika i opis junaka, a zatim i motivi

poput savjetovanja i slavljenja junaka, podjele plijena i pobjede slabijega nad jačim.

Stoga su junaci naših usmenih epskih pjesama redovito „oblikovani“ prema opisima biblijskih junaka, odnosno istaknutih pojedinaca kao što su bili Jošua i David. U knjizi o Samuelu David je opisan kao „rumen momak, lijepih očiju i krasna stasa“ (1 Sam 16,12), od Boga izabran: „I Jahve reče Samuelu: ‘Ustani, pomazi ga: taj je!’ Samuel uze rog s uljem, i pomaza ga usred njegove braće. Duh Jahvin obuze Davida od onoga dana“ (1 Sam 16,12-13). David je ovakvim opisan i u psalmima: „... i psalmi se često osvrću na Davidovu ulogu slugu i time ističu Davidovu vjeru, poslušnost i pouzdanje u Jahvu koje svima ostaje kao model života. David je kao sluga Jahvin oličenje Jahvine zaštite i dobrote“ (Odobasić, 2015: 368). Jošua je Jahvin izabranik i to je jasno na samome početku *Knjige o Jošui*: „... nitko neće odoljeti pred tobom u sve dane tvog života; ja ću biti s tobom kao što sam bio s Mojsijem, i nikada te neću napustiti niti ću te ostaviti“ (Jš 1,5); „Ne boj se i ne strahuj, jer kuda god pođeš, s tobom je Jahve, Bog tvoj“ (Jš 1,9). Upravo je zato Jošua upamćen kao idealan vođa.

Uskoci i hajduci, koji se za vrijeme mučne ratne stvarnosti pojavljuju u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, često su u narodnim pjesmama opisani kao odabrani pojedinci, hrabri i nepokolebljivi, te im uzore možemo pronaći u biblijskim likovima poput Jošue i Davida. Bitno je ipak istaknuti njihove razlike. Bježeći od turske vlasti u Bosni i Hercegovini, uskoci su se nastanili ponajviše u Dalmaciji, odakle su se, uz poticaj mletačke vlasti, borili protiv Osmanlija. Hajduci su, pak, bili samostalni, ali su mišljenja o njima i danas oprečna: jedni ih smatraju herojima, a drugi razbojnicima. Ipak, djelovanje i jednih i drugih bilo je naj snažnije za vrijeme Kandijskoga rata (1645. – 1669.). No, ono što sa sigurnošću možemo reći jest da je od svih narodnih junaka i danas u narodu najomiljeniji Mijat (Mijovil) Tomić, pa je tako don Mijo Pavlinović zapisao:

Tomić Mihovio, ovo je naš najglasovitiji junak u osamnaestom vieku. Rođen u Duvnu, odbio se u hajduke od turskog zuluma, i obično stanovao u Vranić-planini više polja duvanjskoga. Imao je liepu kitu od četrest i dva druga, pravu četnu... Hercegovinom i Primorjem mnogo se o Mi-

hatu pjeva i pripovieda. On je imao svoje najvjernije jatake u Primorju u selu Drašnicama (kod Makarske), koji su mu prah, olovo i opanke nabavljali, pa i dolazili u četu: i nema vele godina da su se posmicale crljene ječermes, koje je on svojim prijateljima darivao. Mihata zakloni ženu u Primorje, pa se podigao na Turke, kad su oni najokrutnije bjesnili po Bosni i po Hercegovini; i on je najveće narodu omilio, jer je bio od onih hajduka, koji ne imadu ništa hajdučkoga, do svoje junačke slobode. Cio život hajduka Tomića Mihata bio je najsajjniji izgled, kako da se sveti poganskom zulumčaru narod, kojemu ne ostaje zaštedena nikakva svetinja: pa ga je zato narod i obljubio, i tako ga je čuvao od svake izdaje, da je i danas poslovice: tko te pita za Mihatove konake; (Tko te pita za ono što se ne pristoji? Za ono što kazati nemaš? Za ono o čem nije govora?). Ne pitam te ja za Mihatove konake; tj. za stvari, o kojima nije govora. Smrt Mihatova drugi nam je izgled, čega se ima najviše bojati podjarmljeni narod: lakomosti za blagom i za gospodstvom. Lakomost Ilije Bobovca izdade kuma svoga; lakomost nas izda Turčinu, pa i danas pod njim drži neke naše liepe pokrajine (Dragić, 2008: 352).

Postoje dvije različite inačice predaje zašto se Mijat odmetnuo u hajduke. Prva predaja govori da mu je duvanjski kadija Suzica preteo dio očevine, Jabuku livadu, a druga da su Turci pobjesnjeli kada su vidjeli da nosi barjak u svatovima svoga gospodara, bega Kopčića, te ga je jedan pokušao ubiti. Prema predaji, te večeri Mijat se odmetnuo u hajduke u planinu Vran. Od ukupno 28 pjesama, koje govore o Mijatovoj smrti, u njih 19 spominje se izdaja njegova kuma Ilije Bobovca. Fra Filip Grabovac u *Cvitu razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* (Mleci, 1747.) spominje:

Samo ovo oču spomenuti: kako posli Tomića Mijata iz Duvna nije bilo već pravoga ajduka niti će već ni biti. Rečeni poginu oko prvi(h) godina mira od Kandije. Izdade ga Bobovac Ilija od Doljana; njegov bi kum, sapelo ga. Pogibe malo prije žetve. Postoji mišljenje da je Mijata ubio azap (tur. žandar) pa je kod epskoga pjevača došlo do zamjene glasa z u r, pa otuda Arap (Dragić, 2008: 352).

Kazuje se i kako je Mijatov nećak, mali Marijan, pokušao spasiti ranjenoga Mijata odnijevši ga u planinu Vran, ali je Mijat izdahnuo pod Sovićkim vratima, gdje se na njivi Poščeci nalazi njegov grob. Prema

predajama i pjesmama mali je Marijan „usprio osvetiti Mijata ubivši ‘Arapina’ u duvanjskoj župi u mjestu Jankovac” (Dragić, 2008: 355).

Mijat Tomić i mali Marijan u usporedbi s Jošuuom i Davidom

Analizirajući biblijsku *Knjigu o Jošui i Prvu knjigu o Samuelu* – odnosno Jošuu i Davida, njihove glavne likove – i do sada neobjavljenu usmenu epsku pjesmu *Mijat Tomić i beže Sokolija*, mogu se uočiti i usporediti brojne sličnosti u tematici i motivima.

Prvi u nizu takvih motiva koji je zajednički epskoj pjesmi i *Bibliji* jest istaknuti, hrabri pojedinac – glavni junak. Iste pronalazimo i u *Bibliji* i u epskoj pjesmi sasvim očekivano jer „i narodna pjesma pamti, u načelu, samo znamenite junake i njihova djela, zbiljska ili u književnoj obradi. Rijetko se tko nametnuo junakom epske pjesme osim po junaštvu” (Bottica, 1995: 101). Tako se mali Marijan ističe kao hrabri pojedinac koji spremno ostavlja četu i obitelj, iskazuje poslušnost vođi (svomu „daidži“ Mijatu) i odlazi „na megdan“ begu Sokoliji:

*Kad to čuše iz gore hajduci
Svi pride se oči uboriše
A gledaju u zelen travu
Kako trava raste na zavojke
Ko no dojke u mlade divojke
Sam ne gleda mali Marijane
Već daidži među oči vrane
Ja lud li si, moj daidža dragi
Što ga dajo po tuđini tražiš
Kad ga sebi uz koljenu hraniš
Evo majka rodila junaka
A sestrice brata odgojila
U tvoju ga četvu opremila
Ja ću ići na Glasinca ravna
S begom ću mejdan podiliti
Donjet ću ti glavu osječenu
ajde meni ti spremaj kulaša.*

Njegova je hrabrost u ovoj epskoj pjesmi dodatno naglašena uobičajenom epskom formulacijom: „sam ne gleda mali Marijane / već daidži među oči vrane” koja je vrlo nalik češćoj formulaciji „svi junaci mukom

zamukoše / i u crnu zemlju pogledaše, / ali ne htje..." Taj odvažni i samoprijegorni pojedinac najčešće svlada hvalisava izazivača svojom snagom, spretnošću i lukavošću (Botica, 1995: 99).

Poticaj za ovakav opis junaka narodni pjesnik zasigurno je pronašao u *Bibliji*, a usporedbu možemo pronaći u *Prvoj knjizi o Samuelu*, u kojoj se traži junak koji će istupiti i biti spreman za borbu. Riječ je o fizički slabijemu liku kojega se kod njegove spremnosti da se suprotstavi jačemu savjetuje i odgovara, ali su ishodi nepokolebljivost i pobjeda „slabijega” u odnosu na „jačega”:

David reče Šaulu: „Neka nikome ne klone srce zbog onoga čovjeka! Tvoj će sluga izaći i borit će se s tim Filistejcem.“ Ali Šaul odvrati Davidu: „Ne možeš ti izaći na toga Filistejca da se boriš s njim jer si ti još premlad, a on ratnik od svoje mladosti.“

Ali David odgovori Šaulu: „Tvoj je sluga čuvao ovce svome ocu, pa kad bi došao lav ili medvjed te uhvatio ovcu iz stada, ja bih potrčao za njim, udario ga i istrkao mu ovcu iz ralja. A ako bi se on digao na me, uhvatio bih ga za grivu i udario ga dok ga ne bih ubio. I lava je i medvjeda tvoj sluga ubio, pa će i taj neobrezani Filistejac proći kao jedan od njih jer je izazvao bojne čete Boga živoga.“ David još dometne: „Jahve koji me izbavio iz lavlje pandže i medvjede šape izbavit će me i iz ruku toga Filistejca.“ Tada Šaul reče Davidu: „Idi i Jahve neka bude s tobom!“ Šaul obuče Davida u svoju ratnu odoru, na glavu mu ustače mjedenu kacigu i stavi mu oklop. Pripasa Davidu svoj mač preko odore, ali David uzalud pokuša hodati, jer ne bijaše navikao, pa reče Šaulu: „Ne mogu hodati u tome jer nisam navikao.“ Zato sve skinu sa sebe (1 Sam 17,1-11).

Isti se motiv uočava i u narodnoj pjesmi kada mali Marijan odlučuje izići pred bega. Ujak Mijat odgovara ga, no Marijan ne odustaje i izlazi kao pobjednik:

*Kad to čude Tomiću Mijate
Mijo ciknu kao zmija ljuta
Ajme meni do miloga Boga
Kako ću se s tobom rastaviti
Silan će te beže pogubiti
S kim ću brate više četovati
Onda veli dite Marijane
Ne budali moj daidža dragi
Već mi hajde ti spremaj kulaša
Kad se Miji drugčije ne može
Sjede spremat malog Marijana.*

Motiv savjetovanja (*svitovanja*) nalazimo i u *Bibliji*, ali i u junačkoj epskoj pjesmi. Tako u *Knjizi o Jošui* Jahve savjetuje Jošuu kako će postupiti kada Jerihon padne:

A Jerihon stajaše silno utvrđen i zatvoren pred sinovima Izraelovim. Nitko nije izlazio niti je tko ulazio. Tada Jahve reče Jošui: „Evo, predajem ti u ruke Jerihon i kralja njegova s ratnicima. Svi vi ratnici obidite oko grada jedanput na dan. Tako činite šest dana. A sedam svećenika neka nose pred Kovčegom sedam trublja od ovnujskih rogova. Sedmoga dana obidite sedam puta oko grada, a svećenici neka trube u trublje. Pa kad otežući zatrupe u rog ovnujski, neka sav narod, čim čuje glas trube, podigne silnu bojnu viku. I srušit će se gradski bedemi, a narod neka tada ulazi svaki odande gdje se nađe“ (Jš 6,1-5).

U narodnoj pjesmi, pak, susrećemo isti motiv u podužemu opisu:

*Kad su bili u dnu te planine
Svituje ga Tomiću Mijate
Marijane dite moje drago
Kada pođeš uz Ivan planinu
Ivana kada pregaziš sine
Spustit ćeš se u Sarajsko polje
Kada budeš kroz Sarajsko polje
Kulaš će se mamom pomamiti
A izać će sarajske delije
Bacat će se kamena s ramena
I skakat će skoka junačkoga
Nemoj se ti sine prevariti
Kada prođeš Sarajsko polje
I kad budeš kroz Sarajvo pusto
Kulaš će se odma pomamiti*

Iz kamena kaldrme bacati
 Gledat će te bule i kadune
 Među sobom one govoriti
 Plaha konja i plaha junaka
 Blago majci koja ga rodila
 I djevojci kojoj suđen bude
 Vikat će ti bule i kadune
 Deder momče zastavi kulaša
 Nemoj se ti dijete prevariti
 Da ustavljaš vilina kulaša
 Goni njega kroz Sarajvo pusto
 Do Vratnika i gradske kapije
 I kad prođeš kod Gornje kapije
 Goni konja preko Romanije
 Kada budeš na vrh Romanije ti zapjevaj tanko glasovito
 Poznat će te stari Čejmanoga
 I sa svojim malijem Grujicom govorit će stari Čejmanoga
 En hajduka malog Marijana
 Ode pravo na Glasinca ravna
 A na mejdan begu Sokoliji
 Silan će ga beže pogubiti
 Pa će namam svima dodijati
 A kad budeš na Glasinca ravna
 To neka ti sam Bog pomaže
 Tu ti ja pomoći ne mogu
 To rekoše pa se rastaviše
 Ode Marijan uz dugu kaldrmu
 A hajduci brdu uz planinu.

Narod slavi pobjednika i osloboditelja te njegova junačka djela. Tako u *Prvoj knjizi o Samuelu* žene pjevaju u čast Davidu: „Žene su plešući pjevale: Pobi Šaul svoje tisuće, David na desetke tisuća” (1 Sam 18,7). „Pobjednički ugođaj koji se javlja (ili invocira) pet-šest puta u ovoj biblijskoj knjizi znakovito svjedoči sam po sebi, a može se, uz promjenu aktera događanja, primijeniti i na naše povijesne prilike” (Botica, 1995: 99). Isti motiv nalazimo u narodnoj pjesmi kada su žene izišle s pjesmom malomu Marijanu:

*A izišle bule i kadune
 Među sobom one govoraše
 Plaha konja i plaha junaka
 Blago majci koja ga rodila
 I djevojci kojoj suđen bude.*

U *Knjizi o Jošui* nakon izvojevanih pobjeda dolazi do podjele plijena, odnosno zemlje između plemena (Jš 13). Motiv podjele plijena nalazimo i u epskoj pjesmi gdje se nakon pobjede nad begom zaplijenjeno blago dijeli:

*Ode Marijan u tople podrumne
 I izvede dvi mazge debele
 Natovari dva tovara blaga
 Treći tovar razdili robinjom
 To je plata što ste ga služili
 Marijan uzja vilena kulaša
 Uputi se niz Glasinsko polje.*

Bitno je ovdje istaknuti da se u epskoj pjesmi naglašava pravedna raspodjela plijena te su tako tri robinje nagrađene za pomoć i savjete koje su pružile malomu Marijanu kada je tražio bega. U *Bibliji* se, naprotiv, navodi primjer pohlepe za plijenom: „Ali se sinovi Izraelovi teško ogriješiše o ‘herem’ jer je Akan, sin Karmija, sina Zabdijeva, sina Zerahova, od plemena Judina, uzeo od ukletih stvari, i Jahve se razgnjevi na sinove Izraelove” (Jš 7,1-2). Za kaznu cijela je obitelj kamenovana:

Tada uputi Jošua poslanike, koji otrčaše u šator. I gle, sve bijaše zakopano u šatoru, a odozdo srebro. Uzmu sve iz šatora i donesu Jošui i starješinama Izraelovim i prostriješe sve pred Jahvu. Tada uze Jošua Akana, sina Zerahova, i srebro, plašt i zlatnu šipku, i sve sinove i kćeri njegove, volove njegove i magarad, i ovce, šator njegov i sve što bijaše njegovo, te ga izvede u dolinu Akor. Pratio ih sav Izrael.

Reče Jošua: „Kako si ti nas unesrećio, tako danas tebe unesrećio Jahve!“ I kamenova ga sav Izrael. Potom navališe na njega gomilu kamenja, koje stoji do danas. Tako se Jahve ublaži od svoga žestokoga gnjeva. Zbog toga se događaja prozva ono mjesto dolina Akor, i tako se zove do danas (Jš 7,22-27).

Motiv pobjede slabijega nad jačim biblijski je motiv koji se može naći u mnogo narodnih predaja i pjesama. Kako je David pobijedio naoko

jačega Golijata, tako je i mali Marijan pobijedio naoko jačega i moćnijega bega:

David segnu rukom u torbu, izvadi iz nje kamen i hitnu ga iz pračke. I pogodi Filistejca u čelo; kamen mu se zabi u čelo i on pade ničice na zemlju. Tako je David pračkom i kamenom nadjačao Filistejca: udario je Filistejca i ubio ga, a nije imao mača u ruci. Zato David potrča i stade na Filistejca, zgrabi njegov mač, izvuču ga iz korica i pogubi Filistejca odsjekavši mu glavu. Kad Filistejci vidješe kako pogibe njihov junak, nagnuše u bijeg (1 Sam 17,49-51).

U narodnoj pjesmi mali Marijan kao plijen nosi begovu glavu:

*Sablju fata mali Marijane
Pa udara bega Sokoliju
Udari ga po svilenu pasu
Prisiče ga priko polovice
Trup i glava pade prid avlijom
A noge mu osta na ždralinu
Kada vidi mali Marijane
Da je s begom mejdan podilio
A on sađe sa kulaša svoga
Sabljom manu osječe mu glavu
Pa je stavi konju u zovnicu.*

Ono što možemo prepoznati i u *Bibliji* i u narodnoj pjesmi jest motiv „podcjenjivanja“, odnosno kada jači protivnik (Golijat, beg Sokolija) pogleda slabijega (Davida, maloga Marijana), obraća mu se podcjenjivačkim riječima: „A kad Filistejac pogleda i vidje Davida, prezre ga s njegove mladosti – bijaše David mladić, rumen, lijepa lica. Zato Filistejac reče Davidu: ‘Zar sam ja pseto te ideš na mene sa štapovima?’ I uze proklinjati Davida svojim bogovima. Zatim Filistejac reče Davidu: ‘Dođi k meni, da dam tvoje meso pticama nebeskim i zvijerima zemaljskim!’” (17,42-45)

*Kada dođe u avliju kletu
On poznade malog Marijana
A di mi je Tomiću Mijate
Što mi šalje sve jedne kozarce
A ne smije na mejdan izići.*

No, oba naoko slabija junaka oštro odgovaraju protivnicima:

A David odgovori Filistejcu: Ti ideš na mene s mačem, s kopljem i sa sulicom, a ja idem na te u ime Jahve Sebaota, Boga Izraelovih četa koje si ti izazvao. Danas će te Jahve predati u moju ruku, ja ću te ubiti, skinut ću tvoju glavu i još ću danas tvoje mrtvo tijelo i mrtva tjelesa filistejske vojske dati pticama nebeskim i zvijerima zemaljskim. Sva će zemlja znati da ima Boga u Izraelu (1 Sam 17,45-48).

Marijan mu oštro odgovara:

*Ajde beže ne jedi smokava
Nije ovo čoban od ovaca
S rusom ću te glavom rastaviti.*

Također, primjetna je sličnost u opisivanju junaka u *Bibliji* i narodnoj pjesmi. Tako se u *Bibliji* opisuje Golijat:

Iz filistejskih redova izade jedan izazivač. Zvao se Golijat, a bio je iz Gata. Visok bijaše šest lakata i jedan pedalj. Na glavi je imao mjedenu kacigu, obučen je bio u ljuskav oklop, a oklop mu težak pet tisuća mjedenih šekela. Na nogama je imao mjedene nogavice, a na ramenima mjedenu sulicu. Kopljača njegova koplja bila je kao tkalačko vratilo, a šiljak koplja težak šest stotina željeznih šekela. Pred njim je stupao štitonoša... (1 Sam 17,4-8).

Slično se opisuje i David: „Šaul obuče Davida u svoju ratnu odoru, na glavu mu ustače mjedenu kacigu, i stavi mu oklop. Pripasa Davidu svoj mač preko odore...” (1 Sam 17,38-39).

U narodnoj se pjesmi, osim spremanja junaka, spominje i spremanje njegova kulaša:

*Kad se Miji drugčije ne može
Sjede spremat malog Marijana
Obuču mu pancir i košulju
A na noge suknene čakšire
I na njizi na kaiš opanke
A na glavu kapu i čelenku
A na prsa toke o tri oke
Kad opremi malog Marijana
Sjede spremat vilenog kulaša*

*Kad opremi vilena kulaša
On zavika ostalu družinu.*

Zaključak

Biblija i biblijski motivi utjecali su na sav europski duhovni razvoj, pa tako i na hrvatsku kulturu i tradiciju, pogotovo zato što su već dolaskom na ove prostore Hrvati došli u dodir s kršćanstvom. Povijesno iskustvo hrvatskoga naroda na ovim prostorima ima sličnosti s izraelskim: biti i ostati na svome, odupirati se okružju i ostati vjeran Bogu. U hrvatskoj tradiciji, kao i u *Bibliji*, istaknuti su pravda, sustav vrijednosti, ljudi koji su bili birani za vođe, a koji su bogobožni, sposobni i nepotkupljivi. Stoga je razumljiva činjenica da velik broj narodnih junaka opjevanih i u usmenoj književnosti ima sličnosti s biblijskim junacima koji su se borili za dobrobit zajednice. Takve sličnosti nalaze se i u usporedbi biblijskih likova, Davida i Jošue, te članova hajdučke družine, Mijata Tomića i njegova nećaka Marijana.

Usporedbom biblijskih knjiga o Jošui i Davidu i dosad neobjavljene pjesme nastale na temelju terenskoga istraživanja hrvatske usmene književnosti *Mijat Tomić i beže Sokolija* mogu se učiti brojne sličnosti u stvaralaštvu pisca biblijskih knjiga i tvorcu hrvatske usmene epske pjesme. Analiza biblijskih knjiga i epske narodne pjesme o Mijatu Tomiću i malomu Marijanu te njihova usporedba u radu rezultirala je pronalaskom zajedničkih motiva kao što su istaknuti, hrabri pojedinac, savjetovanje starijih i iskusnijih, slavljenje pobjednika, podjela zemlje i plijena, pobjeda slabijega u odnosu na jačega te sličnost u opisu junaka.

To je još jedan od dokaza da je nemoguće tražiti izvore hrvatske tradicijske kulture i usmene književnosti, a ne uzeti u obzir *Bibliju*. *Biblija* je za hrvatski narod ne samo sveta knjiga nego i pravilo i sustav vrijednosti za život, a za darovita pojedinca iz naroda nepresušan izvor motiva, tema u kojima pronalazi sličnosti svoga naroda koji poput izabranoga naroda čezne za obećanom zemljom i slobodom te koji daje istaknute pojedince koji će ga baš poput biblijskih junaka dovesti željenomu cilju.

Literatura

- BOTICA, S. (1995). *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*. Zagreb.
- DRAGIĆ, M. (2007/2008). *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti (Fakultetski udžbenik)*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu. Split.
- KAŠTELAN, J., DUDA, B. (ur.) (2003), *Biblija: Stari i Novi Zavjet*. Kršćanska Sadašnjost. Zagreb.
- Mijat Tomić i beže Sokolija*. Lirsko-epska pjesma, po kazivanju djeda Nikice Karadže zapisala Matea Džaja (r. Karadža), 25. 11. 2005.
- ODOBAŠIĆ, B. (2015). „Natanovo Proroštvo Davidu. Uspon Monarhije i mesijansko idealizirani lik Davida (2 Sam 7)”. *Bogoslovna Smotra*, vol. 85, br. 2., str. 349 – 380.
- PISKAČ, D. (2009). „Supstitucija motiva Biblijske etičnosti motivima junaštva u usmenoj književnosti”. *Religija i tolerancija*, vol. VII, br. 12., str. 275 – 292.

BIBLICAL MOTIFS IN ORAL TRADITION ABOUT OUTLAWS: MIJAT TOMIĆ AND MALI MARIJAN IN COMPARISON TO JOSHUA AND DAVID

Summary

In the entirety of Croatian cultural and historical development, the Bible holds a significant place. It not only existed as a sacred book but also directly influenced everyday life. Therefore, it is not surprising to find many biblical motifs in Croatian folk culture, especially their interweaving with domestic historical circumstances. One of the best examples of such interaction can be found in the similarities in descriptions of warfare and heroes in biblical historical books and Croatian oral epic poems. By transposing the biblical narrative of warfare and prominent individuals into their reality, the folk poet found inspiration and motifs not only in their own environment but also in the Bible. Hence, the aim of this paper is to compare the context of action and the role of biblical characters Joshua and David with the members of the outlaw band of Mijat Tomić – with a focus on little Marijan, his nephew. The comparison of the aforementioned biblical characters and characters from folk tradition, as well as contemporaries of the Ottoman occupation of Bosnian-Herzegovinian territories, was based on the analysis of biblical books about Joshua and David and previously unpublished oral epic poems about folk heroes, Mijat Tomić and little Marijan. In the multitude of intertwining and complementing details, this paper pays special attention to the descriptions, context, characteristics, and actions of the folk epic hero, little Marijan, comparing them to the two biblical heroes, Joshua and David.

Keywords: Bible, Croatian oral literature, Joshua, David, outlaws

**MATERIJALNO I
INTELEKTUALNO
NASLIJEĐE: PROŠLOST
ZA SADAŠNJOST**

JOSIP ZELIĆ
Josip Juraj Strossmayer University of Osijek

THE PAST IN THE PRESENT IN THE NEW MEDIA OF SOCIAL NETWORKS: PHOTOGRAPHY BY ERIO PICCAGLIANI AND THE OPERA SINGER MARIA CALLAS THROUGH NEW MEDIA

Summary

The inventiveness and creativity in new media, along with the use of digital tools and platforms, have developed into an excessive consumption of audio-visual materials. Photography has also undergone a change, and the form itself, which captures and stores snippets of life, has become a medium available to every individual. All social-network users are becoming photographers, and the question of photographic quality and aesthetics is becoming more complex than ever before. The wide availability of photography at every moment of digital recording is in contrast to the artistic photography of the 1950s. This paper analyzes fine art photography from 1950 to 1960 through the lens of art photographer Erio Piccagliani on his photography subject – the opera singer Maria Callas. The focus of this research is the consumption of photos, which were created 60 years earlier, in the contemporary environment of digital platforms, and which have been processed and positioned in the new virtual reality of the three-dimensional creative industry. The aim of this paper is to analyze how fine-art photography finds its way to digital platforms and other contemporary forms of promotion yet retains the history of the time in which it was created as a record, and testifies to the full artistic quality of its creators and contributors. The methods used in this research are analysis and synthesis, the comparative method, proving- refuting method, and interview. The results of the research bring insight into the contemporary exploitation of fine-art photographs from the period under research, and

how they still exist, express and depict the period in which they were created, competing with new digital forms of photography even today. The photograph finds its way to the digital media audience, which combines it into a visualization with a sound recording, in this case the voice of the legendary opera singer Maria Callas. The conclusion of the paper is that social networks have become the predominant media channels and mass channels of communication, with photography as the only real mediator between the audience, those who are embarking on and those who have completed their artistic and life journeys. Opera, like all other arts, can look for allies in the future and for new consumers in the photographs of art photographer Erio Piccagliani.

Key words: theater photography, aesthetics, promotional forms, communication, Teatro alla Scala

Introduction

Photography is ubiquitous; it can even be said to be precious although many will not take it seriously. Why? Because in the past, only painters could record a moment in time through a painting, and today everything is quick and easy. Today, we are trapped in the incredible speed of photo transmission in the media and social space like no other generation before. Photographers are mostly invisible, silent, they do not push themselves into the foreground; the only thing that matters is the message they will send, how many photographs will be seen and remembered. While other types of art are favored by certain types of people, photography is offered to everyone, „a picture paints a thousand words.“ Such is the case with Erio Piccagliani, who spent his whole life diligently recording moments of the opera and ballet as the official photographer of Milan's Scala, and recording everything that happened outside and behind the stage. „The unexposed presence of Piccagliani thus gives his photographs a domestic aspect: one looks at the car, that is, one looks at Piccagliani outside the car“ (Turzio, 1993).

With the photographs of Maria Callas, Piccagliani showed why he was considered a great photographer of the „golden age“ of opera in Italy. He photographed Maria Callas, the undisputed queen of the opera, from all angles using all the photographic techniques available at the

time. Who wants to can observe all the photogenic qualities in accordance with the artistic shaping of the role that Callas had created in that moment. All her hopes and fears, all the internal struggles she led and faced in the creation of her heroines. We could say that Maria Callas was his muse, *La Divina* in the true sense of the word. He followed her entire development - first she was Maria, then La Callas, and in the end, she was remembered as *La Divina*. He recorded all the changes that had happened in time and space, just like the changes of the actors themselves, the artists themselves. The brilliant photographs of opera, selected and presented in this work, represent the quality of photography of the time, the contemporary exploitation of fine-art photographs of the researched period, and how they still exist, express and depict the period in which they were created, still competing with new digital forms of photography today. The introduction has presented the main „characters“ of this paper. The rest of the text will say a few lines about photography, and about the origin and breakthrough into the world of the opera.

Photography

Photography is considered the successful means of the popular version of modern taste, which tries to expose the high culture of the past with its fervor, its conscious courting of vulgarity, its fondness for kitsch, its skill in reconciling avant-garde aspirations with the advantages of commercialism, its pseudo-radical looking down on art as reactionary, elitist, snobbish, insincere, artificial and out of touch with great truths about everyday life, and by transforming art into a cultural document, (Zelić, 2022 as cited in Sontag⁶³, 2022).

It is difficult to imagine a world without photography because mass media such as film, television, magazines and newspapers rest on its foundations. Light reflected from a real object is projected onto a photosensitive surface by an optical system, i.e., the lens of a camera, and

⁶³ American cultural critic and writer (1933-2004). She studied at universities in Chicago, Oxford and Harvard (literature, philosophy, theology etc). Her essays and literary criticism were published in the leading literary and cultural magazines.

causes changes on it that are photochemical in classical photographic processes, and photoelectric in digital photography (Zelić, 2022 as cited in the Lexicographic Institute Miroslav Krleža, 2022).

Today, photography represents a craft for some, entertainment and creating memories for others, yet for others still, it is an artistic activity. It is omnipresent in science, art, commerce, technology, industry; it records man's activities, informs him about events in the world, and thus has become his cultural need (Zelić, 2022 as cited in Fiza, 1966).

Muniz (2021) states that at the time of Carlos Moskovics⁶⁴ and his works from the 40s and 50s, photography was mostly done with robust cameras not really equipped with light. These were photographs in which the action and movement often gave way to the aesthetic rigor of the composition and poses of the portrayed performers.

Origin and Development

“The human eye is truly an amazing organ and is the result of very interesting twists in the history of evolution. Some animals have sharper vision than we do, and some see beyond the human visible spectrum, but regardless, the ability of our eye to perceive light, capture an image, and transmit that image to our brain is astounding.” Kenyon (2018).

The British scientist J. F. W. Herschel was the first to use the name photography back in 1839. According to some sources, the history of photography goes back to the time of ancient China, more precisely to the 5th century BC, and the invention of the camera obscura. In the 4th century, Aristotle described the appearance of a picture on the wall in a dark room. Such a „camera“ was a box with a small opening, through which light reached the inside of the box and projected it on the wall of a dark room. The space around the camera had to be dark, with a white wall, because that was the only way to see the contents of the camera on the opposite wall (Zelić, 2022 as cited in Wells, 2006).

⁶⁴ Born in Budapest, Hungary (1916-1988). The Moskovics family emigrated to Brazil in 1927, and young Carlos became a photographer's assistant at the age of 14. The Hungarian photographer recorded the great moments of performance art in Brazil between 1940 and 1980.

Nicephore Niépce is considered the pioneer of photography back in 1826, and he assigned the name heliography, or drawing with the sun, to his research. Niépce was an amateur inventor whose main interest was lithography. His photographic experiments were carried out with the dual aim of copying prints and capturing scenes from real life on camera. He inserted the plate into the camera obscura and placed it near the window in his study on the second floor. After a few days of exposure to sunlight, the plate made the impression of the yard, outbuildings, and trees outside. The title of the first photo was the view from the window in Gras (Zelić, 2022 as cited in Mikić, Kuhar, 2013).

In order to better understand the concept of fine-art photography, which is special in itself, it is first necessary to define the concept of photography. The following chapter deals with fine-art photography, that is, theater photography, photography of opera and artists, and the main „characters“ of this paper - opera singer Maria Callas and photographer Erio Piccagliani.

Fine-Art photography

“One of the most difficult things in the world of photography is to capture the energy of a live performance in a still image. Photography initially had many inherent challenges, and when you added the complicated factors of working in low light, with very limited time and with a complex set of people, scenery, costumes and lighting, it became quite a daunting task.” Kenyon (2018)

Minton spoke with Joan Marcus in New York, who has photographed more than 500 shows over the past 25 years on Broadway, off Broadway, and in the NYC region. „Some things are as simple as productions of a play and don't need a lot of pictures. You look and see what you have, if there is a budget, time, desire or need, you can make a good photograph, said Joan during the conversation (Minton, Professional photographer, 2017).

Photography in the theatre

„Theatre photography, often referred to as available light photography, is a rare subset of modern photographic practice. As such, most photography courses and tutorials do not cover its challenges, strategies, and pitfalls. This leaves many practitioners stumbling, literally, in the dark as they gain experience.” Kenyon (2018)

In an article about Finnish theater photography and the impact of technology, theater historian Barbara Hodgdon stands out. She stated that the theater frame could be said to be the visible remnant of what was no longer visible, a fragment that „stole“ the theater (Virkki, 2014).

Photograph 1 Maria Callas, opera production, V. Bellini, *Il Pirata*, Teatro alla Scala, 1958.

Source: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

Theater and photography have traditionally been seen as two opposite poles of a broad spectrum, with theater being the ultimate incarnation of time-based presence and photography its opposite. Theater and performance should be the last safe haven of time-based, real-time action and direct representation (Vanhaesebrouck, 2010).

In the period from 1950 to 1960, fine-art photography through the lens of art photographer Erio Piccagliani, and on the subject of the opera singer Maria Callas, led to research on the consumption of photographs created 60 years earlier in today's digital platform environment, processed and positioned in a new virtual reality of the three-dimensional art industry. The following chapters show and explain how photography „behaves“ as a promotional tool in the new medium of social networks.

Photograph 2 Stage rehearsal of G. Verdi's opera production, *I vespri siciliani*, Teatro alla Scala, 1951.

Sourcer: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

In the Scala, the line between scene and space is constantly shifting, the difference between the one who views and the one who is being viewed can vary at any moment and the situation can be reversed. Stendhal, Piccagliani, or whoever enters the place, is in a position to frame and position the other. The Scala is an engine of ritualization of attitudes and social functions. Or at least it was (Turzio, 1993).

Photography of the opera and the artists

In theater photography, technology has had a significant impact on theatrical images and photography equipment. With the development of materials and equipment, the production of theater photography has developed from a static to a more dynamic process. Photographer Jalo Porkkala recalls in an interview that in the 1920s and 1930s, it was possible to photograph only static or slowly moving objects in a certain situation or pose. A lot of light was needed: the usual stage lighting was usually not enough; additional lights were necessary (Virkki 2014).

Photograph 1 Maria Callas, Nicola Rossi-Lemeni⁶⁵, opera production, G. Rossini, *Il turco in Italia*, Teatro alla Scala, 1955.

Source: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

⁶⁵ Nicola Rossi - Lemeni (1920. – 1991.), was born in Istanbul, Turkey as the son of an Italian colonel and a Russian mother. In 1946. he made his debut as Boris Godunov in prestige opera house Teatro La Fenice in Venice, and in 1952. in the same role in San Francisco opera. He was singing in Teatro alla Scala di Milano for 22 seasons, Chicago Lyric Opera and Metropolitan Opera in New York. During his best years he was one of the most respected bassos in Italy. Source: <http://www.nicolarossilemeni.org/biography/>

„Theatre photography is a photograph of a stage image that is often based on the dramaturgy of the play’s script, usually taken at a dress rehearsal, where the stage circumstances are similar to the actual performance and there are usually spectators in the auditorium.“ Virkki (2014).

The show can take place in any corner of the theater: the architectural structure of the Scala, as well as its decoration, consists of columns and mirrors. The hall, foyer and proscenium are the frames that define the vision a priori. Attitudes that shape social relations are therefore framed in a space that gives them meaning. Stendhal⁶⁶ was one of the first to describe this perfect place as follows: „This theater had a huge influence on my character“.

Photograph 2 Maria Callas, opera production, G. Rossini, *Il turco in Italia*, Teatro alla Scala, 1955.

Source: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

⁶⁶ French novelist and storyteller, one of the literary giants of the first half of the 19th century (1783-1842).

The previous chapter showed what Erio Piccagliani's photos of the opera and artists looked like in the period from 1950 to 1960. The following chapters bring short biographical records about the artists and a series of fine-art photographs from 1950 to 1960 through the lens of the art photographer Erio Piccagliani, and on the photography subject - the opera singer Maria Callas.

Maria Callas

Maria Callas was born on December 2, 1923, in New York, under the name Cecilia Sofia Anna Maria Kalogeropoulos. Her father Georges, a Greek pharmacist, soon changed his surname to Callas. Participating in various singing competitions, Maria found herself in front of the audience as early as the age of eleven. In 1937, she went to Athens and enrolled at the conservatory. She was not even fifteen years old when she sang Santuzza in the student production of *Cavalleria rusticana* in November 1938. On August 27, 1942, she made her official debut at the Athens Opera as Tosca (Zelić, 2022 according to Britannica, 2022).

Photograph 3 Maria Callas, opera production, G. Rossini, *Il turco in Italia*, Teatro alla Scala, 1955.

Source: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

In 1944, Maria decided to participate in the production of Eugen d'Albert's *Tiefland* (April 22, 1944), Hitler's favorite opera. The occupation command forced the director of the Olýmpia theater to perform the opera. The unexpected arrival of a letter from her father, who invited her to New York after eight years of silence and advised her to use the transportation organized by the American government for the repatriation of Americans, convinced her to leave for America on September 14, 1945 (Kesting, 1993).

Maria Callas, a great musician, accurately differentiated musical styles and did not sing different authors in the same way. She complemented the singing artistry on stage with a look, a gesture, an unusually expressive hand movement, and she achieved an unattainable expression primarily with her voice in the service of music in order to breathe life into all her characters (Matica hrvatska, 2022).

Maria loved to be in the classroom and learn. There was no life for her outside the classroom. Elvira de Hidalgo⁶⁷ taught her to sing for free and giving her extra classes because she was stunned by her voice as soon as she heard it. Maria came to school as early as 10 o'clock in the morning and left together with the last student. Elvira taught her the vocal technique of *bel canto*, Donizetti and Bellini. In 1942 she joined the Athens Opera where she played Tosca. In 1945, she went to live with her father in America, and in 1947, she returned to Europe to perform in Verona in the role of La Gioconda. In Verona, she met maestro Tullio Serafino⁶⁸ who would have a strong influence on her life, and in order for her high technical skill to grow into a superb art, working with the great conductor Tullio Serafino was crucial. Serafin considered her the perfect interpreter of the characters of early Italian *bel canto*, which had been neglected for decades, or often interpreted with very wrong approaches, but she interpreted it in all its truth, beauty and persuasiveness. For

⁶⁷ Real name Elvira Juana Rodríguez Roglán (1891-1980), she was a prominent Spanish coloratura soprano, who later devoted herself to working with students as a vocal pedagogue, professor at the Athens Conservatory. Her most famous student was Maria Callas.

⁶⁸ He lived from 1878 to 1968, and was an Italian conductor and former music director of Teatro alla Scala di Milano.

de Sabata, she was the ideal interpreter of complex dramatic characters such as Lady Macbeth or Tosca (Matica hrvatska, 2022).

Certainly, at the end of the magnificent biography of an opera vocal artist, we must emphasize that *La divina*, Maria Callas, is still immortal even with the passing of time! Being uncompromising in the search for musical and dramatic truth defines the term singer-actress, and opera musicologists will agree with this hypothesis and divide the time of opera before Callas and after Callas, saying that the world of opera was no longer the same. She is an opera singer who, 46 years after her death, continues to transcend the boundaries of a small corner of the opera cultural world.

Her voice was immediately recognizable like no other, her face immediately became recognizable and remained the ultimate model of an opera diva. Indeed, for many, Callas is the quintessence of opera: she embodies the drama, passion, and ultimately, tragedy that make opera what it is, as Shirley (2023) states. Maria Callas is surely the greatest female name in opera of all time. The photography we explore in this paper is a „plasticine“ model shaped by social networks, prevailing media and mass communication channels with photography as the only real mediator between the audience, those who are embarking on and those who have completed their artistic and life journeys.

Erio Piccagliani

He worked as the official photographer of the Teatro alla Scala for thirty years, without ever tiring of working there. He became the official photographer of the Teatro alla Scala in 1950 and remained there until 1979, when he retired.

From the earliest days, he created a workshop on the upper floor, above the hall, and spent his entire days in the theater. Everyone knew him, and he immediately became part of a large family of opera enthusiasts. His Modena origins, his passion for opera, his systematic monitoring of daily life habits of the Scala gave his photographs a special atmosphere (Zelić, 2022 according to Turzio, 1993).

It is true that at the Scala, you can breathe in the air of the opera just like you can breathe the air of the sea at sea. Every performer, as soon as he crosses the threshold, realizes it immediately: his gaze, gesture, and body posture take on a special tone and intensity. Piccagliani fed on this universe, where gesture counted as much as voice, and his gaze became more nuanced in understanding body language. Sticking to documentary photography, he sharpened the hidden choreographic sensibility of life of the Scala. Piccagliani photographed everything that happened, worked for the press, for the theatre archive, for music lovers who were looking for dedications on the photographs. However, he primarily photographed because photography was his passion (Zelić, 2022 according to Turzio, 1993).

In Piccagliani's photographs we find the balance, grace and awkwardness of the moment, but we also discover a deep understanding of theatre creativity. His perception of the Scala, as well as the perception that his photographs evoke in those who look at them, help to define a significant moment in the history of the theater. What is surprising in his photographs is the moment of the shot – they are not posed portraits, but portraits in metamorphosis (Zelić, 2022 according to Turzio, 1993).

Everyone at the Scala knew that they could be photographed, had been photographed, or would be photographed. In this way, a kind of silent collusion was created, which, on the part of the protagonist (photographer and his subject), suggested a ritual of the family album. The composition of the photograph took place on emotional impulse, and the shot was the result of knowing what was happening on both sides of the curtain. Teatro alla Scala was one of the few theaters in the world, if not the only one, that systematically gathered photographic documentation of all its activities. The Piccagliani collection consists of more than 350,000 black and white negatives and about 50,000 slides and color negatives. It is currently closed to the public as it requires restoration and fine-tuning of the filing system. Most of the photographs that Piccagliani took for Italian magazines are nowhere to be found; they have been misplaced in editorial offices (Zelić, 2022 according to Turzio, 1993).

Through his photographs, Erio Piccagliani tried to show the artistic life of the opera characters of Maria Callas, following her appearances and performances in step. The following chapter explains how photography „behaves“ in the new medium of social networks as a promotional instrument.

Photography of the global trend and style in new media

From the very beginning, photography has always been in a tense relationship with theatrical practice, with the media permanently and systematically influencing and contaminating each other. At the same time, both are traditionally located at opposite ends of a continuum in which the degree of media specificity is taken as a key reference point (Vanhaesebrouck, 2010).

Cultural practices could be analyzed in terms of their degree of medium specificity. At one end of the spectrum would be all the practices that incarnate the essential features of the media they use, while at the other end of the spectrum, hybrid cultural practices joyfully combine different media characteristics, and intermediality constitutes their very essence. Within the framework of this first logic, liveliness would be the very essence of performance as it allows performance to escape the clutches of mechanical or digital reproduction. This desire to protect the medium from other media influences and thus from intermedial „contamination“ is of course not new (Vanhaesebrouck, 2010).

Every process needs to be documented because from the moment the operas are removed from the repertoire, the photographs that remain acquire a historical role (Muniz, 2021).

In the next chapter, we will talk about photography and theater from the perspective of experts who were part of this research.

In-depth interview results of primary research (six interviews)

The in-depth semi-structured interview presents qualitative research as a specific field which according to Halmi and Crnoja (2003), „unites a complex and interconnected group of related terms, concepts and assumptions.” Such research studies subjects in their historical and social context, trying to understand and interpret the sense or meaning of their actions, experiences and everyday experience. In the following part, the profiles of the professionals and a short analysis of the answers are presented⁶⁹.

Professional - expert scientist: contemporary and award-winning Croatian writer, scientist and multimedia artist, full professor at the Faculty of Economics and Business in Osijek (fields of quantitative economics, connecting art and science).

Professional - expert artist: MA in photography/recording, Academy of Dramatic Art in Zagreb, solo and numerous group exhibitions (O21 OSTRALE Biennale, New York, Robert Capa Contemporary Photography Center).

Professional - scientist: employee at the Academy of Arts and Culture in Osijek, associate and creator of the courses Media Art, Theatrology and Culture.

Professional - scientist: employee at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek at the Department of Art History, associate on the courses Photography in the Media, Photography as a Medium and Video Recording and Editing.

Professional – expert artist, opera director: was personal assistant to the general director of the Wiener Staatsoper, general director of the Opera der Bundesstadt Bonn from 1992 to 1997, general director of the Opera de Nice. He has directed more than 100 operas. In 1991, he staged the operas G. Puccini, La Fanciulla del West, and others at the

⁶⁹ In depth semi-structured interviews were conducted via e-mails in the period from April 7 to September 28, 2023 in Zagreb.

Metropolitan Opera New York. He staged productions in Opera Houses across Europe, Asia, North America and South America.

Professional - artist, expert producer: exhibition art manager and artist organizer of art exhibitions, Project manager, assistant curator (Jagoda Buic; Equilibrio Asincrono at Museo Maxxi, Roma).

Fine-art photography 1950-1960 in the forms as applied in current public consumption

Below are six in-depth interviews conducted for the purpose of research on selected and proposed samples of Erio Piccagliani's original photographs featuring Maria Callas, through more recent media as selected fragments of the same originals.

Photograph 4 Maria Callas in the production of three opera productions, Teatro alla Scala, 1950-1960.

Source: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

Professional - expert scientist: he believes that camera angles, environments and costume effects give insight into the character of Maria Callas and her transformation.

Professional - expert artist: he believes that recently reinterpreted archive photos are often seen, and that filters that imitate the look of photographic films from the 1950s and 1960s are being used.

Professional - expert artist, opera director: he believes that in today's world of Instagram and Facebook, such photos do not contribute too much. Today there is a hyperinflation of photo posting and people can get bored of it - it becomes less interesting.

Professional - scientist: he believes that digitalization has enabled many works to be saved from oblivion and made globally available.

Professional - scientist: he states that the highly aestheticized photos emphasize the beauty of the diva, give an accent to the costumes, and serve the promotional purposes of the opera itself. The photos perfectly portray the artist.

Professional - artist, expert producer: he says that the attached photos are very current and attention-grabbing due to their exceptional artistic (and technical) quality, especially when it comes to the subject's expressiveness and passionate appeal.

Photograph 5 Maria Callas, opera production, G. Rossini, *Il turco in Italia*, Teatro alla Scala, 1955.

Source: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

The photograph finds its way to the digital media audience, which combines it in a visualization with a sound recording, as in the example below, together with a photographic series of the legendary Maria Callas.

Photograph 6 Maria Callas, G. Rossini, Il turco in Italia, Teatro alla Scala, 1955.

Source: Maria Callas, Official Instagram Page (Reels) / L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

Professional - expert scientist: the application of the golden ratio is visible

Professional - expert artist: he believes that black and white photos give the impression that they were taken in a studio, which makes them more suitable for a poster.

Professional - expert artist, opera director: he says that it was a special time for opera artists, when viewed from this time distance, they are still the greatest.

Professional - scientist: he considers this a way of 'reminding' so that everything from the past is not completely ignored.

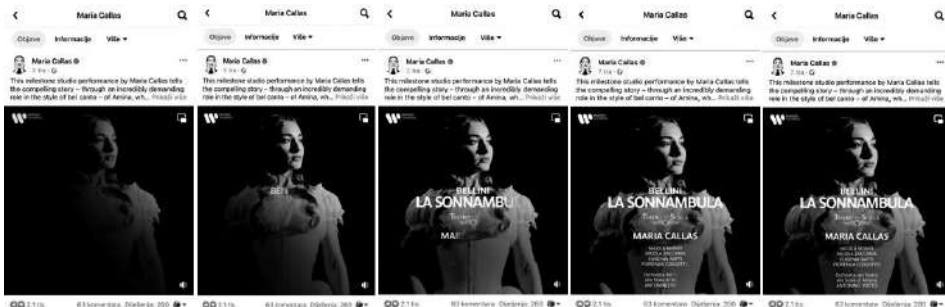
Professional - scientist: he believes that it is not a problem to use these photos on modern social networks.

Professional - artist, expert producer: he believes that these examples of artistic photographs are a departure from convention and arouse the interest of the content consumer.

Photograph 7 Maria Callas, production of the opera La Sonnambula, Teatro alla Scala, 1956.

Source: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

Photograph 8 Maria Callas, V. Bellini, La Sonnambula, Teatro alla Scala, 1954.

Source: Maria Callas, Official Facebook Page / L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

Professional - expert scientist: confirmed non-obsolescence of ancient formulas originating from antiquity, and varied in all periods of civilization.

Professional - expert artist: he believes that this example successfully fits into the possible style of today's theater photography that would be used for a poster.

Professional - expert artist, opera director: he says that these photos are significant today because of the history of Scala, the artists themselves, and the photo documentation of that golden age of opera.

Professional - scientist: he believes that such photos call for research.

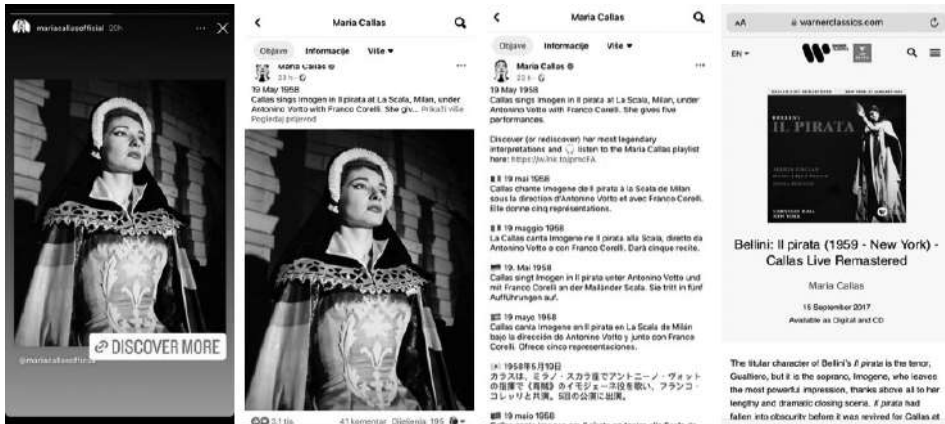
Professional - scientist: he believes that the photographs clearly show that classic photography can also be used for today's promotional purposes.

Professional - artist, expert producer: it can be seen that the photos were used for the purpose of theatrical photography, and not for cheap self-promotion purposes, for which we can find countless examples in today's world.

Photograph 9 Maria Callas, production of the opera, V. Bellini, *Il Pirata*, Teatro alla Scala, 1958.

Source: L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

Photograph 10 Maria Callas, V. Bellini, *Il Pirata*, Teatro alla Scala, 1958.

Source: Maria Callas, Official Facebook Page/Warner Music UK / L'archivio fotografico del Teatro alla Scala, photographer Erio Piccagliani

Professional - expert scientist: also the same opinion on the golden ratio rule.

Professional - expert artist: he thinks that because of the colors, it is evident that it is a processed archival photo.

Professional - expert artist, opera director: he believes that photography was a visual medium at the time, especially if it was valuable artistically speaking, and this can be seen even today.

Professional - scientist: he says that it is tastefully incorporated.

Professional - scientist: has the same opinion as for the previous example.

Professional artist, expert producer: although the photos are made according to the same aesthetics and principles, they are special in their own way.

Discussion of empirical research conducted through in-depth interviews

The experts, interviewees of the in-depth interview, believe that the attached photos maintain the high professionalism and artistic sensibility of the photographer, who through his lens captured the moment

of gestures in the creation of a certain role created by the artist Maria Callas. They believe that photographs participate excellently in today's media and social space, especially if they present a certain period, and in current trends in creative digital creation. They also say that today's photographers of theater art can offer superior fine-art photography of the same art that will be the focus of today's training. All respondents share the opinion that the symbolism and importance of these photographs is so great that they can be safely used even today, i.e., that they will equally arouse the interest of the audience.

Discussion and conclusion

As for the current reflections and the discussion itself that comes to its conclusion, the paper wanted to show a period of photography that since 1950, has found its display in present-day consumption. The quality and fantasticness of Erio Piccagliani's photographs testify to a time that arouses the curiosity of its observers, even today. It is primarily about the artistic photographer Erio Piccagliani in a scientific discourse, his work and art, especially through the testimony of photographs taken in the Teatro alla Scala in the period from 1950 to 1960. The model of the observation concept in these photographs is the legendary *La divina*, Maria Callas. We are talking about photos that were extracted from the archives of Teatra alla Scala and implemented in creative work and the use of digital tools on social platforms, where they are in a trendy complex form, which is interesting and available for viewing by a younger audience in the consumption and promotion of opera. The current availability of various forms of digital photography, which consumers apply to social media at any given moment, and the widespread access to photography along with mass use of cameras, whether in the form of owning a mobile phone or a professional camera, may not capture the aesthetics and photographic excellence that art of photography dictates for everyone. The ubiquity and development of social networks, especially for professional photographers and artists, serve as both a source and a challenge for creating and creatively

competing in the art of photography in that moment and grappling with the same social networks. Aesthetics, photographic excellence, and the art of photography itself, like any art, are established based on objective principles, media history, contemporary influences, and subjective experiences. Certain photographs are positioned in the new virtual reality of the three-dimensional creative industry. However, the discomfort involved in „hijacking these photos“ is minimized with understanding, so that the final result does not differ significantly from the original, both in its visual structure and in its communicative proposal, but still comes as a form that is very recognizable. The results which show that the photographs of the art photographer Erio Piccagliani bear witness to the period in which they were created, attract attention, especially since the visual model is the symbol of these photographs, the legendary Maria Callas. The conclusion of the work is that social networks have become the predominant insatiable but mass channels of communication with the public, and photography networked with digital forms of communication is the mediator of the time in which it was created. It arouses the interest of the audience that consumes it today and looks for allies, students and new consumers in the future, and the fantastic archive of Teatra alla Scala is certainly the source of Erio Piccagliani's artistic material.

Piccagliani is actually inside the theatrical universe: he knows how to look at the relationships that people have with each other when they embody theatricality and understands this „information“ (in the etymological sense „information“) as his goal and participates in the creation of the different roles that are played within the Scala (Turzio, 1993)

Recommendations for future related research: It should be emphasized that the limitation of this research was the lack of literature on the work and opus of photographer Erio Piccagliani: most of it was in Italian, lacking in quality, and volume. Many thanks to the *Istituto Italiano di Cultura di Zagabria*⁷⁰ for mediating with the *Teatro alla Scala di Milano*.

⁷⁰ Italian Cultural Institute in Zagreb, the official representation of Italy with the task of promoting the Italian language and culture in Croatia (it is organizing cultural manifestations

Literature

- FIZI, M. (1966). *Fotografija*. Epoha Zagreb.
- KENYON, W. (2018). *Theatre & Stage Photography: A Guide to Capturing Images of Theatre, Dance, Opera, and Other Performance Events*. First edition. Routledge.
- KESTING, J. (1993). *Die Grossen Sanger des 20. Jahrhunderts*. Cormoran. Munchen.
- MIKIĆ, K., KUCHAR, M. (2013). *Fotografija*. Grafička škola. Zagreb.
- TURZIO, S. (1993). *Scala diva, Erio Piccagliani fotografo alla Scala (1950-1979)*. Franco Cosimo Panini. Modena.
- WELLS, L. (2006). *Fotografija – kritički uvod*. Poglavlje 1 i 2. Clio. Beograd.

Web Links

- BRITANNICA, T. editors of encyclopaedia (2023). *Maria Callas*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/Maria-Callas> Accessed: 02.10.2023.
- MOSKOVICS, C. <https://ortarchive.ort.org/stories/photographers/carlos-moskovics> Accessed: 02.10.2023.
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=20254> , accessed 18. 9. 2023.
- MINTON, E. (2017). *The drama of theater photography*. <https://www.ppa.com/ppmag/articles/the-drama-of-theater-photography>, accessed: 18. 9. 2023.
- MUNIZ, G. (2021). *A New Kind of Stage Photography – Or Should We Call It by Another Name?* <https://thetheatretimes.com/a-new-kind-of-stage-photography-or-should-we-call-it-by-another-name/>, accessed 20. 9. 2023.

with the goal of facilitating exchange of ideas, art and science). <https://iiczagabria.esteri.it/hr/chi-siamo/>

- ROSSI - LEMENI, N. <http://www.nicolarossilemeni.org/biography/> accessed: 02.10.2023.
- SHIRLEY, H. (2023). *Maria Callas – the operatic icon who transcends time*. accessed: 02.10.2023. <https://www.gramophone.co.uk/features/article/maria-Callas-the-operatic-icon-who-transcends-time>
- SONTAG, S. *Fragmenti ekologije slika*. https://croatian-photography.com/text/fragmenti-ekologije-slika-susan-sontag/#_ftn1, accessed: 18. 9. 2023.
- VANHAESEBROUCK, K. (2010). *Theatre, performance studies and photography: a history of permanent contamination*. *Visual Studies*, 24:2, 97-106, DOI: 10.1080/14725860903106104 accessed 20. 9. 2023.
- VIRKKI, S. (2014). *Finnish Theatre Photography and the Influence of Technology*. *Nordic Theatre Studies*, 26(2), 60 - 75. <https://doi.org/10.7146/nts.v26i2.24310> accessed: 02.10.2023.
- ZELIĆ, J. (2022). *Fotografija u službi promocije opernog vokalnog umjetnika na primjeru Marije Callas i fotografa Erija Piccaglianija* (Diplomski rad). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku. <https://repozitorij.aukos.unios.hr/islandora/object/aukos:979> , accessed: 18. 9. 2023.

PROŠLOST U SADAŠNJOSTI U NOVOME MEDIJU DRUŠTVENIH MREŽA: FOTOGRAFIJA ERIJA PICCAGLIANIJA I OPERNE VOKALNE UMJETNICE MARIJE CALLAS U POSREDOVANJU NOVIH MEDIJA

Sažetak

Inovativnost i kreativnost rada u novim medijima, uz uporabu i korištenje digitalnih alata i platformi, razvile su se u prekomjernu konzumaciju audiovizualnih materijala. Promjenu je doživjela i fotografija, stoga je forma koja bilježi i pohranjuje isječke života postala dostupan medij svakomu pojedincu. Fotografija postaju svi korisnici društvenih mreža, a pitanje fotografske vrsnoće i estetičnosti postaje složenijim nego ikada prije. Široka dostupnost fotografije u svakome trenutku digitalne zabilježbe suprotstavlja se umjetničkoj fotografiji pedesetih godina prošloga stoljeća. U ovome radu analizira se umjetnička fotografija od 1950. do 1960. godine prošloga stoljeća kroz objektiv umjetničkoga fotografa Erija Piccaglianija, a na primjeru fotografskoga subjekta – operne vokalne umjetnice Marije Callas. Istražuje se konzumiranje fotografija nastalih 60 godina ranije u današnjemu okružju digitalnih platformi, obrađenih i pozicioniranih u novoj, virtualnoj zbilji trodimenzionalne kreativne industrije. Cilj je rada analizirati kako umjetnička fotografija pronalazi put k digitalnim platformama i drugim suvremenim promocijskim oblicima, a ipak zadržava povijest vremena u kojemu je nastala kao zapis jednoga djela i svjedoči punoj umjetničkoj kvaliteti stvaratelja i dionika iste. Metode primijenjene u analiziranju istraživanoga fenomena metode su analize i sinteze, komparativna metoda, metoda dokazivanja i opovrgavanja te metoda intervjuiranja. Rezultati istraživanja donose uvid u suvremenu eksploataciju umjetničkih fotografija istraživanoga razdoblja, uvid u to da one i dalje postoje u suvremenim oblicima iste, govore slikom izraza i svojim prikazom razdoblja u kojemu su nastale, a koje se i danas natječu s nekim novim digitalnim oblicima fotografiranja. Fotografija pronalazi put k digitalnoj medijskoj publici koja je spaja u vizualiziranje s tonskim zapisom na primjeru legendarne operne vokalne umjetnice Marije Callas. Zaključak je rada da su društvene mreže postale prevladavajući medijski kanali i masovni kanali komunikacije s fotografijom kao jedinim pravim posrednikom između publika, onih koje dolaze i onih koje su završile svoj

umjetnički i životni put. Opera umjetnost, kao i sve druge umjetnosti, može u fotografijama umjetničkoga fotografa Erija Piccaglianija tražiti svoje saveznike u budućnosti, ali i neke nove konzumente.

Ključne riječi: fotografija u kazalištu, estetičnost, promocijski oblici, komunikacija, Teatro alla Scala

DORA SESAR
Autonomno Sveučilište u Barceloni

STAROHRVATSKA UMJETNOST I HRVATSKI NACIONALNI SIMBOLI

Sažetak

Iako su u prošlosti europske zemlje slavile antiku i zajedničku prošlost europskoga kontinenta, pojavom nacionalnih pokreta u 19. stoljeću počela je potraga za simbolom nacionalnoga identiteta koji bi dokazao neovisnost i posebnost određene nacije u usporedbi s drugima. Tijekom narodnoga preporoda u Hrvatskoj probudilo se zanimanje za srednjovjekovnu umjetnost, a posebno za takozvanu starohrvatsku umjetnost koja podrazumijeva predromaničku i ranoromaničku umjetnost nastalu u 9., 10. i 11. stoljeću. Kao što i sama riječ kaže, riječ je o staroj, odnosno prvoj umjetnosti nakon dolaska Hrvata na ovaj prostor, a ujedno velikim dijelom ova umjetnost nastala je za vrijeme Hrvatskoga Kraljevstva (925. – 1102.). S obzirom na to da su Hrvati tijekom narodnoga preporoda u 19. stoljeću težili nezavisnoj državi i oslobođenju od višestoljetnih stranih vladanja, Hrvatsko Kraljevstvo bilo je iznimno važno; predstavljalo je jedino razdoblje hrvatskoga suvereniteta tijekom povijesti. Stoga ne čudi da su tijekom 19. stoljeća preuzeti mnogi motivi sa starohrvatskih spomenika koji su poslužili kao nacionalni simboli, a tu su ulogu zadržali i tijekom 20. stoljeća pa sve do danas. U ovome radu analiziraju se pleter, starohrvatska kruna, Višeslavova krstionica i zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije kod Knina te njihova uloga nacionalnoga simbola tijekom različitih političkih konteksta, od 19. stoljeća do danas.

Ključne riječi: starohrvatska umjetnost, predromanika, romanika, nacionalni identitet, nacionalni simboli

Uvod

Usljed narodnih preporoda u Europi u 19. stoljeću mnoge su zemlje tragale za nečim posebnim i drugačijim, nečim što bi ih istaknulo među ostalim državama. Često se ta posebnost pronalazila u srednjemu vijeku, odnosno u začetcima kulturnoga identiteta i državnih tvorevina koje su kasnije poslužile kao baza za europske države kakve poznajemo danas. Zato su uslijed potrebe za afirmacijom određene nacije nastajali simboli. Simboli su, ukratko, znak, pojava, stvar ili bilo kakav oblik koji predstavlja neku ideju (Alajbeg, 2018: 4). Američki antropolog L. A. White (1940) usporedio je simbol sa stanicom te kaže da isto kao što je stanica osnovna jedinica organizma, tako je i simbol osnovna jedinica društva. Ipak, *simboli se rađaju i umiru* (Tilich, 1959: 58). Oni nastaju kada u društvu postoji potreba za njima, a kada ona nestane, nestaju i simboli. Stoga će u ovome radu biti govora o nastanku i upotrebi simbola preuzetih iz starohrvatske umjetnosti tijekom 19. stoljeća i hrvatskoga narodnog preporoda, ali i tijekom 20. stoljeća i turbulentnih političkih događanja. Na kraju, pokušat će se odgovoriti na pitanje jesu li starohrvatski simboli u 21. stoljeću *umrli*, odnosno postoji li još uvijek potreba za njima ili je nestala.

Potruga za simbolom nacionalnoga identiteta u Europi u 19. stoljeću

Tijekom srednjega vijeka pojam „nacije” nije imao isto značenje koje ima danas. Termin „nacija” koristio se isključivo radi iskazivanja nečijega podrijetla. No, u 17. stoljeću počele su se upotrebljavati mape koje su jasno ocrtavale teritorij svake zemlje (Quek, 2012: 2), a tijekom 18. stoljeća polako su se počele buditi nacionalne težnje te su se ljudi počeli identificirati s određenom grupom na temelju pripadnosti naciji. B. Anderson (2016) ove novonastale skupine nazvao je zamišljenim zajednicama (*imagined communities*). Nacionalni osjećaji, koji su se tek nazirali u ovome stoljeću, u 19. stoljeću doživjeli su svoju kulminaciju. Nakon 1800. godine širom Europe počeli su se širiti nacionalni pokreti, popraćeni raznim intelektualnim i kulturnim aktivnostima čiji je cilj

bio pronaći simbol nacionalnoga identiteta (Taylor Woods, 2016: 430). Europske su zemlje tragale za nečim posebnim, nečim što bi njihovu naciju razlikovalo od svih ostalih i što bi dokazalo neovisnost razvoja i vlastite korijene njihove države. U tome smislu smatralo se da tek kada jedna nacija upozna svoju povijest, zaista može upoznati sebe, a vrlo su važnu ulogu u širenju nacionalnih ideja imali intelektualci, znanstvenici i istraživači.

U žaru 19. stoljeća i nacionalnih pokreta u mnogim zemljama također se razvijala i znanost, a među brojnim drugim znanstvenim disciplinama razvijala se i povijest umjetnosti. U ovo su se vrijeme promišljanja i ideje intelektualaca mogle vrlo lako širiti zahvaljujući drugoj tiskarskoj revoluciji (Taylor Woods, 2016: 430), a pisana je riječ, dakako, bila puno trajnija od usmene te je mogla doći do većega broja ljudi i do udaljenijih krajeva. Upravo su tako tekstovi intelektualaca pridonijeli širenju nacionalnih ideja u Europi te su imali velik utjecaj na društvo. Nadalje, važno je napomenuti i da je 19. stoljeće bilo vrijeme kada je sve više ljudi srednje klase počelo pohađati sveučilišta, gdje su se susretali s velikim brojem znanstvenika i objava koje su govorile o nacionalnim pokretima (Leerssen, 2014: 13).

Potraga za simbolom nacionalnoga identiteta uvelike su olakšale i prve željeznice koje su omogućavale lakša putovanja. Izletništvo je u društvu 19. stoljeća ubrzo dobilo na velikoj popularnosti te je pridonijelo ponovnu otkriću srednjovjekovne umjetnosti. Dok su prvi putnici najvećim dijelom bili zainteresirani za rimsku i grčku umjetnost, u drugoj polovini 19. stoljeća usredotočenje je prešlo na otkrivanje srednjovjekovne kulturne baštine (Barral i Altet, 1991).

Brojna društva povjesničara umjetnosti, arheologa, istraživača i zaljubljenika u prirodu i kulturnu baštinu bila su osnovana tijekom 19. stoljeća, a znatiželjnici su ponovno počeli otkrivati srednjovjekovnu umjetnost – umjetnost koja je stoljećima bila zaboravljena. Posebnu su pažnju dobile predromaničke i romaničke crkve koje se vrlo često nalaze u ruralnim predjelima, pa im je pristup prije 19. stoljeća bio otežan. S prvim putnicima ova je stara umjetnost ponovno otkrivena te je bila vrlo romantizirana. Ljude je privlačila starost ovih građevina i umjetnina,

njihova mističnost, jednostavnost, te je u mnogim europskim zemljama ova umjetnost poslužila kao simbol nacionalnoga identiteta. Razlog je taj što je nastajala u vrijeme kada su se prvi put počele uspostavljati granice Europe kakve danas poznajemo, odnosno predromaničke i romaničke crkve u mnogim su slučajevima bile građene u isto vrijeme kada su nastajale prve ideje o kulturnome i nacionalnome identitetu, te političke tvorevine koje su bile podloga za kasniji razvoj današnjih europskih država. Osim toga, vrlo su često ove građevine bile usko povezane s prvim narodnim vladarima te predstavljaju materijalne dokaze prvih umjetničkih izraza europskih nacija.

Hrvatski narodni preporod u 19. stoljeću

Nacionalni su pokreti 19. stoljeća vrlo brzo stigli i na Balkan. Do ova trenutka ljudi na Balkanu nisu se dijelili na osnovi nacionalnosti. Dok su pojam i osjećaj nacionalnoga podrijetla postojali, ipak su veću važnost imali religija, društveni položaj ili profesija (Mishkova, 2020: 63).

I na prostoru Hrvatske brzo se pojavila želja za nacionalnim preporodom, za isticanjem vlastite nacije i posebnosti njezinih korijena i povijesti. Naime, 19. stoljeće bilo je vrijeme kada su se u Hrvatskoj nacionalni pokreti počeli koristiti kao politički alat i sredstvo za pobunu protiv političkih „opresija”. Skoro cijela povijest od doseljenja Hrvata na ove prostore do 19. stoljeća bila je obilježena stranim vladarima, kao što su bili Ugari, Mleci i Osmanlije, a tijekom 19. stoljeća prostor Hrvatske našao se pod Austro-Ugarskim Carstvom. Jedino razdoblje hrvatske političke nezavisnosti bilo je Hrvatsko Kraljevstvo (925. – 1102.). Tijekom narodnoga preporoda u 19. stoljeću ideja je bila rekonstruirati moćnu povijest Hrvata kako bi se probudili iz višestoljetnoga razdoblja u kojemu je njihova nacionalnost bila suzbijana pod stranim vladarima (Vedriš, 2017: 69). Upravo su zato dva stoljeća Hrvatskoga Kraljevstva bila iznimno važna u procesu oblikovanja nacionalnoga identiteta Hrvata tijekom 19. stoljeća.

U Hrvatskoj je 19. stoljeće predstavljalo razdoblje modernizacije i nacionalne integracije, prateći model Zapadne Europe. Uslijed narodnoga

preporoda i začetka znanstvenih disciplina i institucija pojavila su se i prva društva povjesničara, povjesničara umjetnosti i arheologa, čije je usredotočenje bilo na srednjovjekovnoj umjetnosti. Hrvatski su se istraživači okupili u dvije skupine, Hrvatsko starinsko društvo, osnovano 1887. godine, i udruženje Bihać, osnovano u Splitu 1894. godine (Marasović, 1978: 7). Također, u 19. stoljeću osnovane su i prve muzejske kolekcije. Naime, Prvi muzej hrvatskih spomenika u Kninu osnovan je 1893. godine te je počeo objavljivati i časopis *Starohrvatska prosvjeta* (Vedriš, 2017: 73).

Ivan Kukuljević Sakcinski bio je ključna figura narodnoga preporoda. Hrvatskoj je javnosti većinom poznat kao prvi saborski zastupnik koji je održao govor na hrvatskome jeziku. Osim toga, bio je i književnik, povjesničar, konzervator, arhivar, ali i sakupljač umjetnina. Naime, puno je putovao i sakupljao umjetnine, a sve što mu se činilo važnim zapisivao je kako ne bi palo u zaborav. Bilo je još pojedinaca koji su privučeni srednjovjekovnom umjetnošću počeli putovati po Hrvatskoj, u potrazi za starim, ponekad i zaboravljenim građevinama. Tako je, primjerice, 1852. godine Mijat Sabljarić prikupljao bilješke o građevinama koje je nalazio tijekom svoga putovanja po Dalmaciji. Još jedan lokalni istraživač bio je Frano Bulić koji je okupio nova saznanja o hrvatskoj srednjovjekovnoj umjetnosti u svojoj monografiji o predromaničkome i romaničkome crkvenom namještaju, objavljenoj 1888. godine. S obzirom na to da je putovanje u ovome razdoblju već bilo uvelike olakšano, i strani su istraživači putovali u Hrvatsku privučeni njezinom srednjovjekovnom baštinom, pa je tako bečki konzervator R. Eitelberger 1861. godine objavio monografiju o dalmatinskim srednjovjekovnim spomenicima (Petrioli, 1990: 11).

Elementi koje je većina ljudi krajem 19. i početkom 20. stoljeća prihvaćala kao obilježja hrvatskoga identiteta bili su hrvatski jezik, latinica, kršćanstvo, pripadnost zapadnoeuropskomu krugu, tisućljetna kultura, umjetnička djela nastala nakon pretpostavljenoga dolaska Hrvata u 7. stoljeću te želja za samostalnom državom, čiji su se korijeni tražili u Hrvatskome Kraljevstvu ranoga srednjeg vijeka. Kako bi ovi navedeni elementi bili potkrijepljeni, historiografija i književnost stvorile su različite

legende i mitove, kao što su, primjerice, mit o krunidbi kralja Tomislava na Duvanjskome polju (Budak, 2010: 7), događaj čija vjerodostojnost nije potvrđena. Ovako nastale legende i simboli tijekom narodnoga preporoda u 19. stoljeću nastavili su se koristiti i popularizirati uslijed kompleksnoga 20. stoljeća.

Starohrvatski simboli u 20. stoljeću

Dvadeseto stoljeće bilo je obilježeno brojnim političkim promjenama. Naime, 1918. godine prekinute su veze s dvojom monarhijom Austro-Ugarskom te je Hrvatska uključena u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Godine 1939. uspostavljena je autonomna Banovina Hrvatska u sklopu Kraljevine Jugoslavije koja se raspala 1941. godine. Za vrijeme Drugoga svjetskoga rata, točnije 1941. godine, osnovana je Nezavisna Država Hrvatska. Od 1945. godine Hrvatska se našla unutar socijalističke Jugoslavije. Godine 1967. došlo je do takozvanoga Hrvatskog proljeća, čiji je cilj bio protivljenje spajanju hrvatskoga i srpskoga jezik u jedan jezik, odnosno u srpskohrvatski. Zadnje desetljeće 20. stoljeća donijelo je proglašenje neovisnosti 1991. godine, a zatim i Domovinski rat.

U ovakvu ozračju, u kojemu su bile prisutne različite ideologije, važne su bile sposobnost kondenzacije značenja koji imaju nacionalni simboli te njihova višeznačnost. Starohrvatski su se simboli koristili u različitim ideologijama koje su im pridodavale različita značenja, ovisno o njihovoj potrebi. Kao što piše Kertzer (1988: 9-10), simboli nam „pomažu da pridamo značenja svijetu kojem pripadamo dijelom i tako što povezuje prošlost sa sadašnjošću”. Dakle, upravo je povijest strategija koja se uvelike koristi u stvaranju simbola i njihova značenja te se povijesni događaji uzimaju kao simboli, iako nužno nije potvrđeno da su se stvarno dogodili. Takvo je shvaćanje povijesnih događaja dobro vidljivo u mitu o kralju Tomislavu, pa su, primjerice, ideologije koje su zastupale ideju jugoslavenstva isticale Tomislavovu suradnju sa Srbima za vrijeme rata protiv Bugara, a, s druge strane, oni koji su bili za nezavisnu hrvatsku državu isticali su mit o Tomislavovoj krunidbi (Budak, 2010: 8-9), odnosno krunidbi prvoga hrvatskog kralja još u 10. stoljeću.

Dvadeseto stoljeće obilježili su i razni događaji kojima je cilj bila komemoracija ranosrednjovjekovnih događaja hrvatske nacije, a simboli koje su koristili u svrhu promocije najvećim su dijelom bili upravo simboli iz starohrvatske umjetnosti, odnosno umjetnosti nastale nakon pretpostavljena dolaska Hrvata u 7. stoljeću, prvih hrvatskih kneževa i Hrvatskoga Kraljevstva.

Prvi veliki događaj bila je *Proslava tisućite obljetnice osnutka Hrvatskoga Kraljevstva* 1925. godine, a ciljevi događaja bili su upravo jačanje nacionalne svijesti te izgradnja nacionalnoga identiteta. Događaj je organiziran ove godine jer se tzv. Tomislavova krunidba na Duvanjskome polju dogodila 925. godine, iako ovaj događaj i njegova datacija u današnjoj historiografiji nisu potvrđeni. Kao simbol proslave, osim šahovnice i zastave, masovno se koristio i starohrvatski pleter (Jareb, 2017: 51, 235).

Drugi veliki događaj koji je u svojim simbolima uvelike popularizirao korištenje starohrvatskih motiva bila je manifestacija *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* (1975. – 1984.). U sklopu ove manifestacije organizirane su različite komemoracije nekih ranosrednjovjekovnih događaja pa je tako, na primjer, godina 1976. bila *Godina kraljice Jelene*, kada se obilježavalo 1000 godina od njezine smrti ili, pak, *Godina princa Branimira* 1979. godine, kada se obilježilo 1100 godina otkako je hrvatsku državu priznao papa Ivan VIII. Ovaj je pokret u velikoj mjeri koristio starohrvatske motive, a posebno zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije kod Knina iz 11. stoljeća i Hrvatski zavjetni križ koji je nastao 1979. godine te se sastojao od više ranosrednjovjekovnih spomenika (pleter, Višeslavova krstionica, zabat iz vremena kneza Branimira, zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije). Organizatori ovoga događaja potaknuli su proizvodnju velika broja replika ovih ranosrednjovjekovnih spomenika, pa su se njihovi prikazi mogli naći na kalendarima, medaljama itd., te su tako dospjeli u domove mnogih ljudi, gdje se nalaze i danas, pa se može reći da su postali dio kolektivnoga identiteta (Vedriš, 2017: 89-91).

Starohrvatska umjetnost kao simbol nacionalnoga identiteta

Kao što je već poznato, Hrvati su tijekom cijele povijesti bili pod stranim vladarima, a razdoblje jedine političke nezavisnosti bilo je Hrvatsko Kraljevstvo. Takozvana starohrvatska umjetnost (i njezino ime aludira na stare, odnosno prve dane hrvatske nacije), odnosno umjetnost predromanike i rane romanike nastala tijekom 9., 10. i 11. stoljeća, nastala je upravo za vrijeme Hrvatskoga Kraljevstva i prvih narodnih vladara te predstavlja prve umjetničke izraze hrvatskoga naroda, a crkve koje su u ovim stoljećima podignute tvore prvi kulturni pejzaž, nastao kada su građeni i prva hrvatska država i kulturni identitet. U starohrvatskim crkvama pronađen je i velik broj kamenih ulomaka na kojima se nalaze posvetnički natpisi, pa tako Delonga (2009) spominje da Hrvatska ima pravi „arhiv u kamenu”⁷¹. U nastavku rada bit će prikazani odabrani motivi preuzeti iz starohrvatske umjetnosti korišteni tijekom 19. i 20. stoljeća, i to pleter, starohrvatska kruna, Višeslavova krstionica i zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije kod Knina. Bit će govora o njihovoj uporabi u različitim kontekstima, a na kraju će se govoriti i o tome imaju li oni i danas istu ulogu koju su imali tijekom posljednjih dvaju stoljeća.

Pleter

U 19. stoljeću pleter se počeo interpretirati kao izvorni hrvatski motiv (Budak, 2009: 256), iako zapravo on nije specifičan samo za ovaj prostor. Ova tropruta vrpca pojavljivala se već u klasičnoj umjetnosti, a kasnije se proširila i na ranosrednjovjekovnu skulpturu na prostoru Karolinškoga carstva, Francuske, Italije, Bizanta te i Hrvatske (Jareb, 2010: 127-131). Bulić je 1888. godine objavio knjigu *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz doba hrvatske narodne dinastije* u kojoj su prvi put brojni predromanički spomenici bili okupljeni i dostupni na jednome mjestu. U ovoj je knjizi šira javnost prvi put mogla vidjeti razne pleterne ukrase koji su krasili hrvatsku

⁷¹ Vidi V. Delonga, *Državni arhiv u kamenu* (2009).

predromaničku skulpturu. Ipak, u ovome trenutku još uvijek nije došlo do popularizacije pletera. Godine 1907. slikar Bela Csikos Sesija dizajnirao je zastavu Hrvatskoga sveučilišta, a na njoj je upotrijebio motiv pletera, što je ujedno i prvi primjer njegove ovakve uporabe (Slika 1). Nakon *Proslave tisućite obljetnice osnutka Hrvatskoga Kraljevstva* 1925. godine, kada je pleter uz šahovnicu, zastavu i starohrvatsku krunu bio jedan od glavnih simbola, počele su i njegova popularizacija i masovna upotreba. U godinama oko proslave 1925. godine objavljivane su razne knjige kojima je tema bila ranosrednjovjekovna povijest Hrvata, a njihove su naslovnice ukrašavali upravo pleteri. Neke od knjiga koje su na naslovnoj strani imale pletere jesu *Povijest Hrvata* Ferde Šišića (Slika 2) ili *Starohrvatska umjetnost* Josefa Strzygowskoga (Slika 3). Desetak godina kasnije, tijekom postojanja Banovine Hrvatske, pleter je nastavio svoj život, i to kao najvažniji simbol ove političke tvorevine. I kasnija Nezavisna Država Hrvatska preuzela je pleter kao jedan od svojih glavnih vizualnih simbola (Jareb, 2017: 227-253).

Sl. 1. Zastava zagrebačkog sveučilišta po dizajnu Bele Csikosa Sesije, 1907. Preuzeto iz M. Jareb, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina*, str. 231.).

Sl. 2. Naslovna stranica knjige "Povijest Hrvata" Ferde Šišića

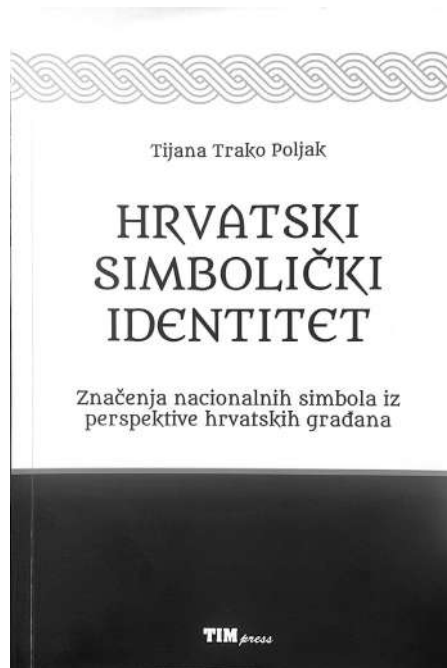

Sl. 3. Naslovna stranica knjige "Starohrvatska umjetnost" Josefa Strzygowskog

Zanimljivo je da je pleter i danas vrlo često prisutan kao simbol hrvatskoga nacionalnog identiteta. Pleter nisu prepoznali samo povjesničari umjetnosti kao element predromaničke skulpture, nego ga prepoznaje i „običan puk“, pa se često može čuti da gdje je bilo pletera, bilo je i hrvatskoga naroda. Zanimljivo je i da knjige objavljene u zadnjih nekoliko godina koje govore o hrvatskim nacionalnim simbolima općenito, kao što su *Hrvatski nacionalni simboli* Marija Jareba (Slika 4) ili *Hrvatski simbolički identitet* Tijane Trako Poljak (Slika 5), na svojim naslovnim stranicama imaju prikaz pletera.

Sl. 4. Naslovna stranica knjige "Hrvatski nacionalni simboli" Marija Jareba

Sl. 5. Naslovna stranica knjige "Hrvatski simbolički identitet" Tijane Trako Poljak

Starohrvatska kruna

Još jedan ranosrednjovjekovni simbol koji se počeo koristiti tijekom 19. stoljeća te se u 20. stoljeću popularizirao jest starohrvatska kruna. Iako nije poznato kako je točno ova starohrvatska kruna izgledala, pretpostavlja se da je bila ukrašena draguljima te da je na vrhu imala tri križa. Ovakav izgled krune preuzet je s reljefa iz 11. stoljeća koji se nalazi na splitskoj krstionici, a prikazuje lik vladara s krunom na glavi (Slika 6) (Jareb, 2014: 18-19).⁷²

⁷² Postoji više teorija o tome koji je kralj zapravo prikazan na ovome reljefu. Ivan Kukuljević Sakcinski smatrao je da je prikazan kralj Tomislav. Ejnar Dyggve predložio je da se lik vladara interpretira kao kralj Zvonimir (Dyggve, 1951), s obzirom na to da je ovaj reljef originalno bio postavljen u crkvi sv. Petra i Mojsija u Solinu, gdje je kralja Zvonimira okrunio legat pape Grgura VII., pa bi, stoga, taj reljef prikazivao ovaj čin. Neki su povjesničari umjetnosti u ovome liku vidjeli i Isusa

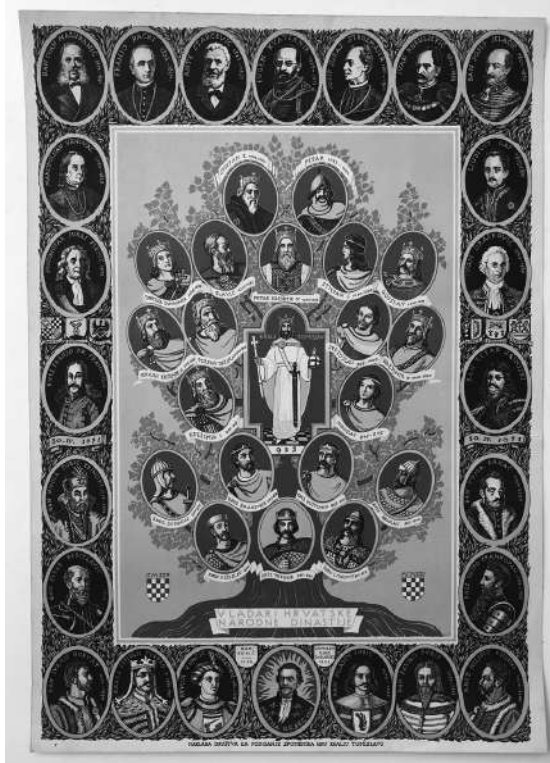

Sl. 6. Reljef s prikazom vladara iz splitske krstionice. Preuzeto sa Virtualni muzej grada Solina <https://vmgs.hr/>

Kao što je već spomenuto, u povodu proslave tisućite obljetnice od krunjenja prvoga hrvatskog kralja Tomislava, osim šahovnice i zastave, kao vizualni simboli korišteni su i pleter i starohrvatska kruna. Kao što se dogodilo i s pleterom, i kruna kao vizualni simbol od tada se počela često koristiti. Godine 1925. Ljubo Babić izradio je plakat s prikazom

Krista (Radojčić, 1973). Na kraju, Igor Fisković (2002: 161-188) smatra da je ovdje prikazan vladar Petar Krešimir IV., a svećenika prikazana na reljefu interpretira kao splitskoga nadbiskupa Lovru.

hrvatskih vladara, a svi su okrunjeni krunom čiji je izgled preuzet s re-ljefa iz splitske krstionice (Slika 7) (Jareb, 2017: 235, 242).

Sl. 7. Ljubo Babić, Vladari hrvatske narodne dinastije, 1925.

Osnutkom Nezavisne Države Hrvatske ovakav se prikaz kruna počeo sve više upotrebljavati te je starohrvatska kruna uzeta kao simbol suvereniteta NDH. Nakon Drugoga svjetskog rata simbol nije zabranjen, ali za njega u Jugoslaviji više nije bilo mjesta. Osnutkom nezavisne Republike Hrvatske u 90-im godinama prošloga stoljeća kruna se ponešto ponovno počela koristiti, iako ne u tolikoj mjeri, a danas se može naći na grbovima nekoliko županija, i to Šibensko-kninske i Splitsko-dalmatinske (Slika 8) (Jareb, 2014: 26-27).

Sl. 8. Grb Splitsko-dalmatinske županije

Starohrvatska kruna i danas je prisutna u narodu. Primjerice, kralj Tomislav na monumentalnoj konjaničkoj skulpturi kipara Roberta Frangeša Mihanovića u Zagrebu nosi upravo jednu ovakvu krunu (Slika 9). Nadalje, Djevica Marija i mali Isus na skulpturi koja se nalazi u Svetištu Marije Bistrice, koje je u 17. stoljeću postalo hrvatsko nacionalno svetište, također su okrunjeni starohrvatskim krunama (Slika 10) (Jareb, 2014: 24).

Sl. 9. Robert Frangeš Mihanović, Konjanička skulptura kralja Tomislava u Zagrebu. Preuzeto od Marko Lukunić (Pixsell)

Sl. 10. Skulptura Bogorodice s malim Isusom u svetištu Marije Bistrice. Preuzeto sa svetiste-mbb.hr

Iako se starohrvatska kruna i danas poprilično često koristi, ipak nije jedan od važnijih simbola hrvatskoga nacionalnog identiteta, kao što su grb, zastava ili pleter (Jareb, 2017: 247).

Vraćajući se kratko na krsni bazen splitske krstionice, zanimljivo je osvrnuti se na još jedan detalj. Naime, drugi reljef koji se nalazi na krsnome bazenu splitske krstionice prikazuje pentagram koji okružuju četiri ptice te pleterna vrpca (Slika 11). Karaman je u svojoj knjizi *Iz kolijevke hrvatske prošlosti: Historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima* (1930) ukazao na motive šahovskoga polja na ovome reljefu. Brandt (1971: 8-9) objašnjava da tri ptice prikazane na profilu na ramenu nose kockasti štit. Kako god, ovo je samo jedna od teorija o nastanku hrvatskoga grba i šahovnice, a postoje razne. Ipak, treba istaknuti da su ove pretpostavke o njegovu podrijetlu nepotvrđene (Jareb, 2010: 14).

Sl. 11. Reljef iz splitske krstionice. Preuzeto sa Virtualni muzej grada Solina <https://vmgs.hr/>

Višeslavova krstionica

Ivan Kukuljević Sakcinski bio je informiran o postojanju krstionice koja se nalazila u Veneciji i za koju se smatralo da potječe iz Hrvatske. Osobno je otišao u Veneciju vidjeti ovaj spomenik, a pri povratku izvijestio je javnost da je riječ o spomeniku „više nego važnom za hrvatsku nacionalnu povijest”. Od toga trenutka počeli su pregovori kako bi se krstionica vratila u Hrvatsku. Smatralo se da je ukradena u 18. stoljeću iz Nina, gdje je originalno stajala, pa je zato njezin povratak u Hrvatsku bio iznimno važan. Tako je kamena krstionica stigla u Zagreb 1942. godine, a ispred Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti upriličena je ceremonija tijekom koje je ova predromanička krstionica otpakirana pred brojnom publikom. Smatralo se da je riječ o krstionici u kojoj je bio pokršten Višeslav, jedan od prvih hrvatskih kneževa. Iz toga je razloga krstionica bila važno svjedočanstvo religijskih i političkih korijena Hrvata, odnosno svjedočanstvo pokrštenja hrvatskoga naroda. Krstionica je u Zagreb stigla u vrijeme kada je trebala Hrvate podsjetiti na njihove kršćanske korijene te na želju za nezavisnom državom. U NDH, uz ostale ranosrednjovjekovne simbole kao što su pleter i starohrvatska kruna, počela se koristiti i krstionica (Vedriš, 2017: 65, 68, 80).

Kada je tzv. Prvi muzej hrvatskih spomenika iz Knina premješten u Split 1948. godine pod imenom Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, bio je zamišljen kao muzej koji će odavati počast ranoj hrvatskoj povijesti, a pri njegovu otvaranju glavno djelo izložbe bila je upravo krstionica (Vedriš, 2017: 88).

Za vrijeme pokreta *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* krstionica se ponovno koristila kao simbol, uz zavjetni križ, te zabat s Bogorodicom iz Biskupije kod Knina. U to su vrijeme ovi ranosrednjovjekovni simboli postali dio kolektivnoga identiteta. Mnoge su župne crkve 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća ukrašavale interijere replikama krstionice, a u nekima se i danas može naći replika takozvane Višeslavove krstionice (Slika 12). Može se reći da je ova krstionica postala arhetipom krstionice za hrvatske katolike (Vedriš, 2017: 91).

Sl. 12. Replika Višeslavove krstionice u crkvi hrvatskih mučenika u Udbi. Preuzeto sa chm-udbina.com.hr

Zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije kod Knina

Nakon nekoliko stoljeća predromaničke skulpture, koju su uglavnom krasili geometrijski ukrasi, u 11. stoljeću dolazi do ponovne pojave ljudske figure na skulpturi. Posebno je zanimljivo postojanje grupe reljefa nastalih u ovome stoljeću, koji prikazuju Bogorodicu. Biskupija pokraj Knina predstavljala je središte hrvatske ranosrednjovjekovne države. Na ovome je mjestu od 9. stoljeća bio mauzolej hrvatskih vladara, a u 11. stoljeću crkva sv. Marije bila je ponovno posvećena u prisustvu kralja Dmitra Zvonimira te je postala katedrala hrvatskoga biskupa (Jurković, 1998: 63, 64, 68). Iz Biskupije potječu dva reljefa s prikazom Bogorodice, i to jedna tranzena te središnji zabat oltarne pregrade.

Za vrijeme proslave 1300. obljetnice kršćanstva u Hrvatskoj zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije obišao je cijelu državu te je postao

simbol manifestacije *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* (Slika 13). Pri slavlju *Jelenine godine* 1976. godine u Solinu kardinal Franjo Šeper blagoslovio je ovaj reljef. Smatralo se da je ovo prvi prikaz Bogorodice u hrvatskoj umjetnosti, pa je zabat dobro poslužio jer je „Bogorodica postala vjerna hrvatska Odvjetnica, jer je od 8. stoljeća do danas sačuvala trinaestostoljetne kršćanske i narodne korijene” (Tašev, 2018).

Sl. 13. Zabat iz Biskupije među vjernicima. Preuzeto iz Nedjelja dan Gospodnji: duhovno sidrište i središte hrvatskih katolika ; priredio Bernardin Škunca (1997). Zadar: Hrvatski institut za liturgijski pastoral

Šest replika tzv. *Gospe Velikoga Hrvatskog Krsnog Zavjeta*, kako je zabat bio prozvan u to vrijeme, darovano je na štovanje domu za hrvatske hodočasnike u Rimu, franjevačkomu samostanu u Imotskome, svetištu Naše Gospe u Biskupiji kod Knina, crkvi sv. Stošije u Zadru, Hrvatskoj katoličkoj misiji u Stuttgartu te Vojnomu ordinarijatu RH, a Bogorodica s ovoga zabata postala je zaštitnica Vojne biskupije i hrvatskih branitelja. Osim toga, izrađen je i velik broj malih kopija zabata koje su bile darivane vjernicima kao simbol hrvatske katoličke povijesti, pa se ovi prikazi i danas često mogu naći na zidovima kuća hrvatskih katolika (Slika 14) (Tašev, 2018).

Sl. 14. Replika zabata iz Biskupije te križa sa Višeslavove krstionice na zidu kuće jedne obitelji

Zaključak

Na prethodnim stranicama vidjeli smo kako su se motivi sa starohrvatskih spomenika koristili tijekom 19. i 20. stoljeća kao simboli nacionalnoga identiteta u različitim kontekstima i ideologijama. Na kraju postavljaju se pitanja kakva je njihova uloga u 21. stoljeću te koriste li se i dalje kao hrvatski nacionalni simboli.

Novo stoljeće i 2000. godina donijeli su novi kontekst korištenja starohrvatske umjetnosti, i to upriličenjem velike izložbe pod nazivom *Hrvati i Karolinzi* koja se održala u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu unutar internacionalnoga projekta *Karlo Veliki – Stvaranje Europe*. U izložbi je sudjelovalo više gradova, pa su osim Splita tu bili i Paderborn, Barcelona, Brescia i York. Dok je do kraja 20. stoljeća starohrvatska umjetnost korištena radi isticanja želje za nezavisnom državom, početkom 21. stoljeća njezina je uloga bila potvrditi da Hrvatska pripada zapadnoeuropskomu krugu te je služila kao dobra potvrda zašto bi se Hrvatska trebala pridružiti Europskoj uniji. Tako je Hrvatsko Kraljevstvo bilo potpora Republici Hrvatskoj na putu da se pridruži ostatku Europe (Budak, 2009: 260-262). U predgovoru Katalogu izložbe Jurković i Milošević (2000) zapisali su da su

gradonačelnici Paderborna, Barcelone, Brescije i Splita naglasili da je sudjelovanje u projektu važno radi isticanja vlastitoga nacionalnog identiteta, potvrđujući istovremeno međusobne sponne koje podupiru europsku suradnju. Kao najvažnija misao vodilja projekta može se istaknuti da su predviđene izložbe 'prilika za dijalog i komparacije, prilika za otklanjanje granica, prepreka i udaljenost, te postaju sredstvo uzajamnog razumijevanja, štovanja i uvažavanja', a to i jest temeljna ideja suvremene Europe.

Zaključno bismo htjeli istaknuti i problem starohrvatske arhitekture. Naime, crkve podignute između 9. i 11. stoljeća vrlo su često iznimno važne za hrvatsku povijest te su izravno povezane s narodnim vladarima. Primjerice, za crkvu sv. Marte u Bijaćima pretpostavlja se da ju je dao sagraditi knez Mislav ili knez Trpimir u prvoj polovini 9. stoljeća (Jelovina, 1999: 98), a knez Trpimir osnovao je i samostan u Rižinicama

u blizini Splita. Također, zapisane su i donacije hrvatskih kraljeva za podizanje crkvi, pa je tako, primjerice, kralj Petar Krešimir IV. dao sagraditi crkve sv. Ivana i sv. Tome u Biogradu. Možda najvažnija crkva hrvatske rane romanike 11. stoljeća jest ona sv. Petra i Mojsija u Solinu, u kojoj je bio okrunjen Dmitar Zvonimir, i to od poslanika pape Grgura VII. Ipak, u većini slučajeva ova arheološka nalazišta u poprilično su lošu stanju te manjka i dobra prezentacija lokaliteta. Nadalje, osim povjesničara, povjesničara umjetnosti i arheologa, vrlo mali broj ljudi zanima se ili poznaje ove spomenike.

Dakle, nameće se pitanje kako je moguće da su određeni simboli preuzeti sa starohrvatskih spomenika (kao što su, primjerice, pleter i ostali spomenuti motivi u radu) kao simboli nacionalnoga identiteta te se i dalje koriste kao važan dio vizualnoga identiteta, dok su građevine iz kojih ovi ulomci zapravo potječu praktički zapostavljene. Prema povjesničaru Budaku (2009: 253) ovakav odnos prema starohrvatskim građevinama pokazatelj je kako „prava povijest” nije toliko važna u kreaciji modernih mitova. Razlog se možda može naći i u činjenici da su ove starohrvatske građevine u većini slučajeva u ruševnu stanju, odnosno od njih očuvani su samo zidovi u donjem parametru, eventualno s ostatcima potpornoga sustava, dok su ulomci skulpture ipak više očuvani te se nalaze u muzejima.

Sljedeće pitanje koje se javlja uslijed ovoga razmišljanja jest i jesu li „obični ljudi” svjesni da su navedeni motivi, koji se često koriste kao elementi vizualnoga i nacionalnoga identiteta, ranosrednjovjekovnoga podrijetla. Bilo kako bilo, čini se da su se ovi starohrvatski simboli ustalili zahvaljujući historiografiji 19. stoljeća, a nakon toga preuzeti su i nastavili su se koristiti i u 20., pa i u 21. stoljeću.

Naposljetku, odgovarajući na pitanja iz uvoda, jesu li starohrvatski simboli u 21. stoljeću *umrli* i postoji li još uvijek potreba za njima, mogli bismo reći da su oni još uvijek prisutni u većoj ili manjoj mjeri. Dok su grb i zastava danas najvažniji vizualni simboli hrvatskoga identiteta, od starohrvatskih motiva koji su se koristili tijekom posljednjih dvaju stoljeća danas još samo pleter ima vrlo bitnu ulogu. S druge strane, ostali elementi o kojima je bilo govora u ovome radu, starohrvatska kruna,

Višeslavova krstionica te zabat s prikazom Bogorodice iz Biskupije, i dalje su prepoznatljivi elementi hrvatske kulture, no ne mogu se shvatiti kao općeprihvaćeni simboli nacionalnoga identiteta.

Literatura

- ALAJBEG, A. (2018). Srednjovjekovni simboli. Split. Muzej hrvatskih arheoloških spomenik.
- ANDERSON, B. (2016). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. Revised edition. London. New York. Verso.
- BARRAL I ALTET, X. (1991). 'Les monuments artistiques: enquêtes érudites et tourisme culturel (1841-1945)'. *L'art du voyage*. 150e anniversaire des Guides bleus, pp. 67–77.
- BUDAK, N. (2009). 'Using the Middle Ages in Modern-day Croatia', in J.M. Bak et al. (eds) *Gebrauch und Missbrauch des Mittelalters, 19.-21. Jahrhundert; Uses and Abuses of the Middle Ages: 19th – 21st Century; Usages et Mésusages du Moyen Age du XIXe au XXIe siècle*. München. Wilhelm Fink Verlag, pp. 241–262.
- BUDAK, N. (2010). 'Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta'. *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, pp. 3–12.
- BRANDT, M. (1971) 'O neustaljenosti u upotrebi hrvatskog grba'. *Hrvatski tjednik*. Zagreb.
- DELONGA, V. (2009). *Državni arhiv u kamenu / National Archive in Stone*. Split. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- DYGGVE, E. (1951). *History of Salonitan Christianit*. Oslo. Aschehøug (Institutet for sammenlignende kulturforskning Serie A, Forelesninger).
- FISKOVIĆ, I. (2002). *Reljef kralja Petra Krešimira IV*. Split. Arheološki muzej Split (Katalozi i monografije, 14).

- JAREB, M. (2010). Hrvatski nacionalni simboli. 1. izdanje. Zagreb. *Alfa d.d* (Večernji edicija).
- JAREB, M. (2014). '«Old-Croatian Crown» or the Construction and Use of a National and Political Symbol from the Late 19th Century to the World War II'. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, (2), pp. 16–33.
- JAREB, M. (2017). Kralj Tomislav kroz tisuć godina: Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas. Zagreb. *Despot infinitus* (Biblioteka Hrvatska povijest).
- JELOVINA, D. (1999). 'Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima'. *Starohrvatska prosvjeta*, III(26), pp. 97–107.
- JURKOVIĆ, M. (1996). 'Uz "rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža', U: M. Jurković i T. Lukšić (ur.) Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Muzejsko galerijski centar. Odsjek za povijest umjetnosti FFZG-a. Nakladni zavod Matice hrvatske.
- JURKOVIĆ, M. (1998). 'Skulpture s prikazom Bogorodice u Dalmaciji 11. stoljeća u okviru političkog programa reformirane crkve'. *Starohrvatska prosvjeta*, 25, pp. 63–80.
- JURKOVIĆ, M., MILOŠEVIĆ, A. (2000). 'Predgovor', u Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela (pp. 1-160). Split. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Dostupno na: https://www.academia.edu/18973024/Hrvati_i_Karolinzi_Rasprave_i_vrela_pp_str_1_160_ (Pristupljeno 10. prosinca 2023.).
- JURKOVIĆ, M. (2015). 'Un abbé et un archevêque – protagonistes de la Réforme de l'Église dans la Croatie du XIe siècle', *Revue d'Auvergne*, 129, pp. 253–268.
- KARAMAN, L. (1930). Iz kolijevke hrvatske prošlosti: historijsko-umjetničke crtice o starohrvatskim spomenicima. Zagreb. Matica Hrvatska.

- KERTZER, D. I. (1988). *Ritual, politics, and power*. New Haven. Yale Univ. Press.
- LEERSEN, J. (2014). *When was Romantic Nationalism? The onset, the long tail, the banal*. Antwerp. NISE.
- MARASOVIĆ, T. (1978). *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*. Split. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Kabinet za urbanizam i arhitekturu. Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Centar za arhitekturu i urbanizam u Splitu.
- MISHKOVA, D. (2020). 'Nineteenth-century national identities in the Balkans: evolution and contention,' U: J.R. Lampe and U. Brunnbauer (ur.) *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*. London. *Routledge*, pp. 63–72. Dostupno na: <https://doi.org/10.4324/9780429464799>.
- PETRICIOLI, I. (1990). *Od Donata do Radovana: pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*. Split. *Književni krug* (Biblioteka znanstvenih djela, 39).
- RADOJČIĆ, S. (1973). 'Ploča s likom vladara u splitskoj krstionici.' *Zbornik za likovne umetnosti MS*, (9), pp. 3–13.
- TAŠEV, I. (2018). 'Kako je najstariji lik Majke Božje u Hrvata postao nadahnuće. Gospin pralik - stijeg kršćanskoga i nacionalnoga zajedništva.' *Glas Koncila*. Dostupno na: <https://www.glas-koncila.hr/kako-je-najstariji-lik-majke-bozje-u-hrvata-postao-nadahnuce-gospin-pralik-stijeg-krscanskoga-i-nacionalnoga-zajednistva/> (Pristupljeno 8. prosinca 2023.).
- TILLICH, P. (1959). *Theology of Culture*. Oxford University Press.
- VEDRIŠ, T. (2009). 'Reviving the Middle Ages in Croatia,' u J.A. Rason and B. Zsolt Szakács (ur.) *Annual of Medieval Studies at CEU*. Budapest: Central European University, Budapest, pp. 197–211.
- VEDRIŠ, T. (2017). 'Baptismal Font of the Croats': A Case Study in the Formation of a National Symbol.' *Memoirs of the American Academy in Rome*, 62, pp. 65–98.

- QUEK, R. (2012). 'Nationalism and Architecture: An Introduction', U: R. Quek, D. Deane, and S. Butler (ur.) *Nationalism and architecture*. Farnham, Surrey. England. Burlington. VT: Ashgate (Ashgate studies in architecture), pp. 1–19.
- TAYLOR WOODS, E. (2016). 'Cultural Nationalism', U: D. Inglis and A.-M. Almila (ur.) *The SAGE Handbook of Cultural Sociology*. SAGE Publications Ltd, pp. 429–442.
- WHITE, L. A. (1940). 'The Symbol: The Origin and Basis of Human Behavior.' *Philosophy of Science*, 7(4), pp. 451–463.

EARLY CROATIAN ART AND CROATIAN NATIONAL SYMBOLS

Summary

While throughout history European countries celebrated antiquity and the common past of the European continent, with the emergence of national movements in the 19th century, the search for a symbol of national identity began. This symbol would prove the independence and uniqueness of a particular nation compared to others. During the national revival in Croatia, interest in medieval art, particularly so-called „early Croatian art,“ which encompasses pre-Romanesque and early Romanesque art from the 9th, 10th, and 11th centuries, was awakened. As the name itself suggests, this is old, or the first art after the arrival of the Croats in this area, and largely, this art was created during the Croatian Kingdom (925 - 1102). Given that Croats during the 19th-century national revival aimed for an independent state and liberation from centuries-long foreign rule, the Croatian Kingdom was of great importance; it represented the only period of Croatian sovereignty throughout history. Therefore, it is not surprising that during the 19th century, many motifs from early Croatian monuments were adopted, which served as national symbols, and they retained this role through the 20th century and up to the present day. This paper analyzes interlace patterns, the early Croatian crown, the Baptismal Font of Duke Višeslav, and the gable with the depiction of the Virgin Mary from Biskupija near Knin, and their role as national symbols through various political contexts, from the 19th century to the present day.

Keywords: early Croatian art, pre-Romanesque, Romanesque, national identity, national symbols.

VEDRAN BOKŠIĆ ♦ GORAN KUTLE

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

ULOGA NOGOMETA U IZGRADNJI I PROMOCIJI NACIONALNOGA I POLITIČKOGA IDENTITETA HRVATA U BIH

Sažetak

Navijanjem za određene reprezentacije ili klubove stvara se osjećaj pripadnosti određenoj zajednici, a samim time nogomet sudjeluje u izgradnji kolektivnih identiteta. U ovome radu istraženo je kako nogomet sudjeluje u promociji i izgradnji nacionalnih identiteta, s posebnim osvrtom na nacionalni identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini. Jedna od teorija u radu jest kako naciju, koju čine milijuni, izgleda puno jasnije kada je predstavlja jedanaest ljudi s imenom i prezimenom, kao i da svaki pojedinac, pa makar i u ulozi navijača, postaje simbolom svoje nacije, ili, još preciznije rečeno, kada naciju predstavlja jedanaest ljudi u susretu s nekom drugom nacijom.

Uz to, analizirani su i modeli nastanka nacionalnih identiteta, pogotovo srednjoeuropski koji se temelji na povijesti, različitim mitovima i simbolima, te kako nogomet putem simbolike koju pruža odigrava ulogu u promociji i izgradnji takvih identiteta. Uz određene primjere iz svijeta analizirali smo navedenu simboliku kod Hrvata tijekom 20. stoljeća, osnivanjem nogometnih klubova i događaja koji su ih pratili kroz cijelo stoljeće, a onda pred kraj stoljeća i različitim ratnim zbivanjima kako su osnivani nogometni klubovi u BiH i koliko su oni pridonijeli zajedničkomu jedinstvu i promociji nacionalnoga identiteta Hrvata u BiH.

U radu su navedeni rezultati istraživanja, gdje je cilj bio istražiti povezanost nogometnih klubova i navijača kroz nacionalni identitet. U analizi izgradnje nacionalnoga identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini kao studiju slučaja navodimo doprinos nogometnih klubova HŠK Zrinjski Mostar i NK Široki Brijeg. Koristimo analitičko-deduktivnu metodu, po-

tom metode deskripcije i komparacije na temelju prikupljenih podataka i provedena empirijskog istraživanja među navijačima dvaju klubova.

Ključne riječi: nogomet, identitet, nacionalni identitet, Hrvati

Nacionalni identitet

Za detaljniju analizu i odgovore na brojna pitanja o nacionalnome i političkome identitetu Hrvata u BiH, izgradnji, stvaranju i promociji navedenih identiteta nužno je krenuti od samoga izvora, odnosno definicije identiteta. Primjerice, Huntington tvrdi kako je „identitet osjećaj pojedinca ili skupine o sebi; to je proizvod samosvijesti da ja ili mi kao entitet posjedujemo neke kvalitete po kojima se ja razlikujem od tebe i mi od vas“ (Huntington, 2007: 32). S druge strane, Raunić, uspoređujući s Taylorovim razumijevanjem identiteta, ističe kako „stvaranjem osobnog identiteta nastojimo da kroz spoznavanje, djelovanje i samorazumijevanje reduciramo podražaje, selekcioniramo ideje, te izgradimo interpersonalne kanale komunikacije, a s ciljem spoznajnog i moralnog orijentiranja u svijetu ili strukturiranja našeg iskustva u najširem smislu riječi“ (Raunić, 2011: 721).

Nacionalni identitet jedan je od najspominjanijih, a samim time on je i područje istraživanja i proučavanja u različitim granama znanosti. Nacionalni identiteti stvaraju se iz više različitih izvora identiteta, a njegovim isticanjem kao samospoznavanjem sebe možemo definirati i nacionalni identitet, jer, kako ističe Calhoun, „ne poznamo narode bez imena, niti jezike ili kulture kod kojih ne postoji neki način razlikovanja između sebe i ostalih, između mi i oni...“ (Calhoun u Skoko, 2009: 17). Polazeći od toga, Skoko zaključuje kako se „upravo na tom razlikovanju i svjesnosti karakteristika određene zajednice kojoj pripadamo temelji nacionalni identitet. Samospoznavanje je uvijek čin izgrađivanja u interakciji s drugima, ma koliko se činilo da se radi samo o otkrivanju“ (Skoko, 2009: 19). Osim definiranja pojma nacionalnoga identiteta, u znanstvenim krugovima velik je izazov pronaći konsenzus oko nastanka nacija. Različito se gleda i definira u zapadnim zemljama i srednjoeuropskim (usp. Stančić, 2002: 4), a na sličnu polazištu Smith razlikuje dva

temeljna modela nastanka nacije, i to *zapadni (građanski) model nacije i nezapadni (etnički) model nacije* (usp. Smith, 1998: 13-14). Zapadni model ima svoje uporište u oblikovanju nacije u zapadnim zemljama, prvenstveno u SAD-u, Francuskoj i Velikoj Britaniji, gdje se poistovjećuju nacija i država, dok je nezapadni model više vezan za srednjeeuropske zemlje gdje su nacionalni identiteti dugo postojali i bili izraženi bez nacionalnih država. Zapadnim modelom pripadnici nacije vežu se teritorijalnom pripadnošću, dok nezapadni etnički veže se zajednicom rođenja (Usp. Sunajko, 2011: 177). Iako modernistička teorija nacije često zagovara kako je nacija = država = narod (Hobsbawn, 1983: 37), ne može se izbjeći i etnički element, odnosno neki autori čak zagovaraju i etnički kontinuitet u nastanku nacija. U istome djelu Hobsbawn ističe kako su u većemu dijelu ostatka svijeta nacionalnosti bile tako očito izmiješane na jednome te istome prostoru da se razvrstavanje tih nacionalnosti po čisto prostornome principu činilo nerelanim (usp. Hobsbawn, 1983: 39). Koliko god podijeljen bio model nastanka nacije i njezina definiranja, ipak u većini slučajeva nacije imaju kombinaciju obaju modela.

Najjednostavnija, a možda i najčešće korištena, definicija nacije koju mnogi autori koriste jest ona Benedicta Andersona koji je definira kao zamišljenu zajednicu. „Zamišljena je zato što pripadnici čak i najmanje nacije nikad neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, pa čak ni čuti o njima, no ipak u mislima svakog od njih živi slika njihovog zajedništva“ (Anderson, 1991: 17). Ipak, koliko god bila zamišljena, tako jak pojam koji znatno utječe na povijest nije mogao nastati bilo kako, odnosno ta pripadnost zajedništvu i određenomu identitetu nije mogla biti u potpunosti izmišljena. Iako tako, i ovakva definicija Andersona o naciji i drugi slični zaključci ne isključuju ključno definiranje identiteta, pa tako i nacionalnoga o samosvijesti i pripadanju određenoj skupini.

Nogomet i politika

Prema mišljenju mnogih nogomet je u svijetu rašireniji nego demokracija, internet ili, pak, tržišna ekonomija. Navijanjem za određene reprezentacije ili klubove stvara se osjećaj pripadnosti određenoj zajednici,

a samim time nogomet sudjeluje pri izgradnji kolektivnih identiteta. Društveni, politički, nacionalni i mnogi drugi identiteti susreću se na nogometnim stadionima. Nogomet je jedan od najvećih izraza kontakta između sporta, politike i referentna civilnog društva (Scutti, Wendt, 2016: 100). Nadređena institucija na svjetskoj razini kojoj su članice nacionalni savezi jest FIFA, a o njezinoj moći i donekle proširenju ovlasti govori kako ima više zemalja članica od UN-a. Boniface ističe kako nije slučajno među prvim koracima novih nezavisnih država bio zahtjev za članstvo u FIFA-i, kao da je to prirodno i nužno, jednako kao i članstvo u UN-u. Stoga državu više ne definiraju samo tri konvencionalna elementa (teritorij, stanovništvo i vlada), nego i četvrti element: *nogometna reprezentacija* (Boniface, 1998: 92). Luka Leško, osim o nogometu, govori i o sportu općenito, odnosno kako nas „povijest podsjeća da je sport instrumentaliziran kao sredstvo za izgradnju država, nacionalnih identiteta, promociju režima, kao medij za prenošenje političkih poruka, uspostavu i unaprjeđenje diplomatskih odnosa, ali i kao geopolitičko oružje odnosno sredstvo radikalizacije međunarodnih odnosa“ (Leško u Skoko, 2021: 639), a kroz toliku međusobnu isprepletenost mnogi teoretičari međunarodnih odnosa razvili su pojam sportske diplomacije za koju Leško tvrdi kako „podrazumijeva formalne i neformalne postupke države, diplomatskih predstavnika odnosno sportskih dužnosnika u svrhu implementacije vanjske politike posredstvom sporta“ (Leško u Skoko, 2021: 641).

Sociolog Srđan Vrcan navodi kako je došlo do pojačane tendencije politiziranja sporta (Vrcan, 1984: 61), a nogomet kao masovno najrašireniji i najpopularniji sport imao je najveću sferu zanimanja u javnim politikama. Osim na nacionalnim razinama i utakmicama reprezentacija, povezanost politike i nogometa odražava se i na identitetskim simbolima nogometnih klubova i njihovih navijača. Mnogi se klubovi od osnivanja mogu prepoznati po identitetskim obilježjima (nazivi klubova, grbovi sa simbolima, službeni jezici klubova...). Također, kroz određena povijesna i politička zbivanja mnogi navijači izgrađivali su političke ideologije, po čemu su postajali prepoznati, a velik broj političkih vladara koristio je nogomet za promociju i političku propagandu. Nogomet u

svome posebnom obliku kao najpopularniji sport u potpunosti služi za kolektivnu identifikaciju i stvaranje različitih kolektivnih identiteta.

Nogomet i identiteti

O važnoj ulozi sporta, a posebno nogometa, u društvenoj konstrukciji identiteta raspravljaju mnogi znanstvenici iz različitih grana društvenih znanosti, poput sociologije, politologije, antropologije, filozofije itd. Iz više definiranja konstrukcije identiteta kroz nogomet polazimo od sociologa Vrcana koji nogomet definira *masovnom pučkom kulturom* koja počiva na razlikovanju od drugih, što smatramo osnovnim izvorima identiteta. „Nogomet u konstrukciji tih identiteta spontano, ali izričito naglašava razlikovanje od drugih i suprotstavljanje drugima, ukazujući da su svi identiteti u osnovi diferencirajući jer svaki uspostavlja ono što drži da on sam jeste samo na podlozi razlikovanja od drugih“ (Vrcan, 2003: 21). Osjećaji naspram drugoga bit će temelj izgradnje različitih identiteta klubova, od kojih sigurno najveću snagu ima nacionalni, a nakon toga možemo ih dijeliti i na regionalne, lokalne, podjele unutar grada, pa čak i vjerskih zajednica (primjeri Celtica i Glasgow Rangersa). Istražujući povijest osnivanja nogometnih klubova i njihove začetke, izvorna ideja bila je da predstavljaju određenu grupu ljudi ili mjesto. Uspjeh nekoga kluba postaje sinonim uspjeha regije ili grada. Upravo Prat i Slatter (Pratt, Slater, 1984: 58) vjeruju „kako se ne navija toliko za stvarnu momčad koja igra, već za ime domaćeg grada ili regije i navijača kao njihovih vjernih predstavnika“. Navijači se kroz identifikaciju s klubom i stvaranjem društvenoga identiteta poistovjećuju s klubom kao sastavnim dijelom organizacije. Holiga primjećuje kako gotovo svi navijači na svijetu o svome klubu govore u množini: „Mi smo pobijedili“ ili „treba nam novi igrač“ (Holiga, 2018: 32). Uz takvu moć koju ima, Guilanotti nogomet također uvrštava u ustanovu kulture, odnosno smatra kako je „nogomet jedna od velikih kulturnih ustanova, poput obrazovanja i masovnih medija, koji cementira i oblikuje nacionalne identitete u cijelom svijetu“ (Guilanotti, 1999: 23).

Nacionalni identiteti i nogomet

Nogometne momčadi doslovno utjelovljuju određene grupe ljudi ili mjesta, a navijanjem za njih izgrađuju se kolektivni identiteti koji su nalik na koncept „zamišljenih zajednica“, koji tako definira naciju, ali u ovome slučaju koncept je primjenjiv i na neke druge kolektivne identitete koji se vežu za određene timove. Uz već spomenutoga Andersona i teoriju nacije kao zamišljenu zajednicu, ističe se i osnovna sociološka definicija koja govori kako je „nacija velika grupa, tj. ljudska skupina, zajednica s osjećajem vlastitog identiteta (Nikša Stančić, 2002: 9). Koncept zamišljene zajednice i usporedbu s nogometom istaknuo je i Eric Hobsbawn koji je u tome smislu dobro primijetio kako „nacija koju čine milijuni djeluje puno jasnije kada je predstavlja jedanaest ljudi s imenom i prezimenom, kao i da svaki pojedinac, pa makar i u ulozi navijača, postaje simbolom svoje nacije“ (Hobsbawn, 1990: 143) ili, još preciznije, „puno lakše je zamisliti naciju i potvrditi nacionalni identitet kada jedanaest igrača predstavlja naciju u utakmici protiv druge nacije“ (Duke, Croley., 1996: 4). Nadopuna tomu jest Jaivre koji govori „kao da zamišljena zajednica ili nacija postaje stvarnija na terenima i atletskim stazama“ (Jaivre, 1993: 75).

Nastanak nacija veže se za moderno doba, a procesi stvaranja traju sve do danas. Ustrojstvo nogometa i njegovo širenje svijetom odvija se upravo u istome razdoblju kada nastaju nacije kao i mnoge nacionalne države, što mu je pružilo mogućnost da bude sredstvo samoidentiteta novih nacija. Stvaranje novih nacija, a pogotovo prema Smithovu etničkom srednjoeuropskom modelu, veže se za zajedničke povijesne mitove i simbole, povijesna događanja, jezik, kulturu itd. Na tome tragu Hobsbawn primjenjuje Andersonov argument kako su sve nacije zamišljene ili konstruirane, i to ne samo u mjeri u kojoj je zajednički identitet svake zajednice ukorijenjen u moćnu mješavinu popularne mitologije, izmišljene tradicije i određenih kulturnih artefakata (Hobsbawn, 1990: 143). Mnoge nogometne utakmice, a pogotovo najpopularniji događaji nude mogućnosti implementiranja simbola nacije – zastava, himni, jezika, raznovrsnih predstava navijača ili grbova koji predstavljaju određenu mitologiju. U cijeloj konstrukciji izgradnje nacionalnih identiteta

u nogometu veliku ulogu imaju i mediji u kreiranju javnoga mnijenja. Pisanjem o nogometnim utakmicama i najavama nogometnih događaja „utječu na jačanje nacionalnih osjećaja: građani svakodnevno čitaju zajedničke novine dobivajući informacije koje tijekom dana dijele i raspravljaju sa svojim prijateljima i poznanicima čineći ‘interaktivne rituale’ koji su osnova zamišljenih zajednica – nacija“ (Whanell, 2000: 300).

O izgradnji nacije i utjecaju nogometa pojedini autori naglašavaju Urugvaj, kojemu su kao mladoj državi početkom 20. stoljeća nogomet i uspjesi (Olimpijske igre i Svjetsko prvenstvo) predstavljali nacionalni ponos. Ipak, Giulianotti (2000: 140) govori kako, unatoč razvoju države i nacije, „usporedni deficit pojavio se unutar kulturnih i simboličkih sfera koje bi inače učvrstile naciju u osjećaj zajedničke identifikacije i narodnog konsenzusa“, a to se postiglo osvajanjem Svjetskoga prvenstva 1950. godine. Osim pobjede u utakmici pred 150 tisuća Brazilaca, ističe doprinos kapetana momčadi Varele koji se suprotstavio sucu te tako postao apsolutnim junakom nacije. Na temelju toga iznosi argument kako je kapetan Varela popunio nastalu „prazninu“ sa zaključkom kako je Urugvaj nacija koju su izgradila „dvojica Varela“. Prvi Varela bio je političar koji je krajem 19. stoljeća uveo ogromne reforme u obrazovanju, a drugi je kapetan Varela (usp. Giulianotti, 2000: 141).

Osim nacionalnih reprezentacija zanimljivi su i primjeri klubova koji su putem svojih simbola ili navijača promovirali nacionalni identitet, iako nisu uspostavljene nacije države, a vrlo je čest bio i slučaj osnivanja klubova izvan matičnih država (Maccabi kao sportsko društvo u više država svijeta, nogometni klubovi pod nazivom Croatia u SAD-u, Kanadi, Njemačkoj, Australiji, Celtic u Škotskoj...). Jedan od najuspješnijih klubova svijeta FC Barcelona jedan je i od prepoznatljivih klubova koji zastupa određenu grupu identiteta. Postao je sinonim za katalonsku pokrajinu i jedan je od mehanizama borbe za veću autonomiju ili čak neovisnost Katalonije od Španjolske. Od samoga osnutka vezao je identitet za Kataloniju stavljajući boje katalonske zastave u svoj grb na kojemu se nalazi i križ svetoga Jordija (Jurja), sveca zaštitnika Katalonije, te uvođenje katalonskoga jezika kao službenoga u administraciji kluba. Pod Francovim režimom veći dio obilježja zabranjen je, što je

još više probudilo ponos Barcelone, i slabljenjem njegova režima vraćaju se navedeni simboli (usp. Hunter, Shobe, 2008: 337). U kontekstu regionalne pripadnosti mora se spomenuti i Athletic Bilbao koji simbolizira identitet Baska i njihovu borbu za većom autonomijom. Preko kluba žele očuvati svoj identitet tako što za Athletic mogu igrati samo oni rođeni u Baskiji, oni koji imaju baskijsko podrijetlo ili oni koji su se s vremenom integrirali u baskijsko društvo i imaju osjećaj pripadnosti. O sukobljavanju različitih klubova i njihovih identiteta mnoštvo je primjera, a Bradley dobrim primjerom smatra slučaj nogometnih klubova Glasgow Rangers i Celtic. U slučaju Rangersa i Celtica navijači biraju momčadi u „smislu dihotomnih etno-političkih i vjerskih pojmova: irski katolici protiv škotskih protestanata ili irski republikanci protiv britanskih lojalista“ (Bradley u Shobe, 2008: 333). Pripadanje navijača i klubova različitim identitetima i sukobljavanje s drugim klubovima dovodi do promocije, ali i preispitivanja vlastitih vrijednosti, pri čemu se idealno uklapaju misli Umberta Ecce: „Imati neprijatelja važno je ne samo kako bismo definirali vlastiti identitet, nego i kako bismo iznašli prepreku prema kojoj ćemo odmjeriti vlastiti sustav vrijednosti, i sukobivši se s njom, dokazati vlastitu vrijednost“ (Eco, 2013: 10). Identiteti su ono što nas razlikuje od drugih, odnosno ono s čime se mi poistovjećujemo, biti članom ili navijačem određenoga kluba znači biti i dio vrijednosti koje on zastupa. Tako u kontinuitetu preispitujemo vlastiti sustav vrijednosti, uspoređujemo svoj identitet, a mnogi znanstvenici upravo pri izgradnji nacionalnih identiteta ističu tu različitost koju određene nacionalnosti imaju u odnosu na druge.

Hrvatski nacionalni identitet i nogomet

Ranije spomenuti Smithov model etničkoga nastanka nacije najbliži je određenju nacionalnoga identiteta Hrvata, pogotovo s obzirom na činjenicu kako je Hrvatska državnu samostalnost stekla tek krajem 20. stoljeća. Upravo teorijom o određenju etničkoga nacionalnog identiteta nadopunio se sociolog Slaven Letica koji govori kako je „hrvatski povijesni identitet vezan uz snažan državotvorni mit u kojem se nacionalni

osjećaji vezuju za elemente poput zastave, grba, himne, jezika, kulture, za razliku od suvremenih država koje imaju pragmatične elemente poput vojske, diplomacije, zakona, poreznih sustava i svijesti o državljanstvu“ (Letica, 2009: 34). Na različitim povijesnim motivima kao i simbolikama, poput himni, grbova, naziva klubova i povijesnih pjesama, promoviran je i istican nacionalni osjećaj u Hrvata kroz nogomet. Kroz koje je sve izazove prolazio nacionalni identitet kao i uloga nogometa, najbolje opisuje naslov knjige Gorana Kovačića *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala*.

Hrvatski nogomet u prvoj polovici 20. stoljeća

Na ovim prostorima nogomet se počeo igrati krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a nakon već par osnovanih klubova Mađari su u Zagrebu htjeli osnovati nogometni klub koji će biti protuteža zagrebačkim, što je izazvalo velike nemire građana, a „nezadovoljstvo je još više dolazilo do izražaja jer se govorilo kako taj mađarski klub već ima sastavljenu upravu koja je počela nagovarati istaknute igrače tadašnjih zagrebačkih klubova HAŠK-a i Concordie da uz dobra namještenja na željeznici prijeđu u novi klub“ (Kovačić, 2019: 24). Osim nogometnih razloga i prelaska igrača, još veće nezadovoljstvo stvorilo je tadašnje političko ozračje gdje se zakonom *Željezničarska pragmatika* iz 1907. godine proizvodila mađarizacija, odnosno na svim željezničkim postajama u Hrvatskoj stavljeni su natpisi gradova na mađarskome jeziku. Ubrzo je održan i sastanak ljudi koji su bili protiv osnivanja takva nogometnog kluba, a „poslije završetka sastanka većina je nazočnih u povorci uz pjevanje rodoljubnih hrvatskih pjesama i povike protiv mađarizacije Hrvatske i osnivanja mađarskog nogometnog kluba došla ispred zgrade Prometne uprave državnih željeznica u Mihanovićevoj ulici (Kovačić, 2020: 550). Sve je rezultiralo velikim neredima i sukobima građana i policije, a s obzirom na sve navedeno, na kraju je na osnivačku skupštinu došlo više Hrvata nego Mađara, pa se tako 26. travnja 1911. godine pamti kao osnivanje kluba Građanski.

HNK Hajduk osnovali su splitski studenti u Pragu, koji su željeli osnovati klub po uzoru na klubove Slavia i Sparta Prag. Prema autoru Draženu Laliću splitski studenti kao i mnogi drugi njihovi kolege, koji su krenuli u osnivanje kluba, bili su „motivirani i političkim razlozima: hrvatskim rodoljubljem, nezadovoljstvom prilikama u Austro-Ugarskoj i solidarnošću s drugim slavenskim narodima u toj državnoj tvorevini, kao i izvan nje“ (Lalić, 2018: 114). Oko naziva kluba vodile su se žestoke rasprave jer se željelo postići da ima izražen nacionalni simbol, a nakon više rasprava konsenzus je postignut oko prijedloga splitskoga profesora Josipa Barača da se klub nazove Hajduk, a to je pravdao činjenicom kako su mu studenti došli u kabinet kao hajduci i kako bi to bilo najprikladnije ime za budući klub (usp. Kovačić, 2020: 551). Prema Laliću taj je naziv nosio veliku političku težinu zato što „iako riječ hajduk na turskom jeziku znači odmetnik, osnivači kluba imali su je na umu u drugom kod nas dugo prisutnom značenju – buntovnika protiv Osmanlijskoga Carstva“ (Lalić, 2018: 114). To ime zapravo je predstavljalo simbol otpora Osmanlijskomu Carstvu i borbe za zaštitu vlastitoga vjerskog i povijesnog identiteta.

Za vrijeme Kraljevine SHS, a poslije Kraljevine Jugoslavije, bilo je određenih tenzija na nacionalnim osnovama, a najviše je kulminiralo za vrijeme *Šestosiječanjske diktature*, u sklopu koje je nogometni savez trebao biti premješten u Beograd. Predstavnici hrvatskih klubova pobunili su se, a najveći trag ostavilo je povlačenje hrvatskih igrača iz reprezentacije. „Iz reprezentacije Jugoslavije povukli su se u znak protesta hrvatski igrači i drugi akteri, pa je na Svjetskom prvenstvu u Urugvaju 1930. bila gotovo isključivo sastavljena od igrača iz Beograda (Lalić, 2018: 119).

Narednih godina bilo je povremenih prepucavanja između klubova i prigovora na lošiji status hrvatskih klubova, ali ozbiljnije promjene počele su se događati uslijed političkih promjena. Ubrzo nakon osnutka Banovine Hrvatske donesena je *Rezolucija* nakon koje je 6. kolovoza utemeljen Hrvatski nogometni savez – HNS (HNS – službena mrežna stranica).

Nogomet u vrijeme SFRJ

Za vrijeme Banovine Hrvatska je odigrala prvu međunarodnu prijateljsku utakmicu. Za ovaj rad važno je primanje HNS-a u članstvo FIFA-e 1941. godine (HNS stranica), a članstvo bit će potvrđeno 3. srpnja 1992. godine. Pokrenuta je nogometna liga Nezavisne Države Hrvatske, a u njoj su, osim klubova iz Hrvatske, nastupali i klubovi iz BiH (usp. Lalić, 2018: 127).

Završetkom Drugoga svjetskog rata dolazi do ogromnih geopolitičkih promjena u Europi, a posebno na prostoru Jugoslavije gdje je stvorena nova država. Nove vlasti su sportu, a pogotovo nogometu, zbog svoje popularnosti i utjecaja posvetile posebnu pažnju. Novoj vlasti u promicanju nove ideologije i posebno u izgradnji identiteta „jugoslavenstva” bilo je važno riješiti se naslijeđa iz prethodnih režima. „HAŠK, Građanski i Concordia su odlukom i postupkom komunističkih vlasti, uz primitivno paljenje klubskih arhiva, sredinom 1945. rasformirani, uostalom kao i mnogi drugi klubovi u Jugoslaviji“ (Lalić, 2018: 127). Ubrzo nakon osnivani su novi klubovi i nogometni savez, kao i prva prvenstva.

Hrvatski identitet klubova i nogomet u SFRJ

U samome početku stvaranja klubova „vojnim dekretom“ zagrebački nogometaši bili su prisiljeni na selidbu u Beograd i nastupati za momčad Partizana. „Pred istaknute nogometaše koji su igrali u klubovima NDH-a postavljan je ‘ultimatum’. Ako odbiju prelazak u Partizan, služit će vojni rok u ‘nekoj pustopoljini’ ili će ih sudski progoniti, tako da je tih godina u beogradskom Partizanu igralo više igrača rođenih u Zagrebu nego što ih je bilo u Dinamu“ (Magdić, 1997: 384). Takav pristup još je više ujedinio navijače Dinama, koji je zapravo postao neformalni nasljednik Građanskoga preuzimanjem njegove boje dresa kao i navijačke baze. Navijači Hajduka su 1950. godine bili nezadovoljni odnosom nogometne administracije jugoslavenskoga saveza u trenutcima dok su se borili za naslov prvaka te dolazi do navijačkih incidenata gdje je vođa navijača osuđen na kaznu od tri godine zatvora, koja je poslije smanjena na 3 mjeseca, a sve zbog navodnoga isticanja simbola TH,

što se tumačilo kao „hrvatska Torcida“. Iako su vlasti drugačije zamislile Hajduk, teško je mogao izbjeći hrvatski identitet, a vrlo je zanimljiva iz toga razdoblja izjava igrača Dinama kako su pomogli Hajduku da postane prvak pobjedom protiv Crvene Zvezde. Prema iskazu nogometaša Krešimira Puškeca, koji je dao gol na toj utakmici, cijeli „Maksimir je bio na nogama, skakao od radosti, ‘osjetili smo da smo Hrvati’“ (Magdić, 1997: 289).

Iz vremena SFRJ za nogomet bilo je uzbudljivo vrijeme *Hrvatskoga proljeća* (pokreta koji se zalagao za ravnopravne nacionalne odnose), kada Uprava kluba 1969. godine donosi odluku „da se na dresove Dinama stavi novi grb koji je zapravo bio okrugli hrvatski grb s crvenim i bijelim poljima, što je tada bila smiona odluka te su je visoki partijski krugovi ocjenjivali nacionalističkom“ (Kovačić, 2020: 255). Gašenjem *Hrvatskoga proljeća* smijenjena je Uprava Dinama, a razlog smjene bila je kanadsko-američka turneja na kojoj je Dinamo igrao s klubovima „hrvatske emigracije“.

Zbivanja na stadionima kao uvertira raspada Jugoslavije

SFRJ su osamdesetih pogodile gospodarska kriza i smrt Tita, nakon čega nogometne utakmice polako postaju „jedan od najvećih izraza kontakta između sporta, politike i referentnog civilnog društva“, kako je naveo Scutti, gdje će navijači na utakmicama isticati masovne političke i nacionalne slogane, provokacije na nacionalnoj osnovi, a ubrzo i korištenje republičkih zastava na utakmicama. O jasnim nacionalnim opredjeljenjima Lalić navodi svjedočanstvo jednoga od osnivača Torcide koji ističe: „Još tada smo nastojali isticati hrvatske simbole i skandirati tada zabranjene pjesme. Pisali smo i političke grafite, recimo: ‘Sretan Božić braćo Hrvati’ ili ‘Smrt komunizmu’. Jedan od nas je tada završio i u ćorki zbog tih grafita i tih stvari“ (Lalić, 2018: 42). Sljedećih godina navijači postaju sukreatori javnoga mnijenja, ističu političke parole i podrške političarima, koji su zastupali interese Hrvata, i političkim strankama, a osim na stadionima, to čine i na drugim javnim mjestima.

Nakon sve većih političkih neslaganja, pogotovo nakon dolaska na scenu Slobodana Miloševića koji je sve glasnije zagovarao „velikosrpsku“ politiku, uz česte navijačke izgrede i incidente na tribinama, sve je kulminiralo na utakmici Dinama i Crvene Zvezde, koja je bila po rasporedu na Maksimiru 13. svibnja 1990. godine. „Maksimirski stadion bio je pun navijača te je iz Beograda došlo oko 2.000 Delija, navijača Crvene Zvezde, koji su bili predvođeni Željkom Ražnatovićem Arkanom, zloglasnim vođom srpskih paravojnih postrojbi Tigrova“ (Bartolucci, 2013: 57). Uoči početka utakmice Delije su razbijale južnu tribinu stadiona, a uslijedio je napad na navijače Dinama, nakon čega navijači Dinama utrčavaju u teren i idu prema tribini gdje se događaju izgredi. Nakon neuspješna pokušaja milicije da spriječi prodor, dolazi do obračuna između milicije i navijača. Za vrijeme sukoba na terenu su bili i igrači Dinama te je u jednome trenutku Zvonimir Boban, kapetan Dinama, nasrnuo na milicajca kako bi spasio navijača Dinama. Boban je postao miljenik navijača te simbol borbe za slobodu (Bartolucci, 2013: 58). O ovome događaju razvili su se mnogi urbani mitovi kako je zapravo na Maksimiru počeo rat, a James Montague, ugledni novinar CNN-a, ovu utakmicu uvrstio je u jednu od pet utakmica koje su promijenile svijet (Kovačić, 2020: 562). Zbog ovoga se Boban može usporediti s već spomenutim Varelom iz Urugvaja, pogotovo zato što će osam godina poslije kao kapetan predvoditi Hrvatsku do trećega mjesta na Svjetskome prvenstvu.

Nekoliko dana prije tih događanja na Maksimiru održani su prvi višestranački izbori u Hrvatskoj, a samo nekoliko tjedana kasnije Jugoslavija je na Maksimiru igrala prijateljsku utakmicu gdje je izviždana tadašnja himna. Prema nekima taj dan na stadionu Maksimir Jugoslavija se raspala. Ovi događaji i povremeni incidenti, kao i podrške koju su izražavali navijači, pokazali su stav građana prema nepravednim odnosima u bivšoj državi i željom za samostalnom hrvatskom državom.

Hrvatska reprezentacija – sredstvo diplomacije i promocije nacionalnoga identiteta

Pet mjeseci nakon događaja na Maksimiru i održanih višestranačkih izbora u SR Hrvatskoj, iako još uvijek u sastavu SFRJ, Hrvatska igra međunarodnu utakmicu 17. listopada 1990. godine. Razdoblje je to promoviranja hrvatskoga identiteta i samih početaka stvaranja samostalne Hrvatske, a samoj utakmici dan prije prethodilo je postavljanje kipa nekadašnjemu hrvatskom banu Josipu Jelačiću na glavnome zagrebačkom trgu, koji je komunistička vlast uklonila 1947. godine. Ovakvo snažno identitetsko obilježje pratilo je i utakmicu, pa Bartolucci naglašava kako su za potrebe oglašavanja utakmice po Zagrebu postavljeni plakati na kojima su se isticale hrvatska i američka zastava te spomenik bana. Također, i na ulaznicama za događaj ističu se simboli nogometnih saveza Hrvatske i SAD-a s velikim hrvatskim grbom na kojemu se nalazi ban Jelačić (Bartolucci, 2013: 65). Hrvatska je pobijedila rezultatom 2:1, a prijateljska utakmica gdje je protivnik utjecajan geopolitički čimbenik poput SAD-a može se smatrati potvrdom „prešutne podrške Hrvatskoj borbi za postajanje autonomne nacije“ (Suck i Suster, 2000: 314). Vratimo se na Bonifaceovo navođenje nogometne reprezentacije kao četvrtoga elementa izgradnje države (Boniface, 1998: 92). S ovom utakmicom, a posebno službenim priznanjem i primanjem u članstvo FIFA-e 3. srpnja 1992. godine Hrvatska je ispunila i četvrti element, a praćenje reprezentacije s hrvatskim simbolima potvrđuje tezu Dukea i Coleyja o 11 igrača koji predstavljaju naciju u utakmici protiv druge nacije (Duke, Croley., 1996: 4). Primanjem Hrvatske u članstvo FIFA-e i UEFA-e omogućeno je igranje službenih utakmica, prvo kvalifikacija za Europsko prvenstvo 1996. godine gdje je Hrvatska igrala četvrtfinale, a zatim i kvalifikacije za Svjetsko prvenstvo 1998. godine.

Uspjeh reprezentacije na prvenstvu 1998. godine puno je značio za izgradnju i promociju nacionalnoga identiteta Hrvata, a važnost rezultata u sportu i nogometu isticao je i tadašnji predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman koji je sportaše smatrao glavnim veleposlasticima zemlje, a posebno je isticao kako „nogometne pobjede oblikuju nacionalni identitet u jednakoj mjeri kao i rat“ (Brentin, 2013: 998). Upravo iz

takvih izjava i velikih uspjeha sportaša Holiga primjećuje kako „se ambasadorska uloga sportaša uvriježila ne samo kao ultimativna čast, nego i ultimativna dužnost“ (Holiga, 2018: 113). Igrači su i u izjavama nakon utakmica na prvenstvu isticali nacionalni ponos i identitet, a kako se doživljava igranje za hrvatsku reprezentaciju, govori analiza kapetana Hrvatske iz 1998. godine, Zvonimira Bobana, uoči Svjetskoga prvenstva 2014. godine: „Bez neupitne ljubavi za hrvatski dres, velike odgovornosti prema našoj 'ubavoj dolini suza' neće biti ništa. Bez ljubavi se ne postiže ništa, a zanos će se pretvoriti u lijepe uspomene“ (Židak, 2014: 14). Osim na izgradnji nacionalnoga ponosa i identiteta, na polju promocije države i političke diplomacije uspjeh i osvajanje trećega mjesta donio je višestruku korist samostalnoj Hrvatskoj. Murray i Pigman (Leško u Skoko, 2021: 641) ističu dvije kategorije primjene sportske diplomacije: „Državnu uporabu sportskih postignuća kao instrumenata diplomacije (sportska kompetitivnost) te uporabu sporta u svrhu komunikacije, pregovora i slanja diplomatskih poruka.“ Uspjesima u sportu, a pogotovo u nogometu 1998. godine, „Hrvatska je bila u mogućnosti podići svoj imidž, kao nacije spremne za odigravanje značajnije uloge u europskoj zajednici i svijetu“ (Sack, Suster, 2000). O uspjehu na prvenstvu gdje je Hrvatska osvojila treće mjesto i njezinu značaju govori Božo Skoko:

Završna natjecanja, uključujući i polufinale, pratili su i milijuni ljudi koji dotad nikada nisu čuli za Hrvatsku. Što je to značilo za malu zemlju, nedavno izišlu iz rata, možda najbolje svjedoči neslućeni interes za informacijom više o Hrvatskoj koji se tih dana pojavio u medijima. U televizijskim i radijskim emisijama, novinskim člancima te promotivnim materijalima odjednom se počelo govoriti, ne samo o hrvatskim nogometasima, nego i o političkoj situaciji, turizmu, kulturi i povijesti (Skoko, 2003: 286).

O značenju rezultata za države na velikim sportskim natjecanjima, poput svjetskoga prvenstva u nogometu, piše Luša koja naglašava kako „države putem sporta i velikih sportskih natjecanja promoviraju vlastite kulture, predstavljaju svoja politička i ekonomska dostignuća, šire različite političke ideje i vrijednosti te jačaju nacionalni naboj i kohezivnost“ (Luša, 2016: 232), a Skoko navodi koliku zapravo snagu postižu takve

poruke na velikim natjecanjima, što „veliki sportski događaji privlače posjetitelje iz cijelog svijeta i golemu globalnu medijsku pozornost, a redovito se ubrajaju i među najgledanije televizijske događaje u svijetu“ (Skoko, 2021: 456). Uspjesi Hrvatske na Svjetskome prvenstvu 2018. te u Rusiji i Katru 2022. godine ostavile su veći dojam na međunarodnome planu zbog sve većeg razvoja interneta, globalnih medija, društvenih mreža itd. „Tijekom 12 sati nakon pobjede nad domaćinom Rusijom na svjetskim je portalima navodno objavljeno više članaka o Hrvatskoj nego zadnje 3 godine, a do kraja prvenstva o Hrvatskoj je objavljeno više sadržaja nego tijekom 28 godina njezina postojanja“ (Skoko, 2021: 458). O Hrvatskoj pisali su svi svjetski mediji, poput CNN-a, BBC-ja, Bilda, Al Jazeera i mnogih drugih, a osim nogometnih tema bilo je i drugih, primjerice pisalo se o prirodnim ljepotama, turizmu, nacionalnoj povijesti te o predsjednici Kolindi Grabar Kitarović koja je bila na utakmicama prvenstva.

Nakon ulaska u finale hrvatski diplomatski klub, sačinjen od veleposlanika, generalnih konzula, akademika, znanstvenika, ministara, visokih hrvatskih diplomata i drugih, izdao je izjavu u kojoj, među ostalim, stoji da je uspjeh nogometne vrste veliki doprinos afirmaciji Hrvatske, hrvatskoga naroda i hrvatske kulture u svijetu te svojevrsna kruna nastojanja mnogih znanih i neznanih skupina i domoljuba koji su uložili svoja znanja i sposobnosti, svoj ugled i čast u međunarodnu afirmaciju hrvatske nacije među svjetskim Nacijama (usp. HDK u Leško, 2021). Uspjehe nogometaša uvijek su pratila slavlja i dočeci na Trgu bana Josipa Jelačića u Zagrebu, a posebno je bio impresivan doček nakon prvenstva u Rusiji, kada je više od pola milijuna Hrvata dočekalo nogometaše u Zagrebu. Bili su obučeni u hrvatske dresove, s hrvatskim obilježjima i posebno kockicama, gdje se još jednom istaknulo nacionalno zajedništvo i ponos, ali i slike nacionalnoga identiteta koje su obišle cijeli svijet.

Nogomet i Hrvati u BiH

Prvi nogometni klub u BiH osnovan je 1905. godine u prostorijama kulturnoga društva „Hrvoje“, gdje „hrvatska mladež na čelu sa

profesorom Kuštrebom osniva 'Đački športski klub' koji kasnije 1912. prerasta u 'Gimnazijalni nogometni klub Zrinjski'" (Damjanović, 2022: 255). Početkom 20. stoljeća u Mostaru i Sarajevu, a poslije spajanjem u jedinstvenu organizaciju, osnovano je hrvatsko društvo za siromašne đake i naučnike, a ubrzo je nadopunjen naziv i proširena djelatnost u „Hrvatsko prosvjetno i kulturno društvo Napredak“. Kao dijelom Napretka osnovana je nogometna sekcija koja ubrzo prerasta u nogometni klub – SAŠK Napredak. Uz SAŠK i Zrinjski, klub s hrvatskim simbolima osnovan je i u Banjoj Luci pod nazivom NK Hrvoje. Ime je dobio prema hrvatskomu vojvodi iz srednjega vijeka. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata sva tri kluba igrala su u prvenstvu NDH, zbog čega se po završetku rata i uspostave socijalističke Jugoslavije zabranjuje rad klubovima koji su sudjelovali u navedenome prvenstvu.

Za vrijeme rata u BiH stvorena je hrvatska upravna jedinica unutar BiH pod nazivom Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, koja je kasnije preimenovana u Hrvatsku Republiku Herceg-Bosnu. Hrvati su se organizirali radi bolje obrane od srpskoga agresora, s potpunim poštivanjem državne nezavisnosti BiH i njezine demokratski izabrane vlasti. Nakon osnivanja HR HB ubrzo je osnovan Nogometni savez Herceg-Bosne koji je organizirao Prvu nogometnu ligu, koja je krenula 1993. godine, a usporedno s njom su i Srbi osnovali ligu na područjima koja su bila pod kontrolom Vojske Republike Srpske. Nogometni savez pod vodstvom Vlade u Sarajevu nije priznavao ove lige, a klubovi nisu mogli igrati u UEFA-inim natjecanjima.

Nogometni klubovi u prvenstvu Herceg-Bosne

Klubovi su osnivani u općinama s hrvatskom većinom i s obzirom na ratne okolnosti, na područjima koja su bila pod kontrolom HVO-a. Osnivanje klubova ili oživljavanje „starih“ u tim vremenima moralo je proći pod nacionalnim znakom. Po uzoru na vraćanje šahovnice u grb Dinama poslije su sličan trag učinili i drugi nogometni klubovi u Hrvatskoj, a u BiH svi klubovi koji su igrali u prvenstvu Herceg-Bosne u svoje grbove stavili su simbol šahovnice. Osim šahovnice u grbovima, više

od polovine klubova u svojim je imenima imalo predznak „hrvatski“ te su ga zadržali do danas. Iz konteksta teorije o mitovima i simbolima posebno dolaze do izražaja nazivi Zrinjskoga prema hrvatskoj velikaškoj obitelji iz srednjega vijeka, kao i HNK Tomislav prema hrvatskomu kralju iz 10. stoljeća. Uz Tomislava veže se i vraćanje naziva Općine Tomislavgrad koju su bile zabranile komunističke vlasti, kao i ime Široki Brijeg, čije je ime također bilo zabranjeno. Klubovi su u prvenstvu Herceg-Bosne igrali sve do osnivanja zajedničkoga nogometnog saveza i ujedinjenja lige.

HŠK Zrinjski Mostar, NK Široki Brijeg i simbolika Hrvata u BiH

Već spomenuti Zrinjski, ubrzo nakon osnivanja 28. lipnja 1914. godine, početkom Prvoga svjetskog rata zabranjen je pa se tri godine nakon, 1917. godine, spaja s Hrvatskim radničkim omladinskim športskim klubom objedinjena naziva Hercegovac. Ipak, završetkom rata i stvaranjem Kraljevine SHS dolazi do inicijative za preimenovanjem i stvaranjem Jugoslavenskoga športskog kluba (JŠK). Potreba za potvrdom identiteta i okupljanja Hrvata na jednome mjestu u Mostaru rezultirala je obnovom HŠK Zrinjski Mostar 1922. godine (Damjanović, 2022: 257) i pod tim nazivom klub će djelovati sve do završetka Drugoga svjetskog rata. Iako je naziv plemićke obitelji Zrinjski, ime je dobio po događaju koji se zvao zrinjsko-frankopanska večer, kao uspomena na urotu koju su uspostavile ove velikaške obitelji. Slijedom toga postojala je inicijativa za osnivanjem bratskoga kluba u Širokome Brijegu koji će se zvati Frankopani, što se nikad nije ostvarilo.

Zrinjski nije igrao u državnome prvenstvu, ali je sudjelovao u prvenstvu Mostara gdje je često bio prvak, a redovito je nastupao na turnirima u okružju. Rad kluba pratile su nesklonosti vlasti i nepovoljan položaj u odnosu na druge klubove, a ostaje zabilježen slučaj iz 1936. godine kada su mu organizatori zbog hrvatskoga grba i trobojnice zabranili nastup u Dubrovniku. U Drugome svjetskom ratu tijekom 1941. godine Zrinjski se, zajedno sa SAŠK-om iz Sarajeva i NK Hrvojem iz Banja Luke, uključuje u Prvu hrvatsku ligu koja je osnovana 1941. godine.

Osim sudjelovanja u navedenome prvenstvu zabilježene su i određene prijateljske utakmice sve do 1945. godine kada ga pogađa ista sudbina kao i druge hrvatske klubove, odnosno zabranjeno mu je postojanje.

Ponovno pokretanje Zrinjskoga i isticanje nacionalnoga identiteta

Političko višestranačje i promjene koje su se događale u BiH dovele su do buđenja hrvatske nacionalne svijesti te ponovno pokretanje i oživljavanje rada kulturnih ustanova, Napretka, pjevačkoga društva „Hrvoje“, a na sportskome planu ponovno pokretanje HŠK Zrinjski iz Mostara. Koliko je bilo važno ponovno pokretanje kluba, svjedoči i videosnimka iz 1992. godine s osnivanja košarkaškoga kluba, gdje umjetnik Marin Topić naglašava kako to nije „lingvističko nego političko pitanje“ i da svaka sportska i druga institucija mora imati predznak hrvatski kao i da u Mostaru mora biti Zrinjski (Vidi: [Zrinjski.info/YouTube](https://www.youtube.com/watch?v=...) – „HKK Zrinjski-Osnivačka skupština 1992.“ od 57:30 do 59:30). O jasnu identitetskom obilježju govore i dresovi s prvih prijateljskih utakmica Zrinjskoga, koji su svoje utakmice igrali u dresovima sa šahovnicom („kockicama“), identičnim onima koje je nogometna reprezentacija Hrvatske igrala protiv SAD-a. Zrinjski je kao i zagrebački Dinamo, koji je za mnoge bio simbol hrvatstva u vrijeme Jugoslavije, igrao prijateljske utakmice s klubovima hrvatske dijaspore u SAD-u i Kanadi, a veliku pažnju izazvala je i humanitarna prijateljska utakmica s klubom Croatia Zagreb u svibnju 1993. godine (usp. Damjanović, 2022: 260). Kroz povijest Zrinjskoga bilježi se nekoliko inačica grba, ali na većini njih dominiraju šahovnica i naziv kluba. Današnji grb „se sastoji od plavog kruga, na kojem se nalazi šahovnica, bijeli lovorov vijenac te ime kluba i godina osnivanja, koji su napisani velikim tiskanim slovima bijele boje“ (HŠK Zrinjski, službena mrežna stranica). S vremenom snimljena je i službena himna kluba uz koju odrastaju generacije navijača, a koja potpuno jasno potvrđuje tezu o promociji hrvatskoga identiteta, gdje uvodni dio pjesme glasi: „Zrinjski je slavno hrvatsko ime, ti ga носиš, ponosiš se njime“, a u refrenu pjesme ide stih: „sa terena uvijek podignute glave pobjedu, pobjedu sad Hrvati slave“.

Zrinjski je od ponovnoga pokretanja uvijek nastupao u prvim razredima nogometnih prvenstava, gdje je jednom bio i viceprvak Herceg-Bosne. Nakon ujedinjenja triju nacionalnih saveza u jedan državni postaje najuspješniji klub u BiH s osam naslova prvaka i dva naslova pobjednika Kupa, a od 2023. godine i prvi klub u državi koji je osigurao grupnu fazu nekoga od europskih natjecanja.

NK Široki Brijeg i vraćeno ime grada

Osnivanje nogometnoga kluba u Širokome Brijegu veže se za razdoblje sredine 20. stoljeća kada je 1948. godine osnovan Nogometni klub Borak, koji već iduće godine mijenja naziv u Boksit, nakon toga jedno kraće razdoblje u NK Lištica, a 1957. godine u Mladost. NK Mladost je za vrijeme SFRJ više desetljeća provela po nižim ligama, s više ili manje uspjeha (Vidi: Karačić, 2008). Tijekom ratnih godina, pokretanjem prvenstva Herceg-Bosne, Mladost – Dubint postaje prvakom i taj uspjeh ponavlja sljedećih pet sezona. Okolnosti toga vremena dovele su i do promjene naziva kluba, pa tako 1. listopada 1995. godine klub mijenja naziv u današnji NK Široki Brijeg, po uzoru na vraćanje imena Općine. Pred kraj Drugoga svjetskog rata teško je stradalo pučanstvo Širokoga Brijega od partizanskih postrojbi, a posebno je upečatljiv ostao partizanski zločin nad franjevcima u samostanu na Brigu, kao i skrnavljenje Gimnazije i crkve. Nakon toga komunističke su vlasti 1953. godine službeno zabranile naziv Široki Brijeg i nametnule naziv Općine Lištica po istoimenoj rijeci koja prolazi kroz grad. Naziv se nije mijenjao sve do dolaska demokratskih promjena i početka novoga rata. Nove općinske vlasti 16. listopada 1991. godine vratile su službeni naziv Široki Brijeg (Vukoja, 2021., Vecernji.ba), kako se ovo mjesto zvalo prije dolaska komunističkih vlasti. Cijela Zapadna Hercegovina, a posebno Općina Lištica bila je zapostavljena tijekom razdoblja komunističke vladavine, upravo zbog događaja iz Drugoga svjetskog rata te izražena katoličkog i hrvatskog identiteta u ovome i drugim susjednim mjestima. Stoga se može reći kako je uklanjanje imena Lištica i vraćanje naziva Široki Brijeg bilo vrlo snažno identitetsko opredjeljenje novih vlasti.

U novome grbu NK Široki Brijeg nalazi se naziv kluba pisan bijelom bojom u plavome polukrugu. U sredini grba nogometna je lopta, a na vrhu ističe se hrvatska šahovnica (Vidi: NK Široki Brijeg, službena mrežna stranica), što je obilježje svih hrvatskih klubova u BiH. Vrijedi spomenuti i kako je klub po preuzimanju sadašnjega imena imao grb u kojemu se u sredini isticala širokobriješka crkva. Kao i kod Zrinjskoga i kod Širokoga Brijega, u navijačkim se pjesmama često ističe hrvatski identitet. To potvrđuje i službena himna kluba u kojoj se ističe stih: „Nebo je s nama, hrvatsko srce kuca za Široki.“ Kao najuspješniji klub prvenstva Herceg-Bosne s pet naslova, nastavio je nizati uspjehe i u zajedničkoj Premijer ligi. Do danas upisao je dva naslova državnoga prvaka i tri naslova u kupu, uz česte nastupe u europskim natjecanjima.

Vrlo važnu povijesnu utakmicu Široki Brijeg igrao je u doigravanju za prvaka BiH i izlazak u europska natjecanja, gdje se doigravanje igralo u dvije skupine. Široki je igrao u skupini koja se igrala u Mostaru na Stadionu pod Bijelim brijegom. Važnost derbija sa Sarajevom naglašava novinar Karačić koji govori kako su „cijela Hercegovina, srednja Bosna i Dalmacija slili se 28. svibnja 1998. na stadion Pod Bijelim Brijegom. Bila je to utakmica koja je uistinu značila više od igre. Bila je to igra u kojoj se borilo za svoj klub, ali i za nacionalni ponos“ (Karačić, 2008: 158). Utakmicu je obilježila rekordna posjeta na ovome stadionu, gdje je velik broj navijača bio s nacionalnim obilježjima Hrvata.

U godinama kasnije Široki Brijeg je upravo sa Sarajevom razvio posebno rivalstvo, koje često zna ići u određene ekstremitete na obama stadionima, a posebno je eskaliralo u navijačkim sukobima na Pecari 4. listopada 2009. godine kada je smrtno stradao navijač Sarajeva Vedran Puljić, čija smrt nije razjašnjena do danas. Pet dana kasnije u središtu Širokoga Brijega održao se u nacionalnome smislu vrlo upečatljiv, ali isto tako i miran prosvjed na kojemu se, prema procjeni policije, skupilo između 10 000 i 12 000 ljudi (usp. Živko, 2009., 24sata.hr). Tada su, zbog ranije navedenoga događaja, vladale velike tenzije u cijeloj državi, a, kako navode Širokobriježani, povod prosvjedu bila je velika medijska hajka koja se tada provodila nad njihovim gradom. Podršku su im došli dati brojni sunarodnjaci iz Hercegovine, Bosne i susjedne Republike

Hrvatske, što također potvrđuje tezu o važnosti jednoga nogometnog kluba u izgradnji nacionalnoga identiteta, u ovome slučaju NK Širokoga Brijega.

Istraživanje o HŠK Zrinjskome i NK Širokome Brijegu kao nacionalnim simbolima Hrvata u BiH

Istraživanje je provedeno putem alata *Google forms*, gdje je napravljena *online* anketa s pitanjima o poznavanju nogometnih prilika u BiH, nacionalnih identiteta, kao i poznavanju i mišljenju o nogometnim klubovima HŠK Zrinjski Mostar i NK Široki Brijeg. Ukupno je u istraživanju sudjelovalo 185 ispitanika koji su se izjasnili po hrvatskoj nacionalnosti, od čega je bilo 135 muškaraca, a 50 žena. Metodom slučajnoga odabira prikupljeni su ispitanici iz 14 različitih općina/gradova u Bosni i Hercegovini.

Kada je riječ o dobi, 64,3 % ispitanika bilo je u dobi od 18 do 35 godina, a 31,4 % u dobi od 36 do 53 godine. Kroz kratki anketni upitnik cilj je bio provjeriti navijaju li ili simpatiziraju li Hrvati u BiH gore spomenute klubove te smatraju li kako je nogomet važan element suvremenoga nacionalnog identiteta u BiH. Stav većine ispitanika (80,5 %) bio je da je nogomet bitan po pitanju nacionalnoga identiteta općenito, dok po 9,7 % njih misli da nije bitan, odnosno ne znaju / nisu sigurni. Slični rezultati bili su i za pitanje: „Je li nogomet, a posebno nogometni klubovi, bitan za sve tri nacije / naroda u BiH?“, gdje je 83,8 % ispitanika odgovorilo potvrdno. Ovo je posebno važno jer se na većini nogometnih utakmica na bosanskohercegovačkim terenima mogu vidjeti zastave i nacionalni simboli nekih od triju nacija / naroda u BiH.

Hrvati u BiH zasigurno su privrženi svojim lokalnim klubovima, ali masovno iskazuju i velike simpatije prema Dinamu i Hajduku. No, za kontekst ovoga rada i istraživanja cilj je bio provjeriti kakav odnos imaju prema Zrinjskomu i Širokome Brijegu, kao dvama najuspješnijim nogometnim klubovima s hrvatskim obilježjima ili predznakom u BiH. Tako je čak 90,3 % ispitanika navelo kako navija ili simpatizira barem jedan od ovih klubova, a potvrdu toga da su ova dva kluba vrlo bitna u

nacionalnome smislu za Hrvate u BiH dobivamo kroz odgovor čak 87,5 % ispitanika koji smatraju kako su uspjesi ovih dvaju klubova, između ostaloga, i uspjesi Hrvata.

Da su ovi klubovi važni u promociji i izgradnji nacionalnoga identiteta, u potpunosti se slaže 27,8 % ispitanika, dok se 40 % njih uglavnom slaže. Na pitanje promoviraju li se preko ovih klubova nacionalni simboli Hrvata u BiH, u potpunosti se slaže 33,5 % ispitanika, a 42,5 % uglavnom se slaže. Nešto manji broj njih na takav se način izjasnio oko toga da Hrvati na određeni način potvrđuju svoju vrijednost s njihovim uspjesima, 31,9 % u potpunosti, a 34,6 % uglavnom se slaže. Na posljednje pitanje koliko je na utakmicama kluba za koji navijaju (simpatiziraju), uz klupske simbole, važno promovirati i nacionalnu simboliku poput zastava, u potpunosti se složilo njih 33,5 %, dok se 24,3 % uglavnom slaže s tom tezom.

Analiza dobivenih rezultata potvrđuje tezu o Zrinjskome i Širokome Brijegu kao dvama važnim sportskim simbolima nacionalnoga identiteta Hrvata u BiH, odnosno kako ovi klubovi imaju značajne simpatije u mnogim mjestima u BiH gdje žive Hrvati. Na temelju deduktivnoga načina zaključivanja može se donijeti sud kako ljudi pridaju veliku važnost nogometu u smislu nacionalnoga identiteta, a još više koliko je nacionalni identitet protkan kroz prezentaciju i djelovanje nogometnih klubova u BiH.

Zaključak

U ovome radu govori se o ulozi nogometa u izgradnji i promociji nacionalnoga identiteta putem nogometa, s posebnim osvrtom na izgradnju i afirmaciju nacionalnoga identiteta Hrvata u Bosni i Hercegovini. Nogometne momčadi doslovno utjelovljuju određene grupe ljudi ili mjesta, a navijanjem za njih izgrađuju se kolektivni identiteti koji su nalik na Andersonov koncept „zamišljenih zajednica“, koji tako definira naciju, a možemo je upotpuniti definicijom Hobsbawna koji je primijetio kako „nacija koju čine milijuni djeluje puno jasnije kada je predstavlja jedanaest ljudi s imenom i prezimenom, kao i da svaki pojedinac,

pa makar i u ulozi navijača, postaje simbolom svoje nacije“. Nastanak nacija veže se za moderno doba, a ustrojstvo nogometa i njegovo širenje svijetom odvija se upravo u istome razdoblju kada nastaju nacije kao i mnoge nacionalne države, što mu je pružilo mogućnost da bude sredstvo samoidentiteta novih nacija.

Stvaranje novih nacija, a pogotovo prema Smithovu etničkom srednjoeuropskom modelu, veže se za zajedničke povijesne mitove i simbole, povijesna događanja, jezik, kulturu itd. Mnoge nogometne utakmice, a pogotovo najpopularniji događaji nude mogućnosti implementiranja simbola nacije – zastava, himni, jezika, raznovrsnih predstava navijača ili grbova koji predstavljaju određenu mitologiju. Upravo na tome tragu u vrijeme različitih državnih ustrojstva i državnih zajednica Hrvati su putem nogometa iskazivali i promovirali nacionalni identitet. U Zagrebu je najveći trag ostavilo osnivanje Građanskoga kao izravan otpor „mađarizaciji“ Hrvatske i osnivanju mađarskoga nogometnog kluba, a u Splitu i Dalmaciji osnivanje Hajduka koji su osnivači, na preporuku profesora, nazvali po hajducima, u narodu poznatima kao buntovnicima protiv Osmanlijskoga Carstva. Na području Bosne i Hercegovine povezanost s nacionalnim simbolima jest osnivanje nogometnih klubova Napredak u Sarajevu i Hrvoja u Banjoj Luci, dok je u Mostaru osnovan HŠK Zrinjski Mostar prema plemićkoj velikaškoj obitelji iz srednjega vijeka. Po završetku Drugoga svjetskog rata najveći trag ostavili su klubovi Dinamo (kao neformalni nasljednik Građanskoga) i Hajduk Split. Za vrijeme SFRJ u različitim intervalima znalo se isticati domoljublje i nacionalni identitet, a pogotovo u vrijeme *Hrvatskoga proljeća* kada je vraćen simbol šahovnice u grb Dinama i kada je isti klub išao u Sjevernu Ameriku igrati prijateljske utakmice s klubovima iz hrvatske dijaspore. Posebnu važnost u isticanju i promociji nacionalnoga identiteta nogomet je imao u stvaranju samostalne Republike Hrvatske, gdje su navijači s javnom podrškom, pjesmama i transparentima isticali podršku političkomu vodstvu Hrvata, a sve je kulminiralo neredima na utakmici Dinamo – Crvena Zvezda, koju je novinar CNN-a uvrstio u pet nogometnih utakmica koje su promijenile svijet. Prva međunarodna nogometna utakmica hrvatske reprezentacije igrala se 1990. godine protiv SAD-a,

što se može smatrati simboličnim priznavanjem Hrvatske kao države, a igranje službenih utakmica s nacionalnim simbolima bitno je pridonijelo izgradnji i afirmaciji nacionalnoga identiteta.

Prepoznatljivost i promociju nacionalnoga identiteta Hrvata u svijetu nitko nije uspio napraviti bolje od nogometne reprezentacije, pogotovo s dva osvojena treća mjesta (1998., 2022.) i jednim drugim mjestom (2018.) na svjetskim prvenstvima u nogometu. Hrvati u BiH su za vrijeme rata osnovali nogometno prvenstvo Herceg-Bosne. Zanimljivost je da su svi klubovi u grbovima imali simbol šahovnice, a više od pola njih u nazivu kluba predznak „hrvatski“. Povezanost s nacionalnim simbolima, povijesti i određenom vrstom mitova znakovita je i po nazivima određenih klubova, tako je Zrinjski dobio naziv po velikaškoj obitelji iz srednjega vijeka, HNK Tomislav po prvomu hrvatskom kralju Tomislavu, a Široki Brijeg prema istoimenomu nazivu Općine koji su zabranile komunističke vlasti. Prema rezultatima i sveukupnoj podršci navijača najviše su se istaknuli Zrinjski i Široki Brijeg, koji su i bili predmet istraživanja ovoga rada. Kao potvrdu ovih teza, istraživanje je pokazalo kako čak 90,3 % ispitanika navija ili simpatizira barem jedan od ovih klubova, a kao potvrdu toga da su ova dva kluba vrlo bitna u nacionalnome smislu za Hrvate u BiH dobivamo odgovor od čak 87,5 % ispitanika koji smatraju kako su uspjesi ovih dvaju klubova, između ostaloga, i uspjesi Hrvata.

Literatura

- ANDERSON, B. (1990). „Nacija: zamišljena zajednica : razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma”. Školska knjiga. Zagreb.
- BARTOLUCI, S. (2013). „Uloga vrhunskog sporta u oblikovanju nacionalnog identiteta u Republici Hrvatskoj: usporedba devedesetih i dvijetisućitih”. Filozofski fakultet. Zagreb.
- BONIFACE, P. (1998). „Football as a factor (and a reflection) of international politics“. *The international spectator*, Vol. XXXIII., br. 4., 87.-98. str. 87-98.

- DAMJANOVIĆ, M. (2022). „HNŠK Zrinjski – sinonim za uspjeh“. *Na Olimpu Herceg-Bosne*. Radiotelevizija Herceg-Bosne. Mostar.
- DUKE, V., CROLLEY, L. (1996). “Football, nationality and the state”. *Longman*. London.
- ECO, U. (2013). „Konstruiranje neprijatelja i drugi prigodni tekstovi“. *Mozaik knjiga*. Zagreb.
- GIULIANOTTI, R. (2000). Built by the two Varelas: “The rise and fall of football culture and national identity in Uruguay”. *Football Culture Local Conflicts*. Global Visions. Routledge. London.
- GIULIANOTTI, R. (1999). “Football: A sociology of the game”. Cambridge. *Polity Press*.
- HOBBSAWN, E. (1990). “Nations and nationalism since 1780”. Cambridge. *Press syndicate of the university of Cambridge*.
- HOBBSAWN, E., RANGER, T. (1983). “The Invention of Tradition”. Cambridge. *Press syndicate of the univeristy of Cambridge*.
- HOLIGA, A. (2018). „Nogomet narodu“. *Naklada Jesenski i Turk*. Zagreb.
- HUNTINGTON, P. S. (2007). „Tko smo mi? – Izazovi identitetu SAD-a“. *Izvori*. Zagreb
- JARVIE, G. “Sport, nationalism and cultural identity” , ur. Allison. *Changing Politics of Sport*. Manchester.
- KARAČIĆ, M. (2008). „Zlatne godine – šest desetljeća nogometa u Širokom Brijegu“. Nogometni klub Široki Brijeg. Široki Brijeg.
- KOVAČIĆ, D. (2019). „Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala knjiga“. AGM d.o.o. Zagreb.
- KOVAČIĆ, D. (2020). „Nogomet kao sredstvo nacionalne identifikacije Hrvata u Kraljevini SHS-u/Jugoslaviji i socijalističkoj Jugoslaviji“. *Diacovensia – teološki prilozi*, Vol. 28., br. 4., 549-565.
- LALIĆ, D. (2018). „Nogomet i politika, Povijest i suvremenost međudnosa u Hrvatskoj“. *Fraktura*.

- LEŠKO, L. (2021). "Uloga sporta u međunarodnim odnosima, brendiranju država i javnoj diplomaciji" U: Skoko, B., *"Strateško komuniciranje država – Područja primjene – Hrvatska iskustva"*. Synopsis, Zagreb – Sarajevo.
- LETICA, S. (2009). "Hrvatski identitet", U: *Zbornik radova*. Matica Hrvatska. Zagreb.
- LUŠA, Đ. (2016). „Sport, politika i diplomacija: Analiza iz konstruktivističke perspektive“ U: Jović, D. (ur.), „Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa“. *Političke analize*. Zagreb.
- MAGDIĆ, Z. (1996). „Legende zagrebačkog nogometa“. *Spot*. Zagreb.
- PRATT, J., SALTER, M. (1984). „A fresh look at football hooliganism“. *Leisure Studies*, 3(3), 20130.
- RAUNIĆ, R. (2011). "Politika identiteta i demokratska pravednost". *Filozofska istraživanja*, Vol. 31 No. 4. Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet. Zagreb.
- SACK, A. L., SUSTER, Z. (2000). "Soccer and Croatian Nationalism: A Prelude to War". *Journal of Sport and Social Issues*, 24, 3.
- SCUTTI, G., WENDT, J. A. (2016). „Football and geopolitics“, ur. Ilić, A., Kozma, G. *GeoSport for Society*. University of Oradea. Romania.
- SHOBE, H. (2008). „Place, identity and football: Catalonia, Catalanism and Football Club Barcelona 1899–1975“. *National Identities*, Vol. 10, Issue 3, 329-343.
- SMITH, A. D. (1998). *"Nacionalni identitet"*. Beograd: XX. vek.
- SKOKO, B. (2009). „Država kao brend – Upravljanje nacionalnim identitetom“. Matica hrvatska. Zagreb.
- SKOKO, B. (2003). „Hrvatska – identitet, image, promocija“. Školska knjiga. Zagreb.
- SKOKO, B. (2021). *"Strateško komuniciranje država - Javna diplomacija, brendiranje država i nacija, međunarodni odnosi s javnošću"*. Synopsis. Zagreb – Sarajevo.

- STANČIĆ, N. (2002). „Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću“. *Barbat*. Zagreb.
- SUNAJKO, G. (2010). „Politički identitet i hrvatska socijalna svijest: odrednice političkog identiteta“ ur. Budak Neven, Katuranić, *Vjerran, Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Pravni fakultet i Centar za demokraciju i pravo Mika Tripalo. Zagreb.
- VRCAN, S. (2003). „Nogomet - politika - nasilje: ogledi iz sociologije nogometa“. *Naklada Jesenski i Turk*. Zagreb.
- VRCAN, S. (1984). *Pogledi*, 3. Split. Matica Hrvatska.
- WHANNEL, G. (2000). „Sport and the Media“, ur. Coakley Jay, Dunning Eric. *The Handbook of Sports Studies*. SAGE. London.
- ŽIDAK, T. (2014). „Hrvatska do Brazila“. *EPH Media*. Zagreb.

Izvori:

- HŠK Zrinjski Mostar – povijest, 2021. < <https://hskzrinjski.ba/> >, 25.09.2023.
- NK Široki Brijeg – „Osnovni podaci“. <<https://www.nk-sirokibrijeg.com/index.php/hr/klub>>, 26.09.2023.
- Hrvatski nogometni savez – “O nama/povijest”. <<https://hns.family/hns/o-nama/povijest/>>, 10.09.2023.
- Zrinjski.info/YouTube*, „HKK Zrinjski-Osnivačka skupština“. <<https://www.youtube.com/watch?v=wMuN3bkbERs&t=3628s>>, 25.09.2023.
- VUKOJA, F. „Lištica je spadala među najnerazvijenije općine u BiH, a Široki Brijeg spada među najrazvijenije!“ <<https://www.vecernji.ba/vijesti/listica-je-spadala-medu-najnerazvijenije-opcine-u-bih-a-siroki-brijeg-spada-medu-najrazvijenije-1517152>>, 27.09.2023.
- ŽIVKO, I. (2009). “Široki Brijeg: Na prosvjedu se okupilo 10 tisuća ljudi”, 24sata.hr, <<https://www.24sata.hr/news/siroki-brijeg-na-prosvjedu-se-okupilo-10-tisuca-ljudi-139349>>, 27.09.2023.

THE ROLE OF FOOTBALL IN THE CONSTRUCTION AND PROMOTION OF THE NATIONAL AND POLITICAL IDENTITY OF CROATS IN BIH

Summary

By supporting certain national teams or clubs, a sense of belonging to a specific community is created, and thus football contributes to the construction of collective identities. This paper explores how football participates in the promotion and construction of national identities, with a special focus on the national identity of Croats in Bosnia and Herzegovina. One theory posited in the paper is that the nation, comprising millions, seems much clearer when represented by eleven individuals with names and surnames, and that each individual, even in the role of a fan, becomes a symbol of their nation, or, more precisely, when the nation is represented by eleven individuals in confrontation with another nation. Furthermore, models of the formation of national identities are analyzed, especially the Central European model based on history, various myths, and symbols, and how football, through the symbolism it provides, plays a role in the promotion and construction of such national identities. Alongside examples from the world, we analyze this symbolism among Croats during the 20th century, through the founding of football clubs and events that accompanied them throughout the century, and then towards the end of the century, through various wartime events, examining how football clubs in BiH were founded and their contribution to communal unity and the promotion of the national identity of Croats in BiH. The paper presents the research results, where the aim was to explore the connection between football clubs and fans through national identity. In analyzing the construction of the national identity of Croats in Bosnia and Herzegovina as a case study, we highlight the contribution of football clubs HŠK Zrinjski Mostar and NK Široki Brijeg. We employ an analytical-deductive method, followed by methods of description and comparison based on collected data and conducted empirical research among fans of the two clubs.

Keywords: football, identity, national identity, Croats.

MUEDIB ŠAHINOVIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

EPISTEMOLOGIJA IZMEĐU ESENCIJALIZMA I KONSTRUKTIVIZMA: SOCIOLOGIJA ZNANJA U KONTINGENTNOJ POSTMODERNI

Sažetak

S obzirom da je moć znanja i njegova imperativna uloga u sveobuhvatnom razvoju ljudske civilizacije, unutar sociološkog diskursa, akceptirana kao postulirana činjenica u svim referentnim epistemološkim ogledima te da se manifestira kroz složenu diverzifikaciju teorijskih perspektiva, recentna istraživanja o interpretaciji, upotrebi, kreiranju ili ekstenzivnoj nadgradnji znanja mogu imati značajne implikacije na njegovu ontologiju, a konsekventno i na epistemičke percepcije. Cilj istraživanja je da se ukaže na konjunkturu instrumentalizaciju znanja koja se pojavljuje kao svojevrsni epifenomen magistralnih epistemoloških teorijskih, ali i praktičnih tendencija ka operacionalizaciji nauke. Tokom istraživanja su korištene kvalitativne metode; analiza sadržaja, sinteza, komparacija i generalizacija, kako bi se već postojeće studije i naučne opservacije dovele u dijahronijski kontekst razvoja znanja, njegovih upotrebnih modela i socioloških reperkusija na društvenu strukturu i dinamiku. Rezultati istraživanja pokazuju kako je znanje nezaobilazan i koherentan element fenomenologije društva i da kao takvo ima svoje različite teorijske i funkcionalne oblike. Put od esencijalnog ka konstruktivističkom je kroz istraživanje znanja asocijativno opisan kao put pasivnog ka aktivnom, uz neminovno kontingentno fluktuiranje pod egidom postmodernizma kao egzistencijalnog ambijenta svih društvenih procesa danas. Nakon provedenog istraživanja, koristeći se stručnom literaturom i naučnim radovima, može se zaključiti kako je unutar egzistirajuće dihotomije

esencijalizam vs. konstruktivizam potrebno sagledati sve probabilne epistemološke obrasce koji u svom aktivno-pasivnom laviranju, kroz historijski kontekst, invociraju funkcionalnost kao nužnu odrednicu vlastite supstantivnosti. Time se stvaraju uslovi za konfiguraciju znanja koje će korespondirati sa stvarnim potrebama društva fungirajući kao kvintesencija postmoderne epohe.

Ključne riječi: epistemologija, znanje, esencijalizam, konstruktivizam, postmoderna

Uvodna razmatranja

Akumulacija znanja koju, u holističkom smislu, generira ljudska civilizacija kroz svoj dijahronijski razvoj, bila je i ostala ključna supstantivna odrednica koja je omogućila da se znanje, kao najviša ljudska vrijednost producira, očuva, nadograđuje i implementira.

Znanje je uvijek spoznaja istine, u protivnom, riječ je o ideologiji. Objektivno uvjerenje u istinitost nekog stava, iskaza i iskustva jeste znanje. Znanje je složen proces i javlja se u nekoliko sklopova. Najopćiji je logički okvir unutar kojeg se znanje kreće. Sljedeći stupanj znanja jeste uopćavaje dijelova stvarnosti i, na kraju, znanje o činjenicama, na kojima i počivaju teorijska uopćavanja. Pored složenosti, jedna od bitnih karakteristika znanja jeste raznovrsnost njegovih tipova. Najznačajnija su, svakako, zdravorazumsko, znanstveno i filozofsko znanje (Žiga, Đozić, 2013: 327).

Znanje, kao funkcionalna kategorija koja emanira iz kompleksnih spoznajnih procesa, ima vrlo važnu ulogu u kreiranju svijeta te je kao takvo nezaobilazni supstrat svakom ljudskom radu. Sociološki diskurs svoje teorijske i empirijske opservacije o znanju modelira kroz nužni i jedino mogući – društveni kontekst – pronalazeći, analizirajući i objašnjavajući diverzificirane modele i prakse direktnih i indirektnih društvenih relacija i odnosa. U toj svojoj kauzalnosti znanje i društvo aktivno komuniciraju tvoreći svojevrstu koherentnu socio-epistemičku paradigmu. Za Lavića su pitanja o odnosu znanja i društva ili važnost znanja za postojanje savremenog društva – bitna pitanja našeg vremena. Po njemu je sintagma sa početka 21. vijeka „društvo znanja“, biljeg vremena

u čijem središtu stoji znanje ili povjerenje u moć znanja (Lavić, 2014). Koliko je i kako znanje uslovljeno društvom i njegovim fenomenima, trebalo bi biti važno analitičko pitanje koje invociraju recentna sociološka istraživanja. Zbog toga je uloga i pozicija epistemologije, kao nauke o znanju (znanju koje emanira iz naučnog diskursa) ili, šire gledano, kao teorije znanja (koja se bavi osnovama i valjanosti primarno naučnog znanja) postavljena u fokus ovog ogleada.

S obzirom da moć znanja i njegovu imperativnu ulogu u sveobuhvatnom razvoju ljudske civilizacije unutar sociološkog diskursa možemo akceptirati kao postuliranu činjenicu koja se potvrđuje u mnogim epistemološkim studijama te da se ona manifestira kroz složenu diverzifikaciju teorijskih perspektiva, recentna istraživanja o interpretaciji, upotrebi, kreiranju ili ekstenzivnoj nadogradnji znanja mogu imati značajne implikacije na njegovu ontologiju, a konsekvantno i na epistemičke percepcije. Još je Bacon utemeljio ontološku utilitarnost znanja tvrdeći kako je praktična korist vrhovni kriterij svakog znanja. U tom smislu Cvitković (2001), govoreći o društvenim funkcijama znanja, ističe, prije svega, primjenu znanja u svrhu unapređenja ljudskog bivstvovanja, što bi u njegovoj daljoj eksplanaciji značilo – znanje radi djelovanja, tj. praktično znanje. Ovo aktivno, primjenjivo, progresivno i funkcionalno znanje bilo je predmet mnogih naučnih analiza koje su za cilj imale utvrditi stvarnu ulogu znanja u razvoju čovječanstva i izgradnji civilizacije. Ovdje vrijedi spomenuti da je Emile Durkheim pridavao veliki značaj utjecaju društvenih faktora na znanje te je, kako navodi Cvitković (2001), istraživao prvenstveno društveno-integrativnu funkciju znanja i pokušavao zasnovati cjelovitu sociološku teoriju znanja **što se (prema našem mišljenju) ispostavilo kao veoma kompleksan i skoro nemoguć posao. Na tragu ideja, koje razrađuje Mills (1966), o znanju koje se više ne smatra idealom nego oruđem, naš prvenstveni cilj tokom ogleada je bio da putem analize sadržaja istražimo fenomen transformativnosti znanja koja se na amorfnom prelazu iz esencijalnog ka konstruiranom pojavljuje kao svojevrsni epifenomen magistrálnih, epistemološko-teorijskih, ali i praktičnih tendencija ka operacionalizaciji nauke i njenoj verifikaciji. U vezi sa tim, istraživanja**

M. F. D. Younga i njegovih saradnika impliciraju da nema objektivnog načina ocjene znanja, nema načina da se prosudi da li je jedan oblik znanja kvalitetniji ili važniji od drugoga. Ako se neko znanje smatra superiornim, to je naprosto zato što su ga oni koji posjeduju moć definirali kao takvo i svoju definiciju nametnuli drugima. Iz toga slijedi da je sve znanje jednako valjano (Haralambos, Heald, 1989). Sve ovo su razlozi zbog kojih smo tokom našeg ogleđa epistemologiju nužno situirali unutar teorijski anticipirajuće dihotomije koju čine esencijalizam sa jedne i konstruktivizam sa druge strane. Ovaj specifičan rakurs iz kojeg zrcalimo epistemologiju nudi značajno naučno iskustvo koje može pomoći u daljem razumijevanju ontologije znanja kao fundamentalne pretpostavke za disciplinarna (teorijska i empirijska) istraživanja različitih epistemičkih implikacija unutar sociologije znanja koja, prema Žigi i Đoziću (2013), primarno proučava društvenu uslovljenost znanja, a u krajnjem, prema istim autorima, sama sociologija znanja je izgrađena na ideji da znanje ne nastaje kao čista teorija, nezavisno od društvenih uslova, nego da u društvu ima određene funkcije kao sastavni element najrazličitijih društvenih djelatnosti i da zbog toga društveni činoci utiču na sve njegove osobine. Berger i Luckmann (1966) eksplicitno navode da sociologiju znanja smatraju dijelom empirijske sociološke discipline koja se neće morati baviti samo raznovrsnošću znanja u ljudskim društvima, već se mora baviti bilo čime što se u nekom društvu prihvaća kao znanje. I na kraju ovog uvodnog dijela ne treba zanemariti upozorenja nekih autora koji veoma otvoreno govore o tome da je nauka posao *progonjen* ideologijom, a shvatanje nauke kao nekog neutralnog ispitivanja i uviđanja činjenica za dobrobit tehnološkog napretka, povećanja ljudske slobode i znanja o univerzumu treba tretirati kao i bilo koje drugo puko priželjkivanje. Znanje nije odvojivo od upotrebe kojoj je bilo i još uvek biva stavljeno na raspolaganje (Jarach, 2005).

Esencijalizam – utemeljena bit nepromjenjivih istina

Ukoliko esencijalizam razumijevamo kao pogled na svijet koji svoje korjene ima još u filozofijama pitagorejaca, zatim kod Platona i Aristotela, a kasnije naročito unutar hrišćanskih filozofija, fundirajući se na poimanju esencijalnog kao nepromijenljivog, pri čemu se pojam *esencije* uzima kao misao o biti onoga što je nepromjenjivo i stalno, tj. stabilno naspram svih promjena, onda smo sa esencijalizmom već duboko u polju ontoloških perspektiva. U tom traganju za sigurnim osnovama Hans Albert vidi epistemološki i metodološki problem. Pojašnjavajući Albertova kritička razmatranja problema utemeljenja, Lavić apostrofira da „prema modelu utemeljavajućeg mišljenja uvijek se mora ispostaviti sigurno ‘tlo’ na kojem se stoji, uvijek se mora tragati za nekim dobrim *osnovom*, valjanim *razlogom*, budući da se spoznaja mora zasnivati na nesumnjivom, čvrstom i postojanom *temelju*, na osnovu kojega se zado-bija *utemeljenje*, *zasnovanost*, *obrazloženost*“ (Lavić, 2014: 105).

Autori Delamater i Hajd objašnjavaju da „prema klasičnom esencijalizmu postoje osnovne istinite forme ili suštine; između različitih formi ne postoji kontinuitet varijacija nego diskontinuitet, a te istinite forme s vremenom se ne menjaju“ (2002: 203). Šireći eksplanaciju esencijalizma, Solarova će ukazati kako se „esencijalističko mišljenje poistovećuje sa tipološkim, pri čemu se akcentuira ono što čini tip, vrstu, klasu, eidos, a ono što odstupa od tog nepromenljivog tipa bilo bi nesavršeno očitovanje esencije, anomalija“ (2008: 123). Dostupna literatura ukazuje kako konsenzus znanstvenika ide u prilog tezi da koncept esencijalizma potiče iz Platonovih radova. Prema Platonovom mišljenju, fenomen prirodnog svijeta bio je naprosto odraz konačnog broja fiksnih i nepromenljivih formi. Ovdje treba naglasiti kako je upravo esencijalizam bio temelj za pozitivistički kurs u filozofiji sve do 20. vijeka. Otuda je esencijalizam dominirao u filozofskom i naučnom mišljenju zapadnog svijeta. Esencijalizam je zamisao da postoji uočljiv i objektivan, suštinski kvalitet određene grupe ljudi koji je inherentan, vječan i nepromjenjiv te je prema tim kvalitetima esencije moguće izvršiti kategorizovana grupisanja koja su zasnovana na problematičnim kriterijumima kao što su

rod, rasa, narodnost, nacionalno porijeklo, seksualna orijentacija i klasa (Jarach, 2005).

Prema Popperu (1962) esencijalizam definišu dvije doktrine. Prvo, najbolja, istinski naučna teorija opisuje „suštine“ ili *esentia natures* stvari – stvarnosti koje leže iza pojava. Drugo, naučnik i pored sve razumne sumnje može uspjeti u konačnom uspostavljanju istinitosti takvih teorija. No, za Popera teorije nisu ništa više od hipoteza – one su prije pretpostavke nego pravo znanje. Karl Popper je sredinom 20. vijeka vratio esencijalizam u moderni diskurs filozofske nauke, dok Irvine (1990) ukazuje kako danas esencijalizam implicira uvjerenje da su izvjesni fenomeni prirodni, neizbježni, univerzalni i biološki determinisani te će se prema ovoj formi esencijalizma odnositi kao prema modernom esencijalizmu. Istražujući teorijske postavke o esencijalizmu, uvidjeli smo da se on često atribuirao kao klasični, ali i kao moderni esencijalizam, pa bi na ovom mjestu trebalo primijetiti da, simptomatično, i esencijalizam u svojoj doktrinarnoj statičnosti ipak prolazi neminovne faze historijskog razvoja te, pored klasičnog, teorija prepoznaje i konstruira – moderni esencijalizam. „Moderni esencijalizam čini verovanje da su izvesni fenomeni prirodni, neizbežni i biološki određeni“ (Delamater, Hajd 2002: 203). No, bez obzira na sve historijske faze razvoja, ne treba zaboraviti da su, kako to zaključuje Jarach (2005), rasizam, seksizam, klasizam i većina drugih oblika tlačenja u istoriji kroz ideologije i politike održavane i opravdavane upravo esencijalizmom.

Konstruktivizam – dinamična kreacija interpretativne stvarnosti

Na drugoj strani dihotomije, nasuprot esencijalizmu, čeka nas konstruktivizam kao jedna dinamična, agilna, razvojna ideja koja na potpuno suprotan način percipira društveni razvoj i unutar njega kontekst, ulogu i implementaciju znanja. Prema Laviću (2014) konstruktivizam je izrastao na tradiciji intelektualnih i socijalnih pokreta koji se ne mogu zamisliti bez ključne pretpostavke – kritičke refleksivnosti (intelektualnog radikalizma). Nasuprot esencijalizmu, konstruktivizam (ili nama u

ovom ogledu referentniji „socijalni konstruktivizam“) počiva na uvjerenju da je stvarnost socijalno konstruisana i naglašava jezik kao važno sredstvo kojim interpretiramo naše doživljaje (Delamater, Hajd, 2002). Termin socijalni konstrukcionizam široko je rasprostranjen u društvenim naukama. Često se slobodno koristi da bi se označio bilo kakav društveni uticaj na individualni doživljaj. Međutim, mnogo je primjerenije koristiti ga za poseban teorijski pristup. Osnovna za ovu paradigmu jeste pretpostavka „da je stvarnost društveno konstruisana“ (Berger, Luckmann, 1966).

Podlogu teoriji o socijalnom konstruktivizmu čini teza da načini na koje razumijemo svijet i stvari oko nas, načela istinitog ili stvarnog, principe i modele onog što znamo... nisu „prirodni“, unaprijed za svagda zadani niti samorazumljivi, već su aktivno konstruirani od strane ljudi bezbrojnim i permanentnim procesima njihovih interakcija, individualnih i kolektivnih, u društvenom svijetu. Pritom su takvi procesi i odnosi uvijek društveno kontekstualizirani (Hromadžić, Popović, 2019: 34).

Stoga je za socijalni konstruktivizam historizacija fenomena od velike važnosti, što znači da je svaki oblik znanja povijesno situiran, uokviren pripadajućim ideološkim i političko ekonomskim praksama te društveno-kulturalnim vrijednostima (Hromadžić, Popović, 2019). Lavić u *Leksikonu socioloških pojmova* konstatuje kako „danas postoji jedna cijela grupacija mislilaca kakvi su K.J. Gergen, F. Collin, A. Kukla i drugi koji smatraju da je realnost konstruirana našim aktivnim participiranjem u svijetu oko nas i da mi kao ljudska bića socijalno konstruiramo (stvaramo), a ne otkrivamo svijet“ (Lavić, 2014: 384). Upravo bi ovo konstruiranje, tj. stvaranje, svijeta, na koje ukazuje Lavić, moglo pomoći u jasnijem određenju suštine konstruktivističke teorije. Kao dobar primjer nam može poslužiti još jedno autorsko pojašnjenje gdje „konstruktivistička teorija je način mišljenja i djelovanja koji se odmiče od ekspertnih, racionalnih, hijerarhijskih i na rezultate fokusiranih modela te je više okrenuta participativnosti, ko-kreativnosti i procesnosti“ (Galbin, 2014: 91). Konstruktivizam, koji indicira konstrukciju u diskurzivnoj formi, bio je predmet kritičkih analiza. Egzemplarno izdvajamo stanovište Bergera

koji ističe da je upotreba pojma „konstrukcija” imala negativne posljedice jer sugerira da se događa *ex nihilo* te da bi pojam „interpretacija” možda bolje funkcionirao, budući da je jedna od osnovnih teza da se realnost uvijek podvrgava procesima društvene interpretacije (Sica, 2016). S druge strane, Luckmann smatra da bi „umjesto pojma konstrukcija upotreba termina izgradnja (building) bila bolje rješenje“ (Dreher, Vera 2016: 34) kako bi se jasno naglasilo da ljudi kreiraju, tj. proizvode (stvaraju), društvenu zbilju.

Interakcija, konvergencija, integracija, sintetizacija

Postavka o esencijalizmu polazi od teze da je društveni svijet objektivn te da postoji eksterna realnost koja se može spoznati. Pretpostavlja objektivno postojeću realnost koja može biti doživljena, percipirana i artikulirana kao prikaz *realnog svijeta* koja ima utjecaj na recipijente. Na drugoj strani, među zagovornicima konstruktivizma nailazimo na prethodno skiciranu tezu prema kojoj recipijent, u suodnosu s predmetom svoje recepcije, aktivno sukreira realnost (Hromadžić, Popović, 2019). Još smo na početku ovog rada ontološke (ali i neke izvedene) različitosti esencijalizma i konstruktivizma doveli u perspektivu dihotomije koja se fundira na veoma konkretnim teorijskim matricama. Izazov naučno-istraživačke preskripcije je da unutar pretpostavljene dihotomije ponudi moguću tačku spajanja dvije istraživane krajnosti ili barem ukaže na konvergentne trendove koji bi mogli projicirati plauzibilna integriranja (metodološkim riječnikom rečeno – sintetiziranja). Ovdje će nam značajno pomoći dva važna autora: Peter Berger i Thomas Luckmann. Imajući u vidu da njihovo djelo *Socijalna konstrukcija zbilje* već dugo vremena ima opšte, a po nekim autorima (Hromadžić, Popović, 2019) i kanonsko, mjesto u sociološkim teorijama, potrebno je ukazati da je već početkom druge polovine 20. vijeka bilo jasno da su gotovo sve sociološke teorije vezane uz neku od dvije temeljne, *metateorijske* paradigme (o čemu već u 50-im godinama prošlog vijeka upozorava Talcott Parsons). U najkraćem, prve su utemeljene na pretpostavci o ontološkom primatu čovjekova subjektivnog djelovanja te ih se u literaturi može pronaći kao

veberijanske, a druge na predodžbi o objektivnosti postojećih društvenih struktura – u literaturi ih se može pronaći kao tzv. *dirkemijanske* teorije. Bergerova i Luckmannova *Socijalna konstrukcija zbilje*, koja je prvi put objavljena 1966. godine, temeljno je, pionirsko, djelo koncipirano na konstruiranju integrirajućeg pristupa u sociologiji. Deset godina kasnije sa sličnim tendencijama će im se pridružiti Giddens s knjigom *Nova pravila sociološke metode*, kao i Bourdieu s nekim svojim radovima iz istog razdoblja.

Sukus Bergerovih i Luckmannovih uvida ogleđa se u pokušaju da se provjeri sintetička potentnost esencijalizma i konstruktivizma unutar jedne interakcionističke teorije. U najkraćem, oni navode kako se esencijalizam oslanja na zapažanje o pravim suštinama, sa implikacijama (izraženim u pozitivizmu) da je moguće spoznati ove suštine – direktno i objektivno. Socijalni konstruktivizam, naprotiv, tvrdi da se ne može ništa neposredno znati o ovim pravim suštinama ili stvarnosti nego da se ljudi uvijek uključuju u socijalno konstruisanu stvarnost. Između ova dva pristupa nema popuštanja. Slično tome, esencijalisti naglašavaju zasebne i različite kategorije ili suštine, što je u suprotnosti sa socijalno konstruktivističkim pogledom na zapanjujuću različitost kroz vrijeme i kulturu, koja se može posmatrati čak i kroz ponašanje jedne osobe. Zbog toga, iako se interakcionističke ili sintetičke teorije mogu uokviriti biološkim ili kulturološkim uticajem, čini se malo vjerovatnim da je moguće stvarno sjedinjenje esencijalističkog i socijalno konstruktivističkog pristupa (Berger i Luckmann 1966). Ova dva autora kasnije naglašavaju da izbjegavaju termin „interakcionistički“ pristup nego ih jednostavno nazivaju „sintetičkim“, misleći na teoretsko i empirijsko udruživanje esencijalističkog i socijalno konstruktivističkog pristupa. Prema njihovim zaključcima, biološki uticaj ne može jednostavno biti izjednačen sa esencijalizmom, kao što ni socijalni uticaj ne može biti izjednačen sa socijalnim konstruktivizmom te upozoravaju da osnovne definicije esencijalizma i socijalnog konstruktivizma mogu spriječiti napore da se zaokruže sintetičke teorije. Negdje, *na pola puta* između esencijalističkog i konstruktivističkog poimanja koncepta društvene realnosti nalaze se interpretacije koje uključuju obje razine, „kako onu neovisnu

o promatračkoj perspektivi, tako i onu koja ne postoji izvan recepcijskog rakursa“ (Hromadžić, Popović, 2019: 34). Različiti pokušaji da se sintetiziraju epistemološke matrice ili da se zasnuje cjelovita sociološka teorija znanja, kako je to precizirao Durkheim, ostat će, prema Solarovoj (2008), razapeti između esencijalističkih težnji i konstruktivističkih objektivnosti.

Zaključno razmatranje (unutar kontingencije postmoderne)

Teorijski izvedene nužne pokušaje prevladavanja dihotomije, koju generira antagonizam esencijalizma i konstruktivizma u različitim integrirajućim diskursima, savremena nauka još nije do kraja i valjano valorizirala. Razloge tom neuspjehu možda treba tražiti u neminovnom dolasku postmoderne koja je postojeće teorije, diskurse, narative i aksiološke determinacije uvela u kontingentnu dimenziju deregulacije svega što smo znali i u što smo vjerovali. Postmoderna je, kako to zaključuje Solar (2008), indicirala krizu epistemičke refleksije. Zbog toga će svaka dalja istraživanja ovog problema imati nužno heuristički karakter i imperativno komunicirati kroz objektivne postmoderne, kako bi se iz takve perspektive pokušali tražiti odgovori na već davno otvorena epistemološka pitanja. Radi lakšeg razumijevanja teme i istraživačkog problema potrebno je anticipirati kako će se put od esencijalnog ka konstruktivističkom, u daljim razradama i istraživanjima o znanju, asocijativno opisivati kao put od pasivnog ka aktivnom, uz neminovno kontingentno fluktuiranje pod egidom postmodernizma kao dominirajućeg egzistencijalnog ambijenta svih društvenih procesa danas. Nakon provedenog ogleđa, uz konsultovanje stručne literature i naučnih radova, može se preskriptivno zaključiti kako je unutar egzistirajuće dihotomije *esencijalizam vs. konstruktivizam* potrebno sagledati sve probabilne epistemološke obrasce koji u svom laviranju, kroz historijski kontekst, invociraju funkcionalnost kao nužnu odrednicu vlastite supstantivnosti. Time se stvaraju uslovi za funkcionalnu rekonfiguraciju znanja koje će

korespondirati sa stvarnim potrebama društva, fungirajući kao kvintesencija postmoderne epohe.

Literatura

- BERGER, P., LUCKMANN, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Doubleday. Garden City - NY.
- CVITKOVIĆ, I. (2001). *Sociologija spoznaje*. DES. Sarajevo.
- DELAMATER, DŽ. D., HAJD, DŽ. Š. (2002). „Esencijalizam nasuprot socijalnom konstrukcionizmu u proučavanju ljudske seksualnosti“. *Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja – Reč*, Br.67/13, 203-219.
- DREHER, J., VERA H. (2016). “The Social Construction of Reality, A Four-Headed, Two-Fingered Book: An Intervju with Thomas Luckmann“. *Cultural Sociology*, No.10(1), 30-36.
- GALBIN, A. (2014). „An Introduction to Social Constructionism“. *Social Research Reports*, No. 26, 82–92.
- HARALAMBOS, M., HEALD, R. (1989). *Uvod u sociologiju*. Globus. Zagreb.
- HROMADŽIĆ, H., POPOVIĆ, H. (2019). „Socijalna konstrukcija zbilje – kanonsko djelo integrativnih socioloških teorija“. *Glasnik Etnografskog Instituta SANU*, Br. 67, 33-43.
- IRVINE, J. M. (1990). *Disorders of desire: Sex and gender in modern American sexology*. Temple University Press. Philadelphia.
- JARACH, L. (2005). „Essentialism and the problem of identity politics“. *Anarchy - A Journal of Desire Armed*, No. 58. <http://theanarchistlibrary.org/library/lawrence-jarach-essentialism-and-the-problem-of-identity-politics> (pristupljeno 12.05.2023).
- LAVIĆ, S. (2014). *Leksikon socioloških pojmova*. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Sarajevo.

- LAVIĆ, S. (2014). *Metodološke rasprave*. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Sarajevo.
- MILLS, C. W. (1966). *Znanje i moć*. Vuk Karadžić. Beograd.
- POPPER, K. R. (1962). *Conjectures and refutations: The growth of scientific knowledge*. Basic Books. New York.
- SICA, A. (2016). "Social Construction as Fantasy: Reconsidering Peter Berger and Thomas Luckmann's The Social Construction of Reality after 50 Years". *Cultural Sociology*, No. 10 (1), 37–52.
- SOLAR, M. (2008). „Darvin i esencijalizam“. *Časopis za filozofiju – Arhe*, God. V, Br.10, 123-136.
- ŽIGA, J., ĐOZIĆ, A. (2013). *Sociologija IV*. Off-set. Tuzla.

EPISTEMOLOGY BETWEEN ESSENTIALISM AND CONSTRUCTIVISM: SOCIOLOGY OF KNOWLEDGE IN THE CONTINGENT POSTMODERN

Summary

Given that the power of knowledge and its imperative role in the comprehensive development of human civilization is accepted within the sociological discourse as a postulated fact in all reference epistemological experiments, and that it is manifested through a complex diversification of theoretical perspectives, recent research on interpretation, use, creation or extensive superstructure knowledge can have significant implications on its ontology, and consequently on epistemic perceptions. The goal of the research is to point out the conjunctural instrumentalization of knowledge, which appears as a kind of epiphenomenon of magisterial epistemological theoretical and practical tendencies towards the operationalization of science. Qualitative methods were used during the research; content analysis, synthesis, comparison and generalization, in order to bring already existing studies and scientific observations into the diachronic context of the development of knowledge, its models of use and sociological repercussions on social structure and dynamics. The research results show that knowledge is an indispensable and coherent element of the phenomenology of society and that as such it has its own different theoretical and practical forms. The path from essential to constructivist is described associatively through the research of knowledge as the path from passive to active, with inevitable contingent fluctuation under the aegis of postmodernism as the existential environment of all social processes today. After the conducted research, using professional literature and scientific papers, it can be concluded that within the existing dichotomy, essentialism vs. constructivism, it is necessary to look at all probable epistemological patterns that, in their active and passive laving, through the historical context, invoke functionality as a necessary determinant of one's own substantiality. This creates the conditions for the configuration of knowledge that will correspond with the real needs of society, acting as the quintessence of the postmodern era.

Key words: epistemology, knowledge, essentialism, constructivism, postmodernism